

Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü

TÜRK DÜNYASI İNCELEMELERİ DERGİSİ

ISSN: 1301-2045 • Uluslararası Hakemli Dergi • eISSN: 2667-6729

KIŞ 2024

24/2

Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü

TÜRK DÜNYASI İNCELEMELERİ DERGİSİ

ISSN: 1301-2045 • Uluslararası Hakemli Dergi • eISSN: 2667-6729

International Refereed Journal
Journal of Turkish World Studies
Winter 2024
24 / 2

KIŞ 2024
24/2

Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Resmî Yayımdır
Official Journal of Ege University Turkish Institute of Turkish World

Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi Haziran ve Aralık aylarında olmak üzere yılda iki sayı yayımlanan **uluslararası, hakemli, açık erişimli ve bilimsel** bir dergidir. Ege Üniversitesi Yönetim Kurulu'nun 05.06.2024 tarih ve 13/4 No'lu kararı ile basılmıştır. *Journal of Turkish World Studies is an international, peer-reviewed, open-access, and scientific journal that is published biannually in June and December.*
It is published by Ege University Executive Board's No. 13/4 decree dated 05.06.2024

DİZİNLER / INDEXES

TÜBİTAK ULAKBİM, TR Dizin, EBSCO, MLA, ASCI

Dergimize gelen tüm yazılar, bilimsel etiğe uygunluk yönünden ön kontrol aşamasında iThenticate programıyla denetlenmektedir.
All manuscripts submitted to our journal are controlled by the iThenticate program at the preliminary check of the article in order to prove its compliance with scientific ethics.

Kapak Görseli / Cover Image
Metropolitan Museum of Art. (t.y.). Moğolistan veya Güney Sibirya civarında keşfedilmiş MÖ 3-2. yüzyıllara tarihlenen ve Asya Hunları ile ilişkilendirilen üzerinde dağ keçilerine çift halinde saldıran yırtıcı kedilerin tasvir edildiği altın kemer tokası. The Met.
Erişim tarihi: 29 Ekim 2024, <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/322484>
Metropolitan Museum of Art. An Xiongnu-related golden belt buckle, dated to the 3rd-2nd centuries BCE, discovered near Mongolia or southern Siberia, featuring depictions of predatory felines attacking ibexes. The Met.
Access: October 29th 2024, <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/322484>

Türk Dünyası İncelemeleri Dergisine gönderilen yazıların düşünsel ve bilimsel sorumluluğu yazarlarına, çeviri ve aktarmaların hukuki sorumluluğu çevirmenlerine/aktaranlarına aittir. Gönderilen her yazının yayım aşamasında esasa yönelik olmayan küçük düzeltmeler TDİD yazı işleri tarafından yapılır. Yayımlanan yazıların her türlü telif hakkı Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsüne aittir.
The intellectual and scientific responsibility for the articles submitted to the Journal of Turkish World Studies belongs to the authors, while the legal responsibility for translations belongs to its translators. Minor non-substantive corrections are made by the TDİD editorial office during the publication process of each submitted manuscript. All copyrights of the published articles belong to the Ege University Institute of Turkish World Studies.

Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü

TÜRK DÜNYASI İNCELEMELERİ DERGİSİ

ISSN: 1301-2045 • eISSN: 2687-8729

KURUCU / Founder: Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN

Sahibi / Owner

Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü adına
Enstitü Müdürü Prof. Dr. Nadim MACİT

Editör / Editor

Dr. Mertcan AKAN

Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü,
Türk Tarihî Anabilim Dalı, İzmir / Türkiye
mertcan.akan@ege.edu.tr • ORCID: 0000-0003-3160-4774

Editör Yardımcıları / Deputy Editors

Arş. Gör. Dr. Şima DOĞAN BALCI

Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü,
Türk Dünyası Edebiyatları Anabilim Dalı, İzmir / Türkiye
sima.dogan@ege.edu.tr • ORCID: 0000-0001-8213-4405

Arş. Gör. Dr. Seçil ÖRAZ BEŞİKÇİ

Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü,
Türk Dünyası Sosyal, Ekonomik ve Siyasal İlişkiler Anabilim Dalı, İzmir / Türkiye
secil.ozar.besikci@ege.edu.tr • ORCID: 0000-0002-3501-0968

Dizgi / Composition

Doç. Dr. Nagihan BAYSAL YURDAKUL

Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü,
Türk Halk Bilimi Anabilim Dalı, İzmir / Türkiye
nagihan.baysal.yurdakul@ege.edu.tr • ORCID: 0000-0002-5272-5922

Arş. Gör. Gökçe EMEÇ YÜCESOY

Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü,
Türk Halk Bilimi Anabilim Dalı, İzmir / Türkiye
gokce.emec.yucesoy@ege.edu.tr • ORCID: 0000-0002-1932-828X

Teknik Hazırlık / Technical Preparation

Arş. Gör. Dr. Ali BALCI

Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü,
Türk Tarihî Anabilim Dalı, İzmir / Türkiye
ali.balci@ege.edu.tr • ORCID: 0000-0002-2680-2584

Arş. Gör. Dr. Recep Efe ÇOBAN

Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü,
Türk Dünyası Sosyal, Ekonomik ve Siyasal İlişkiler Anabilim Dalı, İzmir / Türkiye
recep.efe.coban@ege.edu.tr • ORCID: 0000-0001-8515-0865

Dergi İletişim / Contact

Arş. Gör. Dr. Şima DOĞAN BALCI

Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü,
Türk Dünyası Edebiyatları Anabilim Dalı, İzmir / Türkiye
sima.dogan@ege.edu.tr • ORCID: 0000-0001-8213-4405

Yazışma Adresi / Correspondence

Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü
35100 / Bornova - İZMİR
http://www.tdid.ege.edu.tr
http://dergipark.gov.tr/egetid
Tel / telephone: (+90) (232) 311 47 00
E-posta: egetid@gmail.com

Baskı / Print

Ege Üniversitesi Basım ve Yayınevi
Merkez Kampüsü / Bornova - İZMİR
E-posta: basimveyayinevisbm@mail.ege.edu.tr
Tel / telephone: (+90) (232) 388 10 22
Yayın Tarihi: Aralık 2024

Alan Editörleri / Area Editors

Doç. Dr. Erhan AKTAŞ

Kırklareli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,
Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Kırklareli / Türkiye
erhanaktas35@hotmail.com • ORCID: 0000-0002-7303-1890

Doç. Dr. Elem EYRİCE TEPECİKİLOĞLU

Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Bölge Çalışmalar Enstitüsü,
Afrika Çalışmaları Anabilim Dalı, Ankara / Türkiye
elem.eyric@asbu.edu.tr • ORCID: 0000-0003-0486-3682

Doç. Dr. Hamit ÖZMAN

Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü,
Türk Dünyası Sosyal, Ekonomik ve Siyasal İlişkiler Anabilim Dalı, İzmir / Türkiye
hamit.ozman@ege.edu.tr • ORCID: 0000-0002-2637-2414

Doç. Dr. Hasan UÇAR

Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü,
Türk ve İslam Sanatları Anabilim Dalı, İzmir / Türkiye
hasan.ucar@ege.edu.tr • ORCID: 0000-0002-7443-5715

Dil Editörleri / Language Editors

Arş. Gör. Gökçe EMEÇ YÜCESOY (Türkçe / Turkish)

Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü,
Türk Halk Bilimi Anabilim Dalı, İzmir / Türkiye
gokce.emec.yucesoy@ege.edu.tr • ORCID: 0000-0002-1932-828X

Prof. Dr. Alimcan İNAYET (Çince / Chinese)

Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü,
Türk Halk Bilimi Anabilim Dalı, İzmir / Türkiye
alimcan.inayet@ege.edu.tr • ORCID: 0000-0002-8841-4157

Arş. Gör. Dr. Seçil ÖRAZ BEŞİKÇİ (İngilizce / English)

Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü,
Türk Dünyası Sosyal, Ekonomik ve Siyasal İlişkiler Anabilim Dalı, İzmir / Türkiye
secil.ozar.besikci@ege.edu.tr • ORCID: 0000-0002-3501-0968

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Erhan AYDIN • Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir / Türkiye
erhan.aydin@deu.edu.tr • ORCID: 0000-0003-4795-7320

Prof. Dr. Metin EKİCİ • Ege Üniversitesi, İzmir / Türkiye

metin.ekici@ege.edu.tr • ORCID: 0000-0002-9400-8462

Prof. Dr. Henryk JANKOWSKI • Adam Mickiewicz University, Poznań / Polonya
henryk.jankowski@amu.edu.pl • ORCID: 0000-0003-2576-1204

Prof. Dr. A. Osman KARATAY • Ege Üniversitesi, İzmir / Türkiye
ali.osman.karatay@ege.edu.tr • ORCID: 0000-0002-1566-3283

Doç. Dr. Hakan KIRIMLI • Bilkent Üniversitesi, Ankara / Türkiye
kirimli@bilkent.edu.tr • ORCID: 0000-0003-2223-103X

Prof. Dr. Vefa KURBAN • Ege Üniversitesi, İzmir / Türkiye
vefa.kurban@ege.edu.tr • ORCID: 0000-0002-8178-1544

Prof. Dr. Nadim MACİT • Ege Üniversitesi, İzmir / Türkiye
nadim.macit@ege.edu.tr • ORCID: 0000-0002-4845-5050

Prof. Dr. László MARÁCZ • University of Amsterdam, Amsterdam / Hollanda
l.k.maracz@uva.nl • ORCID: 0000-0002-7277-0392

Prof. Dr. Eunhyung OH • Dongduk Women's University, Seul / Kore Cumhuriyeti
euphra33@hanmail.net • ORCID: 0000-0002-7928-1866

Prof. Dr. Uli SCHAMİLOGLU • Nazarbayev Üniversitesi, Astana / Kazakistan
uli.schamiloglu@nu.edu.kz • ORCID: 0000-0003-0658-1267

Doç. Dr. Dığdem SOYALTIN COLELLA • University of Aberdeen, Aberdeen / İskoçya
digdem.soyaltin@abdn.ac.uk • ORCID: 0000-0002-7221-517X

Prof. Dr. İbrahim ŞAHİN • Ege Üniversitesi, İzmir / Türkiye
ibrahim.sahin@ege.edu.tr • ORCID: 0000-0002-0167-2568

Prof. Dr. Oktay Fırat TANRISEVER • ODTÜ, Ankara / Türkiye
oktay@metu.edu.tr • ORCID: 0000-0003-0874-1324

Prof. Dr. Mehmet TEMİZKAN • Ege Üniversitesi, İzmir / Türkiye
mehmet.temizkan@ege.edu.tr • ORCID: 0000-0001-7972-843X

Doç. Dr. Aygül UÇAR • Ege Üniversitesi, İzmir / Türkiye
aygul.ucar@ege.edu.tr • ORCID: 0000-0002-6399-970X

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Sertifika No: 18679

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof. Dr. İsmail AKA · Ege Üniversitesi, Emekli
Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ · Uludağ Üniversitesi
Prof. Dr. Murat Necip ARMAN · Aydın Adnan Menderes Üniversitesi
Prof. Dr. Sema ASLAN DEMİR · Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Yunus BALCI · Pamukkale Üniversitesi
Prof. Dr. Sedat BAYRAKAL · Uşak Üniversitesi
Prof. Dr. Şerif Ali BOZKAPLAN · Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Ekrem ÇAUŞEVİÇ · Zagreb Üniversitesi
Prof. Dr. İsmet ÇETİN · Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Nurettin DEMİR · Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Ali DUYMAZ · Balıkesir Üniversitesi
Prof. Dr. Dilaver DÜZGÜN · Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet ERSAN · Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Magripa ESKEYEVA · L.N. Gumilyev Avrasya Millî Üniversitesi
Doç. Dr. Elem EYRICE TEPECİKİOĞLU · Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi
Prof. Dr. İlhan GENÇ · Düzce Üniversitesi
Prof. Dr. Peter GOLDEN · Rutgers Üniversitesi, Emekli
Prof. Dr. Saadetin Yağmur GÖMEÇ · Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet Özgür GÜVENÇ · Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Toğrul İSMAYIL · Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet KANLİDERE · Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Birsel KARAKOÇ · Uppsala Üniversitesi
Prof. Dr. Gülsüm KİLLİ YILMAZ · Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Alexander NIKOLOV · St. Kliment Ohridski Üniversitesi
Prof. Dr. M. Öcal OĞUZ · Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Evrim ÖLÇER ÖZÜNEL · Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet ÖLMEZ · İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Naci ÖNAL · Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet ÖZ · Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Nebi ÖZDEMİR · Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Kadir PEKTAŞ · İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Prof. Dr. Halil İbrahim ŞAHİN · Balıkesir Üniversitesi
Prof. Dr. İbrahim ŞİRİN · Kocaeli Üniversitesi
Prof. Dr. Ali YAKICI · Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Emine YILMAZ · Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Ayşe YÜCEL ÇETİN · Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Azamat ZİYO · Özbekistan Bilimler Akademisi

Yurtdışı Haberleşme Üyeleri / International Communication Members

Almanya · Mark KIRCHNER
Altay Cumhuriyeti · Nadejda TIDIKOVA
Azerbaycan · Kemal ABDULLAYEV
Bulgaristan · Memiş MERDAN
Çin Halk Cumhuriyeti · Abdulhekim MEHMET
Finlandiya · Okan DAHE
Fransa · Remy DOR
Gürcistan · Marika ÇIKIA
Hollanda · F. de JONG
Irak · Çoban Hıdır ULUHAN
İran İslam Cumhuriyeti · Ali BERAZENDE
Japonya · Tadashi SUZUKİ
Kazakistan · Kuanyshbek KENZHALIN
Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti · Mustafa YENİASIR
Kırgızistan · Ulanbek ALİMOV
Kosova · Mülazım MAZREK
Macaristan · István ZİMONYI

Kuzey Makedonya · Sevim HALİL
Moldova · Lübov ÇİMPOEŞ
Özbekistan · Cabbar İŞANKUL
Romanya · Tahsin CEMİL
Tataristan Cumhuriyeti · İhsan DEMİRBAŞ
Tuva Cumhuriyeti · Mira Viktorovna BAVUU-SÜRÜN
Türkmenistan · Kakajan JANİBEKOV
Ukrayna · İsmet ZAT
Yunanistan · İbrahim BALTALI

Bu Sayının Hakemleri / Reviewers of this Issue

Prof. Dr. İbrahim Atilla ACAR
Doç. Dr. Erhan AKTAŞ
Doç. Dr. Hüsnü Çağdaş ARSLAN
Dr. Öğr. Üyesi Ayşe AYDIN
Doç. Dr. Erdal AYDOĞMUŞ
Dr. Ali BALCI
Doç. Dr. Yusuf Ziya BÖLÜKBAŞI
Prof. Dr. Murat CERİTOĞLU
Dr. Altınbek COLDOSOY
Doç. Dr. Mehmet Surur ÇELEPİ
Doç. Dr. Salih DEMİRBİLEK
Doç. Dr. Mustafa DUMAN
Dr. Öğr. Üyesi Fatih EGE
Doç. Dr. Timur EŞİĞÜL
Prof. Dr. Selami FEDAKÂR
Doç. Dr. Sevilay GÖK
Doç. Dr. Serkan GÜNDOĞDU
Prof. Dr. Yunus Emre GÜRBÜZ
Doç. Dr. Nilgün Nurhan KARA
Doç. Dr. Mesut KARAKULAK
Doç. Dr. Sibel KOCAER
Dr. Elif KOÇ
Dr. Öğr. Üyesi Kürşat KORKMAZ
Prof. Dr. Ainur NOGAYEVA
Prof. Dr. Mehmet Akif OKUR
Doç. Dr. Tuba ONAT ÇAKIROĞLU
Prof. Dr. Altay Tayfun ÖZCAN
Prof. Dr. Abdullah ÖZDEMİR
Doç. Dr. Burcu ÖZDEMİR
Dr. Öğr. Üyesi Bahar ÖZSOY
Doç. Dr. Ahmet ÖZTURHAN
Doç. Dr. Ercan PETEK
Doç. Dr. Aşlı SAĞIROĞLU ARSLAN
Doç. Dr. Soner SAĞLAM
Doç. Dr. Erhan SOLMAZ
Doç. Dr. Tulkin SULTANOV
Doç. Dr. Muhammet ŞEN
Prof. Dr. Abdullah TEMİZKAN
Prof. Dr. Vahit TÜRK
Doç. Dr. Kazım UZUN
Doç. Dr. Uğur UZUNKAYA
Doç. Dr. Umut ÜREN
Doç. Dr. Ali Rıza YAĞLI
Prof. Dr. Celalettin YANIK
Doç. Dr. Sahure YARIŞ
Prof. Dr. Muna YÜCEOL ÖZEZEN
Doç. Dr. Tülay YÜREKLİ

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Araştırma Makaleleri / Research Articles

363 - 388	Türk Dünyasında İcra Edilen Yaylı Halk Çalgılarından Örnekler
Examples of Bowed String Folk Instruments Performed in the Turkish World
Özgür ÇELİK
389 - 415	300. Yaş Gününde Mahtumkulu Firaki ve Divanı'nda Bulunan Kozmolojik Öğeler
300 th Birthday of Mahtumkulu Firaki and Cosmologica Elements in his Diwan
Umut ÇETİNBAS
417 - 437	Pathways to Modernity: Ottoman Reforms Before and During the Tanzimat
Modernliğe Giden Yol: Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Reformları
Zeynep ÇOLAK
439 - 465	Çin Devletinin Uygur Türklerine Yönelik Bölgesel Milliyet Özerklik Söylemi
The Chinese State's Regional Nationality Autonomy Discourse towards Uyghur Turks
Adilcan ERUYGUR
467 - 480	Anadolu Ağzlarında Yaygın Hayvan Çağırma Ünlemleri
Common Animal Calling Exclamations in Anatolian Dialects
Mehmet GÜLER
481 - 506	Kayıt Dışı Ekonominin Belirleyicileri: Türk Devletleri Teşkilatı Ülkeleri Üzerine Bir İnceleme
Determinants of the Shadow Economy: A Study on the Organization of Turkic States Countries
Kenan İLARSLAN - N. Serap VURUR
507 - 524	Karapapak Türkleri Mezar Taşlarının Orta Asya Mezar Taşlarıyla İlişkisi
The Relationship Between Karapapak Turks Gravestones with Central Asia Gravestones
Ulaş KILIÇ
525 - 548	Budist Anlatı Metinleri Üzerine Eski Uygurca Fragmanlar
Old Uyghur Fragments on Buddhist Narrative Texts
Betül ÖZCAN
549 - 569	Sultan Olcaytu'nun İlhanlı Devleti'nin Elli Beşinci Kuruluş Yıl Dönümü Nutku
Sultan Öljeytü's Address on the Fifty-Fifth Anniversary of the Founding of the Ilkhanid State
Şükrü ÖZDEMİR
571 - 588	17. Asırda Rus İdaresi Altında Küçümoğulları ve Sibir Hanlığı'nı Yeniden Diriltme Çabaları
Descendants of Kuchum under Russian Rule and Efforts to Revive the Siberian Khanate in the 17 th Century
Zafer SEVER
589 - 608	Kazakistan'da 2010 Sonrası Toplumsal Hareketler: Değişim Gerginliği
Social Movements After 2010 in Kazakhstan: Contention on Changing
Yavuz YILDIRIM - Kuralay KALBEKOVA
609 - 625	Özbekistan'da Çay İçme Geleneği ve Yayınlanmamış Bir Çayname
Tea Drinking Traditional in Uzbekistan and Unpublished a Chayname
Çetin YILDIZ

TÜRK DÜNYASI İNCELEMELERİ DERGİSİ
Journal of Turkish World Studies

24 / 2 Kış - Winter 2024

Görüş Makalesi / Commentary

627 - 642	Exploring the Viability and Implications of a NATO-like Defense Cooperation Among Turkic States
Türk Devletleri Arasında NATO Benzeri Bir Savunma İşbirliğinin Uygulanabilirliğinin ve Etkilerinin Araştırılması
Ali Nazmi ÇORA |
|-----------|--|
-

Tez Özeti / Condensed Dissertation

643 - 664	Azerbaycan Matbuat Tarihinde Öncü Bir Aile: Ünsizadeler
A Lead Family in the History of Azerbaijani Press: Unsizadettps
Fatih ERTÜRK |
|-----------|---|
-

Kitap İncelemesi / Book Review

665 - 668	Bryan K. Miller, Xiongnu: The World's First Nomadic Empire
Recep Efe ÇOBAN |
|-----------|--|
-

Editöryal ve Yayın Politikaları / Editorial and Publication Policies

669 - 685	Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi (TDİD)
Yayın İlkeleri ve Yazım Kuralları / Yayın Etiği ve Yayında Suistimal Beyanı |
|-----------|---|

Saygıdeğer okur,

Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi'nin 2024 Kış (24/2) sayısı ile sizlerle.

Bu sayımızda dilbilim, edebiyat, halk bilimi, iktisat, uluslararası ilişkiler, sanat tarihi ve tarih gibi sosyal bilimlerin farklı alanlarından on iki araştırma makalesi, bir görüş makalesi, bir tez özeti ve bir de kitap incelemesi olmak üzere dört farklı türden toplam on beş çalışma yer almıştır.

Özgür Çelik'in Türk dünyasında icra edilen yaylı halk çalgıları arasındaki şekil, yapı ve icra özellikleri bakımından ortak özellikleri incelediği makalesi bu sayının ilk çalışması olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu çalışmayı Umut Çetinbaş'ın 2024 yılı itibarıyla Türkmenistan'ın büyük şairi Mahtumkulu Firaki'nin 300. yaş günü olması sebebiyle kaleme aldığı makalesi takip etmektedir. Zeynep Çolak'ın Tanzimat öncesi ve Tanzimat dönemlerindeki modernleşme çabalarını analiz ettiği çalışmasını Adilcan Eruygur'un Çin Halk Cumhuriyeti'nin Uygur Türklerine yönelik uyguladığı bölgesel milliyet özerklik söylemini incelediği makalesi izlemektedir. Mehmet Güler Anadolu ağızlarında çeşitli evcil hayvanları yönlendirmek için kullanılan en yaygın ünlemlerin kullanım şekilleri, tarihsel geçmişleri ve etimolojik yapılarını açıkladığı makalesi ile bu sayımıza katkı sağlamıştır.

Kenan İlarıslan ve N. Serap Vurur'un birlikte kaleme aldıkları Türk Devletleri Teşkilatı ülkelerinde kayıt dışı ekonominin belirleyicilerini inceledikleri çalışmaları bu sayının altıncı araştırma makalesi olarak yer almaktadır. Bu çalışmayı takip eden ve Ardahan, Kars, Kayseri ve Sivas illerinde bulunan Karapapak Türklerine ait mezar taşı örneklerinin incelendiği sanat tarihi makalesi Ulaş Kılıç imzası taşımaktadır. Şükrü Özdemir'in Beyânu'l-Hakâik müellifini ve eserin içeriğini kısaca tanıttığı "Sultan Olcaytu'nun İlhanlı Devleti'nin Elli Beşinci Kuruluş Yıl Dönümü Nutku" isimli çalışması bu sayıdaki tarih alanındaki makalelerin ilki olarak karşımıza çıkmaktadır. Zafer Sever'in Küçüm Han'ın Ruslar tarafından esir alınan tebaasının Rus Devleti içerisindeki faaliyetlerini ve varislerinin Sibir Hanlığı'nı yeniden diriltme çabalarını incelediği çalışması tarih alanındaki bir diğer araştırma makalesi olarak sayımızda yer almaktadır. "Kazakistan'da 2010 Sonrası Toplumsal Hareketler: Değişim Gerginliği" isimli Kazakistan'da bağımsızlıktan sonraki yıllarda başlayan toplumsal hareketlerin ortaya çıkışı ve gelişiminin incelendiği makale Yavuz Yıldırım ve Kuralay Kalbekova'nın ortaklığı ile kaleme alınmıştır.

Bu sayının son araştırma makalesi ise Çetin Yıldız'ın Özbek toplumunda çay kültürünü ele aldığı ve daha önce hakkında herhangi bir inceleme yapılmamış bir "çaynâme"yi Latin alfabesine aktardığı çalışması olmuştur.

Ali Nazmi ora'nın Türk devletleri arasında NATO benzeri bir savunma işbirliğinin uygulanabilirliğini ele aldığı görüş makalesini Fatih Ertürk'n Azerbaycan mill matbuat tarihinde oldukça önemli bir aile olan Ünsizadeler'i konu aldığı tez zeti türündeki çalışması takip etmektedir. Son olarak kitap incelemesi türünde Recep Efe oban'ın Bryan K. Miller'ın "Xiongnu: The World's First Nomadic Empire" isimli eserini değerlendirdiği yazısı yer almaktadır.

2024 Kış (24/2) sayısında değerli yazılarıyla yer alan yazarlarımıza ve makalelerin yayımlanma sürecinde emeği geçen tüm hakemlerimize katkıları için şükranlarımızı sunarız.

2025 yılının ülkemize ve tüm insanlığa barış, kardeşlik, huzur ve mutluluk getirmesini diliyoruz.

Bir sonraki sayımızda görüşmek dileğiyle...

Editör
Mertcan Akan
Aralık 2024, İzmir

Türk Dünyasında İcra Edilen Yaylı Halk Çalgılarından Örnekler ***Examples of Bowed String Folk Instruments Performed in the Turkish World***

Özgür ÇELİK (Sorumlu yazar / Corresponding author)

Doç. Dr., Ege Üniversitesi, Devlet Türk Musikisi Konservatuvarı,
ozgur.celik@ege.edu.tr, ORCID: 0000-0003-0885-8821

Özet

Türk yaylı halk çalgıları, icra edildikleri her kültür dairesi içinde gelişerek ve değişerek günümüze ulaşmıştır. Müzik yapma ihtiyacının ve günlük yaşamın ihtiyaçları doğrultusunda ve de icra edildikleri topluluğun yaşamış olduğu bölgenin fiziksel koşullarına göre de şekillenen bu çalgılar, taşındıkları her bölgede yeni anlamlar kazanmıştır. Farklı coğrafyalarda yaratılmalarına rağmen şekil, yapı ve icra özellikleri açısından benzer özellikler taşıyan yaylı halk çalgıları, Orta Asya’da yaşayan Türk boyları ile diğer bölgelerde yaşayan Türk boyları arasında, çalgı kültürü açısından da ortak bir kültürel geçmişin ve ilişkinin var olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda bu makalede, ortak kültürel mirasımız olan Türk Dünyası yaylı halk çalgılarından; İgil (Tuva özerk Cumhuriyeti), Bızaançı (Tuva Özerk Cumhuriyeti), Kalkobız (Kazakistan), Gidjak (Türkmenistan / Özbekistan), Setâr (Sato) (Özbekistan) ve Kamança (Azerbaycan – İran / Güney Azerbaycan) çalgılarının şekil ve yapı özellikleri yanında, icralarını da merkeze alarak bilgiler verilecektir. Bu bilgiler ışığında karşılaştırma yöntemiyle Türk dünyasında icra edilen yaylı halk çalgıları arasındaki şekil, yapı ve de icra özellikleri bakımından ortak özellikleri tespit edilecek ve de Türk dünyası yaylı halk çalgı tipleri hakkında bir sonuca ulaşılmaya çalışılacaktır.

Anahtar kelimeler: Türk Dünyası, Yaylı halk çalgıları, igil, setâr, kamança, kalkobız, gidjak, bızaançı

Abstract

Turkish bowed string folk instruments have survived to the present day by developing and changing in every cultural circle in which they are performed. These instruments, which were shaped in line with the need to make music and the needs of daily life, as well as the physical conditions of the region where they were performed, have gained new meanings in every region they moved to. Although they were created in different geographies, bowed string folk instruments have similar characteristics in terms of shape, structure and performance features, and show that there is a common cultural history and relationship between the Turkish tribes living in Central Asia and the Turkish tribes living in other regions in terms of instrument culture. In this context, in this article, bowed string folk instruments of the Turkish World, which are our common cultural heritage; İgil (Tuva Autonomous Republic), Bızaançı (Tuva Autonomous Republic), Kalkobız (Kazakhstan), Gidjak (Turkmenistan), Setâr (Sato) (Uzbekistan), Kamancha (Azerbaijan - Iran / South

Atıf / Citation: Çelik, Ö. (2024). Türk Dünyasında İcra Edilen Yaylı Halk Çalgılarından Örnekler. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 24 (2), 363-388. <https://doi.org/10.32449/egetid.1542484>

Azerbaijan), in addition to the shape and the structural features, information on their performances will be also given. In the light of these data, common features of the stringed folk instruments performed in the Turkish world in terms of shape, structure and performance characteristics will be determined by comparison method, and a conclusion on the types of stringed folk instruments of the Turkish World will be reached.

Keywords: Turkish world, bowed string folk instruments, igil, kamancha, setâr, kalkobız, bizaancı, gidjak

Türk dünyasında icra edilen yaylı halk çalgılarını incelediğimizde, benzer birçok ortak unsurun karşımıza çıktığı görülmektedir. Türk kültür sahası bağlamında icra edilen yaylı halk çalgılarında görülen benzerlikler ortak kültürel zeminde ortaya çıktıklarını göstermektedir. Bu benzerliklerin, şekil ve yapı özellikleri yanında icra tekniklerinde ve hatta zaman zaman repertuvarlarında da var olduğunu söylemek mümkündür.

Türk dünyasında icra edilen yaylı halk çalgılarını sınıflandırmaya çalıştığımızda, günümüzde Türkiye’de oldukça yaygın bir şekilde icra edilen kabak kemane ve benzeri çalgıların; Türk dünyası bağlamında, Tükmenistan, Özbekistan, Doğu Türkistan, İran ve Azerbaycan Türkleri tarafından icra edildiği görülmektedir. Şekil, yapı özellikleri ve icra tekniği açılarından kabak kemaneden daha farklı yapıda olan yaylı halk çalgıları, daha çok Tuva, Kazak, Karakalpak, Kırgız, Hakas ve Altay Türkleri tarafından icra edilmektedir. Türk müzik kültüründeki yaylı halk çalgı türleri arasındaki farkın, göçer ve yerleşik kültür unsurlarından kaynaklandığı söylenebilir (Çelik, 2018, ss. 91-95).¹

Türklerin icra etmiş oldukları yaylı çalgı türlerini incelediğimizde; tırnak tekniği ile icra edilen ve gövde kısmı, bir başka ifadeyle ses kutusu veya rezonans kutusu olarak da adlandırılan kısmı, oval, elips, çokgen veya çift boğumlu olan yaylı halk çalgılarının çoğunlukla Tuva, Kazak, Kırgız, Karakalpak, Hakas ve Altay Türkleri tarafından icra edildiği, gövde kısmı yuvarlak olan ve tırnak tekniğiyle değil de parmakların telin üzerine basılmasıyla icra edilen yaylı çalgı türlerinin ise çoğunlukla Türkmenistan, Türkiye, Özbekistan, İran, Doğu Türkistan ve Azerbaycan Türkleri tarafından icra edildiği görülmektedir. Konumuz itibarıyla Türkiye sahasında yaygın olarak icra edilen kabak kemane çalgısının benzer çeşitleri Azerbaycan ve İran’da kamança adlı çalgıyken, Doğu Türkistan, Özbekistan ve Türkmenistan bölgelerinde gıcek veya gıdjek olarak adlandırılan çalgıdır. Özbekistan ve Doğu Türkistan yaylı halk çalgıları, bir taraftan kabak kemane benzeri bir çalgı olan gıcek adlı çalgıyı kapsarken, diğer

¹ Türkiye’de icra edilen yaylı halk çalgılarını başka bir makalemizde incelediğimiz için bu makalede sadece Türkiye dışındaki Türkler tarafından icra edilen yaylı halk çalgıları üzerinde değerlendirmeler yapılmıştır. Yine de bu makalede Türk dünyasında icra edilen yaylı halk çalgılarını incelerken, günümüzde Türkiye’de icra edilen en yaygın yaylı halk çalgısı olan kabak kemane ile zaman zaman karşılaştırmalar yapılmış ve böylece Türk dünyası yaylı halk çalgılarının ortak ve benzer yapıları ile ilgili bir sonuca ulaşmaya çalışılmıştır.

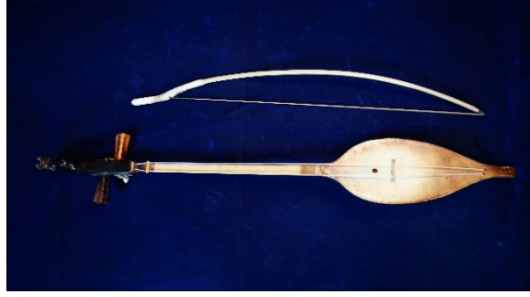
tarafından Tuva bölgesinde icra edilen yaylı çalgıların benzer türlerini de kapsamaktadır (Çelik, 2018, ss. 91-95). Ayrıca Türkiye sahasında da tırnak tekniğiyle icra edilen ve gövde yapısı armudi yapıda olan Kastamonu kemanesi ve tırnak kemane adlı çalgılar da mevcuttur, fakat kabak kemane kadar yaygın icra edilmemektedir.

1. İgil

İgil çalgısının adının sayı olan “iki” ve çağdaş Tuvaca’da tel anlamına gelen “kıl” kelimelerinin birleşiminden oluştuğu belirtilmektedir. Bu birleşim “iki tel” anlamını gelmektedir ve kelimelerin birleşimi ve sessiz harfin düşmesi ile “igil” olarak son şeklini almıştır. Bu çalgının neden bu şekilde adlandırıldığı ile ilgili başka bir düşünce ise, “egil” kelimesi ile ilgilidir. “Egil” adı bir efsaneye göre höömeý söyleyen bir genç ile bağlantılıdır ve iki sevgilinin birbirine kavuşamaması ile ilgili olup, “egil” yani “dön gel” anlamında gelmektedir (Köşkendey, 2024, ss.6-12). Diğer taraftan “igil” kelimesinin eski Türkçe “ık” ses taklidiyle ilgili olduğunu düşünen araştırmacıların yanında, igil kelimesinin halk terminolojisinde “iyi hıl” veya “egil” sözleriyle ilişkili olduğunu düşünen araştırmacılar da bulunmaktadır (Gündoğdu, 2013, s. 435).

Tuva Türklerinin çaldığı igil adlı çalgı iki telli bir çalgıdır ve Hakas Türklerinin icra ettikleri “ıhu” adlı çalgıya ve Altay Türklerinin icra ettiği “ikili” adlı yaylı çalgıya benzemektedir. Gövdesi kısmı (ses kutusu) genellikle karaçam, melez veya sedir ağacından hazırlanmaktadır. Gövde kısmı elips formunda oyulan çalgının sap kısmı da gövdesiyle birlikte tek parça olarak yapılmaktadır. Ses kutusu üzerinde yuvarlak bir delik açılmaktadır. Bu delik rezonans deliği görevi görmektedir. Tuşe kısmı perdesiz olan igilin, burguluk kısmı at başı motifi şeklinde oyulmuştur. İgil’in gerek at kılından tellerinin olması, gerekse de at başlı bir sap kısmına sahip olması Türklerde önemli bir yeri olan at kültürü ile ilişkilidir. İ. Köşkendey’in igili iki tellidir ve bu teller misina ya da plastik bir malzemeden yapılmıştır. Köşkendey, geçmişte igilin tellerinin at kılından yapıldığını belirtmiştir. İgil’in akordu 5’li olarak yapılmaktadır ve telleri re-la seslerine akortlanmıştır. İgil’in ses kutusunun üzerine keçi derisi gerilmektedir. Deri kısmının üzerine yerleştirilen köprü kısmı kayın ağacından hazırlanmıştır. İki eşik arası mesafe ortalama 70 cm olan igilin toplam uzunluğu 1 metredir. Burgulardan gövdenin sonuna kadar İgil’in uzunluğu, onu çalacak müzisyenin yaşına ve yeteneğine göre farklılık göstermekte ve bu uzunluk farkı ses yapısında da değişikliklere yol açabilmektedir. Köşkendey, geçmişte igilin kısa saplı olduğunu, hatta Kazakistan’da icra edilen kılkobız kadar kısa saplı olduğunu ve gövde kısmının ise bugüne nazaran biraz daha geniş yapıda olduğunu bildirmiştir (Çelik, 2018, ss. 99-103). Bu bilgi, igil ve benzeri çalgıların tuşe kısımlarının zaman içerisinde uzadığını göstermektedir. Günümüzde kılkobız ve igil çalgılarının tuşe kısımlarındaki kısalık ve uzunluk farkının bu değişimden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Köşkendey’in igilinin yay kısmı ise kamıştan

hazırlanmış ve uzunluğu 80 cm civarındadır. Telleri at kuyruğundan hazırlanan igilin birinci teli 90 at kılından, ikinci teli ise 60 at kılından oluşmaktadır.

Resim 1: İgil

Teller sol elin işaret ve orta parmakların tırnaklarının dış tarafı ile; yüzük ve serçe parmakların ise uzatılmış tırnakları ile çalınmaktadır. Baş parmak müzik aletinin boynuna destek görevi görür ve zaman zaman telleri sıkmak için de kullanılmaktadır. Yay, sağ elle ve avuç içinde tutulmaktadır. Baş, işaret ve orta parmak ile yay avuç içinde tutulurken, yüzük ve işaret parmağı ile yayın tellerine içeriden destek verilir ve gerekli durumlarda kılları gerdirmektedir. Kavisli formda olan yay kısmı icra sırasında parmaklar aracılığıyla gendirilir. Vertkov (1963), igilin düşey vaziyette icra edildiğini belirtmiş ve gövdenin çıkıntılı olan ucunun icracının sol ayağındaki çizmesinin topuk kısmına dayayarak oturur vaziyette icra ettiğini bildirmiştir. İcra esnasında sol elin parmaklarının tellere hafifçe dokunduğunu ve böylece bu tellerden flajole sesler elde edildiğinden söz etmektedir (Vertkov ve ark., 1963, s.140). İgil oturarak, müzik aletinin gövdesi dizler arasında sıkıştırılarak ve boyun kısmı icracı için en uygun formda yukarıda tutularak çalınır. İgil, solo icra için ve aynı zamanda “höömeý” adlı Tuva gırtlak havasına veya “maadrlıg tooldar” adı verilen epik anlatılar sırasında da kullanılmaktadır. İgil’in ses kutusunun altındaki çıkıntılı kısmın ayak bileğine dayayarak icra edilmesi, Türkiye sahasında kabak kemane icra eden yerel icracılarda da tespit edilmiştir. Bu noktada igil ve kabak kemane arasında icra tekniği bakımından bir benzerlik olduğu görülmektedir.

Köşkendey, igili bacakları arasına sıkıştırarak çalmaktadır. Yapılan alan araştırmasında Köşkendey’in icrasında, igili sürekli iki tele aynı anda yayı sürterek icra ederek iki sesli bir duyum ile icra ettiği tespit edilmiştir. İgil’in kalın teli genel olarak dem sesi görevi görmektedir. Köşkendey, igil icra ederken vokal sesini de kullanmaktadır ve bu ses icrası esnasında sesini ikiye ayırabildiği görülmüştür. Bir sesi sürekli olarak dem sesi gibi tınlatırken, daha tiz frekanslı diğer ses ile çeşitli melodiler üretmektedir. Bu icra şekli Tuva müzik kültüründe igil icra eden diğer icracılar arasında da yaygın bir tavidir ve “Höömeý” olarak adlandırılmaktadır. “Gırtlak havası” olarak da adlandırılan bu icrada, dem ses gibi sürekli olarak tınlatılan ses, boğazdan kalın bir ses şeklinde icra edilirken,

boğazdan gelen tiz ses ile çeşitli melodiler üretilmektedir. Bu çıkan tiz ses ağız kopuzunu andırmaktadır. Vokal sesin bu şekilde ikiye ayrıldığı bölümlerde igil ritmik bir yapıda yay çekmektedir. Bu ritmik yapı, boğazdan çıkarılan kalın sese ve tiz sese uygun ritmik yapılar içermektedir. Vokal sesin olmadığı sırada ise igil çeşitli melodiler çalarak solo yapmaktadır. İcra sırasında kısa notalardan çok, uzun uzun yay çeken Köşkendey, çalgının tellerini yandan iterek tırnak tekniği ile igili icra etmektedir (Çelik, 2018, ss. 91-95).

İgil'in icrasında, zaman zaman iki tele aynı anda yayın sürülerek tınlatılması, günümüzde Türkiye'de bazı kabak kemane icracıları tarafından da kullanılmaktadır. Bu icra tavrı, icracılar tarafından daha otantik ve etnik bir yerel bir duyum içerdiği için özellikle icralarda uygulanmaktadır. Bu icra şekli, dinleyiciler tarafından da beğenilmekte ve bu icra tavrından etkilendikleri görülmektedir. Bu noktada karar sesinin sürekli bir dem ses gibi icra sırasında tınlatılması, kabak kemane ve igil çalgıları arasında icra tekniği bağlamında ortak bir özellik olarak karşımıza çıkmaktadır (Çelik, 2018, ss. 91-95).

Geleneksel müzik aletlerinin eğitiminde ustanın rolü büyüktür ve öğrencinin usta olup olamayacağı, kendi özgün sesini bulup bulamayacağı, öğretmeninden bu sanatı alıp alamayacağı, bütün igil repertuarını benimseyip benimseyemeyeceği ustasına bağlıdır.

İgil, gelenekte, destan anlatımında icra edilen bir çalgıdır. Son dönemlerde ise evde, çadırda, sokakta, festival alanında ve konser salonunda icra edilen bir çalgı haline dönüşmüştür.

İgil'in geleneksel repertuarından örnek eserler: "Sarı Göğüslü Kuşun Şarkısı, Boğalar, Boğa Böğürtüsü, Öksüz Kaz, Guguk Kuşunun Şarkısı, Ördeklerin Melodisi, Bozkırın Şarkısı, Doru Tay, Kara Kaya, Orman Seslerinin Tasviri, Pekin'den Dönen Develerin Sesleri"dir. İgor, igilin geleneksel icrasında yapılan kurt, deve yavrusu ve at gibi hayvanların sesini taklit ederek icra yaptıklarından bahsetmektedir ve çalgısıyla bu icra tarzını örneklendirmiştir (Köşkendey, 2024, ss.6-12). Görüldüğü üzere igil ile icra edilen repertuarın isimlerinin doğa ve hayvanlarından oluşması Tuva müzik kültüründe ve de dolayısıyla igil çalgısında ve de icrasında Türklerde havyan kültürünün önemli bir yeri olduğunu göstermektedir.

2. Setâr (Sato)

Özbekistan sahasında "tanbur" adlı çalgının yay ile çalınan şekli "setâr" veya Özbekistan'ın bazı bölgelerinde "sato" olarak da adlandırılmaktadır. Özbekistan sahasının müzik kültürü ve çalgıları ile ilgili yazılı kaynaklarından olan "Muzika Luğâti" adlı eserde, setâr; "tanbur şeklinde fakat ondan biraz daha büyük yaylı çalgı aleti. 12 tane teli vardır, bunlardan birinci tel ezgi teli olarak kabul edilir. Ezgi teli diğer tellere göre daha yüksektir. Diğer teller ise rezonans veren teller olarak kabul edilir. Setâr genellikle yay ile çalınır. Bazı dönemlerde ise nahun (mızrap) ile tanbur şeklinde çalınır. Setâr, genellikle Kaşgar'da yaygındır.

Özbekistan’da da icra edilir. Setâr’da 16 perde bulunur. Ezgi teli büyük oktavdaki sol sesine akortlanır” şeklinde tanımlanmaktadır (Akbarova, 1987, s. 308).

Resim 2: Setâr (Sato)

Sato, armut biçimli gövdeye sahiptir ve gövde formu lale çiçeği formundadır. Ortalama 130 cm uzunluğunda olan setârın sap kısmı 65-70 cm’dir. Özbekistan sahasının önemli tanbur ve setâr icracılarından olan R. Olmasaviç’in setârını incelediğimiz de tel sayısının beş olduğu ve diğer dört tele göre ezgi teli olan birinci telin köprü üzerinde biraz daha yüksek olduğu görülmüştür. İcracı, ezgiyi en alt telden icra ederken, diğer telleri ise rezonans veya ahenk teli olarak kullanmaktadır ve zaman zaman icracı tarafından bu ahenk tellerine dokunulduğu, çalınan makam dizisine uygun perdelerde tınlatıldığı tespit edilmiştir. Setâr çalgısı perdeli bir yaylı çalgıdır ve uzun tuşesi üzerine kuzu bağıracağından hazırlanan 16 adet perde bağlanmıştır. Bu 16 perdeden 4 veya zaman zaman da 8 tanesi has perde, nim perde veya koma perde olarak da adlandırılan perdelerdir. Bu perdeler ise ceviz ağacından hazırlanmakta olup, kuzu bağıracağı ile bağlanan perdelerin arasına yapıştırılmaktadır.

Setâr’ın gövdesi dut ve armut ağaçlarından, sap kısmı ise ceviz ağacından yapılmaktadır. Gövde kısmının en geniş yeri 15-16 cm genişliğindedir. Gövde üzerine deri gerilmeyen çalgının, bu kısmına dut ağacından hazırlanan ağaç kapak yerleştirilmiştir. Bu noktada Türkiye’de icra edilen mızrapla çalınan tanburun yay ile çalınan şekli olan yaylı tanbur çalgısının varlığı dikkat çekicidir. Türk çalgı kültüründe mızrap veya el ile çalınan telli çalgıların zaman içerisinde yay ile çalınan türlerinin de geliştirilmesi oldukça sık rastlanan bir durumdur ve Türk dünyasında çalgı kültüründe ortak bir yapı olarak karşımıza çıkmaktadır. Diz üzerinde dik bir şekilde tutularak icra edilen setâr çalgısının en alt teli sol sesine akortlanmıştır. İcra tavrı ile ilgili olarak en dikkat çekici olan husus, perdeler üzerinde sıkça vibrato yapılmasıdır. Tanbur ve setâr icracısı olan R. Olmaşaviç’in icrası incelendiğinde hemen hemen her perde de vibrato ve glissando yaptığı tespit edilmiştir.

Setâr, solo veya topluluk enstrümanı olarak icra edilmektedir. Sato’nun binlerce yıllık bir geçmişi vardır ve bin yıl önce olduğu kadar bugün de büyüleyici bir çalgı olduğu düşünülmektedir. Özbekistan’da tanbur ve setâr çalgıları, çalgıların sultanı olarak kabul edilmektedir. Orta Asya’da tanburun yay ile çalınması 9-10. yüzyıllarda başlamıştır. 19. yüzyılda üç telli anlamına gelen “setâr” terimi ile ifade edilen yaylı çalgı, zaman geçtikçe “sato” şeklinde de

adlandırılmaya başlamıştır. 20. yüzyılın başında setâr unutulmak üzereyken, 1936'da üstâd Usman Zufarov tarafından çalgının beş telli şekli yapılmış ve unutulmuş geleneği yeniden canlandırarak setâr çalgısının bugünkü görünümü yaratılmıştır. 1957 yılında ise Prof. Turğun Alimatov tarafından çalgı yaygınlaştırılarak başarılı bir noktaya ulaştırılmıştır (Olmaşaviç ve ark, 2024, ss. 5-12) Setâr çalgısında tuşe üzerinde teller yüksek olmadığı için tıpkı kabak kemane ve benzeri çalgılar gibi parmaklar tellerin üstüne basılmakta ve bu şekilde icra edilmektedir. Eğitiminde usta çırak ilişkisi oldukça önemlidir ve de günümüzde konservatuvarlarda eğitimi sürdürülmektedir.,

3. Gıdjak

“Ğıcak”, “gıjak”, “gıçak”, “gıyak”, “gıjek”, “gıççek”, “gıçek” ve “gışek” şeklinde farklı söylenişleri olan yaylı çalgı, Türkiye sahasında “gıcak”, “kıyak”, “gıcek” veya “kıçak” şeklinde adlandırılırken, Doğu Türkistan'da “gıcek” ya da “ghırjek” şeklinde isimlendirilmektedir. Afganistan sahasında, “ğıçak” şeklinde adlandırılan çalgının, Türkistan bölgesinde yaşayan Tacikler tarafından ise “cıgak” veya “jigak” şeklinde adlandırıldığı görülmektedir (Gazimihal, 1958, s. 15; Litip, 2006, ss. 52-53; İmin, 2002, ss. 22-23; Slobin, 1976, s. 65). Türkmenler ve Özbekler arasında “gidjak” veya “ğıcak” şeklinde geçen bu yaylı çalgının oldukça geniş bir coğrafyada kullanıldığı görülmektedir (Sertkaya, 1982, s. 194). Kenzü't- Tuhaf adlı eserde ise çalgının isminin “gışek” şeklinde geçtiği tespit edilmiştir (Yılmaz, 2011, ss. 87-109).

Türkmenistan sahasında gidjak adlı yaylı halk çalgısının “Kıpçak” kelimesinden türeyerek oluştuğu ve bu çalgıyı icra edenlere “gıcakçı” denildiği belirtilmektedir (Şahin, 2011, s. 195). Bu noktada, Kırgız Türkleri ve Karakalpaklar arasında da icra edilen gıcak veya zaman zaman kıyak olarak da adlandırılan yaylı halk çalgısının varlığı dikkat çekicidir. Kabak kemane gibi yuvarlak bir ses kutusuna sahip çalgılar için bu kelime kullanılırken, gövde yapısı çift boğumlu olan ve tırnak tekniği ile çalınan bir çalgının “gıcak” veya “kıyak” şeklinde adlandırılması Türk Dünyası bağlamında bu kelimenin çok yaygın bir şekilde kullanıldığını göstermektedir. Kırgız Türkleri ve Karakalpak Türkleri tarafından icra edilen gıcak, Kazak Türkleri tarafından icra edilen kıkobız adlı çalgıya oldukça benzer yapıdadır. Doğu Türkistan, Türkmenistan ve Özbekistan'da icra edilen gıjak çalgısı ise Türkiye'de icra edilen kabak kemaneyle benzer bir çalgıdır.

Özbekistan sahasında ğıcak şeklinde adlandırılan çalgı ile ilgili şu ifadeler bulunmaktadır; “ *Orta Asya halkları arasında özellikle de Özbekler arasında yaygın olan yaylı çalgı aletidir. Gövde kısmı su kabağından veya zaman zaman ceviz ağacından oyularak hazırlanan ağaç tekne kullanılmaktadır. Gövde (kase) kısmının üzerine balık derisi veya hayvan derisi gerilir. Sapı yuvarlak olup, gövdeye yaklaştıkça incilir. Gövde kısmına oturtulan demir küçük ayak, icracının çalgıyı dizine koyup çalmasını sağlar. Ğıcakta üç tane tel vardır. Bunlar dörtlü*

aralıkta akortlanır. Bu akort eşlik edilecek şarkıcının sesine, çalınacak ezginin karakterine göre çeşitlilik gösterir. Ses genişliği bir buçuk oktav olan ğiccağın 1920’lerde icracılar sesini yükseltebilmek için çiftler tel takmıştır. Ğiccek tek başına veya grup halinde çalınan, yayı at kılından hazırlanan çalgıdır. 1930’larda ğiccek yeniden restore edilmiş ve tel sayısı dörde çıkarılmıştır. Bu şekli keman gibi sol-re-la-mi şeklinde akortlanır. Ğicağın yuvarlak olan sapı zamanla keman tuşesi gibi köşeli yapıda yapılmaya başlamıştır. Çalgının, alto ğiccek, bas ğiccek ve kontbas ğiccek şeklinde türleri de yapılmıştır ve bu çeşitleri orkestralar da icra edilmektedir” (Akbarov, 1987, ss. 437-438).

Gidjak adının kökeniyle ilgili bilimsel açıdan tespit edilmiş bir sonuç olmamasına rağmen halk arasında, gidjak sazının adının, icrası sırasında ondan çıkan seslerin “yüreğe çarptığı/düştüğü”nden dolayı bu isimle adlandırıldığına dair bir düşünce vardır (Gurbanova, 2024, ss.17-37). Bu noktada Türkiye’de de kabak kemanenin gövde kısmına gerilen “yürek zarı”ndan dolayı çalgının sesinin “yürekte geldiği”ne dair bir düşünce vardır. Yine bu düşünce de Türkmenistan ve Türkiye sahalarında bu iki yaylı çalgının seslerinin insanlar üzerinde bıraktığı hissin ne kadar benzer olduğunu göstermektedir.

Gidjak’ın ana gövdenin bitiminden burgulara kadar olan uzunluğu 55 cm, telleri geren burguluk kısmının uzunluğu 14 cm, gövde kısmının uzunluğu ise 8 cm’dir. Köprünün (eşik) uzunluğu 7 cm, köprünün yüksekliği de 3 cm’dir ve kayısı ağacından üretilmektedir. Türkmenistan’da icra edilen gidjak çalgısının küresel gövdesi dut ağacından oyulmakta, burguları kayısı ağacından, sap kısmı dut ağacından hazırlanmaktadır; gövde kısmında ise “somon” balığının derisi kullanılmaktadır, bu deri özel bir şekilde işlenmekte, temizlenip kurutulmakta ve özel bir yapışkanla yapıştırılmaktadır. Günümüzde gidjakda 3 çelik tel bulunmaktadır; üst, orta ve alt tellerin kalınlığı birbirlerinden farklı olarak takılmaktadır ve bu teller dörtlü akortlanmaktadır. Alt tel daha kalındır, o tel çoğunlukla melodik farklılıklar yapmak için kullanılmaktadır. Gidjak geleneksel icrasında yerde oturarak icra edilmektedir. Solo ve aynı zamanda melodiye eşlik edici bir müzik aleti olarak da kullanılmaktadır (Ovezgeldiev, 2024, ss. 13-17).

Özbekistan’da icra edilen gidjak çalgısı şekil ve yapı özellikleri bakımından Azerbaycan, Türkmenistan ve de Türkiye’de icra edilen çalgılara oldukça benzerdir. Gidjak çalgısıyla halk müziği, şarkılar, enstrümantal eserler ve Özbekistan makamları icra edilmektedir. Gidjak ve çeşitleri, diğer halk çalgılarıyla birlikte Özbek ulusal çalgı toplulukları arasında yer almaktadır. Gidjak’ın gövdesi küreseldir, geleneksel olarak özel bir tür su kabağı, ağaç veya başka bir malzemeden (örneğin büyük hindistan cevizi gibi) yapılır ve gövdesinin üzerine deri gerilir. Çalgının boyutları yapıldığı malzemeye bağlı olarak farklılık gösterebilir (N. Batirova ile kişisel görüşme, 2023, Aralık 14, İzmir). Gidjak’ın gövde kısmında su kabağının kullanılması Türkiye sahasında kabak kemane çalgısında da karşımıza çıkmaktadır. Bu durum yaylı çalgılarda su kabağı

kullanma geleneğinin Özbekistan sahasında da var olduğunu göstermekle birlikte ve Türk dünyası bağlamında su kabağının çalgı yapımında sıkça kullanılan bir malzeme olduğunu göstermektedir.

Resim 3: Özbekistan sahasında icra edilen Gidjak

Modern bir gidjakın tel sayısı dördtür, ancak tarihsel olarak bu sayı da değişkendir; üç telli gidjak en yaygın olanıdır. Eskiden gidjak çalgısında ipek teller kullanılırken, günümüzde çelik tel kullanılmaktadır. Gidjak'ın tarihinin 11. yüzyıla kadar uzandığı genel olarak kabul edilmektedir. Gidjak klasik olarak çalınırken enstrüman dikey olarak tutulur ve geleneksel icracılar kısa bir yay ile gidjağı icra ederlerken, modern icracılar da keman yayı kullanmaktadır (N. Batirova ile kişisel görüşme, 2023, Aralık 14, İzmir). Bu noktada gidjaktaki tel sayısı artışı Türkiye'de icra edilen kabak kemanede de yaşanmıştır. Gelenekte iki ve üç telli olan kabak kemaneye, kent ortamında dördüncü tel eklenmiş, son olarak da beşinci tel eklenmiştir. Yine gövde kısmında su kabağı kullanma geleneği de Özbekistan ve Türkiye'de sürdürülmekte olup, su kabağının yerine zaman zaman ağaçtan oyularak hazırlanan gövde kısımları da Özbekistan ve Türkiye'de uygulanmaktadır.

Gidjak perdesiz bir çalgıdır. Sap ve gövde kısmını birbirine sabitleyen ve gövde kısmının altından çıkarak çalgının diz üzerinde çalınmasını sağlayan bir demir çubuk bulunmaktadır. Ses genişliği ise yaklaşık iki oktavdır. Gidjak'ın sesi parlak ve zengin tonlara sahiptir. Geleneksel yay, at kılından yapılır. İcra sırasında yayın gerginliği parmaklarla ayarlanır. Vertkov, Türkmen gidjaklarının ses kutusunun geçmiş dönemlerde hindistan cevizi veya su kabağından hazırlandığını, sonraki dönemlerde ses kutuları ağaçtan oyularak oluşturulan gidjakların yağınlaşmaya başladığını belirtmiştir (Vertkov ve ark., 1963, s. 117). Ayrıca, gövdesi sıkıştırılmış talaşlardan yapılmış deneysel numuneler de vardır. Bu noktada Türkmenistan'da gidjak çalgısının su kabağından yapılan çeşitlerinin de olması oldukça dikkat çekicidir. Bu yönüyle Türkiye'de icra edilen kabak kemane çalgısıyla ortak kültürel ortamda yaratıldıklarına dair önemli bir bilgidir. Türkmen gidjaklarının ses kutusunun yapımında geçmiş dönemlerde su

kabağının kullanılıyor olması oldukça önemlidir. Yaylı halk çalgıları ses kutusunda kendinden doğal bir küre biçiminde olan hindistan cevizi ve su kabağının kullanılmış olması, oyularak sonrasında küre biçimi verilen ağaç gövdelerden muhtemelen çok daha eski bir gelenektir. Bu noktada Türkiye’de icra edilen kabak kemane çalgısı ile Türk dünyasının farklı bölgelerinde icra edilen gidjak adlı yaylı halk çalgısı arasında bir ilişki olduğu açıktır. Gidjak’ın tel sayısının artmasında karşılaşılan gelişim süreci kabak kemanede de tespit edilmiştir. Ses kutusunun içine metal bir sap konulmuştur. Bu sap sapın alt ucuna takılmıştır ve böylece gövdeyi daha da sağlamlaştırmaktadır ve çalgının diz üzerinde veya yerde oturur vaziyette ayak bileğine dayayarak çalınmasını sağlamaktadır. Daha önce de bahsettiğimiz bu icra şekline, gidjak çalgısının icrasında da rastlanılmaktadır. Ses kutusu üzerine gerilen derinin üzerine koyulan köprünün deri üzerinde çapraz vaziyette durması, Türkiye’de icra edilen bazı kabak kemanelerde ve Azerbaycan’da icra edilen kamança çalgılarında da görülmektedir. Köprünün çapraz vaziyette deri üzerine koyulması, ses kutularında su kabağının kullanılması ve geçmiş dönemlerde yerel icracılar tarafından ayak bileğine dayayarak icra edilmeleri bütün bu çalgıların ortak bir kültürel zeminde meydana getirildikleriyle ilgili oldukça önemli bulgulardır (Çelik, 2018, ss. 116-132).

Resim 4: Türkmenistan sahasında icra edilen gidjak

Türkmenistan sahasında icra edilen gidjak çalgısında oldukça önemli olan Ahal okulunda 19. yüzyılın sonlarında gidjak yaygınlaşmıştır. Bu ekolün icracılarının repertuarında “Batyr Karrov”, “Alseyid’in muhannesleri” ve “Nergiz” gibi gidjak için solo eserlerin yanında, geleneksel Türkmenistan halk müziğinin yanı sıra dutar çalgısıyla icra edilen geleneksel eserler de yer almaktadır (Gurbanova, 2024, ss. 17-36).

Gidjak icracılarının önde gelen üstadları arasında; Ali Seyid ve Kalmamed Allanurov’un yanı sıra Purli, Oras ve Nuri Saryevs gibi isimler bulunmaktadır. Etnograf Uspenskiy, keşif gezileri sırasında Türkmenistan’ın kuzeydoğu

bölgesinde bulunan Yomut ve Çovdur kabileleri arasında gidjak çalgısını tespit etmiştir. Şarkı söylemeye eşlik eden bir enstrüman olan gidjak, Türkmen Bahşı sanatında oldukça önemlidir. Bu kapasiteyle gidjak, Mary şehri dışında Türkmenistan'ın tüm şehirlerinde kullanılmaktadır. 1930'lu yıllarda halk çalgılarında topluluk ve orkestra performansı dönemi başlamıştır. Bu dönemde pek çok gelişmiş enstrüman ortaya çıkmıştır. Değişiklikler aynı zamanda artık dört telli hale gelen gidjakı da değiştirmiştir. Annageldi Dulgaev, dört telli gidjakta eşsiz bir sanatçı olarak tarihe geçmiştir. Repertuarında Türkmenistan halk müziği eserlerinin yanında klasik batı eserleri de bulunmaktadır. Türkmenistan'ın kuzey bölgesi olan Daşoğuz'da gidjak, halk şarkıcılarının ve hikâye anlatıcılarının vazgeçilmez bir çalgısıdır. Eşlik yaparken gidjak sadece şarkının melodik çizgisini kopyalamakla kalmaz, aynı zamanda şarkıcının sesiyle de yarışmaktadır. Modern zamanlarda, tüm müzik eğitim kurumlarında gidjak çalmaya yönelik mesleki eğitim verilmektedir. Böylece, solo ve eşlik eden müzik aleti olarak kullanılan gidjak, Türkmen kültüründe önemli bir rol oynamaktadır. Dolayısıyla, müzik aletleri halkların müzik kültürlerinin tarihine ilişkin değerli bilgiler içeren eşsiz anıtlar olarak değerlendirilebilir. Bilinen çeşitliliğe rağmen bu yaylı çalgılar Türk halklarının ortak mirasıdır ve ortak tarihi kökenlere işaret etmektedir (Gurbanova, 2024, ss. 17-36).

Resim 5: Baburî Gijak (N. Batirova'nın kişisel arşivinden alınmıştır.)

Dutar ve gidjak gibi halk müziği aletlerinin çalma eğitimi yüzyıllardır “usta-çırak” metoduyla yürütülmektedir. Günümüzde halk müzik aletlerinin profesyonel eğitimini veren uzman eğitim kurumlarının açılmış olmasına karşın “usta-çırak” metodu varlığını hala sürdürmektedir.

Türkmenistan sahası gidjak icracılarından olan Aganazar'ın icrasını değerlendirdiğimizde, icracının iki teli aynı anda kullanarak yapmış olduğu çift sesli icrası oldukça dikkatimizi çekmiştir. Bu icra yönüyle ve ezgi motifleri açısından Türkiye'de icra edilen “Karadeniz kemençesi”ne oldukça benzediği tespit edilmiştir.

Özbekistan'da icra edilen diğer bir yaylı halk çalgısı da “Baburî Gijak”dır. Bu çalgının, Timur dönemi çalgılarından yola çıkılarak icat edildiğini belirten Botirova, bu yaylı çalgının da Özbek halkının yaşamında güçlü bir yer tuttuğundan bahsetmektedir. 1980'de bir grup bilim insanı ve sanatçı, “Baburî Gijak” çalgısının ilk kopyasını, 1985-1986'da ikinci kopyasını ve 1990'da

değişikliklerle üçüncü kopyasını yapmışlardır. 1991'in Aralık ayında Taşkent Devlet Konservatuarı'nın büyük salonunda, Prof. Akhmad Odilov, Prof. Anvar Lutfullaev, Prof. Murad Tashmuhammedov ve Otanazar Matokubov'un önerisi üzerine çalgı halka tanıtılmıştır. Bu çalgılar günümüzde Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Timurlu Tarihi Devlet Müzesi, Zahiriddin Muhammed Babur Uluslararası Kamu Fonu Müzesi, Andican Bölge Devlet Tarih ve Kültür Müzesi'nin edebiyat bölümünde sergilenmektedir (N. Batirova ile kişisel görüşme, 2023, Aralık 14, İzmir).

4. Kamança

Kamança, Azerbaycan ve İran'da icra edilen yaylı bir halk çalgısıdır. Kamançanın adının kökeni ile ilgili farklı düşünceler bulunmaktadır. Kamança kelimesinin Farsça "kemançe" kelimesi ile ilişkili olduğunu, anlam itibarıyla, "küçük Kaman" anlamına geldiğini ileri süren araştırmacıların yanında, "kamança" kelimesinin silah olarak da kullanılan "ok" kelimesi ile ilişkili olduğunu ve çalgının adının buradan geldiğini düşünen araştırmacılar da bulunmaktadır. Kamançayı icra etmeye yarayan yay kısmına Azerbaycan Türkçesi'nde "kaman" denilmektedir (Abdullayeva, 2002, s. 165). "Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü II" adlı eserde; "Kaman: keman, yay" şeklinde tanımlanmaktadır (Altaylı, 1994, s. 739). Abbasgulu Necefzade ise kamança kelimesini hibrid bir deyim olduğunu Farsça ve Türkçe kelimelerin karışımından meydana geldiğini düşünmektedir. Buna göre, Farsça kaman (yay) kelimesi ile Türkçe "çal" kelimelerinin birleşiminden "kamançal" şeklinde birleştiğini, daha sonra da "l" harfinin düşmesiyle birlikte, kamança şeklinde dönüştüğünü, bunun da kamanla çalınan müzik aleti anlamına geldiğini düşünmektedir (Necefzade, 2024, ss. 36-38).

Kamança'nın ses kutusu çoğunlukla dut veya ceviz ağacından oyularak yapılmaktadır. Kamança'nın günümüzde kullanılan en yaygın şekli dört tellidir. 14. yüzyılın önemli müzik araştırmacılarından olan Abdülkadir Meragi, çalgıları sınıflandırırken kamançayı telli çalgılar içerisinde tanıtmış ve kamançanın yaylı bir çalgı olduğunu, ses kutusunun genellikle hindistan cevizi veya içi oyulmuş ağaçtan yapıldığından söz etmiştir. Kamança'nın tellerinin at kuyruğundan veya ipekten hazırlandığını, iki telli bir yaylı çalgı olduğunu ses kutusunun üzerine "öküz yüreğinin zarı" gerildiğini belirtmiştir. İpek tel takılan kamançaların daha güzel sese sahip olduğunu kaydetmiştir (Abdullayeva, 2002, s. 29). Kamançanın deri kısmında günümüzde yayın balığı derisi kullanılmaktadır. Geçmişte bu kısımda öküz yüreğinin zarınının kullanılması kabak kemane ile benzerdir. Diğer taraftan, kamançanın köprüsü deri kısmı üzerine çapraz bir şekilde konumlandırılmaktadır. Yukarıdaki bölümde Türkmenistan'da icra edilen gidjak çalgısında da görüldüğü üzere Türk kültüründe köprünün deri üzerine çapraz şekilde koyulması ortak bir özellik olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim kabak kemanenin bazı yerel icracıları ve yapımcıları da köprüyü deri üzerine çapraz

şekilde koymaktadır. Kaldı ki günümüzde yapılan bazı kabak kemanelerde de bu durum görülmektedir. Tüm bu ortak özellikler gidjak, kamança ve kabak kemanenin ortak kültürel zeminde oluştuğunu göstermektedir.

Azerbaycan’da kamançanın köprüsünün çapraz koyulmasının aşağı ve yukarı seslerin daha güçlü ve dengeli gelmesine neden olduğu kabul edilmektedir (Abdullayeva, 2002, s.161). Diğer taraftan günümüzdeki gibi farklı tel numaralarının olmadığı, özellikle çelik tel kullanılmadan önce at kılının ve bağırşağın kullanıldığı dönemlerde, birinci telin ikinci tele göre, ikinci telin de üçüncü tele göre daha tiz frekanslı seslere akortlanıyor olması köprünün çapraz koyulmasına neden olmuş olabilir. Nitekim iki eşik arası mesafe kısaldıkça çalgının akort edilebileceği ses daha da tizleşebilmektedir. Buradan hareketle en alt tel olan birinci telin diğer tellere göre daha tiz bir frekansa akortlanmasından dolayı köprü kısmı çapraz vaziyette konumlandırılmış olabilir. Sonraki dönemlerde farklı tel numaralarına sahip çelik teller kullanılmaya başlasa da köprünün çapraz olarak koyulması bir gelenek haline dönüşmüş olabilir.

Resim 6: Kamança (K. Vertkov’un Atlas Muzikalnih Instrumentov Narodov adlı eserinden alınmıştır.)

Kamança’nın, Azerbaycan’da, özellikle “tar” ile birlikte icrasıyla yaygınlaştığı kabul edilmektedir. Azerbaycan müziğinin vazgeçilmez geleneksel topluluğu, tar, kamança ve def çalan hanende olarak da adlandırılan ses sanatçısından oluşmaktadır. Bu üçlü müzik grubu, Azerbaycan’da halk müziğinin icrasında oldukça önemlidir. Tar, kamança ve hanendeden oluşan üçlünün ilk defa 19. yüzyılda Sadıkcı Esed tarafından ortaya çıkarıldığı ve sonrasında tar, kamança ve def çalan ses sanatçısından oluşan üçlü grupların yaygınlaştığı düşünülmektedir. Azerbaycan’da kamançanın daha geniş kitleler tarafından tanınmasında Erdebil’li kamança icracısı Mirza Settar’ın önemli katkılarının olduğu düşünülmektedir (Seyidova, 2209, ss. 494-502).

Diğer taraftan İran’da yaşayan Türkler tarafından icra edilen kamança çalgısı da bu noktada dikkat çekicidir. İran’ın Erdebil şehrinde yaşayan Mohammadreza Erfani, bu bölgede Azerbaycan Türkleri’nin çoğunlukta olduğunu ve müzik

kültürü ve de kamañça çalgısının icrası bağlamında Erdebil şehrinin Azerbaycan müzik kültürü içinde değerlendirilebileceğini belirtmiştir. Erdebil şehrinin yanı sıra Tebriz, Zencan ve Urmiye şehirlerinde Türk müziği icrasının yaygın olarak yapıldığından bahsetmiştir. İcra ettiği çalgının gövde kısmının (çanağının) dut ağacından hazırlandığını, gövde kısmı üzerine gerilen derinin ise “nagga balığı” (yayın balığı) derisi olduğundan söz etmiştir. Sap kısmının dut veya erik ağacından yapıldığını bildiren Erfani, İran’da Türkler tarafından icra edilen kamañçanın yanı sıra İran bölgesinde Fars kamañçaları olarak adlandırılan İran kamañçalarının da var olduğunu, bu kamañçaların Türklerin çaldıkları kamañçalardan birtakım farklılıklar gösterdiğini belirtmiştir. Özellikle gövde kısmı ve deri kısımlarının farklı malzemelerden üretildiğini belirtmiştir. Diğer taraftan İran’ın Loristan bölgesinde “Loristan Kamañça” olarak adlandırılan bir kamañça türünün daha var olduğunu, bu çalgının da gövde yapısı olarak farklı bir formda olduğunu bildirmiştir. Ayrıca telleri daha farklı özellik de olan “Şah kamañça” olarak adlandırılan başka bir kamañça türünün de İran coğrafyasında icra edildiğini belirtmiştir. Mohammadreza Erfani görüşmemizde “Dilkeş Tesnifi” adlı eseri icra etmiştir. Dilkeş’in bir makam olduğunu ve bu eserin bu makama bağlı bir tesnif olduğundan ve bu eserin Azerbaycan Türkleri tarafından icra edildiğini belirtmiştir. Bu eserin kamañçanın en ince telinden itibaren “mi-si-mi-si” akordunda icra edildiğini söylemiştir. Bu akort şekli Türkiye’de icra edilen kabak kemanede de yaygın olarak kullanılmaktadır. Klasik kamañça akordunun “mi-la-mi-la” olduğunu, fakat zaman zaman “mi-la-re-sol” şeklinde de akortlandığını belirtmiştir. Zaman zaman “Dilkeş” makamında olduğu gibi makama göre de akordun değişebildiğini bildirmiştir. Diğer taraftan toplu icralarda çalınacak olan repertuvara göre “fa-sib-fa-sib”, “fa#- si- fa#- si” şeklinde de akortlanabildiğini belirtmiştir (Erfani, 2024, ss. 45-46).

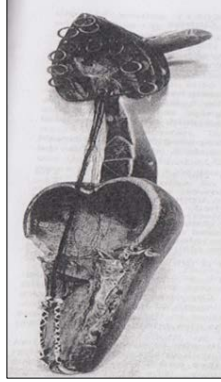
5. Kalkobız ve Kobız Prima

Kazak Türkleri tarafından kalkobız olarak adlandırılan yaylı çalgı, Kırgız ve Karakalpak Türkleri tarafından “kıl kıyak”, “kıyak” veya “gıcak” olarak adlandırılmaktadır ve bu çalgılar Orta Asya’nın kuzey bölgelerinde çalınan en yaygın yaylı halk çalgılarıdır.

Gerard Clauson’un çalışmalarına dayanan kobız adı, Türkçe ve Moğolca’da “oyuk nesne”, “kap”, “toprak” ve “içki bardağı” anlamına gelmektedir ve kobız kelimesi içi oyulan pek çok şey de dâhil olmak üzere bir grup kelimeyle ilişkilendirilmektedir (Orazbayeva, 2024, ss. 47-51).

Kalkobızın uzunluğu 70-85 cm civarındadır. Kalkobız iki tellidir ve çalgının Dede Korkut tarafından icat edildiği rivayet edilmektedir (Vertkov ve ark., 1963, s. 124). Kalkobız’ın telleri at kılından veya bağırsaktan hazırlanmaktadır. Tıpkı diğer yaylı çalgılarda da olduğu gibi kalkobızın tel sayısında gelişim görülmüştür. Kalkobız’ın tel sayısı ikiye, ilk olarak üçe, daha sonra ise dörde çıkarılmıştır. Tel sayısının artmasıyla birlikte tel malzemesi de değişmiş ve çelik tel

kullanılmaya başlanmıştır. Kalkobız'ın geliştirilmiş ve dönüştürülmüş olan bu yeni şekli “kobız-prima” veya “simkobız” olarak adlandırılmaktadır. Kalkobızın yeni çeşitleri olan bu çalgıların, “bas kobız” ve “alto kobız” adı verilen türleri de yapılmıştır ve orkestralarda icra edilmektedir. Kazakistan sahasında günümüzde kalkobızın iki türünden bahsedilmektedir; birinci gruptaki kalkobızların, at kılından hazırlanan iki telli bulunmaktadır ve bu çalgılarda Kazakistan geleneksel halk müziğinin icra özellikleri korunmuştur. İkinci grupta yer alan kalkobızlar ise dört tellidir ve çelik tellidir (Sarıbayev, 1978, s. 125). Diğer taraftan Kazakistan sahasında, geleneksel kalkobızın “narkopuz” adlı daha kalın sese sahip olan ve daha büyük gövde yapısına sahip olan çeşidi de bulunmaktadır. Ayrıca, yine kalkobıza çok benzeyen fakat kalkobız gibi tel kısmında at kılı kullanılmayıp, çelik tel kullanılan “cez kopuz” adlı yaylı çalgı da icra edilmektedir (Deligöz, 2019, ss. 22-27).

Resim 7: Kalkobız (Mark Slobin'in "Music in The Culture of Northern Afghanistan" adlı kitabından alınmıştır.)

Orta Asya'da icra edilen çalgılar ile ilgili önemli araştırmaları olan Mark Slobin, kopuz şeklinde de adlandırılan yaylı çalgının bahşılar tarafından kullanıldığını tespit etmiştir. Kopuz'un toplam uzunluğunun 74.5 cm olduğunu, at kılından oluşturulmuş iki telinin olduğunu belirtmiştir. M. Slobin Kazak Türklerinin icra ettikleri kobız ile Kırgız Türklerinin icra ettikleri kıyak adlı yaylı çalgıların birbirlerine çok benzediğini ve bu çalgının aynı zamanda Özbekistan'ın Fergana bölgesinde Karakalpaklar tarafından icra edildiğinden söz etmektedir (Slobin, 1976, ss. 248-251). Slobin'in tespit etmiş olduğu ve aşağıda resmi bulunan çalgının burguluk kısmında demir halkaların olduğu görülmektedir. Bu da bu çalgının bahşılar tarafından çeşitli ritüellerde kullanıldığını göstermektedir.

Kalkobız, şamanizm geleneklerine aittir ve bu nedenle bu enstrümanın rolü eski dönemlerde kutsal müziği icra etmektir. Ancak zaman içerisinde kalkobız konser performansının da bir parçası olmuştur. Topluluklarda ve orkestralarda kullanılmaktadır. Eski zamanlarda Baksı'nın, Şamanların insanları tedavi ettiği ve bunun için uzun süre kobız çalmanın gerekli olduğu bilinmektedir. Wilhelm

Radloff da, Kırgız baksılarının icra ettikleri kopuzlarının kenarlarında ziller ve ses veren metal parçalar bulunduğunu tespit etmiştir (Ögel, 1991, s. 7). Yarı şaman jiravların ve baksıların icra ettikleri kılkobız, 18. yüzyıldan itibaren günah sayıldığı için yasaklanmış ve bu yüzden yok olmaya yüz tutmuştur. Kazak müzik adamı Ahmet Cubanov 1930’lu yıllarda bir çalgı topluluğu kurmuş ve kurulan bu halk çalgıları topluluğuna iki kılkobız icracısı davet etmiştir. Böylece çalgı unutulmamış ve yaygınlaşmaya başlamıştır. Telleri saptan yaklaşık 3-4 cm yüksekte olan kılkobız, tırnak tekniği ile icra edilmektedir (Gürdal, 2014, ss. 165-175).

Kılkobız yekpare bir ağaçtan oyularak hazırlanır ve gövde kısmının üzerine çoğunlukla deve derisi gerilir. Zaman zaman keçi derisi de gerilmektedir. Telleri at kılından hazırlanan geleneksel kılkobız çalgısı, efsaneye göre insan sesini taklit etmek için üretilmiştir. Çok farklı floje seslere sahiptir. Parmak basılmadan tırnak tekniği ile icra edilir (Tazhiyeva, 2024, ss. 39-44).

Resim 8: Kobız Prima

Kobız Prima ise eski kılkobız temel alınarak üretilmiştir, fakat at kılı yerine çelik telleri vardır, Kazak halk müzik aletleri orkestraları için üretilmiştir. Kobız prima da kılkobız gibi aynı materyallerden yapılmıştır. Sadece farkı, kullanılan telleri çelik keman telleridir. Kobız prima da kılkobız gibi tırnak tekniği ile icra edilmektedir. Yay kısmında günümüzde keman yayı kullanılmaktadır, bunun nedeni Klasik Avrupa müziğini ve bu müziğin çok farklı eserlerinin de bu sazla icra edilmesidir. Kılkobız’ın ve kobız primanın burguluk kısmı 10 cm’dir. Tuşe uzunluğu kılkobızın 27 cm, kobız primanın 16 cm’dir. Gövde uzunluğu ise kılkobızın 33 cm, kobız primanın ise 36 cm’dir (Tazhiyeva, 2024, ss. 39-44).

Kılkobız eğer solo olarak icra edilecekse akordu do-fa veya re-sol şeklinde yapılır. Kılkobız iki oktav ses genişliğine sahiptir. İcra özellikleri gelişmemiştir, fakat 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kompozitörler kılkobız için icra kapasitesi daha yüksek eserler yazmışlardır, böylece 19. yüzyıla kadar ulaşmıştır. İcra teknikleri temelinde gamlar vardır, performans teknikleri, üçte birlik ve daha

yüksek aralıklı sıçramalara, harmoniklerin kullanımına, burdon tonu gibi tek bir açık tel kullanan çift notalara dayanmaktadır. Bunlar çoğunlukla özlü ve güzel melodilerdir. Geleneksel kılkobız repertuarı; İhlas’ dan “Jez kiik”, “Kertholgu”, “Erden”, “Sinirau”, Korkut’tan “Targil tana”, “Konur”, “Ushardun ulusu”, Şildebaev’den, “Konur” ve “Kara Kemer” gibi eserlerden oluşmaktadır (Tazhiyeva, 2024, ss. 39-44).

Kobız prima, 4 oktav ses sahasına sahip olduğu için çok daha fazla teknik yeteneğe sahiptir. Genç kobız müzisyenleri, giderek karmaşıklıklaştan parçaları seçerek birbirleriyle rekabet etmeyi sevmektedir. Ayrıca modern besteciler kobız prima için çok sayıda eser yazmaktadır. Paganini’nin “Campanella”sı, Çaykovski’nin “Keman Konçertosu”, Tartini’nin “Şeytani Trill”i gibi klasik Avrupa müziğinin herhangi bir parçasını icra etmenize olanak tanımaktadır (Tazhiyeva, 2024, ss. 39-44).

Resim 9: Karakalpakistan’da icra edilen kılkobız

Türk dünyası bağlamında kobızın icra edildiği bir başka bölge olan Özbekistan sahasında da çalgının genel uzunluğu yaklaşık 70 cm’dir. Ses gövdesi bir başka ifadeyle rezonatörü ve kavisli sap kısmı tek parça ağaçtan hazırlanmaktadır. Gövde kısmının uzun alt kısmı deriyle kaplıdır. Ağartılmamış at kılından yapılmış 2 tel, dörtlü veya beşli olarak akortlanmaktadır. Yumuşak, hüzünlü bir sese sahip olan kobız Özbekistan’da 1930’lu yıllara kadar Buhara’daki makam müziği icra eden toplulukların bir parçasıdır. 1940’lı ve 1950’li yıllarda kobızın yeniden yapılandırılmış türleri olan; prima, alto ve bas kobız halk çalgıları orkestrasına dâhil edilmiştir (N. Botirova ile kişisel görüşme, 2023, Aralık 14, İzmir).

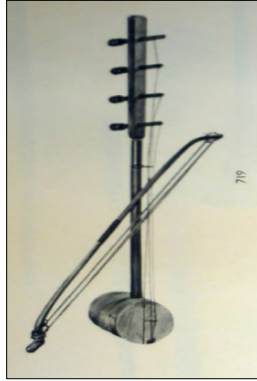
Karakalpakistan’da icra edilen kılkobız çalgısının ölçüleri ise ortalama 75 cm uzunluğunda, ses kutusunun uzunluğu 37 cm olup en geniş olan kısmın genişliği ise 17.5 cm’dir. Sap kısmı ise 22 cm’dir. Resimde görüleceği üzere at kılından hazırlanan iki teli olan çalgının, sap kısmı oldukça kavislidir ve tuşe kısmı bulunmamaktadır. Çalgı tellerin üzerine dokunularak icra edilmektedir.

6. Bızaançı

Bızaançı, Rusya Federasyonu’nun Güney Sibirya bölgesinde özerk bir Türk Cumhuriyeti olan Tuva’da icra edilmektedir. Yay ile icra edilen ve 4 telli olan çalgının tellerinde ve yayında atkuyruğu kılırları kullanılmaktadır. Bızaançı sözcüğünün etimolojisi hakkındaki yaygın görüş; Tuva dilindeki bızaa (buzağı) ile ilgili olduğudur. Bu çalgının çıkardığı sesin, buzağı sesine benzemesi sebebiyle çalgıya bu ismin verildiği görüşü yaygındır. Teller, at kılındandır ve teller klavyeden 2-3 cm yukarıdadır (Gürdal, 2014, ss. 165-175).

Tuva halkı arasında buzağının kutsal hayvanlar arasında kabul edilmesi ve bazı bızaançı çalgılarının burguluğunun üstüne buzağı başı işleminin yapılması da, çalgının ismi konusundaki bu yaygın görüşü desteklemektedir. Bızaançı çalgısı şekil ve yapı özellikleri bakımından Moğollar’ın icra ettiği “khuurchir”, Çinliler’in “sehu” ve “erhu” çalgılarına, Uygurlar’ın “kumul gıcek”, ayrıca Koreliler’in “haegeum” adlı çalgılarına benzemektedir. Ancak icra tekniği açısından bızaançı diğer çalgılardan farklılık göstermektedir. Söz konusu olan benzer çalgılar icra edilirken tellerine üstten parmağın etli iç kısmı ile bastırılarak, bızaançı ise tellere alttan tırnak yüzeyi ile dokunularak icra edilmektedir. Bu özellik bızaançı çalgısının sesinin diğerlerinden farklı duyulmasına sebep olmaktadır (Deligöz, 2024, ss. 52-60).

Aşağıda resmi yer alan ve Vertkov tarafından Tuva’da tespit edilen bu çalgı, şekil ve yapı özellikleri açısından “Ravanastron” ve “Erhu” çalgılarına benzeyen “pızançı” veya “bızançı” olarak ifade edilen yaylı çalgıdır (Çelik, 2018, s.96).

Resim 10: Bızaançı (K. Vertkov’un “Atlas Muzikalnih Instrumentov Narodov” adlı eserinden alınmıştır.)

Ses kutusu çoğunlukla öküz boynuzundan hazırlanan bu yaylı çalgının, ses kutusu zaman zaman barut kutusundan veya ağaçtan hazırlanan çeşitleri de bulunmaktadır. Ses kutusunun üzerine genellikle deri gerilen bızaançının, tahta kapaklı olanları çeşitleri de mevcuttur. Tuşe kısmı yuvarlak olarak hazırlanan çalgının, burguluk kısmı ise dikdörtgendir. At kılından hazırlanan dört teli bulunan bızaançının 1. ve 3. teli ile 2. ve 4. telleri aynı sese ve dörtlü aralıkta

akortlanmaktadır (Vertkov ve ark., 1963, s. 140). Tellerin bu durumu ve akort şekli kabak kemaneye benzer yapıdadır. Yaylı halk çalgılarının tellerinin dörtlü aralıkta akortlanması Türk müzik kültüründe oldukça sık rastlanan bir durumdur.

Bızaançı'nın çift telleri arasında iki at kıl tutamıyla hazırlanan kavisli bir yay geçirilmektedir. Bızaançı'nın dört teli vardır ve yay, ikinci ve üçüncü tellerin arasından geçirilir. Teller aşağı kısmında sapın ses kutusunun içinden çıkan kısa ucuna bağlanmıştır. Tuşe kısmının üst tarafında yer alan metal bir halka üst eşik görevi görmektedir. Halka, bir ip sayesinde sapa bağlanmaktadır. Bızaançı, icra esnasında düşey pozisyonda tutulmaktadır ve dize dayanmaktadır. İcracı tellerin üzerine basarak değil, tellerin üzerine dokunarak icra etmektedir ve bu şekilde flajole sesler elde edilmektedir. Bızaançı, Tuva'nın en yaygın müzik aletidir (Vertkov ve ark., 1963, s. 140). Bahaeddin Ögel, Vertkov'un tespit ettiği bu çalgı ile ilgili olarak Vertkov'un her türlü Sovyet imkânlarını elinde bulundurmasına rağmen böyle bir çalgının sadece Tuva'da görüldüğünü söylemek zorunda kaldığını, aslında bu çalgının eski çağlardan haber getirdiğini belirtmiştir (Ögel, 1991, ss. 277-292).

Resim 11: Kumul girceği (Adem Öger'in kişisel fotoğraf arşivinden alınmıştır.)

Bu noktada Doğu Türkistan'da icra edilen “Kumul girceği” olarak adlandırılan ve çoğunlukla destan anlatıcıları tarafından icra edilen bir yaylı çalgı daha bulunmaktadır. Şekil, yapı ve icra tekniği açısından Tuva'da icra edilen bızaançıya benzer yapıda olduğu görülmektedir. Kumul girceğinin ses kutusu dut veya kavak ağacından yapılır. Ses kutusu üzerine yılan veya keçi derisi gerilmektedir (Arslan ve Öger, 2007, ss. 9-16). Doğu Türkistan'da “ghirjek” adlı çalgının eski şekli olarak kabul edilen bu çalgının ses kutusu bakırdan yapılan çeşitleri de bulunmaktadır. 90 cm uzunluğunda olan çalgının, ses kutusunun genişliği 12 cm'dir. İki telli bulunan kumul girceğinin, “ahenk teli” veya “henk teli” olarak da adlandırılan yedi tane daha rezonans teli vardır. Çalgının yayı, ana melodinin çalındığı iki telin arasından geçirilmektedir. Çalgı Doğu Türkistan'ın Kumul bölgesinde icra edildiği için kumul girceği adını almıştır. Dört telli olan

çalgının tellerinde ve yaklaşık 60-70 cm olan yay kısmında örülmemiş atkuyruğu kullanılmaktadır. Yay üzerinde iki ayrı kıl demeti bulunmakta ve teller bunların arasından geçirilmektedir. Böylelikle yay çalgıya sabitlenmektedir. İki telin arasına yerleştirilen yay, aşağı doğru bastırıldığında alttaki tele, yukarı doğru bastırıldığında ise yukarıdaki tele sürülmektedir. Böylece çalgının farklı tellerinden ses elde edilebilmektedir. Bızaançı, diz üzerine konularak ve dik tutularak çalınmaktadır. Bu çalgının icrasında farklı teknikler kullanılmaktadır. Çalgının telleri tuşesinden yaklaşık 3,5 cm yukarıdadır. İcracı bu aralıktan tırnak yüzeyleri ve parmak uçlarıyla tellere temas ederek icrasını gerçekleştirmektedir. (Litip ve Tursun, 2006, ss. 52-53). Doğu Türkistan sahasında kabak kemaneye benzer yapıda olan yaylı halk çalgısı ise “ghirjek” olarak adlandırılmaktadır.

Sonuç

Türk dünyasında icra edilen yaylı halk çalgıların sınıflandırıldığı bu çalışmada, günümüzde Türkiye’de oldukça yaygın bir şekilde icra edilen kabak kemane ve benzeri çalgıların; Türk dünyası bağlamında, Tükmenistan, Özbekistan, Doğu Türkistan, İran ve Azerbaycan Türkleri tarafından icra edildiği tespit edilmiştir. Şekil, yapı özellikleri ve icra tekniği açılarından kabak kemanden daha farklı yapıda olan yaylı halk çalgıların ise Türk dünyası bağlamında daha çok Tuva, Kazak, Karakalpak, Kırgız, Hakas ve Altay Türkleri tarafından icra edildiği anlaşılmıştır. Türk müzik kültüründeki yaylı halk çalgı türleri arasındaki farkın, göçer ve yerleşik kültür unsurlarından kaynaklandığı söylenebilir.

Türk müzik kültüründe icra edilen yaylı halk çalgı türlerini sınıflandırırken dikkatimizi çeken nokta gövde veya ses kutusu kısmı elips, oval, armudi veya çift boğumlu formunda olan ve tırnak tekniği ile icra edilen yaylı çalgılar Türk dünyası bağlamında genellikle Sibiry Türk boyları ve Kıpçak Türk boyları arasında görülürken, ses kutusu yuvarlak olan ve tırnak tekniği ile değil de parmakların telin üzerine basılmasıyla icra edilen yaylı çalgı türleri ise genellikle Karluk-Uygur Türk boyları ve Oğuz Türk boylarında var olduğu tespit edilmiştir. Fakat bu noktada Türkiye sahasında icra edilen “tırnak kemane” ve “Kastamonu kemanesi” çalgıları ile Gagavuzlar tarafından icra edilen “kauş” adlı çalgıların Kıpçak sahasında icra edilen çalgılara gerek şekil ve yapı özellikleri bakımından gerekse de icra tekniği açısından benzer yapıda olması oldukça dikkat çekicidir. Bu benzerliğin Kıpçak sahasından gerçekleşen göçler ve çalgıların bu bölgelere taşınarak bu coğrafyalarda değişime ve de dönüşüme uğraması ile ilgili olduğu düşünülebilir. Diğer taraftan Özbekistan sahasında icra edilen “kobız” çalgısı ile Doğu Türkistan’da icra edilen “Kumul ghirjek” çalgıları da Kıpçak sahası ve Sibiry sahasında icra edilen çalgılara benzer yapıdadırlar. Yine bu benzerlik de Türk dünyası bağlamında yaylı halk çalgıların diğer Türk boylarına taşınmasıyla birlikte kültürel geçişlerin olduğunu ve yeni bölgelere taşınan çalgıların yeni icra ortamları bularak müzik kültürü içinde varlığını sürdürdüğünü göstermektedir.

Ayrıca Özbekistan sahasında icra edilen setâr (sato) çalgısında da anlaşıldığı üzere, mızrapla çalınan çalgıların zamanla yay ile çalınan türlerinin de üretildiği görülmüş ve bu durum Türk dünyası bağlamında yaylı çalgı kültürünü zenginleştirmiştir. Türk müzik kültürü içerisinde mızraplı çalgıların zamanla yay ile çalınan türlerinin de oluşturulması sık rastlanan bir durumdur. Diğer taraftan evrensel bir çalgı olan kemanın, Türkiye’de olduğu gibi çoğu Türk boyunda da, yerel müzisyenler tarafından zaman zaman kendi müzik pratiklerinde icra edildiği görülmüştür. Bu noktada kemanın diğer Türk boylarında da çoğunlukla diz üzerinde çalındığı tespit edilmiştir. Bu durum, Türk müzik kültürü içinde yaylı halk çalgılarının diz üzerinde veya iki bacağın arasına sıkıştırılarak icra edilmesinden kaynaklanmaktadır. Keman çalan icracıların Türk dünyası bağlamında çoğunlukla kamança, gıdjek ve kabak kemane gibi kendi ulusal çalgılarını da çalan icracılar olduğu anlaşılmıştır. Diğer taraftan Türk dünyası bağlamında yaylı halk çalgılarının en yaygın akort şeklinin, birinci ve ikinci tel arasında dörtlü aralıkta yapıldığı, bazı yaylı halk çalgılarında ise bu akort şeklinin beşli aralıkta yapıldığı görülmüştür.

Tuva Türkleri’nin “bızaançı” ve “igil” adlı yaylı çalgıları çaldıkları, Kazakistan’da icra edilen “kalkobız” çalgısıyla ve Özbekistan sahasında icra edilen “kobız” çalgılarının benzer yapıda olduğu, ayrıca Özbekistan sahasında “setâr (sato)” adlı yaylı çalgının yaygın bir şekilde icra edildiği, Türkmenistan ve Özbekistan sahasında icra edilen “gidjak” çalgısı ile Azerbaycan ve İran/ Güney Azerbaycan’da icra edilen “kamança” çalgılarının ve de Türkiye’de icra edilen “kabak kemane” çalgılarının benzer yapıda oldukları tespit edilmiştir. Bu yaylı çalgıların ses kutuları yuvarlaktır ve genellikle su kabağı, hindistan cevizi gibi doğal ses gövdelerinin yanı sıra ağaçtan oyularak hazırlanan ses kutularına sahip çalgılardır. Bu çalgılar diz üzerinde icra edilmekte olup, tırnakla değil tellerin üzerine basılarak icra edilen çalgılardır. Bu tip yaylı çalgıların daha geç döneme ait olduğu ve Türk Dünyası bağlamında özellikle İslamiyet’i kabul eden Türk boyları tarafından icra edildiği tespit edilmiştir. Kamança adlı çalgı, İran ve Azerbaycan sahasında icra edilirken, gidjak adlı çalgı ise, Türkmenistan, Özbekistan ve Doğu Türkistan’da icra edilmektedir. Türkmenistan ve Özbekistan’da icra edilen gidjak adlı çalgı ile Azerbaycan sahasında icra edilen kamança çalgılarının ses kutusunda geçmiş dönemlerde su kabağının kullanılması ve çalgının geçmişte yerde oturur vaziyette ayak bileğine dayanarak çalınması, Türkiye’de icra edilen kabak kemane ile Türk dünyasının farklı bölgelerinde icra edilen yaylı halk çalgılar arasındaki benzerlikler olarak dikkat çekmektedir. Ayrıca, tel malzemesi olarak, önce at kılınının kullanılması, daha sonra bağırsak ve son olarak da çelik tel kullanılmaya başlaması da ortak gelişim süreci olarak karşımıza çıkmaktadır. Diğer taraftan bütün bu yaylı halk çalgılarının en eski şekillerinin iki telli olması ve çalgılarda yaşanan değişim ve de dönüşüm ile birlikte tel sayısının üçe çıkarılması ve son olarak da dördüncü

telin eklenmesi Türk dünyası bağlamında kabak kemane benzeri bütün çalgılarda tespit edilmiştir. Bu dört telli çalgıların beş telli şekilleri de Türkiye, İran ve Azerbaycan sahasında icra edilmeye başlamıştır. Tüm bu ortak unsurlar, bu çalgıların ortak kültürel zeminde oluştuklarını göstermektedir. Türk dünyası çalgılarıyla ilgili olarak düzenlenecek olan uluslararası kongre ve sempozyum gibi toplantılar Türk dünyası çalgı kültürü ile ilgili yeni bilgiler verecek ve de bu çalgıların icra teknikleri ve repertuvarlarının diğer Türk boyları tarafından da tanınmasına katkı sağlayacaktır.

Hakem Değerlendirmesi: Kör hakemlik.

Yazarların Katkı Düzeyleri: Tek Yazar %100.

Etik Komite Onayı: Ege Üniversitesi Sosyal ve Beşeri bilimler Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulunca 28.08.2024 tarih ve 08 sayılı toplantısında 03 sayılı karar ve 2554 protokol numarası ile araştırmanın etik açısından bir sakıncası olmadığına karar verilmiştir.

Finansal Destek: Yazar çalışma ile ilgili bir finansal destek alınmadığını bildirmiştir.

Çıkar Çatışması: Yazar çalışma ile ilgili potansiyel çıkar çatışması bulunmadığını bildirmiştir.

ETİK ve BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI

Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara ve bilimsel atıf gösterme ilkelerine riayet edildiğini yazar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Ege Üniversitesi Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk makale yazarına aittir.

KAYNAKÇA

- Abdullayeva, S. (2002). *Azerbaycan halk çalgı aletleri*. Adiloğlu Neşriyatı.
- Akbarova, İ. A. (1987). *Muzika luğâti*. Ğafur Ğülâm Namıĝdaĝı Adabiyat ve Sanat Naşriyatı.
- Altaylı, S. (1994). *Azerbaycan Türkçesi sözlüğü II (Hemaset-Züyütlü)*. MEB.
- Arslan, M., & Öger, A. (2007). Uygur Türklerinde bazı çalgılar ve Çin kültürüne etkisi. In *Halk müziğinde çalgılar uluslararası bildirileri* (pp. xx-xx). Motif Vakfı Yayınları.
- Çelik, Ö. (2010). Türk dünyasında üç yaylı çalgı: Kalkobız, kamança ve kabak kemane. *Ege Üniversitesi*.
- Çelik, Ö. (2018). *Batı Anadolu'da kabak kemane ve icra geleneği* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Ege Üniversitesi.
- Deligöz, A. (2019). *Hakasya, Tuva, Altay, Kazakistan ve Türkiye'de 18. yüzyıldan günümüze turnak yaylı çalgılar* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Ege Üniversitesi.
- Deligöz, A. (2024). Tuva Özerk Cumhuriyeti halk çalgılarından Bızaançı. In Ö. Çelik & M. Duranlı (Eds.), *1. Uluslararası Türk Dünyası Halk Çalgıları Sempozyumu: Yaylı Çalgılar Bildirileri* (pp. 6–12). <https://konservatuvar.ege.edu.tr/files/konservatuvar/icerik/Bildiriler.pdf>

- Erfani, M. (2024). İran/Güney Azerbaycan halk çalgılarından kamança ve icrası. In Ö. Çelik & M. Duranlı (Eds.), *1. Uluslararası Türk Dünyası Halk Çalgıları Sempozyumu: Yaylı Çalgılar Bildirileri* (pp. 45–47). <https://konservatuvar.ege.edu.tr/files/konservatuvar/icerik/Bildiriler.pdf>
- Gazimihal, M. R. (1958). *Asya ve Anadolu kaynaklarında ıklığ*. Ses ve Tel Birliği.
- Gurbanova, J. (2024). Türkmen müzik kültüründe Gidjak'ın rolü ve şekillenme süreçleri. In Ö. Çelik & M. Duranlı (Eds.), *1. Uluslararası Türk Dünyası Halk Çalgıları Sempozyumu: Yaylı Çalgılar Bildirileri* (pp. 17–36). <https://konservatuvar.ege.edu.tr/files/konservatuvar/icerik/Bildiriler.pdf>
- Gündoğdu Koçoğlu, V. (2013). *Günümüz Tuva Türkçesi: Giriş-dil özellikleri-metinler-söz dizini* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Ege Üniversitesi.
- Gürdal, İ. (2014). Kopuz ve Türk Dünyası halk çalgıları. *Yeni Türkiye Türk Müsıkisi Özel Sayısı*, 10(57), 165–175.
- İmin, M. (2002). Kedimiy Çalgu-Gicek. *Şincang Sen'iti*, 3, 22–23.
- Köşkenden, İ. (2024). Tuva Özerk Cumhuriyeti halk çalgılarından İgil ve icrası. In Ö. Çelik & M. Duranlı (Eds.), *1. Uluslararası Türk Dünyası Halk Çalgıları Sempozyumu: Yaylı Çalgılar Bildirileri* (pp. 6–12). <https://konservatuvar.ege.edu.tr/files/konservatuvar/icerik/Bildiriler.pdf>
- Litip, T., & Tursun, İ. (2006). *Uygur müzik aletleri*. Uygur Neşriyatı.
- Necefzade, A. (2024). Kamança ve yaylı rebap sazlarının benzer ve farklı özellikleri. In Ö. Çelik & M. Duranlı (Eds.), *1. Uluslararası Türk Dünyası Halk Çalgıları Sempozyumu: Yaylı Çalgılar Bildirileri* (pp. 36–39). <https://konservatuvar.ege.edu.tr/files/konservatuvar/icerik/Bildiriler.pdf>
- Olmaşaviç, R., Batirova, N., & Zokirov, A. (2024). Özbekistan halk çalgılarından Sato ve icrası. In Ö. Çelik & M. Duranlı (Eds.), *1. Uluslararası Türk Dünyası Halk Çalgıları Sempozyumu: Yaylı Çalgılar Bildirileri* (pp. 5–12). <https://konservatuvar.ege.edu.tr/files/konservatuvar/icerik/Bildiriler.pdf>
- Orazbayeva, R. (2024). Kazakistan halk çalgılarından Kalkobız ve icrası. In Ö. Çelik & M. Duranlı (Eds.), *1. Uluslararası Türk Dünyası Halk Çalgıları Sempozyumu: Yaylı Çalgılar Bildirileri* (pp. 47–52). <https://konservatuvar.ege.edu.tr/files/konservatuvar/icerik/Bildiriler.pdf>
- Ovezgeldiev, A. (2024). Türkmenistan halk çalgılarından Gidjak ve icrası. In Ö. Çelik & M. Duranlı (Eds.), *1. Uluslararası Türk Dünyası Halk Çalgıları Sempozyumu: Yaylı Çalgılar Bildirileri* (pp. 13–17). <https://konservatuvar.ege.edu.tr/files/konservatuvar/icerik/Bildiriler.pdf>
- Ögel, B. (1991). *Türk kültür tarihine giriş: Türk halk musikisi aletleri (Uygur Devleti'nden Osmanlılara)* (Cilt IX). Kültür Bakanlığı.
- Slobin, M. (1976). *Music in the culture of Northern Afghanistan*. The University of Arizona Press.
- Şahin, H. İ. (2011). *Türkmen destanları ve destancılık geleneği*. Kömen.
- Saribayev, B. (1978). *Kazahskie muzikalnye instrumenti*. Jalın.
- Seyidova, Y. (2009). Kamançanın Azerbaycan musiki medeniyetinin gelişimindeki rolü. *Kültür Evreni*, 2(Bahar), 494–502.

Tazhiyeva, L. (2024). Kazakistan halk çalgılarından Kalkobız, Kobız Prima ve icrası. In . elik & M. Duranlı (Eds.), *1. Uluslararası Türk Dünyası Halk algıları Sempozyumu: Yaylı algılar Bildirileri* (pp. 39–45). <https://konservatuvar.ege.edu.tr/files/konservatuvar/icerik/Bildiriler.pdf>

Vertkov, K., Blagodatov, G., & Iazovitskaia, E. (1963). *Atlas muzıkalnih instrumentov narodov*.

Kişisel Görüşmeler

Batrova, N. (2023, Aralık 14). Ege Üniversitesi Devlet Türk Musikisi Konservatuvarı, İzmir.

EXTENDED SUMMARY

Turkish bowed string folk instruments have survived to the present day by developing and changing in every cultural circle in which they are performed. These instruments, which were shaped in line with the need to make music and the needs of daily life, as well as the physical conditions of the region where they were performed, have gained new meanings in every region they moved to. Although they were created in different geographies, bowed string folk instruments have similar characteristics in terms of shape, structure and performance features, and show that there is a common cultural history and relationship between the Turkish tribes living in Central Asia and the Turkish tribes living in other regions in terms of instrument culture. In this context, in this article, bowed string folk instruments of the Turkish World, which are our common cultural heritage; İgil (Tuva Autonomous Republic), Bızaançı (Tuva Autonomous Republic), Kalkobız (Kazakhstan), Gidjak (Turkmenistan), Setâr (Sato) (Uzbekistan), Kamancha (Azerbaijan - Iran / South Azerbaijan), in addition to the shape and structural features of their instruments, their performances information will be given at the centre. In the light of this information, common features of the stringed folk instruments performed in the Turkish world in terms of shape, structure and performance characteristics will be determined by comparison method, and a conclusion will be tried to be reached about the types of stringed folk instruments of the Turkish world.

When we try to classify the bowed string folk instruments performed in the Turkish world, kabak kemane and similar instruments, which are still widely performed in Türkiye. In the context of the Turkish world, it is seen to be performed by the Turks of Turkmenistan, Uzbekistan, East Turkestan, Iran and Azerbaijan. It is seen that bowed string folk instruments, which have different structure than the kabak kemane in terms of shape, structural features and performance technique, are mostly performed by Tuva, Kazakh, Karakalpak, Kyrgyz, Hakas and Altai Turks in the context of the Turkish world. It can be said that the difference between bowed string folk instrument types in Turkish musical culture stems from nomadic and settled cultural elements.

While classifying the types of bowed string folk instruments performed in Turkish musical culture, the point that draws our attention is that bowed string instruments with body or voice box parts in ellipse, oval, pear shaped or double-noded form and performed with fingernail technique are generally seen among Siberian Turkish tribes and Kipchak Turkish tribes in the context of the Turkish World. Bowed string instrument types, which

have a round sound box and are performed by pressing the fingers on the string rather than using the fingernail technique, are generally seen in the Karluk-Uyghur Turkish tribes and Oghuz Turkish tribes. However, at this point, it is quite remarkable that the instruments “tırnak kemane” and “Kastamonu kemanesi” performed in Türkiye and the instruments called “kauş” performed by the Gagauz people are similar to the instruments performed in the Kipchak region, both in terms of shape and structural features and in terms of performance technique. It can be thought that this similarity is related to the migrations from the Kipchak region and the transfer of instruments to these regions and the changes and transformations in these geographies. On the other hand, the “kobiz” instrument performed in Uzbekistan and the “Kumul ghırjek” instrument performed in East Turkestan are similar in structure to the instruments performed in the Kipchak region and Siberia. Again, this similarity shows that in the context of the Turkish world, there were cultural transitions as bowed string folk instruments were carried to other Turkish tribes, and that the instruments moved to new regions found new performance environments and continued their existence in the musical culture of the Turkish tribes to which they moved. In addition, as seen in the setar (sato) instrument performed in Uzbekistan, it is seen that over time, types of instruments played with plectrums, also played with bows, were produced and performed, and this has enriched the bowed string instrument culture in the context of the Turkish world. In Turkish musical culture, it is common for plucked instruments to be developed into bow-played versions over time. On the other hand, the violin, which is a universal instrument among many Turkish tribes as well as in Türkiye, is used by local musicians from time to time in the performance of their own musical practices. At this point, it is seen that the violin is mostly played on the knees in other Turkish tribes. This is due to the fact that in Turkish musical culture, bowed string folk instruments are performed on the knee or between the legs. It is understood that violin players, in the context of the Turkish world, are mostly performers who also play their own national instruments such as kamancha, gıdjek and kabak kemane. On the other hand, in the context of the Turkish world, it is seen that the most common tuning of stringed folk instruments is in the fourth interval between the first and second strings, and in some bowed string folk instruments, this tuning is in the fifth interval.

Tuvan Turks play bowed string instruments called “bızaanchı” and “igil”, the “kalkobız” instrument performed in Kazakhstan and the “kobız” instrument performed in Uzbekistan have a similar structure, and the string instrument called “setâr (sato)” is also played in Uzbekistan. It has been determined that the “gıdjak” instrument performed in Turkmenistan and Uzbekistan, which is widely performed in Turkmenistan and Uzbekistan, the “kamancha” instruments performed in Azerbaijan and Iran/South Azerbaijan, and the “kabak kemane” instrument performed in Türkiye are similar in structure. The sound boxes of these bowed string instruments are round and they generally have natural sound bodies (resonators) such as gourds and coconuts, as well as sound boxes carved from wood. These instruments are performed on the knees, and are performed by pressing on the strings, not with fingernails. It is seen that this type of bowed string instruments belong to a later period and were performed in the context of the Turkish World, especially by Turkish tribes who accepted Islam. While the instrument called kamancha is performed in Iran and Azerbaijan, the instrument called gıdjak is performed in Turkmenistan, Uzbekistan and East Turkestan. In the past, gourd was used

in the sound box of the instruments called gidjak performed in Turkmenistan and Uzbekistan and called kamancha performed in Azerbaijan while sitting on the ground, leaning on the ankle. Kabak kemane, performed in Türkiye, is also performed in different regions of the Turkic World. These nuances appear as similarities between bowed string folk instruments. In addition, the gradual use of horsehair, gut and finally steel wire as wire material, is a common developmental process. On the other hand, the oldest forms of all these bowed string folk instruments have two strings, and with the change and transformation in the instruments, the number of strings is increased to three and finally the fourth string is added, which can be seen in all instruments similar to the kabak kemane in the context of the Turkic World. Five-stringed versions of these four-stringed instruments began to be performed in Türkiye, Iran and Azerbaijan. All these common elements show that these instruments were formed on a common cultural basis. Meetings such as international congresses and symposiums to be held regarding Turkish world instruments will provide new information about the Turkish world instrument culture and will contribute to the recognition of the performance techniques and repertoires of these instruments by other Turkish tribes.

300. Yaş Gününde Mahtumkulu Firaki ve Divanı'nda Bulunan Kozmolojik Öğeler

300th Birthday of Mahtumkulu Firaki and Cosmological Elements in his Diwan

Umut ÇETİNBAS (Sorumlu yazar / Corresponding author)

Tarih Öğretmeni / Araştırmacı, umute642@gmail.com, ORCID: 0009-0006-6769-0052

Özet

2024 yılı itibarıyla Türkmenistan'ın büyük şairi Mahtumkulu Firaki'nin 300. yaş günü olması hasebi ile hazırlanan bu makale, onun şairane kişiliğini, bağımsızlık mücadelesini ve didaktik tutumuna bir bakıştır. Mahtumkulu yaşadığı dönemin kültürel, sosyal yaşamını şiirleri ile yansıtmış ve döneminin tüm zorluklarına bir ayna olmuştur. Tasavvufi şiirleri ile temsiliyetini bildirmiş ve dinsel bir idol olmuştur. Divanında bulunan şiirlerin içerdiği kozmolojik unsurlar ile dinsel teslimiyetini vurgulamış, kozmolojiyi kendi İslami anlayışı ile birleştirmiştir. Türkmenistan'da Kur'an-ı Kerim'den sonra en çok okunan kitabın Mahtumkulu Divanı oluşu sebebi ile de önemli bir yer tutan Mahtumkulu, sanatın halk nezdinde ne kadar önemli olduğunu şiirleri ile kanıtlamıştır. "Sanat toplum içindir" anlayışını benimseyen Mahtumkulu, Şiirlerinin halk tarafında okunup anlaşılması için dilini özenle seçmiş ve halk arasında şiirleri atasözü olarak kullanılmaya başlanmıştır. Genel itibarıyla bağımsızlığın sadece silah ile kazanılmayacağını bir örneğini teşkil eden Mahtumkulu, bağımsızlığın edebî savunucusu olmuş, Türkmenistan ve de Orta Asya'nın en önemli şairleri arasında yer almış akabinde Türkmenistan'ın Yunus Emre'si diye anılmıştır.

Anahtar kelimeler: Şiir, kozmoloji, Mahtumkulu Firaki, Türkmenistan, bağımsızlık

Abstract

As 2024 marks the 300th birthday of Turkmenistan's great poet Mahtumkulu Firaki, this article is a glimpse into his poetic personality, his struggle for independence and his didactic attitude. Mahtumkulu reflected the cultural and social life of the period he lived in with his poems and became a mirror to all the difficulties of his time. With his mystical poems, he declared his representation and became a religious idol. He emphasized his religious submission with the cosmological elements contained in the poems in his Divan and combined cosmology with his Islamic understanding. Mahtumkulu Divan is the most widely read book in Turkmenistan after the Holy Quran, and Mahtumkulu proved the importance of art in the eyes of the people with his poems. Mahtumkulu, who adopted the understanding of "art is for society", carefully chose his language so that the people could use his poems comfortably in their daily lives, and his poems began to be used as proverbs among the people. In general, Mahtumkulu, who set an example that independence could not be won only with arms, became the literary defender of independence and was one of

Atf / Citation: Çetinbaş, U. (2024). 300. Yaş Gününde Mahtumkulu Firaki ve Divanı'nda Bulunan Kozmolojik Öğeler. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 24 (2), 389-415.
<https://doi.org/10.32449/egetid.1528501>

the most important poets of Turkmenistan and Central Asia, and was subsequently called the Yunus Emre of Turkmenistan.

Keywords: Poetry, cosmology, Mahtumkulu Firaki, Turkmenistan, independence

Hayatın zor dönemlerinde şairler, şiirleriyle döneme ışık olmuş ve gelecek için ayna olmuştur. Hayatın zorluklarını şiirlerine yansıtan şair, toplum için bir hafıza olmuş ve halkı cesaretlendirmiştir. Tarihsel süreç içerisinde buna benzer bir sürü örnek vardır, nitekim şiirler tarihî olayları halka aktaran araçlardır. Edebî eserler, toplumların yaşam tarzlarını, inançlarını, değerlerini ve tarihlerini yansıtarak kültürel kimliğin şekillenmesine katkıda bulunur. Örneğin, Homeros'un "İlyada" ve "Odysseia" destanları, Antik Yunan kültürünün ve mitolojisinin en önemli kaynakları arasında yer alır. Benzer şekilde, Türk edebiyatında Dede Korkut Hikâyeleri, Orta Asya Türklerinin yaşam tarzını, değerlerini ve toplumsal yapısını yansıtır. Özellikle toplumsal adalet, özgürlük ve insan hakları gibi konularda yazılan şiirler, kitleleri harekete geçirebilecek güçlü mesajlar içerebilir. Nazım Hikmet'in şiirleri, Türkiye'deki toplumsal ve politik mücadelelerin simgesi hâline gelmiştir veya Lois Nicholson'ın şiirleri, erkeklerin savaşa gittiğinde demiryollarında çalışan kadın işçilerin yaptığı katkıya dikkat çekmektedir. Aynı şekilde, Langston Hughes ve Maya Angelou gibi şairler, Amerika'daki sivil haklar hareketine önemli katkılarda bulunmuşlardır. Bu bağlamda, şiirlerin toplumsal bilinç ve farkındalık oluşturmadaki rolü yadsınamaz bir gerçektir. Örnek olarak Yahya Kemal Beyatlı'nın 26 Ağustos 1922 isimli şiiri Büyük Taarruz'u konu almıştır:

Şu kopan fırtına Türk ordusudur yâ Rabbi.

Senin uğrunda ölen ordu budur yâ Rabbi.

Tâ ki yükselsin ezanlarla müeyyed nâmın,

Galib et, çünkü bu son ordusudur İslâm'ın (Beyatlı, 1970, s. 28).

Bu örneğin yanı sıra Türk Bayrağı ile özdeşleşen, Türk bayrağının bağımsızlık mücadelesini anlatan Arif Nihat Asya'nın *Bayrak* şiiri de şiirlere yüklenen anlamların muhteviyatı hasebiyle önem arz etmektedir.

Ey mavi göklerin beyaz ve kızıl süsü,

Kız kardeşimin gelinliği, şehidimin son örtüsü,

Işık ışık, dalga dalga bayrağım!

Senin destanını okudum, senin destanını yazacağım (Asya, 1975, s. 22-23).

Mehmet Akif Ersoy, Namık Kemal, Ziya Gökalp ve Nihal Atsız gibi şairler de döneminin tüm özelliklerini şiirlerine işleyerek, geleceğe geçmişin duygularını ustalıkla aktarmışlardır. Bu gibi şairler Türk milletinin yaşadığı önemli olayları konu edinmiş olmaları vesilesi ile döneme de ışık tutmuş, tarihsel bakışa da hizmet etmişler, dönemin duygularını gelecek nesillere aktarmışlardır.

Bağımsızlık mücadelesini işleyen ve milletin özgürlük arzusunu güçlü bir şekilde vurgulayan Yahya Kemal Beyatlı'nın Akıncı şiiri:

Bin atlı akınlarda çocuklar gibi şendik;

Bin atlı o gün dev gibi bir orduyu yendik.

Ak tolgalı beylerbeyi haykırdı: İlerle!

Bir yaz günü geçtik Tuna'dan kabilelerle (Beyatlı, 1995, s. 16).

Mehmet Akif Ersoy'un yazmış olduğu ve Türk halkıyla behemehâl olan İstiklal Marşı, her dizesinde bağımsızlık ve Türk mücadelesini gözler önüne seren/hissettiren fevkalbeşer bir eserdir. Türkmenistan'ın Mehmet Akif Ersoy'u diye anılan Mahtumkulu Firaki de Türkmen toplumunun kültürel ve manevi dinamiklerini temelinden etkilemiş, aynı zamanda Türkmen edebiyatının ve ulusal kimliğinin gelişim aşamasını dönüştürücü bir güç olarak ortaya çıkarmıştır (Erdem, 2023, s. 35). Mahtumkulu toplumsal ve politik meselelere yönelmiş, baskı ve adaletsizliğe karşı eleştirel bir tavır takınarak halka yol gösterici olmuştur. Şiirlerinde vatan sevgisinden de bahseden Mahtumkulu, Türkmenistan'ın vatan şairi olmuştur.

Güzel ilim sen diye yolları aşarım”

“Sabah kalkıp vatan diye seni anarım”

“Firaki, vatan diye kan döker gözlerim” (Güzel, 2015, s. 8)

Şiirlerinde kullandığı kaynaklarını Türk ve İslam dünyasının ortak değerlerinden seçen Mahtumkulu, din ve tasavvuf konularına bağlı olarak ahlaki değerleri işleyen bir şair olmasının yanında, vatan fikri güçlü, toplum meselelerine duyarlı, halkının zevk ve estetik değerlerine bağlı bir şahsiyet olarak karşımıza çıkmaktadır (Duran, 2015, s. 11).

1. Mahtumkulu Firaki

Mahtumkulu'nun doğum tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte, 1724 yılında, İran sınırındaki Etrek Nehri boyunda bulunan Hacıgovşan köyünde doğmuş olduğu bilinmektedir (Aşırov, 1984, s. 6). Babası köyün ileri gelenlerinden olan Devletmemmet Azadi (1700-1760) devrinin tanınmış mutasavvıfı, âlimi ve şairdir (Sağlam, 2013, s. 163). Türkmenler arasındaki ilk çiftçilerden olan Devletmemmet Azadi, halkın âlim kabul ettiği şahsiyetlerdendir ve “Vagz-ı Azat” adlı eserin de sahibidir (Delice, 2017, s. 83). Arapça, Farsça, Çağatayca ve Türk dillerini çok iyi bilen Mahtumkulu'nun babası aynı zamanda onun ilk öğretmeni olarak kabul edilir (Arnazarov, 2004). Mahtumkulu yazdığı bir şiirinde ilk öğretmenin babası olduğundan bahseder:

“Dua etsem cebr ü cefa çoktur,

İlim öğreten üstad kıblem babamdır.”

Mahtumkulu ilk derslerini önce Türkmenistan'ın Lebap ilinin merkezi olan Halaç'ta İdris Baba Medresesi'nde görmüş ve daha sonra Buhara'daki Kökeldaş

Medresesi'nde eğitimine devam etmiştir (Sağlam, 2013, s. 163). Kökeldaş Medresesi'nde ders veren Nuri Kâzım İbn Bahr ile arkadaşlık kurmuş ve daha sonra yapılacak seyahatleri bu arkadaşı ile gerçekleştirmiştir. Medreseyi tamamladıktan sonra kuyumculukla ilgilenmiş ve Firaki mahlasıyla şiir yazmaya başlamıştır (Aliyeva, 1999, s. 278).

Mahtumkulu, eserlerinde “Pirâgî” yani “Firaki” mahlasını kullanmıştır. Bu mahlas, Farsçada “huzura kavuşan, rahatlığı, özgürlüğü seven” anlamına gelir. İsmi, Farsçada Makhdumqoli Faraghi, Türkmence'de ise Magtymguly Pyragy şeklinde yazılır. Mahtumkulu *Aleme Belgilidir* adlı şiirinin son kısmında kendini tanıtarak ismini belirtir:

Bilinmeyen soranlara aydın bu garip adımız, (Habersiz soranlara
deyin bu garip adımızı,)

Aslı gerkez, yurdu Etrek, adı Magtymguludur. (Aslı Gerkez, yurdu
Etrek, adı Mahtumkulu'dur.) (Güzel, 2014, s. 709)

Mahtumkulu, Türkmenlerin Göklen boyunun, Gerkez aşiretindendir. Bunu şiirlerinde dile getirir, *Ararım* şiirinin ilk dizesinde olduğu gibi:

“Yurdum Etrek, ilim Göklen,” (Güzel, 2014, s. 387)

Aynı zamanda *Hakkı Çün* şiirinin son dizesinde babasından bahseder:

Atam-Dövlet Mehmet molla hakı çün, (Güzel, 2014, s. 415)

Mahtumkulu, yüzlerce yıl dağınık boylar hâlinde yaşamış ve düzenli bir devlet kuramamış olan Türkmenleri millî birlik ve beraberlik ideallerine sevk eden şiirler yazmış ve dizeleriyle Türkmen millî şuurunu daima beslemiştir (Delice, 2017, s. 82). 18-19. yüzyıllar arasında yaşayan şair, o dönemde İran ve Hive Hanlığı zulmü yüzünden sürekli savrulup duran, dağılmış Türkmen boylarını şiirleriyle birlik olmaya çağırmıştır (Delice, 2017, s. 100). *Zeki Velidi Togan'ın “Hakikaten muallim bir şair olmakla birlikte, bir halk mütefekkiridir” şeklinde tavsif ettiği Mahtumkulu Firaki, mütefekkir ve onun şair kimliğiyle ortaya koyduğu şiirlerinde bir medeniyet tasvirî bulunmaktadır* (Temur, 2017, s. 174). Yaşadığı dönemdeki bütün zorlu koşullara şiirlerinde yer vermiş özellikle yöneticilerin, beylerin, halkı ezen kesimi ve kendi insanını kandıran din adamlarının acımasızlıklarını ve açgözlülüklerini şiirlerinde sıkça eleştirerek, düzendeki bozukluğu ahir zamana bağlamaktadır (Delice, 2017, s. 89). Türkmenistan'ın Mehmet Akif Ersoy'u diye anılan Mahtumkulu (Erdem, 2023, s. 35), şiirlerinde ağırlıklı olarak vatan sevgisinden, dinî sevgiden bahsetmektedir. Türkmenistan'ın bağımsızlığını şiirlere konu edinen ve bunun için uğraşan Mahtumkulu'nun şiirleri, Türkmenistan halkı tarafından atasözü olarak kullanılmış ve yaşadığı dönemin kültürel dokusunu yansıtmıştır, aynı zamanda Türkmen edebiyatına canlı halk dilini ve atasözlerini sokan kişi Mahtumkulu'dur (Aliyev, 1999, s. 299). Şiirleriyle dönemin yazı dili olan *Çağatay Türkçesinin yerini Türkmen Türkçesi almış ve günümüzdeki Türkmen*

yazı dili Mahtumkulu sayesinde bugünkü hâline ulaşmıştır (Beşen Delice, 2017, s. 100). Mahtumkulu, divanında din büyükleri yanında kolektif bilincin kendi değerleriyle şekillendirdiği Köroğlu ve Rüstem gibi kahramanları da kullanır ve bunlar söz konusu kültür coğrafyasının ürettiği destanların merkezî kahramanlarıdır (Temur, 2017, s. 176). Şiirlerinde genel bir kozmolojik anlatıdan ziyade, dinî kişiliğini kozmoloji ile birleştirerek kozmolojik unsurlara yer vermiş hülâsa kendi kozmolojisini çizmiştir. Mahtumkulu’nun kozmoloji anlayışı, Edgar Allan Poe ile benzerlik göstermektedir. Nitekim ikisi de kozmolojik unsurları sadece bilimsel bir dille değil, evrenin sanatsal ve metafizik yönlerini keşfetmek için kullanır. Evrendeki “birlik” kavramı, Poe ve Mahtumkulu’nun şiirlerinde ruhani bir boyuta bürünür ve didaktik özelliği ile insanı sorgulamaya iter (Cappi, 2009). Türkmen klasik edebiyatının en büyük şairi sayılan Mahtumkulu, toplumun acılarına ve de devletin istikbale ulaşması için şiirlerinde sıklıkla didaktik öğeler kullanmış ve şiirleri ile edebî dilin başlatıcısı olup sade, anlaşılır bir üslup benimsemiştir. Şiirlerindeki başlıca temalar öğüt, sevgi, cömertlik vb. konular olması bakımından şiirlerinin büyük çoğunluğu din ve tasavvufî temalıdır. Bunun sebebi de “yaratandan ötürü yaratılanı sevmek” anlayışının temsilcisi olan Yunus Emre ve Hoca Ahmet Yesevi’nin Mahtumkulu üzerinde bıraktığı etkilerdir. İslamiyet’in en güzel din olduğu düşüncesini şiirlerinde dile getirirken, sıkça İslam’ın gerekleri olan ibadetlerden bahsetmiştir (Delice, 2017, s. 91). Mahtumkulu’nun şiirlerinde dinî değerler eğitimi önemli bir yer tutmaktadır. Değerler eğitiminde nasihatnamelerin rolü oldukça fazladır (Yakıcı, 2015, s. 56). Şiirler sadece dinî bir bağlamda değil aynı zamanda insanların ahlaki ve manevi olarak kendilerini geliştirmelerini teşvik etmek için sembolik olarak kullanılmaktadır (Erdem, 2023, s. 40). Misal şiirlerde ki Hz. Ali motifi, onu dinî bir önder olarak gördüğü ve topluma ahlaki model olarak sunulan bir figür olarak belirlenmektedir (Erdem, 2023, s. 36). Mahtumkulu şiirlerinde gazel, murabba, muhammes, müseddes türlerinin tamamını kullanmış ve Türkmen dilinin marifetini diğer nesillere göstermeyi gaye edinmiştir. *En çok dörtlük nazım birimi ile şiirler yazmış ve bu şiirlerin ikinci mısrasında tapşırma kullanmıştır. Bunun yerine dörtlüğün başında veya da üçüncü mısradan tapşırma kullanmıştır. Şiirlerden 347’sinde Mahtumkulu, 38’inde Firaki, 1’inde Kul Mahtum, 2’sinde de hem Mahtumkulu hem de Firaki olarak çift tapşırma kullanmıştır* (Yıldız, 2015, s. 22).

Meşhur Türkolog Arminius Vambery’nin şu sözü Mahtumkulu’nun Türkmenler tarafından önemini anlamak için güzel bir örnektir: *Mahtumkulu Divanı, Türkmenler arasında, Kur’an’dan sonra en çok okunan eserdir* (Güzel, 2015, s. 7). Bu sözden de anlaşılacağı üzere Mahtumkulu hem edebî kişiliği hem de şiirlerindeki sosyal ve kültürel temayı yansıtmaları bakımından Türkmenlerin millî şairi olma vasfını elde etmiştir. Ömrü boyunca Türkmen birliğini sağlamaya çalışmış ve Kutadgu Bilig’de de aynen bahsi geçen ideal devlet, demokrasi, demokratiklik, sosyal adaletsizlik ve eşitsizlik, sosyal hukuk devleti kavramlarını

şairlerine yansıtmıştır (Güzel, 2015). Türkmenler arasında geçen bir rivayete göre: 19. yüzyıl başlarında bir gün şairler meclisi toplanmış ve bu mecliste biri Molla Kemine'ye şairlik ile aran nasıl, şiirlerini toplayabiliyor musun? diye sorar, bunun üzerine Molla Kemine şu cevabı verir Mahtumkulu şairlik meyvelerinin tanelerini topladı, bize sadece posası kaldı (Arnazarov, 2004). Bu rivayetten de anlaşılacağı üzere Mahtumkulu'nun şairlik konusunda seçkin biri olup, halk tarafından benimsenmesi onun ölümsüz oluşunun göstergesidir. 11 Temmuz 2023 tarihinde düzenlenen “Doğunun Büyük Düşünürü ve Bilge Şairi Mahtumkulu Firaki”nin doğumunun 300. yılına ithafen Mahtumkulu Firaki ve Türk Dünyası Edebiyatı Uluslararası Bilimsel Konferansı'na katılan Türkmenistan Ankara Büyükelçisi Mekân Işankuliyev Mahtumkulu Firaki'nin şiirleri sadece Türkmen halkının değil tüm insanlığın manevi ihtiyaçlarını karşılamaktadır şeklinde düşüncelerini belirtmiştir (Türksoy, 2023).

2. Kozmolojik Ögeler

“Kozmos”, modern okurların evreni bir harikalar ve kutsal anlamlar mekânı olarak yeniden tasavvur etmelerine yardımcı olmak amacıyla, şairler tarafından ele alınan bir renktir (Crawford, 2023). Kozmolojik unsurlar içeren şiirler doğa sevgisi, evrenin ebediyeti, yıldızların ışığı, mevsimlerin dönüşü gibi konuları ele alır. Bu tür şiirlerde işlenen kozmoloji teması, gökyüzü ve evrenin büyüklüğünün insanda uyandırdığı merak ve de insanın varoluşsal sorgulamalarının dışı durumudur. Nitekim kadim bir bilgelik geleneği olarak kozmoloji, bilim, teoloji, sanat, şiir ve felsefeden beslenir (Swimme, 1999),

İlk arkhe (amaç) arayışlarından beri bu böyledir. Kozmoloji her zaman dikkat çeken bir unsur olmuş ve bazı tanrısal unsurlar bile kozmoloji sayesinde açıklanmıştır. Ayrıca doğa ile olan karşılıklılık duygusu, tüm karmaşıklığı ve dikkat çekici güzelliğiyle, ilerideki çalışma için gerekli psişik ve ruhsal enerjiyi, kozmolojiyi ilham kaynağı olarak kullanan şaire sunar (Berry, 2009). Kozmolojik olaylara örnek olarak “gezegen şekilleri veya uzaklıkları”na bakılarak krallıklar için kehanetler üretilmiş ve Evreni, Dünya'yı anlamak için kozmolojiye başvurulmuştur. Bilimin öncüsü aynı zamanda babası da sayılan Miletos'lu Thales bile Dünya'yı ve Evren'i gözlem yoluyla anlayabilmek için kozmolojiyi kullanmış ve özgün fikirlere ulaşmıştır. Kozmolojik ögeler şiirsellik ile birleştiği zaman, konunun muhteviyatına uygun yücelik katmakta ve de şairlerin içsel yansımalarını, dışsal kozmolojik ögeler aracılığıyla şiirlere aktarmaktadır. 18. yüzyıl klasik Türkmen edebiyatının kurucusu olarak bilinen, Barthold'un millî şair, Samoyloviç'in Türkmenlerin halifesi olarak nitelediği Türkmen şairi Mahtumkulu (Şahin, 2012, s. 5), şiirlerinde Türk kozmolojisini barındıran ibarelere de yer vererek, didaktik kişiliğini Türklük bilinci üzerinde hissettirmiştir. Mahtumkulu'nun şiirlerinde sıklıkla kullandığı 4 ve 12 sayısı İslam inancında dört halife ve on iki imamı simgelerken; 7 ve 9 sayısı bir taraftan animistik dönemdeki Türk kozmolojisini sembolize eder, bir taraftan da yeni

inanç sistemindeki karşılıkları sembolize eder (Temur, 2017, s. 177). Sibiry Türklerinin mitolojisinde ve İslam’da gök tasarımı 7 kattır, Orta ve İç Asya’da 9 kattır. Türk kozmolojisini simgeleyen bu iki sayı özellikle yedi sayısı, yedi kat veya yedi gök divanda bir kültürel motif olarak kullanılmaktadır (Temur, 2017, s. 177). Mahtumkulu şiirlerinde sıklıkla sayılar kullanmış gerek dinî yönden gerek ise varoluşsal amaç olarak şiirlerde yer alan sayılar kozmolojiye hizmet etmiştir. Şiirlerinde kullandığı 5 sayısı genellikle “insan yaşamını” ve “duyu organlarını” tasvir etmek için kullanılmış ve dinî yönden “5 vakit namazın” tasvirleri üzerinde durulmuştur. 6 sayısı “doğu”, “batı”, “kuzey”, “güney”, “gökyüzü” ve “yer”i temsil etmektedir. 7 sayısında ise “gök”, “gökyüzü” gibi konular işlenir. 8 sayısı “sekiz kat gökyüzünü” temsil eder. 18 sayısı, dinî inanışlara göre “kıyametin”, ahir zamanda Dünya’nın yok olacağına ve sadece 18 yerin Dünya’da kalacağına bildirdiği için kullanılır.

Ekip Geçdi (Ekip Geçti)

Ovval Adam Dünya indi, (İlk, Âdem Dünya’ya indi,
Bu dünyeni ekip geçti. (Bu Dünya’yı ekip geçti.)
Her pıgamber bir kesp açdı, (Her peygamber bir iş kurdu.)
Kesbin mıdam edip gecdi. (İşin daim edip geçti.)

...

Hurma dörep hoşk ağaçdan, (Hurma biter kuru ağaçta,)
El bilen ay yardı aşdan, (El ile ay yardı aştan,)
Resululla ol Kurayşdan, (Resulullah o Kureys’ten,)
Ne cepalar çekip geçdi. (Ne cefalar çekip geçti.)
(Güzel, 2014, s. 100)

Eyledin Meni (Eyledin Beni)

Hey, hüdaya, gudratında, (Ey Allahım, kudretinde,)
İlmi dünya ata kılmay, (Dünya ilmi bahşetmeden,)
Mala ¹zar eyledin menı, (Mala zar eyledin beni.)
(Güzel, 2014, s. 110)

Dinî öğeleri şiirlerin de kullanan ve didaktik bir üslup belirleyerek öğüt verici konumda olan Mahtumkulu Türkmenler içinde, eski “Mu’inü’l Mürid” müellifi “Şeyh Şeref”in yerini tutmuş ve asrı yakın olmasına rağmen, gittikçe, eski Türklerin “İrkil Hoca, Dedem Korkut, Asan Kaygı” gibi efsanevi halk filozofu şeklini almıştır (Togan, 2013, s. 201). Ömer Hayyam’ın hakikati keşfetmek için dinî doktrin ve felsefî akıl yürütme yöntemlerini kullandığı “Rubailer”de dogmatik inançların arayışlarına deneyimsel bir anlayış içerisinde çağrı yapmaktadır (Prashanth, 2016, s. 158). Bu duruma Mahtumkulu’nda da rastlanılır

¹ Muhtaç.

lakin onu ayıran temel unsur “toplumda Kur’an ve şeriat kanunlarına aykırı uygulamaları gözlemleyerek açıklamasıdır” (Aşırov, 2016, s. 32). Şiirlerinde Allah’ın varlığına âlemden deliller getirerek çıkarımlar yapan Mahtumkulu, böylelikle kelim kozmolojisinden de yararlanır (Bardak, 2022, s. 869). Din adamlarına yaptığı eleştiriler ise yıkıcı olmaktan ziyade yapıcı ve onarıcıdır (Aşırov, 2016, s.34). Mahtumkulu toplumdaki adalet kavramının yozlaştığını *Ahir Zaman* adlı şiirinde dile getirmektedir (Baş, 2023, s. 44). Din adamlarını eleştirdiği bir başka şiiri (Baş, 2023, s. 44):

Cemaatsiz ezan bir kuru sestir,
Pek çok molların ilmî de hevestir.
Kadınların işi çay ile nastır;
Bozuk nişane tutmaya başladı.

Mahtumkulu, başa sarar sarıklar;
Aç kurt gibi nice mollalar;
Helalden, haramdan toplayıp mallar,
Her ne bulsa, hep tıkmaya başladı.

İnsan Yaradı (İnsan Yarattı)

Bir Allaga ayday hamdı-senalar, (Bir Allah’a kıldım hamd u senalar,)
Bir hısım topraktan insan yaradı, (Bir kısım topraktan insan yarattı,)
Ten kapasın kılmak için münevver, (Ten kafesin kılmak için münevver,)
Can nurundan şemgi-taban yarattı. (Can nurundan şem-i taban yarattı.)

Görmege göz berdi, dile makalat, (Görmeye göz verdi, dile makalat)
Canı goydı tende beş gün amanat, (Canı koydu tende beş gün emanet,)
Ezelde her kime kılsa enayat, (Ezelde her kime kılsa inayet,)
Kükreginde nuri-iman yarattı. (Göğsünde de nur-ı iman yarattı)

Ovval-a yarattı Adam atanı, (Evvel O, yarattı Âdem atayı)
Ona cübüt eyledi Hova eneni, (Ona eş eyledi Havva annesi)
Firdövsi-aglada berdi mekânı, (Fırdevs-i alada verdi mekân,)
Ona düşman melgun-şeytan yarattı. (Ona düşman mel’un şeytan yarattı.)

Hakdan nazıl oldu Musaga Tövrat, (Hak’tan nazil oldu Musa’ya Tevrat,)
Davut Zebur okap, kıldı mınacat, (Davut Zebur okur, kıldı münacat,)
İncil vaspın isa eyledi isbat, (İncil vafsin İsa eyledi ispat,)
Muhammet şanında Furkan yarattı. (Muhammed şanında Furkan yarattı.)

Muhammed'i server eyle cihana, (Muhammed'i server eyler cihana,)

Diydi: Pıgamber-ahırzamana. (Dedi: Peygamber-i ahir zamane,)

Cebrayıldan vahy inderip rovana, (Cebrail'den vahy indirip revane,)

Kapırlara Şahımerdan yaradı. (Kâfirlere Şah-ı merdan yarattı)

...

(Güzel, 2014, s. 282)

Mahtumkulu kozmolojiyi dinî değerler ile birleştirmiş ve şiirlerinde anlatmıştır. Genel kozmolojik olarak “yaratılış” olgusu İslami değerler üzerinde durulup şiirlerinde yer edinmiştir. İslami olarak yaratılışın temelini oluşturan “toprak” unsuru Mahtumkulu şiirlerinde de ele alınmıştır. *Sana Geldin* isimli şiirinde insanın bir avuç topraktan yaratıldığını söylerken, yaratılıştaki dört unsura (Anâsır-ı Erbaa) da gönderme yapar (Sağlam, 2018, s. 43).

Âdem oğlu aslı zatın,
Bir avuçtan sana geldin.
Od ile yelden, topraktan,
Katre sudan kana geldin.

Kur'an da bahsi geçen “insanı yaratmaya çamurdan başlamıştır” (Secde, 32:7), “Sizi topraktan yaratması O'nun delillerindendir” (Rum, 30:20) ifadelerinde toprak insanın faniliğine, Tanrı karşısında insanın acizliği ve bağılılığı ile örtüşmektedir. Nitekim Kur'an da ilk insan olarak tasvir edilen Âdem'in topraktan yaratıldığı birçok yerde vurgulanır. *Allah nezdinde İsa'nın durumu, Âdem'in durumu gibidir. Allah onu topraktan yarattı, sonra ona 'ol' dedi, o da oluverdi* (Âl-i İmrân, 3:59). *Hani Rabbin meleklere, 'Ben kupkuru bir çamurdan, şekil verilmiş kara balçıktan bir insan yaratacağım,' demişti* (Hicr, 15:28). Dinî bağı bulunan Mahtumkulu şiirlerinde sıklıkla Kur'an'dan izler bulunur, onun en büyük ilham kaynaklarından biri şüphesiz Kur'an'dır. Şiirlerde kullandığı sade dil ile de yazdıkları toplum tarafından kolay kabullenmiş ve nesilden nesile sözlü olarak aktarıma geçmiştir. Sözlü aktarım Mahtumkulu'nu bir nevi efsaneleştirmiş ve halk arasında unutulmayacak bir konuma getirerek, şiirleri atasözü olarak halk arasında dolaşmaya başlamıştır.

Hakk'ın Fermanıdır

Adam oglun bicin kimin, (Âdemoğlun maymun gibi,)

Pelek her dem oynayar, (felek her dem oynuyor,)

Ol Hakkın pelek üçin yaradan hayvandır. (İnsan, Hakk'ın felekte yarattığı hayvandır.)

(Güzel, 2014, s. 702)

Hakk'ın Fermanıdır şiirinde görüldüğü üzere insanın yaratılışı hakkında dinî unsurlar bulunmakta ve insanın bir hayvan türü olduğu dile getirilmektedir. Semavi kitaplarda da bahsi geçen hayvan “yaratılma” anlamında değil, insanların

kötü davranışlarını betimlemek, eleştirmek ve ahlaki mesajlar vermek amacıyla yapılmıştır. Misal: *kendilerine Tevrat yükletilen sonra onu taşımayanların durumu, kitaplar taşıyan eşeğin durumuna benzer* (Cuma, 62:5). *Onun durumu, üzerine varsan da kendi haline bıraksan da dilini sarkıtıp soluyan köpeğin durumu gibidir* (Araf, 7:176). *Onlar, sanki bir gürültüye veya bağurmaya karşı kulaklarını kapatmış, dilsiz ve sağır birer sığır gibidir* (Bakara, 2:171). Tevrat ve İncil’de hayvan unsurları: *Bir altın halka, domuzun burnunda olduğu gibi, güzel ama akılsız bir kadının halidir* (Süleyman’ın Özdeyişleri, 11:22). Semavi kitaplardaki bu hayvan benzetmeleri, insanın faniliğini, ahlaki yönlerini, içsel eğilimlerini ve hidayet gereksinimlerini vurgulamak için yapılan metaforlardır. Mahtumkulu’nun *Hakk’ın Fermanı* şiirinde betimlediği “maymun”, Araf 2:65 ve Bakara 7:166’da geçen “aşağılık” tabirine tekabül etmektedir. *İçinizden cumartesi günü haddi aşanları elbette bilirsiniz. Biz onlara ‘Aşağılık maymunlar olun’ dedik* (Bakara, 2:65). *Onlara, ‘Aşağılık maymunlar olun!’ dediğimizde, cumartesi yaşağını çiğneyenleri başkalarına ibret olacak şekilde cezalandırdık* (Araf, 7:166). Bu ayetlerde ve Mahtumkulu şiirinde geçen maymun benzetmesi, insanın kendi davranışlarını gözden geçirme olanağıyla kullanılmıştır. Kur’an’da ve de Mahtumkulu şiirinde maymun, yasakları çiğneyen ve kendini kontrol edemeyen insanları tarif eder. İnsanlara bir uyarı olarak yazılan/indirilen bu anlatılar, yanlış davranışların ve itaatsizliğin sonuçlarını vurgulamakta ve Tanrı’nın yasaklarını göstermektedir.

Mahtumkulu’nun şiirlerinde kozmolojik bir kullanım olarak geçen “felek” kelimesi, gök anlamındadır. Eskilere göre gök tabakası felekler dokuzudur ve her semada yıldızlar tasavvur edilmiştir (Caran, 2003, s. 19). *Hakk’ın Fermanı* isimli şiirin “İnsan, Hakk’ın felekte yarattığı hayvandır” dizesi, Tanrı’nın insanı gökyüzünde yarattığını söylemektedir. Semavi dinlerin içerisinde “gökte yaratılış” konusu özellikle Kur’an’da yeryüzü ile göksel bir bağ kurularak aktarılır. Mahtumkulu’nun *Decltali* isimli şiirinde “Felekte yıldızı, Devletali’nin”, *Levhada Belli* isimli şiirinde ise “Yedi sema, dokuz felek üstünde” şeklinde “felek” kelimesinin kullanımı göze çarpar. Anlaşılabacağı üzere Mahtumkulu “felekler dokuzudur, her semada yıldızlar tasavvur edilmiştir” anlayışı ile şiirlerini yazmıştır. Bu anlayışa ve *Levhada Belli* isimli şiirdeki “felek” kullanımına Bâkî’de de rastlarız. “Felekleri, Memduh’un fazilet bağında, dokuz taneli bir zümrüt olarak” niteleyen Bâkî şu dizeleri yazmıştır: *Fâzıl-ı dehr Mehmed Çelebi kim eflâk, Bâg-ı Fazlında tokuz, dânelü bir ter sünbül* (Caran, 2003, s. 24).

Can Eyledin

Ya, Repbi Celilim, Kadir Suhanım,	(Ya Rabbim, Celilim, Kadir Süha’nım,)
Toprakdan yaradıp, sen can eyledin.	(Topraktan yaratıp, sen can eyledin)
Kasasıl enbiya sahipkıranım,	(Kıyasü’l Enbiya sahipkıranım,)

Bagış kılıp, il musluman eyledin. (Bahş kılıp, ili Müslüman eyledin.)

Biakıl nadanlar, mert dören erler, (Akılsız ahmaklar, mert olan erler,)
 Ol yedi gat asman, yedi gat yerler, (Yedi kat gökyüzü, yedi kat yerler,)
 Akıl sözlen diller, bikemal serler, (Akıl sözlü diller, bi-kemal serler,)
 Her kime bir kerî dövrân eyledin. (Her kime bir meslek devran eyledin.)
 (Güzel, 2014, s. 394)

Can Eyledin adlı şiirinde yine topraktan yaratılmaya gönderme yaparken yerin 7 kat olduğu da belirtilmektedir. 7 kat veya 7 katman şeklindeki betimlemeler M.Ö 4000 yılına tarihlenen Sümer mitlerinde tanrıça İnanna'nın ölümler diyarını inişinin anlatıldığı çivi yazılı tabletin bir pasajında gök kraliçesi, ışığın, aşkın ve yaşamın tanrıçası İnanna, ölümler diyarına inmek için 7 kapıdan geçmekte olduğu yazılmaktadır (Kramer, 1999 s. 158). Ayrıca dinî metinlerde “yerin yedi kat” oluşu ile ilgili fazlaca unsur bulunmakta: *Allah, yedi göğü ve yerden de onların benzerini yarattı* (Talak, 65:12). *O, biri diğeriyle tam bir uyum içinde yedi göğü yaratandır* (Mülk, 67:3). Görüldüğü üzere kozmolojik anlatı olan gök ve yerin yaratılışı, insanlığın ilk zamanından beri dikkat çeken unsurlar arasındadır. Bundan dolayı kozmolojik unsurlar, farklı medeniyetlerce ortak bir paydada birleşmiş ve dinî anlatılarda da yerini almıştır.

İki Dünya'nın Sultanı

Ey, yaranlar, muslumanlar,
 İki dünyanın soltanı,
 Rozı-ezelde yaratdı,
 Resul cesedinde canı,

Yerde Musanın Turundan,
 Gökde behişdin hüyründen,
 Yaratdı Resul nurundan,
 Ay, günü, yeri, asmanı.
 (Güzel, 2014, s. 98)

Mahtumkulu'nun şiirlerinde görülen kozmolojik temalar, insan varoluşunu evrenin bütünlüğü içinde anlamlandırmaya yönelik arayışıdır. Örneğin, yıldızların homojen dağılımı veya “göklerin genişliği” gibi kavramlar, insanın evrendeki yerini bulma çabasını temsil eder. Bu tür kozmik unsurlar, okuyucuya evrenin büyüklüğü karşısında kendi varlığının anlamını sorgulatır ve evrenin yapısına hayranlık uyandırır niteliktedir. Bu bağlamda Mahtumkulu şiirlerinde kozmoloji, insan ruhunun evrenle, tanrıyla bir olduğu alan olarak kurgulanmıştır. Aynı zamanda İslami bakımdan önemli olan şahsiyetleri tasvir etmek, onları

yüceltmek içinde kozmolojiyi kullanmış ve “yaratılış” konusu ele alındığında, Türk ve İslami kültürlerde önemlilik arz eden 7 sayısı, yaratılış temalı şiirlerinde yer almıştır. *Mahtumkulu, aştın serden, Kimseler bilmez bu sırdan. Toprak alınıp 7 yerden, Âdem Safiyullâh, oldu* (Sağlam, 2018, s. 44).

Cana Geldin

Adam oğlu aslı zatın, (İnsanoğlu aslın neslin,)
 Bir ovuçdan sana geldin, (Bir avuçtan cana geldin.)
 Ot bile yelden, topraktan, (Ateş, yel ve topraktan,)
 Katra suvdan gana geldin, (Damla sudan kana geldin.)

Yatardın garankı cayda, (Yatardın karanlık yerde,)
 Ne gün gördündü ne ay-da, (Ne gün gördündü ne ay da,)
 On dört gün bile dört ayda, (On dört gün ile dört ayda,)
 Hak emr etdi cana geldin, (Hak emretti, cana geldin.)

...

(Güzel, 2014, s. 144)

Coşa Yettin

Bir gün atan ılık etdi, (Bir gün atan aşk etti,)
 Sulbundan coşa yetdin, (Sulbünden coşa yettin,)
 Ovval suvdun, gan boldun, (Evvel suydun gan oldun,)
 Gandan son leşe yetdin. (Kandan cesede yettin.)

Hökm eyledi ol Huday, (Hükm eyledi o Hüda,)
 Dokuz sagat, dokuz ay, (Dokuz saat, dokuz ay,)
 Yedi endam cayba-cay, (Yedi endam yer be yer,)
 Sünne ulaşa yetdin. (Ete kemiğe yettin.)

Güvş berdi, dahan berdi, (Kulak ve ağız verdi,)
 Dahana zıban berdi, (Ağıza lisan verdi,)
 Akıl berdi, can berdi, (Akıl verdi can verdi,)
 Göz berdi, gaşa yetdin. (Göz verdi kaşa yettin.)

(Güzel, 2014, s. 145)

Yaratılış ile ilgili olan şiirlerin devamında genellikle insana öğütler ve öğretiler gösterilmektedir. İnsanın yaratılışı İslam dininin kozmolojisi ile şiirlerde yerini bulmuş ve kıyametten sonra olacaklar benzetmeler ile kozmolojiye karşılık verilmiştir. Bu şiirler halkın dışsal kozmolojik merakını yatıştırmak için ideal renkleri temsil etmekte ve halkın içsel dinselliğini unutulmamasını

sağlamaktadır. Dinî unsurları kozmolojiyle birleştirmenin yanı sıra tarımla ilgili kavramları dinî kavramlarla birleştirilerek kutsallaştırdığı görülmektedir (Temizkan, 2010, s. 179). Bu kutsallık *Andalıp* ve *Cıkır* başlıklı şiirinde şöyle geçmektedir: *Hak Tagala zikrin aydar, geceler efgan cıkır*.

Gitmezmiş

Yeri, göği suv alanda, (Yeri göğü su alınca,)
Allandan gayrı ölen de, (Hak'tan gayrısı ölünce,)
On sekiz mekân gitmezmiş.
Yer bilen gökden kuvvatlı, (Yer ile gökten kuvvetli,)
(Güzel, 2014, s. 207)

Kürs Çıkar

İsrapılsur çalsa, yer-gök eğilse, (İsrafil sur çalsa, yer gök eğilse,)
Şeytan har-har ursa, dağlar yıkılsa, (Şeytan nara vursa, dağlar yıkılsa,)
Deccal dünya inse, goşun yığılsa, (Deccal dünyaya inse, ordu yığılsa,)
Izı Hintde bolar, öni Kars çıkar. (Ardı Hint'e olur, önü Kars çıkar.)
(Güzel, 2014, s. 428)

Han Türer

Hayvan, insan şanında,
Ecel vardır yanında,
Deccal Dünya'ya inince,
Başka millet din türer.
(Güzel, 2014, s. 55)

Mahtumkulu'na göre her şey diğerlerinin aksine tüm evrenin anlamını, kaynağını ve varlığını keşfedebilen en iyi ve mükemmel olan içindir. Ömer Hayyam, Rubailer eserinde kendisini “ilahi bir mistik” olduğunu ifade eder (Baqui, 2000, s. 3). Bu durum Mahtumkulu'nda da gözlenmektedir, nitekim *Turgul Dediler* başlıklı şiirinde, *bir gece yarısı, gelen dört atlı tarafından uykudan uyandırıldığı ve bir “fırsat çayı”na götürüldüğünü söylemektedir. Burada, Hz. Muhammed'i görmüş, Hz. Ali'nin elini tutmuştur* (Temizkan, 2010, s. 176).

Decltali'nin

Dileg etse, don daşları erider, (Dua etse, sert taşları eritir.)
Gazap etse, hökmi dağlar yörüder. (Gazap etse, hükmü dağlar yürütür,)
Güneşden gövherdir, ay'dan arıdır, (Güneşten gevherdir, Ay'dan arıdır.)
Pelekde yıldızı Dövletalının. (Felekte yıldızı, Devletali'nin.)

...

Temennası yerden asmana dendir, (Temennisi yerden göklere denktir,)
Bişede babırdır, dağda pelendir, (Ormanda aslandır dağda pelenktir.)

(Güzel, 2014, s. 388)

Levhada Belli

Nurı mahveş, kuyaş gutlug habibim, (Ay yüzlü nur güneş kutlu habibim,)
 Adın ser depderde, levada belli, (Adın baş defterde levhada belli,)
 Yedi asman, dokuz felek üstünde, (Yedi sema, dokuz felek üstünde,)

...

Mahların teci sen, gözler çıragı, (Ayların tacısın, gözler çırağı,)
 Gökde melek, yerde beşer yegregi, (Gökte melek, yerde beşer iyisi,)
 Zeminin rafığı, göğün diregi, (Zeminin refiki, göğün direği,)
 Lovhı-mahfuzda hem semada belli.

(Güzel, 2014, s. 314)

Şiirlerdeki kıyamet motifleri ve kıyamet sonrası olacaklar ustalıkla ele alınmış, kıyamet ve ahiret hayatı ile ilgili fazlasıyla vurgular yapılmıştır. Deccal'in Dünya'ya geleceğinden bahsedilmiş ve İsrail meleğinin görevi sıklıkla şiirlerinde geçmektedir. Aynı zamanda şiirlerinde değindiği birçok peygamber bulunmaktadır. Bunlardan başlıcaları Hz. Muhammed, Hz. İsa, Hz. Musa, Hz. Nuh, Hz. Âdem ve zenginliği ile bilinen Hz. Süleyman'dır. Hz. Muhammed şiirlerde "doğan Güneş" olarak tasvir edilmiştir. *Pazar Eyledi* şiirinin beşinci muhammes'inde *Gökyüzünde tahtı uçan Süleyman'ı neyledin, İsa, Mehdi, Yakup, Eyyüp, Veysel Karan'ı neyledin* diyerek peygamberlere vurgular yapmıştır. Sadece peygamberler değil, ünlü İslam âlimleri ve 12 İmam'da şiirlerinde geçmektedir. Mahtumkulu'nun manevi dünyasını ve dinî duygularını yansıtan bu şiirler ilahi adalet, ahiret inancı ve peygamberleri konu edinmesi, dinî değerler sistemine olan bağlılığını ve bu değerlerin bireysel yaşamında ne kadar önemli olduğunu ortaya koyar. Kıyamet ve peygamberler gibi temaların şiirlerde sıkça kullanılması, şairin varoluşsal sorgulamalarını ve anlam arayışını ifade eder. Şair, hayatın anlamını, ölüm ve ötesini, insanlığın kaderini ve ilahi adaleti sorgularken, bu temalar üzerinden derin felsefi ve manevi sorulara cevap arar. Bu durum, şairin eserlerini yalnızca estetik bir değer taşıyan metinler olmaktan çıkartır ve onlara derinlikli bir düşünsel boyut kazandırır.

Bir Beyan Gelir

Dabbetil-arz atlı Deçcal sonundan, (Dabbetü'l-arz adlı Deccal ardından,)
 Merveden, Safadan bir beyan gelir, (Merveden, Safa'dan bir beyan gelir,)
 Yedi günden sonra onun cenginden, (Yedi gün sonrası onun elinden,)
 Üç günden aleme nişan gelir. (Üç gün sonra âleme nişan gelir.)

Yüzi adam, gün dek alnının ağı, (Yüzü adam, gün dek alnının akı,)
 Misli düye menzer boynı, ayagı, (Misli deve gibi boynu, ayağı)

Goç dumlu, guş tenli, galgan gulagı, (Koç kuyruk, kuş tüylü, kalkan kulağı,
Tepesi üstünde bu Gürhan geler. (Tepesi üstünde bu Kur'an gelir.)

Az galar kim, şahı göge yetmege, (Az kalır boynuzu göge yetmeye,)
Bir hepde den pursat tapar yatmaga, (Bir haftadan fırsat bulur yatmaya,)
Cahan yığılıp, tomaşasın etmege, (Cihan yığılıp, temaşa etmeye,)
Yagşı-yaman, barça musulman geler, (Yahşi yaman, bütün Müslüman gelir.)
(Güzel, 2014, s. 464)

Bidgatar Gelse Gerekdir

Gardaşlar, gün-günden beter bolupdir, (Kardeşler, gün günden beter olmuştur.)
Yıl-yıldan bidgatlar gelse gerekdir. (Yıl yıldan bid'atlar gelse gerektir)
Hamr içen-u, zina kılan, cahana, (Şarap içen, zina kılan cihanda)
Belli meşhur bolup dolsa gerekdir (Belli meşhur olup dolsa gerektir)

Musulman gardaşlar, dönmen bu yoldan, (Müslüman kardeşler, dönmeyin yoldan)
Geçer siz Siratdan, inçedir gildan, (Geçersin sıratdan, incedir kıldan,)
Deccal geler diyrier bir nice yıldan, (Deccal gelir derler bir nice yıldan,)
Aleme bir govga salsa gerekdir. (Aleme bir kavga salsa gerektir)

Deryalar gurarlar, suvlar çekiler, (Deryalar kururlar, sular çekilir,)
Ay, gün hem tutular, yıldız döküler, (Ay da gün de hem tutulur, yıldız dökülür,)
Beyik daglar erer, yer, gök yıkılar, (Büyük dağlar erir, yer gök yıkılır,)
Yalnız Mövlam Ozi galsa gerekdir. (Yalnız Mevla'm özü kalsa gerektir)

Acal gelse, bende hani-manından, (Ecel gelse, bende hân-ı mánından)
El üzer il-günden, şirin canından, (El çeker il günden, tatlı canından)
Allanın emrinden, Hak permanından, (Allah'ın emrinden, Hak fermanından,)
Ezrayıl öz canın alsa gerekdir. (Azrail öz canın alsa gerektir)
(Güzel, 2014, s. 525)

Kıyametten sonra ve önce ne olacağı, Dabbe'nin yeryüzüne ineceği, İsrail Meleği'nin Sûr'u üfleyip tekrardan dirilişin başlatacağını şiirlerine işleyen Mahtumkulu, dinsel kozmolojiye oldukça önem vermiştir. Sadece İslam dinî ile ilgili anlatılara değil "Gökyüzü, Yıldız vb." kozmolojik unsurları kullanarak benzetmeler yapmış ve şiirlerini bu kozmolojik öğeler ile süslemiştir. Kozmolojik öğelerin kullanılması özellikle dinî yüceltmeler de kozmolojinin bilinmezliği ile söz konusudur. Bu bilinmezlik bir yüceltme katar, misal dinî bir kişiyi tasvir edeceği zaman toplumca kabul edilen kozmik cisimleri ele alması, anlatacağı

şeyin yüceliği ile alakalıdır. Örnek olarak 12 imamdan bahsederken Ay tasvirini kullanması, Hz. Muhammed'i tasvir ederken ise Güneş'i kullanması kozmolojik öğeler arasında da büyüklük/yücelik olarak bir sıraya tekabül etmiştir. Kozmolojik açıdan Güneş'e yüklenen metaforik anlamlar dışında dinî yüceltmeler, Tanrı'nın yansıması, estetik ve güzellikleri ifade edebilmek için kullanılır. Neticede gökyüzüne bakıldığında sıcaklığı ve ışığıyla insanın dikkatini çeken ilk unsur Güneş daha sonra ise Ay'dır. Bu iki gök cisminin Mahtumkulu şiirlerinde aynı dizelerde yer alma (*Ay-günler görüp uyaldı, Güneşden gövherdir, ay'dan arıdır, Nuri mahveş, kuyaş gutlug habıbm.*) ilişkisi genellikle evrenin düzenini, ilahi kudreti ve zamanın akışını yansıtır. Güneş, ilahi bir ışığı temsil ederken Ay manevi bir huzuru ve sadakati temsil eder. Güneş ve Ay'ın aynı dizelerde kullanılması evreni bir bütün olarak anlamlandırmaya ve onun düzeniyle ilahi yücelik atfetmeye yarar.

Cihan Yanar

...

“Dağlar göğe çıksa, gök yere inse,”

...

(Güzel, 2014, s. 478)

Özü Cennettin

Gökten yokedir arşdan aşakdır, (Gökten yukarı arştan aşağı,)

Ey yaranlar, orni-özi behişdin, (Ey yaranlar, yeri özü cennettin,)

(Güzel, 2014, s. 397)

Menzer Hökümlü

...

“Görkün güneşi doğsa, ne gerek var yıldıza”

...

(Güzel, 2014, s. 659)

Mahtumkulu'nun bu şiirleri, dinî ve kozmolojik temaları içsel dünyayla harmanlayarak evrenin büyüklüğü, düzeni ve insanın bu düzende kendine biçtiği anlamı irdelemektedir. İslam kozmolojisi, bilimsel kozmoloji açısından değerlendirildiğinde, şiirlerdeki unsurlar, evrendeki değişmez gerçekleri, ilahi hikmeti ve varlığın amacını sorgulayan bir derinliğe sahip olduğu görülmektedir. Nitekim “Dağlar göğe çıksa, gök yere inse” dizesinde bahsi geçen konu imkânsız görünen durumlar karşısında sarsılmaz bir inanç, direnç ve varoluşsal kararlılığı temsil eder. *Göğü, direksiz olarak yükselten Allah'tır* (Rad, 13:2). Bu ayet İslam'ın Tanrı'sının kudretini evrendeki yasalar ile ifade ettiği düşüncesine kapı aralar. Mahtumkulu'nun “Dağlar göğe çıksa, gök yere inse” dizesi evrenin her durumda bahsi geçen ilahi düzene ve hikmete bağlı olduğunu ima eder. *Özü Cennettin* isimli şiirde evrenin kutsallığı ve manevi yücelik ifade edilirken,

“cennet” metaforu içsel bir yüceliğe işaret eder. Nitekim kozmolojik açıdan “arş” ve “gök” ifadeleri, evrenin büyüklüğünü ve insanın bu evrende küçük fakat anlamlı bir parça olduğunu okuyucuya çağrıştırır. Mahtumkulu’nun *Özü Cennetin* isimli şiirinde kullandığı “yeri özü cennetin” ifadesi, evrendeki düzeni, insanın içsel huzuru ve derinliği cennetin bir yansıması olarak betimler. Dinî bağlamda cennet, Allah’a yakınlığın simgesi olup, kozmolojik açıdan da evrendeki bu yücelik ile insanın ruhsal derinliğinin birliği söz konusudur. Bu birlik hem dinî hem de kozmik bir düzeni ifade eder.

Bednam Olur

Ay dolar, encüm batır, rısvayı-has-u âm olur. (Ay dolar, Yıldız batır, avama havasa rüsva olur.)

(Güzel, 2014, s. 710)

Güzeşt Eyle

Gökte yıldız hürmeti,
Yerde nevrüz hürmeti,

(Güzel, 2014, s. 31)

Aya Döndü

Yüzü mah-ıtabanım,
Gün gibi aya döndü,
Çark oldu merdivenim,
Gök paye paye döndü.

(Güzel, 2014, s. 36)

Neler Boldı

Ey yarenler, Müslümanlar,
Cihan yoktu, neler oldu?
Hak özü özüne tutmuş,
Yetmiş bin perdeler oldu.

Nam, nişan yoktu yerden,
Semadan, cenetten, huriden,
Onun iç perdesi nurdan,
Resulullah, nurdan oldu.

O, nuru kuşa çevirdi,
Bir ağaç üstüne bindirdi,
Peşinden selam gönderdi,
İnciden deryalar oldu.

...

Mahtumkulu, aşkın serden,
Hiç kimse bilmez bu sırdan,
Toprak alınıp yedi yerden,
Âdem Sayfiyullah oldu.
(Güzel, 2014, s. 89)

Aman Aman

...

“Ay-günler görüp uyaldı”
(Ay Güneş görüp utandı)

...

(Güzel, 2014, s. 127)

Yar Yüzünden

“Ay gibi royunı gördüm” (Ay gibi yüzünü gördüm)

...

(Güzel, 2014, s. 130)

Yıl İle

...

“Gögi büküp, yazsa yerin yüzünü,” (Göğü bükü yaysa yerin yüzünü,)

...

(Güzel, 2014, s. 252)

Çovdur Han

...

“Ay gün batıp, gökte medrih göründü.”
(Güzel, 2014, s. 354)

Ütüp Durmaktadır

Ne mahlûktur, ne erkektir, ne dişi,
Bir gözü apaktır, bir gözü şaşlı,
Rengi kara, ala on iki başlı,
Yeri göğü birden tutup durmaktadır.
(Güzel, 2014, s. 502)

Mahtumkulu divanında “yıldız” kozmolojik unsur olarak birçok defa kullanılmıştır ancak *Bednam Olur* şiirinde yıldız manasına gelen Osmanlıca “encüm” kelimesi göze çarpar. Kozmolojiden yararlanan divan şiirlerinde genellikle gökyüzündeki yıldız kümelerinden bahsedilirken özelliklerine göre farklı isimler göze çarpar. Lakin Mahtumkulu tıpkı diğer Divan Şairleri gibi yıldızları tarif ederken “encüm ve nücüm” kelimelerini kullanır, buna kıyasla

TİKA yayınlarının basımı olan Mahtumkulu Divanı'nda daha çok “yıldız” şeklinde geçer. Yıldızlara verilen anlam eskilerin telakkilerine göre *tüm ruhların sekizinci kat gökteki yıldızlardan ayrılarak bu âleme geldikleri ve öldükten sonra oraya dönecekleri* inancı vardır (Caran, 2003, s. 23). Mahtumkulu tıpkı diğer divan şairleri gibi yıldızları *feleklerle birlikte dönüşü, bu dönüşün neler getireceğinin bilinmeyecek olması gibi hususiyetlerle* kullanmıştır (Karaduman, 2020, s. 280).

Kozmolojik tasvirler yüceliği belirttiği gibi lirik şiirlerinde vazgeçilmez unsurudur. Nitekim âşık, sevdalısını betimlerken kozmolojik öğelerden yani yıldız, güneş, ay, evren ve gök gibi tasvir edilmesi anlamlı ve büyük olan unsurları şiirlerinde kullanır. Böylelikle şiirin maneviyatı okuyucuya aktarılmış olunur. Mahtumkulu *Onda Var* şiirinde 7 kat göksel zemini isimlendirmiş ve tek tek olumlu ve olumsuz yönünü açıklamıştır. Aynı zamanda cehennemin yedi katını betimleyerek, her katın özelliklerini ve orada bulunan varlıkları anlatır. Her kat, bir öncekine göre daha şiddetli cezalar ve daha korkunç varlıklar barındırmaktadır. Mahtumkulu'nun *Yeşil Zümrüt* şiirinde “gökyüzü”nün katları aynen yerinkiler gibi sıralanırken, deniz ve yer adları verilir (Şahin, 2012, s. 215). Bu bağlamda kozmolojik olarak açıklanan göksel zeminin 7 katının dinsel boyutu da vardır, nitekim Talak 65:12'de bu görülür: *Allah yedi göğü ve yer yüzünü de onun misli olarak yedi kat halketmiştir.*

Kelamcılara ve kelam kozmolojisine göre âlem, sema yer ile ikisi arasındaki cevher ve arazlardan meydana gelmektedir (Bardak, 2022, s. 872). İdrak edilemeyen arazlar içerisinde göklerin, gök cisimlerinin, yıldızların hareketleri söz konusudur (Zeyd, 2011, s. 173). Kozmolojik anlayışta, sema katmanları ve yeraltı dünyası, Allah'ın adaletinin ve hikmetinin tecellisi olarak görülür. Bu bağlamda, sema katmanlarının tasvir edilmesi, yalnızca maddi bir yapı değil, aynı zamanda manevi ve kozmolojik anlamlar taşıyan bir düzenin ifadesidir. Bu tasvirler, İslam mitolojisinde yer alan cehennem inancını ve cehennemdeki cezaların artan şiddetini yansıtır. Şiirin dili, okuyucunun zihninde güçlü ve korkutucu imgeler oluşturur ve dinî temaların derin bir şekilde işlenmesini sağlayarak, okuyucuyu manevi bir yolculuğa çıkarır ve günah-cezanın anlamını düşündürür.

Onda Var

İlki gat zeminiñ adı Remkedir, (Birinci zeminin adı Remka'dır)
Akım atlı yovuz yeller onda bar, (Akım adlı yaman yeller onda var)
Yetmiş müñ perişde onda saklavdır, (Yetmiş bin ferişte onda bekçidir,)
Müñ gayım burundık bağlar onda bar. (Bin sağlam burunluk bağlar onda var.)

İkinci gat yeriñ adı Huldadır, (İkinci kat yerin adı Hulda'dır,)
Guyruğı nayza dek kezdum ondadır, (Kuyruğu mızrak dek akrep ondadır,)

Ası adam üçin gözi yoldadır, (Âsiadam için gözü yoldadır,)
Ner –bugra bilekli mölyer onda bar. (Buğra bilekli örümcekler onda var.)

Altı yüz altmışdır oñurga daşı, (Altı yüz altmıştır omurga taşı,)
Her birin altı yüz altmışdır başı, (Her birinin altı yüz altmıştır başı)
Her başda altı yüz altmışdır dişi, (Her başta altı yüz altmıştır dişi,)
Dağlar dözmez bet avular onda bar. (Dağlar dayanmaz kötü ağular onda var.)

Üçünci yer adı Arkayı-Apak, (Üçüncü yer adı Arka-yi Afak,)
Oduni demirden, doz gelmez toprak, (Odunu demirden, dayanmaz toprak,)
Dovzah enguri bar dagdan ulurak (Düzah üzümü var dağlardan büyük,)
Hakikat imansız gullar onda bar. (Hakikat imansız kullar onda var.)

Dördünci gat yerin adıdır Hurpa. (Dördüncü kat yerin adidir Hurpa,)
Yılanların dişi daragti-hurma, (Yılanların dişi diraht-i hurma,)
Issısı köydürer, öldürer serma, (İşısı yakıcıdır, öldürürşitâ)
Ten, can dözmez, dinmaz vaylar onda bar. (Ten, can dayanmaz dinmez
vaylar onda var)

Beşinci yer adı Selman zemindir, (Beşinci yer adı Selman zemindir,)
Almaz daş urarlar her kim bidindir, (Elmas taş vururlar her kim bidindir,
Altinci gat yerin adı Siccindir, (Altıncı zeminin adı Siccin'dir,)
Tamuglik bolacak canlar onda bar. (Cehennemlik olan canlar onda var.)

Yedinci yer adı Gariba dilde, (Yedinci yer adı Garibe dilde,)
Dovzahdan gorka gez Hudani bil-de, (Cehennemden kork hep Hüday' bilde,)
Şeytan ondan inip-çıkır her yılda, (Şeytan ondan inip çıkar her yılda,)
Piragi diyir, yaman günter onda bar. (Firaki der, yaman günler onda var.)
(Güzel, 2014, s. 421)

Türkmen Türklerinin inanışlarına göre insanoğlu yedi yerden alınmış topraktan yaratılmıştır (Şahin, 2012, s. 213). Tâhâ Suresi 155. ayette geçen *sizi topraktan yarattık, yine toprağa döndüreceğiz ve yine sizi topraktan bir kere daha çıkaracağız* ifadesiyle bahsi geçen “toprak” Mahtumkulu’nun şiirlerinde, insanoğlunun yaratıldığı ve öldükten sonra da tekrar dönüşeceği madde olarak karşımıza çıkmakta (Şahin, 2012, s. 211). Ayrıca toprak unsuru bütün varlık âleminin dayandırıldığı on sekiz temelden biri olduğu için; su, hava ve ateşle

birlikte İslam felsefesinde Anâsır-ı Erbaa olarak kabul görmektedir (Sağlam, 2018, s. 45).

Canı Olmasa

Adam oğlu gırı toprak, (İnsanoğlu kuru toprak,)
 Ten içre canı bolmasa; (Ten içinde canı olmasa)
 Gara dagdan gımmat gaçar, (Kara dağdan kıymet kaçar,)
 Sili, dumanı bolmasa. (Seli, dumanı olmasa.)
 (Güzel, 2014, s. 64)

Altay Yaratılış mitinde Tanrı Ülgen, denize bakarken sular üzerinde yüzen bir toprak parçacığı görür:

“Toprağın üzerinde, birde kil duruyordu .
 Toprak üstündeki şey, dedi, nedir acaba,
 İnsan oğlu bu olsun, insana olsun baba,
 Görünmeğe başladı, insan gibi bir şekil,
 Birden insan olmuştu, toprak üstündeki kil.
 (Ögel, 2003, s. 435)

Sonuç

Mahtumkulu’nun doğum tarihinin belirsizliği ile beraber ölüm tarihi de net değildir, kabul edilen ölüm tarihleri ise 1724-1807’dir. Kaynaklarda farklı tarihler göze çarpar bu sebepten ötürü 1983 yılında Türkmenistan’da doğumunun 250. yılı olarak geniş çaplı kutlamalar yapılmış hatta 9 Nisan 2014 tarihinde Uluslararası Türk Kültür Teşkilatı tarafından 2014 yılı “Mahtumkulu Yılı” olarak ilan edilmiş ve doğumunun 290. yılına özel kutlamaları yapılmıştır (TİKA, 2014). O sebeple 2024 yılı doğumunun 300. yaş günü olacağı için makalenin başlığı bu sebeple seçilmiştir.

Mahtumkulu sıklıkla doğayı, evreni ve kâinatı betimlemek için kozmolojik unsurları şiirlerinde kullanmıştır. Bu unsurlar, evrenin büyüklüğünü, doğanın güzelliklerini ve insanın varoluşunun derinliklerini yansıtmaya amacı taşır, bu durum ilk arkhe arayışlarından beri böyledir. Kozmolojik unsurların şiirlerdeki kullanımının en önemli yönlerinden biri, evrenin sınırsız büyüklüğünü ve insanın buna göre ne kadar küçük olduğunu vurgulamaktır. Mahtumkulu, gökyüzündeki yıldızları, galaksileri ve sonsuz uzayı betimleyerek insanın varoluşunun ne kadar kırılgan ve geçici olduğunu dile getirerek “ben bir zerreyim bu koca evrende” gibi ifadelerle insanın evren karşısındaki zayıf konumunu vurgulamıştır. Mahtumkulu şiirlerindeki kozmolojiyi dinselikle kullanarak yücelik, büyüklük addetmiş ve öğretileri ile tanrı karşısında insanın ne kadar âciz olduğuna vurgu yapmıştır. Bunun yanı sıra kozmolojik unsurlar aynı zamanda doğanın döngüsünü ve mevsimlerin değişimini anlatmak için de kullanılmıştır. Bunun yanı sıra kozmolojik unsurlar, aşkı ve insan ilişkilerini anlatmada da kullanılır.

Âşıkların yıldızlara benzetilmesiyle aşkın evrensel bir bağ olduğunu, aynı gökyüzünün altında var olan herkesin hissettiği duyguların, evrenin her köşesindeki varlıklar arasında paylaşılan bir bağ olduğunu kozmolojik yönden işler. Mahtumkulu şiirlerinde Türkmen kızlarının güzelliği ve zarafetinden bahsetmiş ve onların güzelliğini kozmolojik betimlemeler ile süsleyerek bir estetik nizam kazandırmış ve ahenkli bir uyum içinde ses teması hedeflemiştir. Kozmolojik unsurlar şiirlerde bazen mistik anlam arayışlarına ayna da tutmaktadır, yıldızların ışığını ruhsal aydınlanma ile ilişkilendirerek evrenin gizemini ve anlamını insana sorguladır. Bu tür şiirlerde, evrenin derinliklerindeki bilinmeyenin peşinde olan insanın içsel yolculuğu tasvir edilir. İçsel yönlerin izahı için kozmolojik unsurlar biçilmez kaftan görevi görürler ve şiirlerde özellikle yerlerini alırlar. İçsel duyguları ifade etmek için büyümlü cümlelerin, büyümlü kelimelerinin birçoğunu kozmolojik unsurlar oluşturur, bu sebeptendir ki kozmoloji şiirlerin vazgeçilmez bir temasıdır.

Kozmolojik unsurların şiirlerde kullanımı, evrenin büyüklüğünü, doğanın güzelliklerini ve insanın varoluşunun anlamını anlatma amacı taşır. Mahtumkulu da kozmosun derinliklerini ve insanın iç dünyasını harmanlayarak etkileyici ve derinlemesine şiirler yazmıştır. Aynı zamanda şiirlere ahenkli namütenahi bir anlam katarak cümlelere payidar bir hava katar. Dinsel yorumunu kozmoloji ile birleştirerek yalın bir şekilde sunan Mahtumkulu, kendi dinî yaklaşımını topluma sunar ve bir nevi “İslami sorumluluk hatırlatıcısı” olarak şiirleriyle karşımıza çıkar. Mahtumkulu (Mahtum+Kulu) ismi anlam bakımından da dinî bir özellik taşır. “Mahtum”un anlamı erkek evlat, oğul, kendisine hizmet eden kimse ve Mahtum-i kâinat, kâinatın efendisi; Hz. Muhammet anlamlarına gelir. Kelimeler arası (Mahtumkulu olarak) bütünlük olunca da anlamı “Hz. Muhammed’in kulu” olarak karşımıza çıkar. İsminden de anlaşılacağı üzere tasavvufi kişiliği ile de bilinen Mahtumkulu’nun İslami teslimiyeti şiirlerinde öne çıkar ve özellikle dinsel yönden kişiliği ön planda durur. Sadece dinsel yönden değil yaşadıklarını, deneyimlediklerini şiirlerinde didaktik öğretiler ile birleştirmiş ve en tepeden en aşağı kadar her kesime nasihatlerde bulunarak Türkmenistan’ın bağımsızlığı için edebî bir mücadele vermiştir. Tıpkı Mehmet Akif Ersoy, Yahya Kemal, Namık Kemal gibi Mahtumkulu memleketinde vuku bulan olayları edebî kişiliği ile birleştirerek halka sunmuş ve halkın bu olaylardan ders çıkarmasına olanak sağlamıştır. Şiirlerindeki ortak tema olan “vatan, bağımsızlık” vurguları bu şairleri ortak bir payda da birleştirmiş ve edebî bir renk paylaşımı da söz konusu olmuştur. Şiirlerinde sıklıkla vurguladığı “bağımsızlık” ve kendi oğlu üzerinden halka yaptığı “öğütler” de ön plana çıkarak, Türkmenistan’ın bağımsızlık mücadelesinin edebî önderi olan Mahtumkulu, kullandığı sade üslup ile şiirleri, halk arasında atasözü olarak kullanılmış ve dilden dile geçmiştir. Mahtumkulu’nun bu milliyetçi kişiliği onun Türkmenistan’ın Mehmet Akif Ersoy’u diye anılmasına sebep olmuş ve Türkmenistan’ın millî şairi ünvanını

kazanmasını sağlamıştır. Bütün yaşamını bağımsızlık ve halkın refah içinde yaşamasına adanmış Mahtumkulu'nun şiirleri 2024 yılı hasebi ile 300. yaş gününe girecek ve seneler sonra bile bağımsızlık mücadelesi hâlâ dillerde yahut yazılarda anılarak ölümsüzlüğü devam etmekte olacaktır.

Hakem Değerlendirmesi: Kör hakemlik.

Yazarların Katkı Düzeyleri: Tek Yazar %100.

Etik Komite Onayı: Yazar tarafından çalışmanın etik kurul iznine tabi olmadığı bildirilmiştir.

Finansal Destek: Yazar çalışma ile ilgili bir finansal destek alınmadığını bildirmiştir.

Çıkar Çatışması: Yazar çalışma ile ilgili potansiyel çıkar çatışması bulunmadığını bildirmiştir.

ETİK ve BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI

Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara ve bilimsel atıf gösterme ilkelerine riayet edildiğini yazar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Ege Üniversitesi Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk makale yazarına aittir.

KAYNAKÇA

- Aliyeva, M. (1999). Büyük Türkmen şairi Mahtumkulu. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 3(2), 277–296.
- Arnazarov, S. (2004). Diyanet Aylık Dergi. <https://dergi.diyanet.gov.tr/makaledetay.php?ID=315>
- Artun, D. E. (t.y.). Şair Mahtumkulu'nun şiirlerinde sanat, estetik ve üslup. *Diyanet Dergi*. <https://dergi.diyanet.gov.tr/makaledetay.php?ID=3156>
- Asya, A. N. (1975). *Bir rüzgâr bekliyor*. Ötüken.
- Asya, A. N. (t.y.). Bayrak şiiri. *Milliyet*. Erişim Tarihi: 13 Temmuz 2024, <https://www.milliyet.com.tr/siirler/bayrak-siiri-arif-nihat-asya-6355659>
- Aşırov, A. (1984). Magtımğulının golyazmalarının tesviri. *Ilım*.
- Aşırov, T. (2016). Mahtumkulu, sovda burjuaziyasının ideolojisi. *Sanal Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 30–35.
- Baqi, G. A. (2000). Rubaiyat-e-Omar Khayyam: A new approach to his philosophy. *Khulna University Studies*, 2(1), 1–5. <https://doi.org/10.53808/KUS.2000.2.1.1-5-ah>
- Bardak, A. (2022). Şeyh Müfid'in kozmoloji anlayışı. *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, 6(2), 867–896. <https://doi.org/10.32711/tiad.1144314>
- Baş, M. (2023). Mahtumkulu Firaki'nin Divanında dini motifler. *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, 7(2), 39–56.
- Berry, T. (2009). *The sacred universe: Earth, spirituality, and religion in the twenty-first century*. Columbia University Press.
- Beşen, D. T. (2017). Mahtumkulu'nu şiirleriyle tanımak. *Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 2(1), 81–102.
- Beyatlı, Y. K. (1970). *Eğil dağlar*. Milli Eğitim.
- Beyatlı, Y. K. (1995). *Kendi gök kubbemiz*. Milli Eğitim.

- Cappi, A. (2009). The cosmology of Edgar Allan Poe. *Proceedings of the International Astronomical Union*, 5(S260), 315–320. <https://doi.org/10.1017/S1743921311002468>
- Caran, M. (2003). *Divan şiirinde kozmik unsurlar: 15, 16, 17 ve 18. yüzyıl şairlerinden Ahmet Paşa, Necati Bey, Fuzuli, Baki, Nef'i, Na'ili, Nedim ve Şeyh Galib'in kasidelerinde kozmik unsurlara bakış ve kozmik unsurları kullanım tarzlarının karşılaştırılması*. [Yüksek lisans tezi, Fırat Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Clickety Clack: A railway poem. (t.y.). *Open Learning*. Erişim tarihi: 14 Temmuz 2024, <https://www.open.edu/openlearn/society-politics-law/clickety-clack-railway-poem>
- Crawford, A. (2023). 'Cosmos': A poetic reflection on the medieval model. *The Symbolic World*. Erişim adresi: <https://www.thesymbolicworld.com/content/cosmos-a-poetic-reflection-on-the-medieval-model>
- Duran, H. (2015). Mahtumkulu'nun şiirlerinde kutsal mekânlar. *Uluslararası Türkmen Şairi Mahtumkulu Firaki Sempozyumu* içinde (s. 11–21).
- Erdem, C. (2023). Türkmen şairi Mahtumkulu Firâkî'de Ehlibeyt sevgisi ve On İki İmam. *Sürek Alevilik – Bektaşilik ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, 1, 34–45.
- Güzel, A. (2014). *Mahtumkulu Divânı, Türkmençe-Türkçe* (A. Güzel, A. Duymaz, B. Sarıyev, N. Biray, H. Duran, E. Yılmaz, H. İ. Kutlu & E. Üşenmez, Haz.). TİKA.
- Güzel, A. (2015). *Uluslararası Türkmen Şairi Mahtumkulu Firaki Sempozyumu Bildiri Kitabı*. Ankara.
- Haniyev, M. (2018). Türkmenlerin sûfi ve filozof şairi Mahtumkulu Firakî. *Akademya Dergisi*. <https://akademyadergisi.com/turkmenlerin-sufi-ve-filozof-sairi-mahtumkulu-firaki>
- Karaduman, R. (2020). Ahmedi Divanı'nda kozmik unsurların kullanımı. *Hars Akademi Uluslararası Hakemli Kültür Sanat Mimarlık Dergisi*, 3(6), 274–292.
- Köklerimizizin İzinde-3: Mahtumkulu Firakî. (t.y.). Geliş tarihi: 03 Ağustos 2023, Erişim adresi: <http://gazi.edu.tr/view/news/272079/koklerimizin-izinde-3-mahtumkulu-firaki>
- Kramer, S. N. (1999). *Sümer mitolojisi*. Kabalcı Yayınevi.
- Mahtumkulu Firâkî ve Türk Dünyası Edebiyatı Uluslararası Bilimsel Konferansı. (t.y.). Geliş tarihi: 03 Ağustos 2023, <https://www.turksoy.org/haberler/12-seki-ipekyolu-uluslararasi-muzik-festivali-kapanis-konseriyl>
- Mahtumkulu Firâkî ve Türk Dünyası Edebiyatı Uluslararası Bilimsel Konferansı düzenlendi. (2023). *Yerli Düşünce Dergisi*. Erişim Tarihi: 03 Ağustos 2023, <https://www.yerlidusunce.com/mahtumkulu-firaki-ve-turk-dunyasi-edebiyati-uluslararasi-bilimsel-konferansi-duzenlendi/>
- Mahtumkulu Kimdir? Özgeçmişi ve biyografisi. (t.y.). Erişim Tarihi: 03 Ağustos 2023, <https://www.turkcesozlukler.com/mahtumkulu-kimdir>
- Mahtumkulu. (t.y.). *TDV İslam Ansiklopedisi*. Erişim Tarihi: 03 Ağustos 2023, <https://islamansiklopedisi.org.tr/mahtumkulu?ysclid=lvkvy2ae145191662>
- Ögel, B. (2003). *Türk mitolojisi, Cilt 1*. Türk Tarih Kurumu.

- Prashanth, P. (2016). The philosophical and mystical themes in Omar Khayyam's *Rubaiyat*. *International Journal of Research and Analytical Reviews*.
- Sağlam, S. (2013). Mahtumkulu'nun tenkidî şiirleri üzerine. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, 2(2), 161–178. <https://doi.org/10.7884/teke.157>
- Sağlam, S. (2018). Mahtumkulu'nun şiir dünyasında toprak. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21(39), 39–53. <https://doi.org/10.31795/baunsobed.437778>
- Sansom, P. (Ed.). (1994). *Şiir yazmak*. Newcastle upon Tyne: Bloodaxe Books.
- Stillman, J. (2000). *Şairin el kitabı ve kafiye sözlüğü* (Orijinal çalışma 1966'da yayımlanmıştır). Thames & Hudson.
- Swimme, B. (1999). *Hidden heart of the cosmos: Humanity and the new story*. Orbis Books.
- Şahin, G. S. (2012). Türkmen Türklerinde toprak. *Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi*.
- Şahin, S. (2019). Kuzey Kafkasya (Stavropol) Türkmen edebiyatında Mahtumkulu. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (44), 93–113. <https://doi.org/10.21563/sutad.511062>
- Temizkan, M. (2010). On sekizinci yüzyılın şartları içinde Mahtumkulu. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 10(1), 173–184.
- Temur, N. (2017). Bir kültürel bellek mekânı olarak Mahtumkulu Divanı. *Türkbilig*.
- TİKA'dan Türkmenistan'ın Milli Şairi Mahtumkulu Firaki'nin 290. yılı etkinliklerine destek. (2014). *TİKA*. Erişim Tarihi: 03 Ağustos 2023, https://tika.gov.tr/detail-tikadan_turkmenistanin_milli_sairi_mahtumkulu_firakinin_290_yili_etkinliklerine_destek/
- Togan, Z. (2013). Mahtumkulu Divanı ve yedi asırlık Türkçe bir manzume. Şerh ve tenkit eden: Şeyh Muhsin Fânî. İstanbul: 1340. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*.
- Türkçe Bilgi: Mahtumkulu Firaki. (t.y.). Türkçe Bilgi. Erişim Tarihi: 31 Temmuz 2023, https://www.turkcebilgi.com/mahtumkulu_firaki
- Yakıcı, A. (2015). Mahtumkulu'nun şiirlerinde değerler eğitimi. *Uluslararası Türkmen Şairi Mahtumkulu Firaki Sempozyumu* içinde (s. 55–58).
- Yıldız, N. (2015). Mahtumkulu nasıl tapşırıldı? *Uluslararası Türkmen Şairi Mahtumkulu Firaki Sempozyumu* içinde (s. 22–30).
- Zeyd, N. H. E. (2011). İslami kozmoloji ve Kur'ani yorum. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, 11(1), 169–181.

EXTENDED SUMMARY

One of the way of coping with the difficult conditions of life is inner motivation. It is the responsibility of poets to keep this motivation alive. As a matter of fact, poets provide the spiritual serenity that the society needs, motivate them and give advice, thus increasing social solidarity and loyalty. Such poets have always existed in the course of

history, and Mahtumkulu Firaki is among them. He shed light on the period he lived in with his poems and helped us understand the events of the period. Mahtumkulu, who worked hard for the independence of Turkmenistan and often expressed this feeling in his poems, became a symbol of the struggle for independence among the Turkmen people. With the simple style he used in his poems, he was easily accepted by the society and his poems were used as proverbs among the people. Mahtumkulu's struggle for independence with his literary aspect made him known as the Mehmet Akif Ersoy of Turkmenistan and emphasized that they should take lessons from the past by giving advice to the youth and rulers of the period. He encouraged Turkmens, who lived in scattered tribes, to become an organized state by nurturing their national consciousness and advised them to find the right path by giving advice to the people with his poems. The reason why Mahtumkulu's literary skills are so strong is probably the influence of his father, who was a well-known scholar of the time, on Mahtumkulu. As a matter of fact, Mahtumkulu is remarkable not only for his independence but also for the cosmological elements he used/appealed to in his poems.

Since the first humans, cosmology has been an element that has attracted attention in terms of understanding the unknown. It is most likely to explain religious definitions, which we cannot see and define with our eyes, with cosmology. For this reason, Mahtumkulu often utilized cosmological elements in his poems. Indeed, cosmology is the art of depicting the unknown. Mahtumkulu utilized cosmological elements to depict the unknown characteristics of religious formations and showed the greatness of religious elders in cosmological order by making celestial analogies such as Sun, Moon, Stars. In particular, he frequently used cosmology to attribute greatness to a situation: Prophet Muhammad, the last prophet of Islam, is depicted as the "rising sun" in Mahtumkulu's poems. He also included some elements of Turkish and Islamic culture in his poetry. He combined cosmological narratives with his Islamic personality and used them as such. He frequently included narratives such as the creation of the first human being, the end of the world, hell, the afterlife and paradise and described these narratives with cosmology. In his poems, he wrote that the earth and the sky consist of 7 layers and explained the layers one by one in the poem "There is in him". Mahtumkulu's cosmology is a product of his religious reflection, as a matter of fact, he reminds the people of death and that life is not eternal by frequently mentioning the post-apocalyptic events and the signs of the apocalypse in the Qur'an in his poems.

Mahtumkulu frequently expressed the answer to the question of "the first human being", which arouses the curiosity of almost all humanity, in his poems from an Islamic perspective, and explained in his poems that man was created from "mud" and how his soul was given by God. Mahtumkulu, who skillfully incorporated cosmology into his poems and then used it in the expression of religious elements, became a guide and "religious reminder" to the society with the didactic style he adopted. The article aims to reveal how the cosmological order is reflected in literature by examining the symbolic importance of these layers in Islamic teachings and their use in poetry. At the same time, another aim of the study is to examine the interpretations of these concepts in the context of man's inner journey and spiritual ascension. The title of the article, 300th year of age, was used to commemorate the 290th anniversary of Mahtumkulu's birth, which was celebrated by the International Organization of Turkic Culture in 2014.

Literature review method was used in the article and Mahtumkulu Divan was analyzed cosmologically for the first time. Mahtumkulu poems were analyzed one by one using Mahtumkulu Divan published by TİKA publications. Additionally, poems containing cosmological elements were included. These poems are supported with verses due to the religious aspect they contain and their similarities are emphasized. Since the analysis and cosmological comparisons in the poems are similar to Islamic narratives, the relationship is shown in the article and explanations are made when necessary. As a matter of fact, the poems containing cosmological elements reflect Mahtumkulu's own religious aspect. Article has shown that the cosmological concepts in Mahtumkulu's Divan are treated as an allegory of the spiritual journey of man in Sufism and literature. By using these cosmological layers, the poet aimed to remind readers of the universe's divine order and man's place in it.

Pathways to Modernity: Ottoman Reforms Before and During the Tanzimat Modernliğe Giden Yol: Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Reformları

Zeynep ÇOLAK (Sorumlu yazar / Corresponding author)

Dr., zeyneptext@gmail.com, ORCID: 0000-0001-9501-0727

Abstract

This study analyses the modernisation efforts within the Ottoman Empire during the pre-Tanzimat and Tanzimat periods, examining the intricate balance between Westernisation and genuine modernisation strategies. In the late 18th and early 19th centuries, the Ottoman Empire faced significant military, economic, and administrative challenges, prompting a decisive shift towards comprehensive reforms in socio-cultural, military, and administrative domains. These profound reforms were primarily driven by the imperative to address the empire's perceived "backwardness" in comparison to Europe and to safeguard its territorial integrity. During the Tanzimat period (1839-1876), the Empire undertook extensive reforms in governance, fiscal policies, and civil rights, particularly through the Gülhane Hatt-ı Hümayunu and the Islahat Fermanı. While these reforms laid the groundwork for subsequent modernization efforts, they encountered substantial resistance from entrenched social and political structures and were subject to intense scrutiny. This article meticulously examines the inception of the Ottoman Empire's modernisation process, elucidating the Empire's strategic efforts to advance and sustain modernisation amidst the intricate balance between the influences of Western modernity and the preservation of Ottoman heritage and traditional values. Within this framework, it underscores the continuity of reforms and modernization from the late 18th century through to the Republican era.

Keywords: Modernity, Modernisation, Ottoman Empire, Westernisation, Tanzimat

Özet

Bu çalışma Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat öncesi ve Tanzimat dönemlerindeki modernleşme çabalarını Batılılaşma ile gerçek modernleşme stratejileri arasındaki karmaşık denge içerisinde analiz etmektedir. Osmanlı Devleti 18. yüzyılın sonları ve 19. yüzyılın başlarında önemli askeri, ekonomik ve idari zorluklarla karşılaştığında sosyo-kültürel, askeri ve idari alanlarda köklü reformlar yapmaya yönelmiştir. Bu köklü reformların hayata geçirilmesinin temel nedeni İmparatorluğun Avrupa'ya kıyasla "geri kalmışlığını" gidermeye çalışmak ve toprak bütünlüğünü korumaktır. Bu çerçevede Tanzimat döneminde (1839-1876) özellikle Gülhane Hatt-ı Hümayunu ve Islahat Fermanı

Atıf / Citation: Çolak, Z. (2024). Pathways to Modernity: Ottoman Reforms Before and During the Tanzimat. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 24 (2), 417-437.
<https://doi.org/10.32449/egetid.1522647>

* Bu makale, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı'nda hazırlanmış Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı Ulusal Tez Merkezi'nde 87598 Tez numarası ile yer alan "Modernizm ve Postmodernizm Bağlamında Oğuz Atay Romanı" isimli doktora tezinden üretilmiştir.

aracılığıyla yönetim, mali politikalar ve medeni haklar çerçevesinde kapsamlı reformlar yapılmıştır. Bu reformlar sonraki dönemlerde gerçekleştirilecek olan modernleşme hareketleri için zemin hazırlarken, kökleşmiş sosyal ve siyasi yapılar tarafından dirençle karşılanmış ve derinden eleştirilmiştir. Bu makale Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleşme sürecinin başlangıç noktasını ayrıntılı bir şekilde incelemekte, İmparatorluğun modernleşmeye yönelik stratejik adımlarını, Batı modernitesinin etkileri ve Osmanlı mirasının ve geleneksel değerlerin korunması arasındaki karmaşık denge içerisinde nasıl geliştirmeye ve sürdürmeye çalıştığını varolduğunu ortaya koymakta, bu çerçevede 18. Yüzyılın sonlarından Cumhuriyet dönemine kadar yenilik yahut modernleşme bağlamında bir süreklilik ilişkisinin olduğunu vurgulamaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Modernite, Modernleşme, Osmanlı İmparatorluğu, Batılılaşma, Tanzimat*

The modernization initiatives in the Ottoman Empire during the pre-Tanzimat and Tanzimat periods represent a pivotal epoch in the empire's history, epitomizing its efforts to navigate profound internal and external tribulations. This transformative era is distinguished by substantial reforms aimed at reinvigorating the empire's waning authority, which was increasingly perceived as "backward" relative to the swiftly advancing European powers. The impetus for these reforms arose from an imperative need to adapt, survive, and uphold territorial integrity within an accelerating global milieu. The late 18th and early 19th centuries saw the Ottoman Empire grappling with myriad military, economic, and administrative challenges that necessitated comprehensive modernization efforts. These challenges underscored the need for profound changes aimed at overhauling the state's apparatus, progressing beyond mere emulation of Western practices to embrace genuine modernization strategies. The pre-Tanzimat period set the stage for these reforms, marked by early efforts to integrate Western military techniques and administrative practices. The impetus for reform was rooted in pragmatic concerns about the empire's declining influence and escalating external threats. During the pre-Tanzimat period, initial reform attempts began to surface, focusing primarily on military and administrative spheres. These early efforts were crucial in laying the foundational groundwork for the more extensive reforms that characterized the Tanzimat era. Driven by the urgent need to address the empire's vulnerabilities, these preliminary reforms included adopting Western-style military training and restructuring administrative functions to improve efficiency and centralize authority. These endeavours were not merely superficial imitations but reflected a conscious strategy to modernize the state's infrastructure and bolster its capacity to respond to both internal and external pressures.

The Tanzimat period (1839-1876) represents a more structured and far-reaching phase of reform, highlighted by landmark decrees such as the 'Gülhane Hatt-ı Hümayunu' (1839) and the 'Islahat Fermanı' (1856). These reforms aimed to modernize the empire comprehensively, encompassing legal, administrative,

and social dimensions. The introduction of new legal codes, inspired by European models, sought to establish a more equitable and standardized system of justice. Administrative reforms during this period included the creation of new governmental institutions designed to implement modern bureaucratic practices, thereby enhancing the state's ability to govern effectively. The motivation behind these reforms was multifaceted. On one hand, there was a pressing need to rejuvenate the empire's administrative and military capabilities to safeguard its territorial integrity and sovereignty. On the other hand, the reforms were driven by a desire to project an image of progress and modernity to both domestic and international audiences. This dual motivation underscores the complexity of the modernisation process, which involved balancing the adoption of Western practices with the preservation of Ottoman identity and autonomy.

In examining the modernization efforts during the pre-Tanzimat and Tanzimat periods, it is essential to consider both the achievements and limitations of these reforms. While significant strides were made in modernizing the state's infrastructure and legal framework, the implementation of these reforms often encountered resistance from entrenched interests and traditional power structures. Moreover, the top-down nature of the reforms meant that they were not always fully embraced by the broader population, leading to varying degrees of success in different regions of the empire.

Within this perspective, this study will focus on the modernization process during the pre-Tanzimat and Tanzimat periods, exploring the extent to which these reforms constituted genuine modernization efforts versus mere Westernisation. By analysing the historical context, motivations, and outcomes of these initiatives, this research aims to provide a nuanced understanding of the Ottoman Empire's approach to modernisation and its implications for the broader trajectory of Ottoman and Turkish history. The research methodology includes a comprehensive review of primary and secondary historical sources, critical analysis of reform edicts and official documents from the period, and a comparative analysis with contemporary European modernisation efforts. This multi-faceted approach allows for a thorough examination of the socio-political and economic impacts of the reforms and provides insights into the continuity and changes in the Ottoman modernisation process.

1. Historical Background: Pre-Tanzimat Era

The grand rupture that began with the Renaissance in Western Europe brought forth a new world, fundamentally reshaping the socio-cultural structure. This significant transformation accelerated and took on concrete form during the 19th century, particularly with the advent of the Industrial Revolution. In contrast, a close examination of Türkiye's modernisation reveals the absence of such a historical development. In the Ottoman Empire modernisation was not shaped by the demands of socio-cultural and economic spheres. Instead, it began with the

restructuring of the military along Western lines to address the Empire's lagging behind. This process can be seen more as an attempt to remedy existing "backwardness" rather than an effort to create a new world as required by modernity. This difference highlights the unique trajectory of modernization in the Ottoman Empire, driven by immediate practical needs rather than an organic evolution shaped by internal socio-cultural dynamics.

Türkiye's modernization process can be traced to the late Ottoman Empire and continued into the Republic of Türkiye, forming a continuum referred to as the 'Westernisation' process. This transformation reflects a series of complementary steps linking the Ottoman Empire and the Republic of Türkiye. Initially centred on radical military reforms inspired by Western models, these efforts gradually extended to more contemporary and sophisticated structures in economic, political, social, and cultural areas. Significant reforms were implemented in education, law, administrative structures, and the economy. As highlighted by Zürcher (2004) and Mardin (2021) modernisation in the Ottoman Empire extended beyond the state and its organs, encompassing a broader societal transformation.

The Ottoman modernisation process began with institutional renewals, initially lacking socio-cultural and economic transformations. However, these changes expanded to all areas, particularly after the First Constitutional Era. In both the Ottoman Empire and the Republic of Türkiye, modernisation can be seen as a planned, state-directed process of change. The Republic of Türkiye approached this process more systematically, revisiting and advancing the Tanzimat reforms to establish a dominant Western-style influence throughout society. It is crucial to recognize that Türkiye's modernisation process did not begin with the Republic. Instead, it has roots in the Ottoman period. Consequently, it must be pondered: at what point did the process of modernization truly commence during the Ottoman era? Through which mechanisms transformation progressed? And what criteria can be employed to effectively periodize this extensive historical process?

Some scholars examining the modernisation efforts in the Ottoman Empire generally focus on the period following the Tanzimat Edict (1839). Among these scholars, one of the leading figures, Mardin (1962), emphasizes that Turkish modernisation began with the Ottoman Empire's attempts at reform. The first aspect to be addressed here is the introduction of printing. The printing press played an important role in disseminating modern ideas, structures, information, and forms.

The significance of the printing press in spreading these elements became particularly evident during the Tanzimat period. The foundations of the modern printing press are attributed to the German Johannes Gutenberg in 1440. Here is the revised paragraph with "initial" used only once: Only 53 years after

Gutenberg's initial endeavours, the first printing activity in Istanbul began in 1493 (Beydilli, 2003, p. 105). However, this printing press in the Ottoman Empire was not established by Turks, but by two Jewish brothers, David and Samuel ben Nahmias, who had migrated from Spain (Beydilli, 2003, p. 105). The printing activities conducted by Turks themselves commenced in the 18th century. In the early 18th century, under the leadership of İbrahim Müteferrika, a Hungarian-born figure, printing activities emerged in the Ottoman Empire. İbrahim Müteferrika, with the support of Grand Vizier Damat İbrahim Pasha and other state officials, obtained permission from Sultan Ahmed III in 1727 to establish a printing press. This was the first official permit for a printing press in the Ottoman Empire.

The first work published at Müteferrika's press was the 'Vankulu Lügati,' an Arabic-Turkish dictionary, in 1729. Müteferrika's press utilized special typefaces designed to accommodate both the Arabic script and the characteristics of Ottoman Turkish. The press printed books on geography, history, astronomy, and particularly religious and educational texts. The establishment of the printing press accelerated the dissemination of new knowledge among Ottoman intellectuals and scholars. The ease of access to information and the expansion of intellectual exchange marked a significant transformation in the intellectual and cultural life of the Ottoman Empire. This process can be considered one of the seminal steps on the path to modernization for the Ottoman Empire. İbrahim Müteferrika's efforts constituted the starting point of a Western-style scientific and cultural awakening in the Ottoman Empire. The proliferation of printing played a pivotal role in disseminating knowledge and ideas to broader audiences. Particularly during the Tanzimat period, the printing press became an effective tool for announcing and implementing reforms to the public. However, a closer examination of the history of printing reveals that while the printing press quickly altered the political and social structures in Europe, its impact in the Ottoman Empire was more gradual. This influence became more pronounced especially after 1830.

The 18th century was a period when the printing press became widespread in the Ottoman Empire and the profound changes in Europe began to be felt within Ottoman society. This century became remarkable while since then Ottoman rulers've began to assess the impacts of these changes and faced defeats after a long period of dominance. This period marked significant transformations in the Ottoman Empire both technologically and socio-politically. The reign of Sultan Selim III (1789-1807) coincided with the deep transformations in Europe triggered by the French Revolution. During this period, while Europe was becoming acquainted with new values and phenomena such as human rights, the rule of law, the bourgeois class, banking systems, urbanisation, and the redesign of social life to drive capitalist production, advancements in science and

technology, particularly in the military field, led to the relative decline of the Ottoman Empire. The Empire's superiority over European countries began to wane gradually as a result of these scientific and technological advancements. The first major threat the Ottoman Empire faced in the 18th century did not come from Western Europe but from the Russian Empire in the east. Under the reign of Peter the Great, Russia strengthened its military and administrative structures through Western-style modernisation processes, becoming a significant rival to the Ottoman Empire. As Russia gained power, it increasingly clashed with the Ottoman Empire over territories. During this process, the deterioration of the Janissary Corps and other internal issues led to the military weakening of the Ottoman Empire, culminating in the first major defeat at the hands of Russia with the Treaty of Küçük Kaynarca in 1774.

The Russo-Turkish War of 1768-1774 starkly exposed the collapse within the Ottoman military structure. For the first time in Ottoman history, the loss of Crimea—a region with a Turkish and Muslim population—and the obligation to pay war indemnities marked a significant turning point for the Empire. This defeat had another devastating aspect: until 1774, the Ottoman Sultan perceived himself as the sole ruler and master of the world, considering all other monarchs as secondary. The Treaty of Küçük Kaynarca implicitly acknowledged the Russian Emperor as an equal. The deterioration of the army and its backbone, the Janissaries, became increasingly apparent during this period.

Sultan Mustafa III, who had spent twenty-seven years in seclusion, deeply felt the consequences of this severe defeat. His son, Selim III, witnessed his father's sorrows at the age of thirteen when the treaty was signed. Before the war ended, Sultan Mustafa III passed away, and Selim III's uncle, Abdulhamid I, ascended to the throne due to Selim's young age. Abdulhamid I signed the Treaty of Küçük Kaynarca in 1774. Sultan Mustafa III was the first to deeply feel the repercussions of the Ottoman military's decline. His reign saw the establishment of the Imperial Naval Engineering School (Mühendishane-i Bahri Hümayun), which played a pivotal role in initiating reform efforts in the Empire. This institution, which opened after the Ottoman Navy's defeat at the Battle of Chesme on 5-7 July 1770, during the Russo-Turkish War, paved the way for Western-style military education (Beydilli, 2020, p. 513). Technical books used in this school were imported from France, and the curriculum was heavily influenced by Western thought traditions that shaped intellectual life in the West (Kaçar, 1994, p. 63).

The causes of defeats and stagnation in the Ottoman Empire began to be investigated from the 1720s onwards, as Mardin (2021, p. 10) notes. During these years, statesmen like Yirmisekiz Mehmed Çelebi and Mehmed Said Efendi were sent to Europe to monitor and learn from European developments, strengthen diplomatic relations with Europe, and develop potential alliances. Yirmisekiz

Mehmed Çelebi became the first person to represent the Ottoman Empire in Western Europe as an ambassador. His tenure as the Ottoman envoy to Paris (1720-21) provided significant insights into the political, social, and technological structures of Western Europe, which influenced Ottoman modernisation efforts (Mardin, 2000, p. 11). During this period, Ottoman diplomacy aimed not only at political and military engagements but also at cultural and scientific exchanges. Diplomatic missions extended beyond political and military affairs to include the exchange of cultural and scientific knowledge. As Şerif Mardin (2021) noted, “Proposals for ‘reform’ (Tanzimat) based on using the West as a general ‘model’ for the Ottoman Empire also originated from this period” (p. 11).

The decisive factor behind the pre-Tanzimat reform movements was the notion of lagging behind the West, particularly in military structures and technologies. It was believed that military reasons were the most critical determinants in wars.¹ As defeats increased, the reasons for this backwardness became more widely debated. Consequently, the first modernisation attempts in the Ottoman Empire began in the military, as Ortaylı (2005, p. 24) emphasizes, “out of necessity.” The first significant reform movement was initiated in the military, as we will discuss below, and the first substantial resistance came from within the army, specifically from the Janissaries, who represented the traditional structure. By the late 1700s the Janissaries, who formed the backbone of the Ottoman army, had become a significant obstacle to the empire’s modernisation process. Initially established as an elite military unit, the Janissaries gradually strayed from military discipline, transforming into a political and economic power. As a result of this corruption, they were able to resist military reforms, make political interventions, exert economic pressures on the state, and create social instabilities. This situation hindered the Ottoman Empire’s ability to compete militarily and technologically with Western powers. Additionally, it led to a series of social and economic problems within the empire’s internal structure.

¹ Within this framework, a report prepared during the Ottoman Empire clearly illustrated the gradual corruption of its military structure. Commissioned by Sultan Murad IV, the report by Ottoman statesman Koçi Bey in the 1630s, known as the “Koçi Bey Risalesi” (Koçi Bey Treatise) detailed how the Janissaries came to dominate all aspects of the empire. The report, crafted with a highly critical perspective, includes the following statement: “Viziers, courtiers, and heirs apparent all chased after them (the Janissaries) to attain power” (Danışman, 1972, p. 18). From the first half of the 17th century onwards, the Janissaries significantly increased their influence over Ottoman governance. In 1628, for the first time, a former Janissary commander, with the support of the head of the ulema, the Sheikh-ul-Islam, became the Grand Vizier. The period in which the report was prepared coincided precisely with the era when the Janissaries began to encircle Ottoman power. Over time, the Janissaries effectively began to dictate the selection of sultans. As İnalçık (2016, p.165) points out, the Janissaries thus distanced themselves from their military origins, transforming into a quasi-guild demanding economic privileges, such as engaging in trade, rather than remaining solely a military class.

Perhaps most importantly, the Janissaries and the ulema class moved in the same direction, compounding the issue.

The first significant move against the Janissaries was undertaken by Sultan Selim III. Nurtured under the compassionate and just rule of his uncle, Sultan Abdulhamid I, Selim III ascended the throne on April 7, 1789—a crucial moment coinciding with the dawn of modernity in Europe and the imminent eruption of the French Revolution (which began on May 5, 1789). Selim III was a polymath, an enlightened ruler who composed poetry and music. His multifaceted approach to the world, enriched by diverse perspectives, significantly influenced his governance. This artistic sensibility and occasional indecisiveness, as we shall elucidate, had a notable impact on some of his critical decisions.

When Sultan Selim III assumed to the throne, the Ottoman Empire was exhibiting clear signs of military and political decline. Wars with European powers such as Russia and Austria had depleted the Ottoman's military and financial resources, stretching the empire's boundaries to their limits. The empire was also grappling with administrative corruption and financial crises. Mismanagement in the state administration and an ineffective taxation system further weakened the empire's financial state. Meanwhile, technological and economic advancements in Europe were accelerating, leading to the increased military and economic strength of European states. The challenges faced by the Ottoman Empire at the time of Selim III's ascension, coupled with these European developments, were significant factors influencing his reform initiatives. During this period, while the Empire struggled with both internal and external pressures, the European continent was undergoing rapid change and transformation. This context underscored the importance of Selim III's efforts towards modernisation and restructuring.

Confronted with these harsh realities, Sultan Selim III decided to undertake various reforms to modernise and improve the condition of the empire. His steps towards renewal were considered both ahead of their time and audacious. As İnalçık (2016: p. 169) observed, "In the Ottoman Empire, reform became the concern of only the sultan and his close associates." They were unable to communicate these reforms to powerful groups such as the Janissaries and the Ulema, who wielded significant influence over the populace and governance. At the outset of the reform movements, reformist sultans and state officials were largely isolated. The measures they implemented and the obstacles they faced while on the throne underscore this isolation. Indeed, Sultan Selim III paid for his bold reforms with his life. Sultan Mahmud II narrowly escaped the rebels and, over time, managed to eliminate those who had revolted against Selim III, ultimately abolishing the Janissary Corps in an event known as the "Auspicious Incident" (Vaka-i Hayriye).

Sultan Selim III was the first sultan to recognize that the greatest obstacle to military reform was the existing army itself. For his New Order (Nizam-ı Cedid) to succeed, it was imperative to transform the Janissaries. However, he must have realized the immense challenges such a transformation would entail. Instead of completely abolishing the existing structure, he attempted to establish a new army that would coexist with the Janissaries. In 1793, he commanded the creation of a new military structure within the army to complement the Nizam-ı Cedid. This new army was known as the Nizam-ı Cedid Army.

The new army aimed to modernise the Ottoman Empire's military capabilities and make them competitive with Western states. The Nizam-ı Cedid Army was modelled after European military structures, incorporating European standards in discipline, training, tactics, and armament. This newly established force, composed of volunteer soldiers and organized as a regular cadre, differed significantly from the traditional Ottoman military order. The new structure was financed through a special treasury known as the 'İrad-ı Cedid'. This treasury was supported by new taxes, and the revenues collected were allocated directly to the Nizam-ı Cedid. Beyond merely a financing mechanism, the 'İrad-ı Cedid' represented a critical step in the Ottoman Empire's transition to a European-style financial system.

The reforms of Selim III, particularly the establishment of the Nizam-ı Cedid Army, provoked significant anger among the Janissaries. As noted by Ahmet Cevdet Paşa (1974), the Janissaries not only refused to join the Nizam-ı Cedid but even reacted with statements such as "I would rather become a Moscovite than join the Nizam-ı Cedid!" (p. 313) One of the key features of the new structure was the training and European-style drills, concepts that were foreign to the Janissaries. Having long since distanced themselves from the military profession and engaged in economic activities, they were often described as 'corrupted'. Cevdet Paşa (1972, p. 378) also mentions that the Janissaries derisively referred to the drills of the Nizam-ı Cedid soldiers as "infidel arts." The interventions of the Janissaries in the newly established structure and overall administration persisted from the Kabakçı Mustafa Rebellion to the Vaka-i Hayriye (The Auspicious Incident) on 17 June 1826.

Another significant reform during the pre-Tanzimat era and the reign of Selim III was the establishment of the Imperial School of Military Engineering (Mühendishane-i Berri-i Hümayun) in 1795, marking the empire's second engineering school (Beydilli, 2006, p. 516). This institution, considered a complement to Selim III's comprehensive reforms, played a key role alongside the Nizam-ı Cedid Army and the Imperial School of Naval Engineering (Mühendishane-i Bahri-i Hümayun) in the Ottoman Empire's modernisation process. The school implemented European-style education and drills, directly interacting with Western military doctrines and technologies to leverage these

advancements for the Ottoman context. This interaction was fundamental in the empire's efforts to regain strength in military and technological domains.

In the pre-Tanzimat period, reform efforts were primarily concentrated in the military and to some extent in state administration. The spread of these reforms to social, cultural, economic, and political spheres progressed slowly. With the onset of the Tanzimat era, the pace of these reforms accelerated, making the modernisation efforts initiated by Selim III more evident and widespread across various sectors.

2. Tanzimat Period

Selim III's Nizam-ı Cedid reforms incited significant unrest within the Ottoman Empire. These modern implementations were met with substantial discontent, particularly from the Janissaries and other traditional power centres. Fearing a threat to their status and privileges, the Janissaries, led by Kabakçı Mustafa, revolted in 1807. The Kabakçı Mustafa Rebellion rapidly escalated beyond control, forcing Selim III to abdicate in an attempt to quell the uprising.

Mustafa IV succeeded him, but the turmoil, especially in the capital Istanbul, persisted. The Janissaries harboured intense animosity towards the proponents of modernisation, systematically hunting them down. Alemdar Mustafa Pasha, a loyalist to III. Selim and a fervent believer in the Nizam-ı Cedid reforms, marched on Istanbul with a 16,000-strong army (Karal, 2011, p. 88). Upon arrival, he cleansed the city of insurgents. Alemdar Mustafa Pasha's intervention destabilized Mustafa IV's rule. Foreseeing his dethronement, Mustafa IV ordered the execution of the imprisoned Selim III and Prince Mahmud in the palace; Selim III was killed, but Mahmud II escaped. Alemdar Mustafa Pasha then facilitated the accession of Mahmud II, who had a more reform-oriented governance approach (Karal, 2011, p. 88), securing his ascent to the throne. It appears that Sultan Mahmud II was a ruler who learned from these tragic events. He would soon dismantle the structure responsible for such bloody incidents, establishing himself as the true initiator of modernisation in the Ottoman Empire. Sultan Mahmud II patiently waited from 1808 until 1826, a span of 18 years, while considering the experiences of his uncle, Selim III, and continued to take precautionary measures.

The Janissaries, who had long resisted modernisation and constituted one of the most significant points of resistance within the Empire, were abolished in a very bloody event as a result of Mahmud II's persistent efforts.² The annihilation

² The abolition of the Janissaries was such a monumental event that it almost resembled a civil war. An important source, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi* [History of Turkish Armed Forces] (1978), provides the following information about the incident: "During this movement, 3,000 Janissaries were killed, 7-8,000 were captured and executed, and around 200,000 were exiled from Istanbul" (p. 549).

of the Janissaries on 17 June 1826, known as the “Auspicious Incident” (Vaka-i Hayriye), marked the end of their existence. The abolition of the Janissaries was not merely the removal of a military entity but symbolized a pivotal historical development initiating military and political transformation in the Ottoman Empire. Enver Ziya Karal (1964) assesses this event as follows: “The path to Westernization was opened this time, never to be closed again” (p. 589). Taking Karal’s view a step further, literary historian and author of textbooks during Atatürk’s era, İsmail Habip (1931), describes the Auspicious Incident as: “June 15, 1826... This date marks the Day of the Auspicious Incident. The day of the old’s collapse, the truly significant day in our history; the great day at the beginning of our century-long struggle for renewal” (p.18-19). Similarly, Peyami Safa (1981), a distinguished figure in Turkish literature concerning the tradition-modernity context, shares a comparable perspective, regarding the Auspicious Incident as the starting point of the Turkish reform movement: “Since the Auspicious Incident, we have been adapting to a new civilization” (p. 156). The event of abolishing the Janissaries paved the way for the proclamation of the Tanzimat Edict and the ensuing reforms by removing the political and military obstacles. This development was a significant milestone that facilitated the modernisation efforts of Mahmud II and later reformist sultans.

During the reign of Mahmud II (1808-1839) several significant reforms were undertaken following the abolition of the Janissaries, which had been the primary obstacle to modernisation³. These reforms included the introduction of compulsory primary education, the establishment of medical and military music schools, and the commencement of instruction in French at the medical school. Additionally, new ministries and councils were created, embassies in Europe were re-established, and Western-style clothing such as frock coats and trousers were adopted. Institutions and practices such as passports, postal services, and quarantine measures were also introduced. In 1837, Mustafa Reşid Pasha founded the “Supreme Council of Judicial Ordinances” (Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye), which was the first modern administrative advisory mechanism (Mardin, 1962, p. 19). In subsequent years, the Sultan began to address this council, sharing his views similarly to European monarchs. This practice paved the way for the opening of democratic channels and set the stage for the establishment of the Parliament in 1876. Consequently, as Berkes (2019, p. 101) observed, the reform initiatives that Selim III began in the military sphere were expanded to a broader range, effectively transforming the regime into the “Nizam-ı Cedid” (New Order). Another significant aspect of Mahmud II’s reign was the formation of a modern military-civilian bureaucracy, which would later drive Turkish reform

³ I have obtained this information from the ‘Westernization Table’ in Enver Ziya Karal’s work *Osmanlı Tarihi* which is one of the foundational texts on Ottoman history. For detailed information, see Karal (1976, p. 87).

movements during the Tanzimat and subsequent periods. Berkes (2019, p. 171) highlights the importance of this development, noting that during the new era, the governed populace transitioned from being “reâyâ” (subjects) to “tebaa” (citizens) and “halk” (people). Therefore, Mahmud II’s era can be seen as a transitional period leading into the Tanzimat era.

The Tanzimat Period, spanning from 1839 to 1878 marks a significant era in the Ottoman Empire’s history, beginning with the official declaration of the “Gülhane Hatt-ı Hümayunu” on 3 November 1839.⁴ This decree, prepared during the reign of Sultan Abdülmecid (who ascended to the throne on 1 July 1839) and read by Mustafa Reşit Pasha, set the stage for the Empire’s internal restructuring and its international relations. The motivations behind the proclamation of the Tanzimat Decree included the Ottoman administration’s desire to halt its decline and modernise the Empire. Furthermore, the Treaty of Baltalimanı with the British and subsequent similar trade agreements with other European nations, as well as the Egyptian question, played a fundamental role. The Treaty of Baltalimanı and succeeding agreements with major Western European countries reduced the Empire’s economic revenues while increasing the number, activities, and issues associated with foreign merchants in Ottoman territories (Akyıldız, 2011, p.1). This situation posed not only a financial challenge for the Ottoman treasury but also led to a significant rise in legal disputes caused by these merchants and economic treaties. Consequently, from May to November 1839, a “Ministry of Trade” and a “Commercial Court” chaired by the Minister of Trade were established to address and resolve these issues (Akyıldız, 2011, p. 2).

Governor of Egypt, Kavalalı Mehmet Ali Pasha, troubled the Ottoman Empire for over eight years, and the costs of suppressing the rebellions he incited strained the Ottoman finances significantly (Akyıldız, 2011, p. 2). The Egyptian issue spanning from the pre-Tanzimat period into the Tanzimat Era was a persistent problem. Mehmet Ali Pasha had established a powerful army using modern techniques and methods, continuously challenging the Ottoman military since the 1830s. His threat to the sultanate was formidable, and he refused to negotiate. In 1832, Mustafa Reşit Pasha was sent to Cairo to persuade Mehmet Ali Pasha. This marked his second mission to Egypt. During the negotiations, the harsh words of Mehmet Ali Pasha regarding Sultan Mahmud II deeply wounded Mustafa Reşit Pasha, who was devotedly loyal to the Sultan. This incident, a turning point for the young diplomat who was just over thirty, played a crucial role in his resolve to modernize the Ottoman Empire. A contemporary diplomat recounts the emotional impact of the event on Reşit Pasha: “These words had such an extraordinary adverse effect on Reşid Bey that he could not remain in the

⁴ Although there is no consensus on when the Tanzimat Period officially ended, there is a general agreement that it concluded with the closure of the Parliament in 1878. For various perspectives and discussions regarding the end of the Tanzimat Period, see Akyıldız (2011, p.1-10).

room any longer. He stepped outside and, in another room, overwhelmed by the fervour of his heartfelt emotions, he began to weep uncontrollably” (p. 52) (cited in Kaynar, 1954). This incident profoundly influenced Reşit Pasha, motivating him to devote the remainder of his life to the modernisation of the Ottoman Empire, striving to ensure that Istanbul and Anatolia could surpass the advanced state of Egypt.

Studies on Ottoman history often highlight three key statesmen who shaped the Tanzimat reforms and influenced the actions of Ottoman sultans during this period: Mustafa Reşit Pasha, Mehmet Emin Ali Pasha, and Keçecizade Fuad Pasha. These three figures, known as the ‘Founding Pashas of the Tanzimat’ played key roles in shaping the reforms through their experiences and the personal attitudes of the sultans they served.

Mustafa Reşit Pasha stands out as the architect and most significant figure of the Tanzimat Edict.⁵ Orphaned at a young age, Reşit Pasha was self-taught. His entry into the Ottoman state was during the reign of Mahmud II. Serving as a ‘mühürdar’ (sealer) during the 1828-29 Ottoman-Russian War, Reşit Pasha gained the attention of Mahmud II through his reports from the front (Beydilli, 2020, p. 348). His ability to articulate events in these reports earned the Sultan’s appreciation. Consequently, Mahmud II appointed him as the head of his Private Office, marking the beginning of Reşit Pasha’s rise in the state apparatus. Following his tenure in the Private Office, he held positions such as ambassador to Paris and London, Minister of Foreign Affairs, and Grand Vizier. During these roles he dealt with significant issues of the time, including the British occupation of Algeria and the Egyptian question. Among these, the Egyptian issue was particularly significant, as previously mentioned, and the tragic moments he experienced in its resolution profoundly influenced his role in the Ottoman reform movement.

As the Minister of Foreign Affairs at the time, Mustafa Reşit Pasha read the Tanzimat Edict and subsequently initiated administrative reforms. Following the Egyptian Question, Reşit Pasha forged close relationships with Western powers, particularly the British, in his pursuit of Western-style modernization and reforms, aiming to align the Ottoman Empire with European states⁶. He was a statesman deeply convinced that the survival of the Ottoman Empire hinged on

⁵ In the article on “Tanzimat” in the *Encyclopedia of Islam*, Akyıldız (2011, p. 1) argues that it is incorrect to attribute the drafting of the Tanzimat Edict solely to Mustafa Reşit Pasha. While Reşit Pasha did hold significant influence over the Sultan at the time, Akyıldız (2011, p. 1) emphasizes that the drafting of the Edict was a collective effort involving not only Reşit Pasha but also Sultan Abdülmecid and the entire Ottoman administration.

⁶ As a result of these close relationships, the Viceroy of Egypt, Mehmet Ali Pasha, was brought under control and legally made subordinate to the Ottoman capital, Dersaadet. See Beydilli (2020, p. 349) and Berkes (2019, p. 213).

the establishment of a modern state structure akin to that of Europe (Beydilli, 2020, p. 348). This conviction was significantly influenced by the Egyptian Question, the stance of the Egyptian Governor Mehmet Ali Pasha, and his observations during his ambassadorships in Paris and London.

Another pivotal figure among the architects of the Tanzimat was Mehmet Emin Ali Pasha. Ali Pasha played a crucial role in foreign policy and diplomatic relations during the Tanzimat era. He made significant contributions to the modernization of the Ottoman Empire and the improvement of its relations with Europe. Ali Pasha held critical positions during the Empire's most tumultuous periods. Known for his influence over Sultan Abdülaziz, he, unlike Reşit Pasha, leaned more towards the French line in foreign policy as the Minister of Foreign Affairs (Berkes, 2019, p. 249; Beydilli, 1989, p. 426). He successfully mobilized Britain and France to support the Ottoman Empire against Russia during the Crimean War (1853-1856). However, this support came at a cost. Some clauses of the Paris Peace Treaty (March 30, 1856) and the Reform Edict (18 February 1856), which expanded the rights of non-Muslims, were the price paid for this support. Ali Pasha faced severe criticism for these clauses, particularly from Reşit Pasha, and was dismissed from his position in November 1856 (Beydilli, 1989, p. 425). During his tenure as Grand Vizier and Minister of Foreign Affairs, Ali Pasha grappled with internal and external turmoil, financial issues, and the quest for solutions amidst Europe's turbulent period (Beydilli, 1989, p. 426).

Keçecizade Fuad Pasha, another formidable figure of the Tanzimat period, wielded significant influence alongside Ali Pasha (Köprülü, 1996, p. 204). Similar to Ali Pasha, he was known to be under the sway of French diplomats (Berkes, 2019, p. 249). During this era, France held considerable sway in international affairs. Fuad Pasha served as both Grand Vizier and Minister of Foreign Affairs. He accompanied Sultan Abdülaziz, the first Ottoman sultan to travel abroad, on his European tour. Fuad Pasha adopted a critical stance towards nationalist movements (Köprülü, 1996, p. 205), reflecting his foresight in recognizing the nationalist wave as a tool shaped by Western European powers. He foresaw the potential harm that nationalist movements could inflict on the Empire. Throughout his tenures as Grand Vizier and Minister of Foreign Affairs, he worked to strengthen central governance. Köprülü (1996, p. 205) notes that just before his death, Fuad Pasha wrote a testament to Sultan Abdülaziz, outlining strategies for dealing with European powers. During the Tanzimat Period modernisation efforts became increasingly pronounced, shifting towards legal and social domains. The Tanzimat Edict marked the inception of the Ottoman legal system's evolution towards a modern European legal framework. The Edict proclaimed the principle of equality within state governance, declaring all citizens equal before the law. It introduced the concept of "Ottoman Citizenship," extending legal equality to all subjects of the Empire, which was a significant

development, particularly for non-Muslim citizens. The Edict stipulated that non-Muslims would possess the same legal rights as Muslims, including the obligation to perform military service under equal conditions. Moreover, non-Muslims were subjected to the same taxation rules as Muslims, further promoting legal and social equality. The Edict also guaranteed the protection of life, property, and ownership rights under state security, thus enhancing the bond between the Ottoman State and its citizens beyond the reforms initiated during the reign of Sultan Mahmud II. The Tanzimat Edict symbolized a transformation in the Ottoman Empire's relations with European states, reflecting an effort to establish more equitable relations with Western powers and to position the Empire among modern states.

The Tanzimat Edict symbolized a transformation in the Ottoman Empire's relations with European states, reflecting an effort to establish more equitable relations with Western powers and to position the Empire among modern states. The reforms initiated during the Tanzimat Period led to profound changes in the administrative, legal, military, and social structures of the Ottoman Empire. However, these reforms also encountered various social and political resistances and did not always achieve the desired outcomes. During the Tanzimat Period, after the "Gülhane Hatt-ı Hümayunu", the second significant step toward modernization was marked by the "Islahat Fermanı" (18 February 1856) (Mardin, 2021, p. 14). This decree was essentially imposed as a form of recompense by England and France for their support of the Ottoman Empire against Russia during the Crimean War (1853-1856). Indeed, the Islahat Fermanı was proclaimed just 18 days after the ceasefire of the Crimean War. In exchange for their assistance, England and France demanded that the Ottoman Empire extend further rights to non-Muslims (Beydilli, 1989, p. 425). Their apparent objective was to prevent Russia from making demands on behalf of Orthodox Christian nations at the peace conference in Paris, which followed the end of the Crimean War, leveraging rights claimed since the Treaty of Küçük Kaynarca (Berkes, 2019, p. 216). The Islahat Fermanı reflected these demands, incorporating provisions that acknowledged the social and ethnic diversity of non-Muslims. Consequently, the decree appeared to terminate the privileged status of Muslims, aiming instead to unify all subjects under the umbrella of 'Ottoman' citizenship, regardless of religious distinction (Mardin, 2021, p. 14). In the Ottoman context, there is a strong correlation between reform movements and the maintenance or renewal of order. Therefore, every decree and legal regulation issued was closely connected to the preservation and continuation of state order and balance within the Empire. Some elements subtly suggested in the Tanzimat Fermanı (such as rights granted to non-Muslims) became more explicit in the Islahat Fermanı, precisely in line with Western European powers' desires. This overt alignment led to significant criticism within the Ottoman administration. The most vocal

and influential criticisms came from Mustafa Reşit Paşa. At the time not holding office, Reşit Paşa argued that the Islahat Fermanı had been prepared without sufficient debate within the state, mainly through negotiations between European ambassadors and two Ottoman statesmen (particularly Fuad Pasha). He contended that the decree contained privileges contrary to Ottoman sovereignty and would incite conflicts between the Muslim population and the Christian subjects (Berkes, 2019, p. 217). According to Reşit Paşa the way to escape Western pressures was not to issue a new decree but to implement the reforms outlined in the previous Tanzimat Fermanı more effectively and widely within the state (Berkes, 2019, p. 217).

Although the Islahat Fermanı was proclaimed as a result of the coercive policies of England and France, it also incorporated several significant positive aspects for the Ottoman Empire in the context of modernisation. The decree advanced the legal and administrative reforms initiated by the Tanzimat Fermanı, including provisions that further centralized and streamlined the administrative structure (Karal, 1976, p. 87). These measures can be seen as complementary elements to the modernization efforts undertaken during the reign of Sultan Abdülmecid (1839-1861). As Karal's (1976, p. 87) comprehensive analysis highlights, this period saw the adoption of European laws and regulations, the establishment of modern courts alongside traditional sharia courts, the creation of new ministries and councils, and the implementation of European administrative methods in civil governance, along with the reformation of civil servant status. All these initiatives represented significant steps towards transforming the Ottoman state structure consistent with European models. The era during which the Islahat Fermanı was declared was marked by the rise of nationalist movements and debates over minority rights in Europe. These phenomena were particularly fuelled by Western European powers. This European context had adverse repercussions for the Ottoman Empire; as a result, the Empire was increasingly compelled to confront uprisings and conflicts spurred by nationalist movements, leading to continual struggles with minority groups, which would persist until the Empire's eventual collapse.

From another perspective, it can be argued that the reforms of the Tanzimat Era positively contributed to the Ottoman Empire's image in Europe. As Europe underwent significant transformations from the 1830s to the 1900s, embracing a new economic system and production relations (capitalism and industrialisation), the reforms implemented by the Ottoman Empire can be seen as attempts to align with this new European reality. While the primary goal was to halt the decline of the Empire, maintain internal stability, and resist imperialist interventions, it is evident that there was an effort, supported by the state administration and statesmen, to integrate into the modern state structure, economy, and scientific advancements emerging in Europe. However, as Mardin (2021) notes, "The

Ottoman Empire remained distant from significant historical developments that shaped Western society in the early 19th century, such as the agrarian revolution, market revolution, and industrial revolution” (p. 27). This situation led to the failure of the Ottoman modernisation efforts to permeate the social and cultural domains, resulting in a top-down process of reforms emanating from the state to society. This approach starkly contrasts with the historical development of European modernity. In Europe, particularly after 1789, the political landscape saw the collapse of feudalism and the rise of a new system—capitalism—supported by the growth of the bourgeoisie, industrialisation, and the extension of political rights to a large segment of the population, as Mardin (2021, p. 25) highlights. This reality facilitated the spread of modernity across social, cultural, political, and economic spheres in Europe, reshaping the concept of modernity within these domains. In the Ottoman Empire, however, the reforms and modernisation efforts were confined to the state level, its institutions, and an elite class created by the state. The first major critique of this hierarchical approach came from the Young Ottomans.

3. Modernisation or Westernisation?

Determining whether the Westernisation movement in the Ottoman Empire was a true modernisation effort or was merely an imitation of Western practices requires a deep dive into the historical context, motivations, and outcomes of these initiatives. This analysis is enriched by referring to key sources and scholarly perspectives. The Ottoman Empire, grappling with significant military, economic, and administrative challenges in the late 18th and early 19th centuries, sought to revitalize its declining power. The primary motivation behind these efforts was to address the empire’s perceived “backwardness” compared to European powers, which had made significant advances in technology, military tactics, and governance. This pressing need to reform and strengthen the state apparatus stemmed not merely from a desire to emulate the West but from a critical necessity to survive and maintain territorial integrity. According to Halil İnalcık (2016), the urgency of reform was a pragmatic response to the empire’s waning influence and the external threats it faced. The Tanzimat period (1839-1876), as analysed above, marked a series of profound reforms aimed at restructuring the administrative and legal systems of the Ottoman Empire. Key reforms included the introduction of the *Gülhane Hatt-ı Hümayunu* (1839) and the *Islahat Fermanı* (1856). These reforms were designed to modernize the empire’s governance, improve fiscal policies, and enhance civil rights, especially for non-Muslim subjects. İlber Ortaylı (1994) emphasizes that these reforms were part of a deliberate strategy to integrate Western administrative practices while preserving the core sovereignty of the Ottoman state.

Modernisation, in the context of the Ottoman Empire, implies a systematic and holistic approach to adopting new technologies, administrative practices, and

social reforms aimed at strengthening the state and improving the lives of its citizens. This includes administrative, educational, military, and legal reforms. The creation of new governmental institutions, such as the Council of State (Şurayı Devlet) and the Court of Appeals (Divan-ı Ahkam-ı Adliye), sought to introduce modern bureaucratic practices. The establishment of new schools and institutions following European models, such as the Imperial School of Military Sciences (Mekteb-i Harbiye) intended to cultivate a new administrative and military elite capable of leading the empire into a modern era. The introduction of modern military tactics and organisation, exemplified by the creation of the Nizam-ı Cedid army under Sultan Selim III, was a significant step toward restructuring the military to align with European standards. Adoption of new legal codes, inspired by European legal systems, aimed to create a more just and equitable society. These legal reforms were crucial in standardizing laws across the empire, thus ensuring better governance and justice. Mardin (1962) notes that these modernisation efforts were part of a broader attempt to reassert Ottoman autonomy and sovereignty in a rapidly changing geopolitical landscape.

Westernisation, on the other hand, often suggests a superficial imitation of Western customs, attire, and lifestyles without a deep integration of underlying principles and values. In the Ottoman case, certain aspects of Westernisation were evident. Changes in dress codes and social customs among the elite, such as wearing Western-style clothing and the adoption of European architectural styles in public buildings, were symbolic of a broader cultural shift that sought to project a modern and progressive image. Another factor is economic dependencies, with increasing reliance on European financial institutions and advisors sometimes leading to economic subordination rather than genuine economic reform. This reliance highlighted the complexities of adopting Western practices without fully integrating the socio-economic foundations that supported them.

Historians like Bernard Lewis (2001) argue that the Tanzimat reforms represented genuine efforts at modernisation. According to Lewis (2001) the reforms aimed at overhauling the administrative machinery of the empire, making it more efficient and responsive to the needs of a modern state. Lewis underscores the transformative potential of these reforms, viewing them as foundational to the later establishment of a modern Turkish state. Others, like Şerif Mardin (2021), provide a more nuanced view, suggesting that while the reforms had elements of modernisation, they were also heavily influenced by Western models, sometimes leading to superficial changes. Mardin (2021) highlights that the reforms were often top-down initiatives that did not always resonate with the broader population. Mardin's analysis indicates that the success of these reforms was uneven, often limited by the existing social and political structures that resisted deep-seated change.

Another important figure in this debate is Halil İnalcık, who provides a comprehensive analysis of the structural changes during this period. İnalcık (1997) notes that the Tanzimat reforms were part of a longer historical trajectory of Ottoman attempts to modernize in response to internal and external pressures. Additionally, İlber Ortaylı's studies highlight the administrative and institutional innovations that were central to the Ottoman modernisation project, emphasizing the role of enlightened bureaucrats who sought to balance traditional Ottoman governance with modern principles (Ortaylı, 1994).

It is imperative to acknowledge that the Westernization movement in the Ottoman Empire encompassed both superficial imitation and authentic modernisation. However, the primary motivations were fundamentally rooted in the urgent necessity to adapt and survive within a rapidly evolving global context. The Tanzimat reforms, in particular, epitomize this intricate interplay between the adoption of Western practices and the pursuit of comprehensive modernization aimed at securing the empire's future. Halil İnalcık's foundational work on the Ottoman Empire, Şerif Mardin's insights into Ottoman thought, and Bernard Lewis's exploration of modern Türkiye are critical to this discussion. İlber Ortaylı's examination of Ottoman administrative reforms also provides a valuable framework for understanding the complexities of the Tanzimat period. These sources collectively highlight the multifaceted nature of Ottoman reforms and the blend of modernization and Westernization that characterized this transformative era.

Conclusion

The Tanzimat period in the Ottoman Empire represents a critical phase of transformation, where extensive reforms were implemented to address significant internal and external challenges. These reforms were pivotal in the empire's efforts to navigate its declining power and adapt to the rapidly evolving global context of the 19th century.

During the late 18th and early 19th centuries, the Ottoman Empire faced numerous military, economic, and administrative difficulties that necessitated profound changes. The primary motivation behind these efforts was to counteract the Empire's perceived "backwardness" relative to European advancements in technology, military tactics, and governance. The Tanzimat reforms, initiated in 1839 and continuing until 1876, intended to modernize the state's apparatus comprehensively, moving beyond mere imitation of Western practices. Despite these efforts, the success of the Tanzimat reforms was uneven. While there were significant strides in administrative efficiency and legal standardisation, the reforms often faced resistance from existing social and political structures. This resistance limited the depth of change, making it challenging to implement reforms that resonated with the broader population. The hierarchical approach of the Tanzimat initiatives often failed to engage the larger society, resulting in a

disconnect between the reforms and the people they were meant to benefit. Furthermore, the modernisation efforts during the Tanzimat period were not purely about adopting Western practices. They represented a hybrid model that combined Ottoman traditions with Western modernities. This hybridization was driven by a pragmatic need to maintain sovereignty and adapt to the evolving global context while preserving the empire's cultural and political identity. The Tanzimat reforms symbolized this intricate interplay, leveraging Western administrative, legal, and educational frameworks while striving to enhance the Ottoman socio-political structure.

In this context, the study of the modernisation process during the pre-Tanzimat and Tanzimat periods reveals a nuanced understanding of the Ottoman Empire's approach to modernisation. The reforms were more than mere Westernization; they reflected a strategic adaptation aimed at creating a resilient and forward-looking state structure. This approach sought to balance the adoption of beneficial Western practices with the preservation of the Ottoman Empire's unique historical and cultural legacy.

Fundamentally the Tanzimat period was a crucial era of transformation for the Ottoman Empire. The reforms implemented during this time laid the groundwork for future modernisation efforts, shaping the trajectory of Ottoman and Turkish history. By analysing the historical context, motivations, and outcomes of these initiatives, this study highlights the complexity of the Ottoman modernisation process and its implications for the broader socio-political landscape. The Tanzimat reforms exemplify the empire's strategic efforts to navigate modernity, sought to forge a resilient state capable of enduring the challenges of a rapidly changing world.

Peer-review: Blind review

Author(s)' Contribution Statement: Single Author 100%.

Ethics Committee Approval: The author declared that this study is not subject to ethics committee approval.

Financial support: No financial support relevant to this study was reported by the author.

Conflict of interest: No potential conflict of interest relevant to this study was reported by the author.

ETHICAL and SCIENTIFIC PRINCIPLES STATEMENT OF RESPONSIBILITY

The author declare that ethical rules and scientific citation principles have been followed in all preparation processes of this study. In the event of a contrary situation, Ege University Journal of Turkish World Studies has no responsibility, and all responsibility belongs to the authors of the article.

BIBLIOGRAPHY

- Akyıldız, A. (2011). “Tanzimat”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Vol. 40, 1-10.
- Berkes, N. (2019). *Türkiye’de Çağdaşlaşma*. 34. Baskı. Yapı Kredi Yayınları.
- Beydilli, K. (1989). “Mehmed Emin Ali Paşa”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Vol. 2, 425-426.
- Beydilli, K. (2003). “Matbaa”. *TDV İslam Ansiklopedisi*, Vol. 28, 105-110.
- Beydilli, K. (2020). “Mühendishane-i Bahri Hümayun”. *TDV İslam Ansiklopedisi*, Vol. 31, 513-14.
- Danışman, Z. (1972). *Koçi Bey Risalesi* (Sadeleştirme). Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- İnalcık, H. (1997). *An economic and social history of the Ottoman Empire*. Cambridge University Press.
- İnalcık, H. (2016). *Osmanlı İmparatorluğu: Klasik Çağ (1300-1600)*. (Ruşen Sezer, çev.). 21. Baskı. Yapı Kredi Yayınları.
- Kaçar, M. (1994). *Osmanlı Devleti’nde mühendishanelerin kuruluşu ve bilim ve eğitim anlayışındaki değişimler*. [Unpublished Doctoral Thesis]. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Karal, E. Z. (2011). *Osmanlı Tarihi V. Cilt: Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789 1856)*. 9. Baskı. Türk Tarih Kurumu.
- Karal, E.Z. (1976). *Osmanlı Tarihi*. Vol. 6. Türk Tarih Kurumu.
- Köprülü, O. F. (1996). “Keçecizade Fuad Paşa”, *TDV İslam Ansiklopedisi*. Vol. 13, 202-205.
- Lewis, B. (2001). *The emergence of modern Turkey*. Oxford University Press.
- Mardin, Ş. (1962). *The genesis of Young Ottoman thought: A study in the modernization of Turkish political ideas*. Princeton University Press.
- Mardin, Ş. (2021). *Türk modernleşmesi: makaleler 4*. 28. Baskı. İletişim Yayınları.
- Ortaylı, İ. (1994). *Studies on Ottoman transformation*. The Isis Press.
- Ortaylı, İ. (2005). *İmparatorluğun en uzun yüzyılı*. İletişim Yayınları.
- Paşa, C. (1972). *Tarihi Cevdet*, Vol. 7, Üç Dal Neşriyat.
- Paşa, C. (1974). *Tarihi Cevdet*, Vol. 9, Üç Dal Neşriyat.
- Safa, P. (1981). “Memleket ve edebiyat”. *Atatürk Devri Fikir Hayatı II*. Mehmet Kaplan, İnci Enginün, Zeynep Kerman, Necati Birinci, Abdullah Uçman (Eds.) 155-158. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi. (1978). Vol. 3. Genel Kurmay Harp Tarihi Başkanlığı.
- Zürcher, E. J. (2004). *Turkey: A Modern history*. I.B. Tauris.

Çin Devletinin Uygur Türklerine Yönelik Bölgesel Milliyet Özerklik Söylemi The Chinese State's Regional Nationality Autonomy Discourse towards Uyghur Turks

Adilcan ERUYGUR (Sorumlu yazar / Corresponding author)

Dr., Selçuk Üniversitesi, adilcan.eruygur@selcuk.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8156-004X

Özet

Bu çalışma, Çin Halk Cumhuriyeti'nin Uygur Türklerine yönelik bölgesel milliyet özerklik söylemini incelemeyi hedeflemektedir. Çin hükümeti, resmi söylemlerinde sıkça Uygur Türklerinin özerkliğini desteklediğini belirtse de, bu iddianın uygulamada ne kadar geçerli olduğu ciddi bir incelemeyi gerektirmektedir. Bu makalede, bölgesel milliyet özerklik kavramının tarihsel ve teorik temelleri ele alınacak, Çin'in Uygur Türklerine yönelik politika ve uygulamaları detaylı olarak incelenecektir. Ayrıca, resmi söylem ile uygulama arasındaki uyumsuzluklar ve çelişkiler ortaya konarak, Çin devletinin bölgesel milliyet özerklik anlayışının gerçekte ne olduğu gözler önüne serilecektir. Çalışmanın ilk bölümünde, bölgesel milliyet özerklik kavramının teorik çerçevesi ve tarihsel gelişimi üzerinde durulacaktır. Bu çerçevede, Çin Halk Cumhuriyeti'nin kuruluşundan itibaren etnik milliyetler politikasının evrimi ve özerklik ilkelerinin resmi belgeler ve yasal düzenlemeler ışığında nasıl şekillendiği incelenecektir. Ardından, Çin'in resmi kaynaklarını temel alarak, Çin hükümetinin milliyet özerklik söylemi kapsamında Uygur Türklerine yönelik politikaları detaylandırılacaktır. Sonraki bölümde, Çin hükümetinin uygulamaları bilimsel raporlar, gözlemler ve uluslararası medya kuruluşlarının edindiği bilgiler ışığında incelenecek ve bu söylemlerin sahadaki gerçeklerle nasıl çeliştiği ortaya konulacaktır. Çin hükümetinin uluslararası arenada özerklik iddialarını nasıl savunduğu ve bu iddiaların gerçekte ne kadar geçerli olduğu tartışılacaktır. Örneğin, Çin'in Doğu Türkistan'daki kültürel, sosyal ve ekonomi uygulamalarının özerklik ilkesine hizmet edip etmediği veya bunların asimilasyon politikalarının bir parçası olup olmadığı sorgulanacaktır.

Anahtar kelimeler: Uygur Türkleri, bölgesel milliyet özerklik, Çin Halk Cumhuriyeti, dil ve kültürel haklar, merkezîyetçilik

Abstract

This study aims to examine the People's Republic of China's regional nationality autonomy discourse towards Uyghur Turks. Although the Chinese government frequently states in its official discourse that it supports the autonomy of Uyghur Turks, the validity of this claim in practice requires serious scrutiny. In this article, the historical and theoretical foundations of the concept of regional nationality autonomy will be discussed, and China's policies and practices towards Uyghur Turks will be examined in detail. In addition, the inconsistencies and contradictions between the official discourse and practice will be revealed and the Chinese state's understanding of regional nationality autonomy will be

Atıf / Citation: Eruygur, A. (2024). Çin Devletinin Uygur Türklerine Yönelik Bölgesel Milliyet Özerklik Söylemi. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 24 (2), 439-465.
<https://doi.org/10.32449/egetedid.1527949>

revealed. In the first part of the study, the theoretical framework and historical development of the concept of regional nationality autonomy will be emphasized. In this framework, the evolution of the ethnic nationalities policy starting from the founding of the People's Republic of China and how the principles of autonomy have been shaped in the light of official documents and legal regulations will be examined. Then, based on China's official sources, the Chinese government's policies towards Uyghur Turks within the scope of national autonomy discourse will be detailed. In the next section, the Chinese government's practices will be examined in the light of scientific reports, observations and information obtained by international media organizations, and it will be revealed how these discourses contradict the realities on the ground. The ways of Chinese government defends its autonomy claims in the international arena and the validity of these claims will be discussed. Within the study, issues such as, whether China's cultural, social and economic practices in East Turkestan serve the principle of autonomy or not and whether they are part of assimilation policies or not, will be questioned.

Keywords: Uyghur Turks, regional national autonomy, People's Republic of China, language and cultural rights, centralization

Çin Halk Cumhuriyeti, 1949'daki kuruluşundan bu yana ülkedeki milliyetlerin haklarını koruma ve geliştirme vaadinde bulunmuş ve bu amaçla çeşitli politikalar uygulamıştır. Bu doğrultuda, milliyetlerin yoğun olarak yaşadığı bölgelerde bölgesel özerklik sistemi oluşturulmuştur. Doğu Türkistan, Çin'in resmi adıyla Xinjiang Uygur Özerk Bölgesi, bu özerklik sistemine dâhil edilen bölgelerden biri olup Uygur Türklerine belirli düzeyde özerklik sağlanması taahhüt edilmiştir.

Çin Anayasası ve ilgili yasalar, etnik milliyetlerin dil ve kültürlerini koruma, geliştirme ve kullanma hakkını garanti altına alır. Ayrıca, bu gruplara kendi bölgelerinde özerk yönetimler kurma ve yerel yönetimlerini belirleme hakkı tanır (Guówùyuàn, 2015). Çin yönetimi de, Xinjiang Uygur Özerk Bölgesi'ne bu statüyü vererek, Uygur diğer Türklerin kültürel ve dilsel haklarını koruma ve geliştirme taahhüdünde bulunmuştur (Máng, 2006, s. 763). Resmi söylemde Uygur Türklerine özerklik ve kültürel kimliklerinin korunması vurgulansa da, uygulamada bu özerkliğin ne kadar gerçekleştirildiği ve milliyetlerin haklarının ne derece korunduğu konusunda ciddi şüpheler ve eleştiriler vardır.

Bu çalışma, Çin devletinin Uygur Türklerine yönelik bölgesel milliyet özerklik söylemini ele alarak, bu söylemin içeriği ve teorik çerçevesi ve uygulamadaki çelişkilerini analiz etmeyi amaçlamaktadır. Çin'in resmi söylemi ile uygulamalar arasındaki farkları ortaya konulacaktır. Çalışma kapsamında aşağıdaki sorulara yanıt aranacaktır:

Çin'in bölgesel milliyet özerklik söylemi ne anlama gelmektedir ve bu söylemin yasal temelleri nelerdir?

Uygur Türklerinin özerkliği uygulamada nasıl gerçekleştirilmektedir?

Bölgesel milliyet özerklik uygulamaları gerçek anlamda hangi tarafa hizmet etmektedir?

Çalışmanın sonunda, Çin'in bölgesel milliyet özerkliği söylemi ile uygulamaları arasındaki çelişkiler ve bu politikaların Uygur toplumundaki gerçek anlamı daha iyi anlaşılacaktır.

Bu çalışmanın metodolojisi, disiplinler arası bir yaklaşımla siyaset bilimi, tarih ve toplum bilimi alanlarını kapsamaktadır ve nitel araştırma yöntemine dayanmaktadır. Söylem analizi, tarihsel analiz ve doküman incelemesi gibi yöntemler kullanılarak, Çin'in bölgesel milliyet özerklik söylemi tarihsel, toplumsal ve siyasal bağlamda ele alınacaktır. Söylem analizinde, Çin hükümetinin özerklikle ilgili yayımladığı resmi belgeler, politik açıklamalar, anayasa ve yasalar incelenecek ve özerklik kavramının Uygur Türkleri ile olan ilişkisi değerlendirilecektir. Ayrıca, Çin hükümetinin medya ve propaganda araçları üzerinden özerklik politikasını nasıl meşrulaştırdığı da dile getirilecektir. Tarihsel analizde, 1949'dan itibaren Uygur Türklerine yönelik uygulanan bölgesel milliyet özerklik politikaları tarihsel bir çerçevede ele alınacak ve Çin'in diğer azınlık bölgeleriyle karşılaştırmalar yapılacaktır. Doküman incelemesinde ise ulusal ve uluslararası akademik makaleler, hükümet raporları ve insan hakları örgütlerinin raporları analiz edilerek, Çin hükümetinin özerklik uygulamaları hakkındaki farklı perspektifler değerlendirilecektir.

1. Etnik Çatışma Kuramları Perspektifinden Uygur Türkleri ve Han Çinlileri İlişkisi

Uygur Türkleri ile Çinliler arasındaki çatışmayı ve anlaşmazlıkları anlamak için etnik çatışma kuramları arasında yer alan primordialist, konstrüktivist, araçsal ve kombinasyon yaklaşımlarını kullanarak bir analiz yapılabilir. Bu yaklaşımlar, çatışmanın nedenlerini, dinamiklerini ve çözüm stratejilerini farklı açılardan ele alır.

Primordializm, etnik kimliklerin köklü ve tarihsel bir temele dayandığını öne sürer (Dawisha, 2002, s.17). Uygur Türkleri ve Çinliler arasındaki çatışma bu bağlamda, etnik kimliklerin tarihsel kökenlerden ve kültürel miraslardan kaynaklandığı bir durum olarak görülebilir. Uygur Türkleri, uzun bir kültürel ve tarihsel geçmişe sahip bir grup olarak, kendi kimliklerini koruma ve sürdürme çabası içerisinde oldukları (Alptekin, 1978, s.14). Bu bağlamda, etnik kimlikleri ve kültürel mirasları, tarihsel deneyimlerle pekiştirilmiş ve nesilden nesile aktarılan bir öz olarak kabul edilir. Çin hükümetinin Uygur kimliğini hedef alan politikaları, bu tarihsel ve kültürel köklerin tehdit altına girmesi olarak algılanabilir, bu da çatışmaların köklerinde etnik kimliğin güçlü bir şekilde yer aldığını gösterir.

Konstrüktivizm, etnik kimliklerin doğuştan gelmediğini, sosyal ve politik faktörlerle şekillendiğini ve yeniden şekillendirildiğini savunur (Cerulo, 1997, s. 389). Uygur Türkleri ile Çinliler arasındaki çatışma, bu perspektiften, sosyal ve siyasi bağlamdaki değişikliklerle anlaşılabilir. Çin hükümetinin uyguladığı politikalar, etnik kimliklerin sosyal olarak inşa edildiği ve yeniden

şekillendirildiği bir ortam yaratmaktadır. Uygur kimliğini hedef alan asimilasyon politikaları ve dil yasakları, Uygur Türklerinin kimliklerini yeniden şekillendirmeye ve bu kimliklerle ilgili toplumsal yapıları değiştirmeye yönelik bir stratejidir. Burada etnik kimliklerin dinamik ve değişken bir süreçten geçtiği, politik ve sosyal faktörlerin kimlikleri etkilediği öne sürülür.

Araçsalcılık, etnik kimliklerin, bireylerin hedeflerine ulaşmak için stratejik olarak kullanıldığını savunur (Comaroff and Stern, 1994, s. 39). Uygur Türkleri, etnik kimliklerini, devlet kaynaklarına erişim sağlamak ve politik güç kazanmak amacıyla kullanmaya çalışır. Çin hükümetinin uyguladığı politikalar, bu stratejik kullanımı engellemeye ve etnik grupları zayıflatmaya yöneliktir. Araçsalci bakış açısına göre, Uygur Türkleri ve Çinliler arasındaki çatışmalar, etnik kimliklerin ötesinde, siyasi ve ekonomik çıkarlar doğrultusunda şekillenen bir mücadeleyi yansıtmaktadır. Ayrıca, Çin hükümeti, etnik gerilimleri abartarak ve diğer etnik grupları tehdit olarak göstererek kendi politik hedeflerini gerçekleştirmeye çalıştığını söyleyebiliriz.

Kombinasyon Yaklaşımları, etnik çatışmaların daha kapsamlı bir anlayışını sağlar. Örneğin, Van Evera'nın görüşü, etnik kimliklerin sosyal olarak inşa edildiğini ancak bir kez oluştuğunda bu kimliklerin yeniden inşa edilmesinin zor olduğunu savunur (Van, 2017, s. 20). Uygur Türklerinin kimliklerinin, tarihsel ve kültürel sürekliliği koruyarak güçlü bir bağ oluşturduğu ve bu kimliğin Çin hükümetinin politikaları tarafından risk altında olduğu düşünülebilir. Posner'ın analizine göre, etnik grupların politik bağlamlarına bağlı olarak kimliklerinin nasıl değiştiği, Çin'deki Uygur ve Han Çinliler arasındaki ilişkileri anlamada önemlidir (Posner, 2017, s. 5).

Çin hükümetinin milli özerklik söylemi, etnik kimliklerin ve grupların özerkliğini tanıma vaadi sunarken, uygulamada bu özerkliğin ne kadar gerçekçi olduğu tartışmalıdır. Çin hükümetinin uyguladığı özerklik politikaları, etnik kimlikleri koruma iddiasında bulunurken, genellikle bu kimliklerin asimilasyonu ve kültürel erozyonu yönündeki politikalarla çelişmektedir. Uygur Türklerinin kültürel ve dini kimliklerini koruma çabaları, Çin'in özerklik söylemleriyle çelişmektedir ve bu durumun, çatışmaların derinleşmesine yol açtığını söyleyebiliriz.

2. Bölgesel Milliyet Özerklik Kavramı

2.1. Tanım ve Tarihsel Arka Plan

Bölgesel Milliyet Özerklik sistemi, Çin devletine göre, Çin'in etnik milliyetlerin yoğun yaşadığı bölgelerde uyguladığı ve bu milliyetlere iç işlerini yönetme hakkı tanıyan bir sistemdir. Bu sistem, etnik gruplar arasında eşitlik ve dayanışmayı teşvik ederek devletin birliğini ve sosyalist inşaatı güçlendirir. Çin devleti, özerklik bölgelerine ekonomik ve kültürel gelişimde destek verirken, büyük Han milliyetçiliği ile yerel etnik milliyetçiliği reddeder. Özerk bölgelerdeki etnik milliyetler, Çin Komünist Partisi liderliğinde sosyalist

modernleşmeyi ve piyasa ekonomisini geliştirmeye odaklanacaktır (NCPPA, 2014).

Çin'in bölgesel milliyet özerklik anlayışı, ülkenin merkezîyetçi yönetim tarzının bir yansımasıdır. Çin, tarih boyunca kendi topraklarını dünyanın merkezi olarak kabul etmiş ve diğer milletleri bu merkezin çevresinde yer alan yan unsurlar olarak görmüştür. Çin'in adını oluşturan “中国” (Zhōngguó) ifadesi, bu anlayışı en iyi şekilde yansıtır; “中” (zhōng) kelimesi “orta” veya “merkez” anlamına gelirken, “国” (guó) “ülke” anlamına gelir. Bir araya geldiğinde, “中国” (Zhōngguó) “Orta Krallık” veya “Merkez Ülke” anlamına gelir. Bu isim, Çin'in tarih boyunca coğrafi ve kültürel olarak kendini dünyanın merkezi olarak gördüğünü ortaya koyar ve bu perspektif, milliyet özerklik bölgelerinin yönetiminde de etkisini gösterir (Chao, 2006, s. 6). Çin resmi makamları ve akademik çevrelerin görüşlerine göre, Çin'in etnik milliyet çeşitliliğini yönetme stratejisi, tarihsel ve kültürel bir yaklaşımdır. Milliyet özerklik bölgeleri kurarak etnik milliyetlerin yerel ihtiyaçlarını karşılamayı hedeflemiş, ancak bu bölgeler merkezi hükümetin sıkı denetimi altındadır. Antik Çin'de, Han Çinlileri dışındaki bölgeler, feodal sistem ve dolaylı yönetim yöntemleriyle yönetilmiş, merkezi hükümet yerel özerkliği ve merkezi egemenliği dengelemeye çalışmıştır. Örneğin, Han Hanedanı (MÖ 202 - 220) döneminde kurulan “Duhu Fushi”¹ ve “Ji Mi”² politikaları, etnik milliyetlerin varlığını belirli bir ölçüde tanıırken, aynı zamanda merkezi hükümetin kontrolünü sürdürmüş. Tang (618-907) ve Song

¹ “Duhu Fushi” (都护府), Han, Tang, Song ve diğer Hanedanlar tarafından sınır bölgelerindeki milletleri yönetmek için askeri teşkilatlar kurulmuştur ve bu teşkilatların başındaki yetkiliye “Duhu-都护” denirdi. Batı Han döneminde Batı Bölgesi'nde Duhu Fushi kuruldu; Tang Hanedanı döneminde ise Anxi, Anbei, Shanyu, Andong, Annan ve Beiting gibi altı Duhu Fushi oluşturuldu. Kuzey Song döneminde Longyou Duhu Fushi, iç yönetim işlevi gördü. Batı Bölgesi'nin önceki yönetimi Hunlar tarafından kölelik ve vergi toplama yoluyla sağlanmıştı. M.Ö. 60-59 civarında Han Hanedanı, Batı Bölgesi'nde Batı Bölgesi Duhu Fushi'ni kurarak Hunların görevini devraldı ve bu bölgeyi Han hükümetinin etkisi altına aldı. Batı Bölgesi Duhu Fushi'nin görevleri, yerel şehir-devletleri korumakla sınırlıydı ve vergi toplama yetkisi yoktu (Yü, 1996, s. 49-50). Batı Bölgeleri'nin Çin'in merkezi egemenliği altındaki yönetimi, askeri ve sömürgeci yaklaşımlar, kültürel ve sosyal etkiler, ekonomik sömürü ve yerel bağımsızlığın kısıtlanmasıyla eleştirilir. Eleştirmenler, bu modelin bölge halklarının bağımsızlığını ve kültürel özgürlüğünü tehdit ettiğini, ekonomik çıkarlarını göz ardı ettiğini belirtir. Ayrıca, tarihi kayıtların merkezi hükümetin bakış açısını yansıttığını ve yerel halkların perspektifinin yeterince yer almadığını vurgularlar (Barfield, 1989, s. 7).

² Çin kaynaklarına göre, “(戍) 戍” terimi, askeri ve siyasi baskılarla kontrol sağlanırken ekonomik yararlarla bölgelerin rahatlatıldığı bir yönetim modelini ifade eder. Bu modelde, azınlık bölgelerinde özel idari birimler kurulur ve yerel liderler siyasi yetkilere sahip olur. Azınlık liderleri, yerel yönetim işleriyle ilgilenirken, merkezi hükümete bağlılık ve vergi ödemeleri gereklidir. 戍政策 prensipleri, bağlılık sağlanması ancak isyan durumunda müdahale edilmemesi şeklindedir. Bu bölgeler büyük ailelerin oluşturduğu doğal alanlara göre düzenlenir, askeri düzenlemeler ve ekonomik destek sağlanır. Etnik liderler vergi ödemekle yükümlüdür ve bu ödemeler merkezi hükümetin denetim aracıdır (Lu, 2015, s. 86).

(1960–1279) dönemlerinde, birçok etnik milliyetin yaşadığı bölgelerde yerel yönetimler kurulmuş ve bu bölgelerin iç işlerini yönetmelerine izin verilmiştir. Ancak, merkezi hükümet bu bölgelerdeki kontrolünü sürdürmüş, yerel yönetimlerin merkezi politikalar ve denetime tabi olmasını sağlamıştır. Ayrıca, askeri ve stratejik önem göz önüne alınarak yerel liderler üzerinde etkili olmuş ve bölgesel bağımsızlığı sınırlayan düzenlemeler yapmıştır. Bu yaklaşım, yerel özerkliği sağlarken merkezi kontrolü koruma amacını taşımıştır (Zhang, 2001, s. 245-248).

Qing Hanedanı(1636-1912 ya da 1644-1911), etnik bölgeleri sistematik bir şekilde yönetmek için kuzeybatı, güneybatı ve kuzeydoğu sınır bölgelerini çeşitli idari birimlere ayırmıştır. Xinjiang, Qinghai ve Yunnan gibi stratejik bölgelerde yerel yönetim ve etnik sorunlara yönelik düzenlemeler yapılmıştır. “Böl ve yönet” politikası, büyük milliyetler daha küçük parçalara bölerek merkezi otoriteyi ve istikrarı sağlamıştır. Ayrıca, bölgeleri denetlemek için soylular ve valiler atanarak yerel yönetimde yetki sağlanmış ama merkezi egemenlik korunmuştur (Xing, 2001). Merkezi hükümet, siyasi, ekonomik ve askeri meselelerde nihai kontrolü elinde tutarak, yerel özerkliğin merkezi otoriteyi zayıflatmasını engellemeyi hedeflemiştir. Bu yönetim stratejileri, Qing Hanedanı’nın yerel özerklik ve merkezi kontrol arasında bir denge kurma çabasını ve geniş bir imparatorluğu yönetme amacını yansıtır, ayrışma ve isyan riskini minimize etmeyi amaçlar (Liu, 1995, s. 316).

Cumhuriyet Çin döneminde (1912-1949), merkezi hükümet, ülkeyi siyasi ve idari olarak birleştirmeye çalıştı. Sun Yat-sen (1866-1925) ve Jiang Jieshi (1887-1975) liderliğinde, ulusal birliği ve siyasi kontrolü pekiştirme hedeflendi. Etnik milliyet bölgelerinin ulusal çerçeveye entegrasyonu ve birleşik bir Çin ulus-devleti vizyonu teşvik edildi. Ancak, Tibet, Xinjiang ve İç Moğolistan gibi etnik milliyet nüfusuna sahip bölgelerde farklı yerel özerklik politikaları benimsendi ve yerel liderlere özerklik verildi (Zheng, 2020, s. 22). Ancak, özerklik derecesi bölgeler arasında büyük farklılıklar gösterdi; bazı bölgelerde yerel liderler kültürel ve idari özerklik sağlarken, diğer bölgelerde merkezi hükümetin kontrolü daha doğrudan ve özerklik daha sınırlıydı. Bu değişkenlik, bölgenin stratejik ve siyasi önemine, merkezi hükümetin politikalarının gücüne ve etkinliğine bağlı olarak şekillendi (Pān, 2018, s. 45). Yerel özerklik politikalarının uygulanması, merkezi hükümetin bölgesel özerkliği ulusal birlik ve kontrol ihtiyacı ile dengeleme çabaları sırasında zorluklarla karşılaştı. Güçlü etnik kimliklere sahip ve daha fazla özerklik talep eden bölgelerde, yerel liderler ile merkezi yetkililer arasında sık sık çatışmalar yaşandı. Bu çatışmalar, ulusal entegrasyon çabaları ile etnik azınlık gruplarının beklentileri arasındaki gerilimleri ortaya koydu (Lim, 2012, s. 66).

Ekim Devrimi sonrası, 1922’de Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan arasında Güney Kafkasya Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği kuruldu ve

Sovyetler Birliği ilan edildi. Sovyetler Birliği, federatif yapılar oluşturdu ve Lenin, gevşek federatif birliklerin özel durumlarda kullanılabileceğini belirtti. ÇKP, Sovyet deneyimlerinden etkilenecek milliyet bölgesel özerkliği fikrini benimsedi. 1936'da Şan-Gan-Ning-Yu Hai İlçesi'nde Hui Milliyet Özerk Hükümeti kuruldu. Savaş döneminde, 1941'de Hui ve Moğol özerk bölgeleri kuruldu ve 1946'da bu özerklik yasal çerçevede uygulandı. İç Moğolistan'da feodal yönetim yerine bölgesel özerklik güçlendirildi ve 1945'te İç Moğolistan Özerk Hükümeti kuruldu (Rcenw, 2023).

1949'da Çin Halk Cumhuriyeti kurulduktan sonra, merkezi hükümet bölgesel milliyet özerkliğini sistematik olarak uygulamaya başladı. 1950'lerde, "Ortak Program" ve 1954 Anayasası ile bu sistem hukuki çerçeveye oturtuldu. 1952 düzenlemeleriyle milliyet özerklik detaylandırıldı ve ülke genelinde üç seviyeli yerel özerklik sistemi oluşturuldu (Wú, 2022). Parti, milliyet eşitliğini ve birliğini vurguladı. Deng Xiaoping milliyetler arasındaki ayrımı, Mao Zedong ise milliyet birliğini öne çıkardı. 1950'lerin sonlarında yapılan düzenlemeler, milliyet birliğini güçlendirmeyi ve özerklik haklarını güvence altına almayı hedefledi. 1954 Anayasası, bölgesel milliyet özerklik sistemine yasal zemin sağlayarak, etnik milliyetlerin yaşadığı yerlerde özerkliğin uygulanacağını ve bu bölgelerin Çin'in ayrılmaz parçaları olduğunu belirtti. Anayasa, özerklik bölgelerinin organları ve yapısını da detaylandırarak özerklik haklarını anayasal bir statüye kavuşturdu.

1950'lerin sonları ve 1960'ların başlarında, Çin'de bölgesel milliyet özerklik uygulanmaya başlanmış ve Çin şu anda İç Moğolistan Özerk Bölgesi (1947), Xinjiang Uygur Özerk Bölgesi (1955), Guangxi Zhuang (Zhuang) Özerk Bölgesi (1958), Ningxia Hui (Hui) Özerk Bölgesi (1958) ve Tibet Özerk Bölgesi (1965) olmak üzere beş özerk bölgeye, 30 özerk eyalete, 120 özerk ilçeye (bayraklara) sahip, toplamda 155 etnik özerklik bölgesi bulunmaktadır (Péi, 2015).

1980'lerde, "Bölgesel Milliyet Özerklik Yasası", özerklik bölgelerinin mali düzenlemelerini ve devlet desteğini belirledi. 1982 Anayasası, milliyet politikalarını yeniden düzenleyerek, 31 Mayıs 1984'teki 6. Ulusal Halk Kongresi'nin 2. Toplantısı'nda kabul edilen yasa, bölgesel milliyet özerklik sisteminin 30 yıllık deneyimlerini özetledi ve sosyalist milliyet ilişkilerini hukuki olarak korumayı amaçladı. Yasa, etnik özerk bölgelerin özerklik haklarını koruma, eşitlik ve birlik temelli sosyalist ilişkileri pekiştirme, reform ve gelişimi teşvik etme gibi roller üstlendi. Ancak, ekonomik ve sosyal gelişimle birlikte bazı düzenlemeler güncellenmek zorunda kaldı. Bu nedenle, 2001'de 9. Ulusal Halk Kongresi'nin 20. Toplantısı'nda yasa değişikliklerle güncellenerek etnik bölgelerin siyasi, ekonomik ve kültürel ihtiyaçlarına uygun hale getirildi (Rénmín rìbào, 2017).

Yeni tarihsel dönemde, parti bölgesel milliyet özerklik sistemi ile ilgili yeni bir anlayış geliştirmiştir. Devlet başkanı Jiang Zemin, Parti'nin 15. Ulusal

Kongresi'nde, Halk Temsilciler Meclisi sistemini, ÇKP'nin liderliğindeki çok partili iş birliği ve siyasi danışma sistemi ile bölgesel milliyet özerklik sistemi ile birlikte ülkenin üç büyük siyasi sistemi olarak belirlemiştir (Guójiā mín wěi, 2012):

2.2. Yasal Temeller

1982 Anayasası, tüm milliyetlerin eşitliğini, birlikteliğini ve karşılıklı yardımlaşmayı destekleyecek içeriğe sahip. Anayasa, büyük milliyetçiliği ve yerel milliyetçiliği reddeder ve milliyet birliğinin önemini vurgular. Ayrıca, bölgesel milliyet özerklik sistemini genişletmiş ve detaylandırmıştır. 1954 Anayasası'ndan bu yana, bölgesel milliyet özerklik ile ilgili düzenlemelerin sayısı 6'dan 11'e çıkarılmıştır. Yeni düzenlemeler, özerklik bölgelerinde yerel halkın kendi kendini yönetmesi, eğitim, kültür, sağlık ve ekonomik gelişimi sağlamak gibi konularda ayrıntılı hükümler getirmiştir (Guówùyuàn, 2012).

"Bölgesel Milliyet Özerklik Yasası", özerklik organlarının yetkilerini ayrıntılı olarak düzenler. Bu yasa, milliyet özerklik bölgelerindeki özerklik organlarına yönetmelikler ve özel düzenlemeler yapma yetkisi verir ve yerel ekonomik ve kültürel projeleri yönetme haklarını belirler. Çin Anayasası'na göre, özerk bölgeler genel yerel yetkilerle birlikte özerklik haklarına sahiptir ve kendi iç işlerini bağımsız olarak yönetme hakkını ifade eder. 1984 tarihli *Bölgesel Milliyet Özerklik Kanunu*, özerklik haklarını 19. maddeden 45. maddeye kadar düzenler. Bu özerklik hakları, yasama, personel yönetimi, ekonomik yönetim, kaynak yönetimi, mali yönetim, eğitim ve dil ile kültür alanlarını kapsar (Guówùyuàn, 1984, s. 419-429).

Çin Halk Cumhuriyeti'nin 1984'te kabul edilen ve 2001'de değiştirilen Bölgesel Milliyet Özerklik Yasası, etnik milliyetlerin yaşadığı bölgelerde özerklik sağlar. Bu yasa, yerel yönetimlerin yerel koşullara göre devlet yasalarını uygulamasını ve tüm milliyetler arasında eşitlik ile refahı teşvik eder. Özerk bölgeler, özel politikalarla ekonomik ve kültürel gelişimi destekler ve dil ile dini özgürlükleri garanti ederken, ülkenin birliğini korur (Guówùyuàn, 2005). Özerk bölgelere yerel yönetim ve etnik kültürleri koruma yetkisi verilmiş olsa da, merkezi hükümet askeri, ekonomik ve siyasi konularda önemli bir kontrolü sürdürdü. Bu yaklaşım, yerel özerklik ile merkezi denetim arasında denge kurarak ulusal birliği ve istikrarı sağlamayı amaçladı. Bölgesel milliyet özerklik politikası, yasal ve idari yapılar ile siyasi atamalarla uygulanmış, özerk bölgeler yerel yasama ve idari organlara sahipken, aldıkları kararlar daha yüksek seviyelerdeki hükümet onayına tabi olmuştur (James, 2013, s. 17). Bununla birlikte, bu politikanın uygulanması bazı zorluklarla karşılaştı. Özerk bölgelere verilen gerçek özerklik derecesi ve bu önlemlerin etnik milliyetlerin ihtiyaçlarını karşılama etkinliği konusunda eleştiriler mevcuttu. Eleştirmenler, bu politikanın çoğu zaman merkezi kontrolü güçlendirmek amacıyla kullanıldığını ve etnik milliyetlerin gerçekten güçlendirilmediğini savunmaktadır. Ayrıca, merkeziyetçi

yaklaşımın ulusal birlik ile etnik çeşitlilik arasında gerilim yarattığını belirtmektedir (Lim, 2012, s. 66).

3. Bölgesel Milliyet Özerklik Söylemi ve Uygulamalar

3.1. Resmi Söylem

Çin Devleti, Uygur Türkleriyle olan ilişkilerini resmi bölgesel milliyet özerklik söylemi çerçevesinde “ulusal birlik” ve “kardeşlik” kavramları etrafında şekillendirerek, Uygur Türklerinin kültürel ve dilsel haklarının korunmasını önemli bir vaat olarak öne çıkarır. Resmi söylem, Uygur kültürel mirasının ve dilinin korunup geliştirileceğini vurgularken, kalkınma ve refah teması Xinjiang’daki büyük altyapı projelerine odaklanmaktadır. Ulaşım, tarım, sanayi, eğitim ve sağlık gibi alanlarda yapılan yatırımlar, bölgenin refahını artırmayı ve Çin’in uluslararası imajını güçlendirmeyi hedeflemektedir (Guówùyüàn, 2005). Çin resmi kaynakları, Doğu Türkistan’da bölgesel milliyet özerkliği yasaları ve söylemleri çerçevesinde genel olarak aşağıda belirtilen uygulamaların gerçekleştirildiğini ifade etmektedir:

Xinjiang’ın barışçıl özgürleştirilmesinden sonra, Uygurların yaşam koşullarında ve sosyo-ekonomik gelişiminde önemli iyileşmeler sağlanmıştır. Merkezi hükümet, ekonomik destek ve kültürel koruma sağlayarak yaşam standartlarını artırmış, sosyal uyum ve dayanışmayı teşvik etmiştir. Son 60 yılda ekonomik gelişim artmış, GSYH ve mali gelirlerde yükseliş gözlenmiştir. Kırsal ve kentsel yaşam farkları azalmış, şehirleşme süreci hızlanmış ve güney Xinjiang’daki ekonomik büyüme oranı artmıştır (Komisyon, 2007, s. 5).

Xinjiang’da ekonomik yapı sürekli olarak optimize edilmiştir. 1955’te tarım, sanayi ve hizmetler sektörlerinin katkı oranları sırasıyla %54.4, %26.1 ve %19.5 iken, 2014’te bu oranlar %16.6, %42.6 ve %40.8’e yükselmiştir. İşgücü dağılımı da tarımdan sanayi ve hizmetlere kaymıştır. 1978 sonrası kamu mülkiyeti öncülüğünde petrol, metal ve diğer temel sektörler geliştirilmiş, özel sektörün büyümesi teşvik edilmiştir. 1978’de 4,168 bireysel işyeri bulunurken, 2014’te bu sayı 720,000’e çıkmıştır. Özel sektörün sabit varlık yatırımları 406.69 milyar yuan’a ulaşmış, sanayi büyümesi artmıştır.

Kara yolu uzunluğu 175,500 kilometreye, demiryolu uzunluğu 5,760.2 kilometreye çıkmış, havaalanı sayısı 16’ya, uçuş hattı sayısı ise 155’e ulaşmıştır. Su kaynakları yapıları artmış, sulama alanları genişlemiştir. 2014’te, sulama oranı %63.8 ve güvenli içme suyu temin oranı %90.9’dur. Reform ve açılma döneminden itibaren, Xinjiang halkının yaşam koşulları iyileştirilmiş; 2010’dan itibaren, yaşam standartlarını geliştirmek için önemli projeler gerçekleştirilmiş ve kamu bütçesinin %70’inden fazlası bu projelere ayrılmıştır. Bu süreç, halkın yaşam seviyelerinin en hızlı şekilde yükseldiği dönem olmuştur. 2014 yılında Xinjiang’da kentsel işsizlik oranı %3.2 iken, 2010-2014 yılları arasında 2.497 milyon yeni iş yaratılmış ve yıllık ortalama 500,000 kişilik bir artış sağlanmıştır.

Ayrıca, 29,000 işsiz aile üyesi istihdam edilerek 26,000 işsiz aile ortadan kaldırılmıştır. Yükseköğrenim mezunlarının istihdam oranı %88.6, azınlık mezunları için ise %82.7'dir. Tarım fazlası iş gücünün transferi 2009'daki 1.66 milyon kişiden 2014'te 2.85 milyon kişiye yükselmiş ve toplamda 56.6 milyar *yuan* gelir elde edilmiştir. Halkın yaşam koşulları sürekli iyileştirilmiş; 2014 yılında kentsel kişi başına kullanılabilir gelir 21,881 *yuan*, kırsal kişi başına net gelir ise 8,114 *yuan* olmuştur. Kentsel ve kırsal konut koşulları da iyileştirilmiş; 2014 itibarıyla 4.8 milyon tarım ve hayvancılık çalışanı ile 2.07 milyon kentsel düşük gelirli sakin yeni evlere taşınmıştır. Kentsel alanlarda %100, kırsal alanlarda ise %72 oranında ısıtma tesisleri bulunmaktadır. Ayrıca, kentsel su sağlama oranı %96.3, atık su merkezi işleme oranı %78.6 ve evsel atıkların zararsız işleme oranı %63'tür (Xinjiang İstatistik Bürosu, 2023).

2010 yılından itibaren Xinjiang'da eğitim alanında önemli gelişmeler yaşanmış ve eğitim harcamaları 250 milyar *yuan*'ı geçmiştir. 2014 yılı itibarıyla eğitim harcamalarının GSYH içindeki oranı %6.47'ye çıkmıştır. Xinjiang'da 9,230 okul bulunmakta, 4.73 milyon öğrenci ve 338,200 öğretmen yer almaktadır. 2010-2014 yılları arasında okul öncesi eğitim oranı %51'den %72.4'e, ortaokul mezunlarının liseye geçiş oranı %74'ten %91'e, lise brüt kayıt oranı ise %67'den %84'e yükselmiştir. Üniversiteye giriş sınavı kabul oranı %64'ten %79'a çıkmış ve yükseköğrenim brüt kayıt oranı %22'den %31'e ulaşmıştır. Ayrıca, 176 orta meslek teknik okulu bulunmaktadır ve öğrenci sayısı 219,500'dür. İki dilli eğitim 1950'lerden itibaren başlamış ve 2014 yılında iki dilli eğitim gören öğrenci sayısı 2.69 milyon olmuştur. Okul öncesi iki dilli eğitim oranı %59'dan %89'a çıkmıştır. Eğitim destek mekanizmaları da iyileştirilmiş; kırsal bölgelerde ilkokul ve ortaokul harçları kaldırılmış, zorunlu eğitim tamamen ücretsiz hale getirilmiştir. Güney Xinjiang'daki genel liseler ve orta meslek okulları 14 yıl ücretsiz eğitim almıştır ve kırsal zorunlu eğitim öğrenci beslenme planı uygulanmıştır. Ayrıca, öğrenci destek sistemi genişletilmiş ve tüm etnik gruplardan öğrencilerin adil eğitim hakkı güvence altına alınmıştır (Zhāng, 2024).

60 yıllık gelişimle sağlık kaynakları ve hizmetleri sürekli olarak artmış ve 2014 yılı itibarıyla Xinjiang'da 18,873 sağlık kurumu ve 153,417 sağlık personeli bulunmaktadır. Sağlık kurumu yatak sayısı her bin kişi başına 6.22, pratisyen doktor sayısı 2.38 ve kayıtlı hemşire sayısı ise 2.60'tır. Büyük enfeksiyon ve yerel hastalıklar etkili şekilde kontrol altına alınmış ve acil durum sağlık müdahale yetenekleri geliştirilmiştir. 2010-2014 yılları arasında bebek ölüm oranı %26.58'den %21.65'e, anne ölüm oranı ise 43.41/100,000'den 39.27/100,000'e düşmüş ve yaşam beklentisi 72.35 yıl olmuştur. Sosyal güvenlik hizmetleri de iyileştirilmiş; 2011 yılında tüm nüfusu kapsayan temel emeklilik ve sağlık sigortası sistemleri kurulmuştur. Sosyal sigorta kapsamındaki toplam kişi sayısı 2014'te 33.48 milyona çıkmış, büyüme oranı %47 olmuştur. Emekli maaşları ve

işsizlik ödeneği artırılmış; 2014'te aylık ortalama emekli maaşı 2,298 *yuan*, işsizlik ödeneği ise 761 *yuan* olmuştur. Kentsel sağlık sigortası için devlet yardımı da artırılmış ve kişi başına 330 *yuan*'a çıkmıştır.

2009-2014 yılları arasında Xinjiang'da sosyal yardımlar güçlendirilmiş, asgari yaşam güvencesi ve yaşam yardımları artırılmış, kırsal yaşlı bakım standartları yükseltilmiştir. 2014 itibarıyla, 1,726 yaşlı bakım kurumu ve 52,183 yatak bulunmakta olup yaşlılar temel yaşam yardımı ve ücretsiz sağlık taramalarından yararlanmaktadır. Yetimlere verilen temel yaşam yardımı artırılmıştır. Yoksullukla mücadelede 2.84 milyon kişinin temel ihtiyaçları karşılanmış, Güney Xinjiang ve diğer yoksul bölgelerde bölgesel gelişim projeleri yürütülmüş ve 1.39 milyon yoksul insanın yaşam koşulları iyileştirilmiştir. Kültürel hizmetler geliştirilmiş, köy kütüphaneleri, kültür merkezleri, müzeler ve radyo-televizyon bağlantıları yaygınlaştırılmıştır. Devlet ve özerk bölge, kültürel altyapı projelerine 1,5 milyar *yuan* yatırım yapmış ve dört kademeli kamu kültür hizmetleri sistemi oluşturulmuştur.

Xinjiang'da kültürel miras etkili bir şekilde korunmuş; bölgede 113 ulusal, 550 bölgesel kültürel miras koruma birimi ve 128,894 kültürel miras eseri bulunmaktadır. 'İpek Yolu: Chang'an-Tianshan Koridoru Yolu Ağı' Dünya Kültürel Miras Listesi'ne dâhil edilirken, Gaochang, Jiaohe, Beiting ve Kızılkaya gibi önemli tarihi yerler de bu listeye girmiştir. 11,194 azınlık el yazması toplanmış ve 66'sı Ulusal Kıymetli El Yazmaları Listesi'ne dâhil edilmiştir. Uygurca ve Çince olarak, önemli eserler yayımlanmış, Kaşgar'daki eski binaların yenilenmesi için 3 milyar *yuan* destek sağlanmıştır. Xinjiang, UNESCO'nun somut olmayan kültürel miras listelerine 3 proje dâhil etmiş ve çeşitli geleneksel kültürel hazineleri koruma altına almıştır. Ayrıca, Xinjiang edebiyatı ve sanatı büyük gelişim göstermiş; çok etnikli bir sanat kadrosu oluşmuş ve çeşitli ödülleri kazanılmıştır.

2014 yılı itibarıyla Xinjiang'ın basın ve yayın sektörü istikrarlı bir şekilde gelişmiştir. Xinjiang'da 111 gazete ve 199 dergi yayımlanmakta olup, bunların büyük kısmı azınlık dillerindedir. "Xinjiang Günlüğü" Çin'in en fazla dilde yayımlanan eyalet gazetesi olup, "Urumçi Akşam Gazetesi" ve "Chabuchar Gazetesi" gibi önemli azınlık dili gazeteleri mevcuttur. Ayrıca, Xinjiang'da 13 yayınevi farklı dillerde kitap, ses ve görüntü ürünleri basmaktadır. Radyo ve televizyon sektörü de hızla büyümüş; Xinjiang'da 5 radyo istasyonu, 8 televizyon kanalı ve 92 radyo-televizyon istasyonu bulunmaktadır. Radyo ve televizyon hizmetlerinin kapsama oranları sırasıyla %96.48 ve %96.94'tür. Yeni medya alanında ise Xinjiang'da yaklaşık 17.000 web sitesi bulunmakta ve internet kullanıcı sayısı 11.4 milyona ulaşmıştır. 2014 yılında başlatılan "Son Kilometre" WeChat platformu, bölgenin sesi olarak önemli bir rol oynamaktadır.

Son yıllarda Xinjiang, uluslararası kültürel etkinlikleri artırmış ve 60'tan fazla ülkede kültürel sergi ve sanat gösterileri düzenlemiştir. Türkiye, Kazakistan

ve ABD’de yayın kuruluşları kurulmuş, Çin Xinjiang Uluslararası Halk Dansları Festivali ve Çin-Avrupa Asya Fuarı gibi etkinlikler uluslararası kültürel markalar haline gelmiştir. Spor sektörü de gelişmiş; 1955 yılında 425 olan spor sahası sayısı 2014 itibarıyla 26,000’i aşmıştır. Ayrıca, çeşitli spor etkinlikleri ve köy düzeyinde projeler ilgi görmüştür. Hukukun üstünlüğünü güçlendirmek ve sosyal uyumu sağlamak amacıyla Xinjiang, şiddet ve terör suçlarına karşı kararlı bir tutum sergilemiş ve etnik gruplar arasında eşitlik ile birlik teşvik edilmiştir.

Xinjiang, yerel yasa yapım sistemini geliştirerek özerk bölgeye özgü 150’den fazla yerel yasa çıkarmış, çeşitli yönetmelikler ve kurallar belirlemiştir. Hukuk yönetimi kapasitesini artırarak idari sistemleri yenilemiş, yolsuzluk risklerini azaltmış ve idari şikâyetlere zamanında yanıt vermiştir. Adil yargı seviyesi de istikrarlı bir şekilde yükselmiş, polis, savcılık ve mahkemeler etkili bir işbirliği içinde çalışmıştır. Hukuk bilincini yayma çalışmaları kesintisiz devam etmekte ve çeşitli hukuki eğitim programları ile desteklenmektedir. Şiddet ve terör suçlarına karşı sert cezalar uygulanmakta, suçlular yasal çerçevede cezalandırılmakta ve şiddet terör faaliyetlerinin sıklığı azaltılmaya çalışılmaktadır (Tǒngzhànxīnyǔ, 2023).

Xinjiang, tarih boyunca farklı dinlerin bir arada yaşadığı bir bölge olmuştur. Yeni Çin’in kurulmasından önce, bölgedeki İslam ve Budizm arasındaki çatışmalar dikkat çekmiştir. Çin hükümeti, Bölgesel Milliyet Özerklik sistemi ile din özgürlüğünü koruma hedefiyle demokratik reformlar gerçekleştirmiştir. Çin Anayasası ve Bölgesel Milliyet Özerklik Yasası, din özgürlüğünü güvence altına alır. Xinjiang’da çeşitli dini yapılar ve topluluklar faaliyet göstermektedir. Ancak, Çin hükümeti, din aşırılığını engellemek ve din özgürlüğünü hukuka uygun şekilde yönetmek amacıyla düzenlemeler yapmaktadır, çünkü aşırılığın toplumsal huzuru bozduğu ve ülke güvenliğini tehdit ettiği belirtilmektedir (Guówùyuàn, 2016). Xinjiang’ın gelişimi, devletin destek ve yardımlarıyla sağlanmıştır. Özerk bölge kurulduktan sonra, iç bölgelerden gelen uzmanlar, gençler ve işçiler, Xinjiang’ın ekonomik ve sosyal kalkınmasına katkıda bulunmuştur. Devlet, altyapı projeleri, bütçe artırımları ve özel fonlarla destek vermiş, 1955-1978 yılları arasında 7.19 milyar *yuan* yardım sağlamıştır. Reform dönemiyle birlikte, ekonomik ve sosyal destekler artırılmış, 1980-1988 yıllarında bütçe politikaları ve vergi reformları uygulanmıştır. 2000’lerden itibaren nitelikli personel yetiştirme ve yardım programları başlatılmış, 2010’dan itibaren çeşitli özel politikalar ve vergi indirimleri uygulanmıştır. 2014 yılı itibarıyla, devletin sağladığı mali destek 10.6165 milyar *yuan*ı bulmuş, Xinjiang’a yapılan yardımlar önemli sosyal faydalar sağlamıştır (Guówùyuàn, 2015) .

Çin hükümetinin Doğu Türkistan’da uyguladığı bölgesel milliyet özerklik politikalarının, Uygur Türklerinin haklarını korumak ve bölgenin refahını artırmak amacıyla oluşturulduğu belirtilmektedir. Ancak, bu politikaların gerçekten Uygur Türklerinin haklarını koruyup korumadığı, kimlerin yararına

veya zararına olduğu ve özerklik söyleminin hedeflerine ulaşp ulaşmadığı konusunda ciddi tartışmalar ve eleştiriler mevcuttur (Kolçak ve Ercan, 2020, s. 88-105). Bu bağlamda, Çin hükümetinin bölgesel milliyet özerklik söyleminin ne kadar gerçekçi olduğu ve bu söylem doğrultusunda yürütülen politikaların gerçeklerle ne derece uyumlu olduğu üzerine bir değerlendirme yapılacaktır.

3.2. Söylem ile Uygulamadaki Gerçekler

Son dönemlerde Çin hükümetinin Çin hükümetinin Doğu Türkistan'da bölgesel milliyet özerklik söylemi çerçevesinde uyguladığı politikalar Uygur Türklerinin kültürel haklarını korumak ve bölgenin refah ile gelişimini desteklemek değil (Lim, 2012, s. 64-68) merkezi hükümetin tahakkümü, Çinlileştirme (Zand, 2019), etnik ve kültürel soykırım (Philp, 2019) olarak nitelendirilmektedir (Withnall, 2019). Uygur soykırımı, Çin hükümetinin 2014 yılından itibaren Doğu Türkistan'daki Uygur Türklerine yönelik baskı ve insan hakları ihlallerini tanımlamak için kullanılan bir ifadedir. Bu dönemde, Uygur Türkleri ve diğer Müslümanlar zorla toplama kamplarına gönderilmiş (Rajagopalan, 2020), kültürel ve dini uygulamaları yasaklanmış, zorunlu çalışmaya, aile ayrılıklarına ve zorunlu doğum kontrolüne maruz kalmışlardır (Regencia, 2021).

Uluslararası Af Örgütü, Çin'in Doğu Türkistan'daki uygulamalarını “distopik cehennem” olarak tanımlayarak, Uygur Türklerine yönelik insan hakları ihlallerinin insanlığa karşı suçlar oluşturduğunu belirtmektedir. Raporda, Uygurların dini ve kültürel geleneklerinin zorla terk ettirildiği, kitlesel gözetim altında tutulduğu ve 2017'den itibaren gözaltı kamplarında işkence, beyin yıkama ve insanlık dışı muamelelere maruz kaldıkları vurgulanmaktadır. Ayrıca, kamplarda Çin ideolojisinin zorla aşılandığı ve geniş gözetim ağları altında milyonlarca insanın korku içinde yaşadığı ifade edilmektedir (Amnesty, 2021).

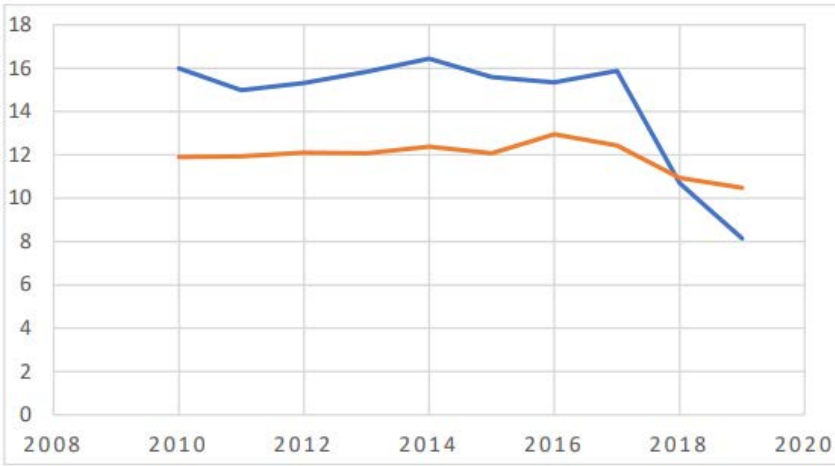
Eleştirmenler, Uygur Türklerinin devlet destekli yeniden eğitim kamplarına yoğun şekilde yerleştirildiğini, dini uygulamalarının baskı altına alındığını (Blackwell, 2019), siyasi telkinlere maruz kaldıklarını (Reuters, 2018), şiddetli kötü muamele gördüklerini (Nightingale, 2020) ve zorla kısırlaştırma ve doğum kontrolü gibi (Enos ve Kim, 2019) ciddi insan hakları ihlallerine uğradıklarını belirtmektedir. Çin hükümetinin verilerine göre, 2015 ile 2018 yılları arasında Hotan ve Kaşgar gibi çoğunluğu Uygur olan bölgelerde doğum oranları %60'tan fazla düşerken (The Associated Press, 2020), ülke genelinde doğum oranı %9,69 azalarak 1000 kişi başına 12,07'den 10,9'a gerilemiştir (Work Bank Group, 2022). Çinli yetkililer, 2018'de Doğu Türkistan'daki doğum oranlarının neredeyse üçte bir oranında düştüğünü kabul etse de, zorla kısırlaştırma ve soykırım iddialarını reddetmektedir (Watson ve Wright, 2020). 2019 yılında

Doğu Türkistan'da doğum oranları %24 düşüş gösterirken, bu oran ülke genelinde sadece %4,2 olarak kaydedilmiştir (The Associated Press, 2020).

Tablo 1: Mavi çizgi, Doğu Türkistan'daki her 10.000 doğumun yüzdesini temsil eder.

Kırmızıçizgi ise Çin genelindeki her 10.000 doğumun yüzdesini temsil eder³

Çin hükümeti, Doğu Türkistan'da özellikle Uygur Türklerini hedef alacak şekilde doğum kontrolü uygulamalarını sıkılaştırmıştır. Fazla çocuk sahibi olan aileler sert cezalarla karşı karşıya kalırken, uzun vadeli yöntemler olarak IUD (Intrauterine Device-Rahim İçi Araç) yerleştirme ve kısırlaştırma yaygın şekilde kullanılmaktadır. 2017'den itibaren “yasadışı doğumlar” olarak nitelendirilen vakalar, yargısız internman ve yeniden eğitim kamplarında cezalandırılmaktadır.

Ayrıca, doğum kontrol ihlalleri sağlık taramalarıyla tespit edilmekte ve “sıfır ihlal” hedefiyle cezalar uygulanmaktadır. Para cezaları ve internman, en sık başvuru cezalandırma yöntemleridir.

2017'den 2019'a Doğu Türkistan'da Uygur Türklerine yönelik doğum kontrol politikaları, devletin bu ihlalleri daha şiddetli bir şekilde cezalandırmasını amaçlayan “*Doğum Kontrol İhlallerini Şiddetle Bastırmak*” kampanyasıyla köklü bir değişim geçirdi. 2015 öncesinde, Uygur Türkleri genellikle para cezası ile karşılaşırken, yeni politikalar doğum kontrol ihlallerini belirli bir sertlikle cezalandırmayı hedefledi. Temmuz 2017'de, aile planlaması politikalarını ihlal eden davranışlara karşı sert önlemler alınacağı ifade edildi ve 2018'de “*Doğum Kontrol İhlallerini Özel Kampanya ile Kontrol Etme*” kampanyası başlatıldı. Bu kampanya, ihlallerin artışına ve cezaların sertleşmesine yol açtı, özellikle yargısız internman uygulamaları yaygınlaştı (Loulan, 2020). Ayrıca, kitlesel sağlık taramaları ve “sıfır doğum kontrol ihlali” hedefleri belirlendi, bölgelerde sıkı bir

³ See National Bureau of Statistics of China, 2011-2020: <http://www.stats.gov.cn/>.6.7.2024.

denetim ve müdahaleci doğum kontrol yöntemleri uygulandı. 2019'da, Onsun İlçesi gibi bölgelerde, doğum kontrol ameliyatları gerçekleştirildi ve politikaların etkinliğini artırmak için daha kapsamlı araştırma turları başlatıldı (XJWQ, 2019).

2019 itibarıyla, Doğu Türkistan'ın kırsal güneyindeki dört azınlık prefektörlüğünde üreme çağındaki kadınların yüzde 80'inin uzun vadeli etkili doğum kontrol önlemlerine tabi tutulması planlanmıştır (XUARSK, 2019). Bu önlemler, üç ayda bir IUD kontrolü, aylık aile ziyaretleri ve iki aylık gebelik testleriyle uygulanmaktadır. Azınlıklar için bu önlemler gönüllü değildir; Bayingol Prefektörlüğü'nün düzenlemesine göre, IUD yerleştirme koşullarına uyan ve karşı indikasyonu olmayan kadınlara hemen IUD takılmalıdır. 2017-2018 döneminde, Kök Gumbez Bölgesi'nde evli üreme çağındaki kadınların yüzde 73,5'inin IUD takıldığı belirlenmiştir (Zens, 2019b). 2018'de, Doğu Türkistan'da eklenen IUD'lerin oranı Çin genelinin çok üzerinde bir düzeye çıkmıştır. Çin IUD'leri, yalnızca devlet onaylı sağlık uzmanları tarafından çıkarılacak şekilde tasarlanmıştır ve yetkisiz çıkarma işlemleri hapis ve para cezasıyla cezalandırılmaktadır. 2019 yılında, Xinjiang Sağlık Komisyonu tarafından yapılan ihalede, yaklaşık 223,175 dolar değerinde IUD'ler "şartsız" olarak belirtilmiştir, bu da kendi kendine çıkarılmayı imkânsız kılmaktadır (Zenz, 2020).

2017'den itibaren, bölgedeki kısırlaştırma oranlarında belirgin bir artış gözlemlenmiştir. 2018'de, bazı Uygur kadınları zorla kısırlaştırılmış veya adet döngülerini durduran ilaçlar verilmiştir. 2019'da, Xinjiang Sağlık Komisyonu, dört güney bölgesinde sağlık kontrolleri ve kısırlaştırmalar için büyük bir bütçe ayırmıştır ve doğum oranlarını 2016 seviyesinin altında hedeflemiştir. Guma ve Hotan bölgelerinde hedeflenen kısırlaştırma sayıları, ülke genelinin çok üzerindedir. 2020'de bu projeye ek bütçe ayrılmıştır ve uzun vadede kısırlaştırma ve IUD uygulamaları hedeflerin çok üzerinde olabilir. Kısacası, Xinjiang'da kısırlaştırma işlemleri, geçmişte nadirken, son yıllarda belirgin şekilde artmıştır (Zens, 2020, s. 15-19).

Temmuz ve Ağustos 2020'de insan hakları grupları, Uluslararası Ceza Mahkemesi'ni (ICC) ve Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Konseyi'ni Çinli yetkilileri insanlığa karşı suç ve soykırım iddiaları nedeniyle soruşturmaya çağırmıştır. Amerika Birleşik Devletleri, 19 Ocak 2021'de Çin'in insan hakları ihlallerini soykırım olarak tanıyan ilk ülke olmuştur (Gordon, 2021). Kanada Avam Kamarası, 22 Şubat 2021'de Çin'in eylemlerini 266-0 oyla soykırım olarak tanıyan bağlayıcı olmayan bir önergeyi kabul etmiştir. 25 Şubat'ta Hollanda Parlamentosu (Schaart, 2021), Çin'in insan hakları ihlallerini BM soykırım sözleşmesi kapsamında tanıyan üçüncü ülke olmak üzere bağlayıcı olmayan bir önergeyi kabul etmiştir.

Çin anayasana (madde 4/3, 119, 121-122) ve bölgesel milliyet özerklik yasasının 10.maddesine göre, Doğu Türkistan'daki bölgesel milliyet özerklik

söyleminde, Uygur Türklerinin dilini ve eğitimde Uygur Türkçesiyle eğitim alma hakkını tanımaktadır (Guówùyuàn, 2005). Ancak, uygulamada durum farklıdır. Uygur Türkçesi giderek eğitim sisteminden dışlanmakta, Mandarin Çincesi birincil eğitim dili olarak dayatılmakta ve Uygur çocukları kendi dillerinde eğitim alma haklarından mahrum bırakılmakta olduğunu söyleyebiliriz. Bu durum, Çin hükümetinin resmi söylemi ile uygulamalarının çeliştiğini göstermektedir.

Çin hükümetinin Doğu Türkistan'daki dil politikaları, Mandarin Çincesini teşvik ederek Uygur Türkçesinin kullanımını sınırlandırmakta ve bu yolla Uygur toplumunun kültürel ve dilsel kimliğini zayıflatmaktadır. 2000'li yıllardan itibaren ilköğretim ve ortaokullarda Mandarin Çincesi birincil eğitim dili haline getirilmiş, Uygur Türkçesi ise ikincil bir dil konumuna indirgenmiştir (Dwyer 2005, s. 39- 41). 2011 yılında Doğu Türkistan'daki okullar, resmi olarak iki dilli eğitim politikası olarak tanımlanan bir sisteme geçti. Bu sistemde, birincil öğretim dili Mandarin Çincesidir ve Uygur edebiyatına yalnızca haftada birkaç saat ayrılmaktadır. Bu uygulamaya rağmen, Han çocuklarına Uygurca öğretimi oldukça sınırlıdır (The Economist, 2015).

2017'den sonra, kitlesel göçaltı politikalarıyla Uygur öğrenciler, giderek kendi evlerinden uzak, Uygur Türkçesi konuşmayan yerleşim yerlerindeki okullara devam etmek zorunda kalmaktadırlar. 2020 tarihli bir Özgür Asya Radyosu (RFA) raporuna göre, Kaşgar'da daha önce etkili bir iki dilli eğitim sunan bir lise, artık yalnızca Mandarin Çincesi dil eğitimi sunan bir kurum haline gelmiştir (Abdillim, 2020). Bu değişim, Uygur öğrencilerinin kendi ana dillerinde eğitim görme imkânlarını daha da kısıtlamış ve bu okullarda sadece tek dilli Çince eğitim verilmeye başlanmıştır (UHRP, 2021, s. 6-7). 2019 yılında Uygur İnsan Hakları Projesi (UHRP) tarafından gerçekleştirilen bir araştırmada, Doğu Türkistan'ın kentsel bölgelerinde yaşayan Uygur çocuklarının %80'inin temel eğitimlerini Mandarin Çincesi üzerinden aldığı ortaya konmuştur. Bu araştırma, çocukların erken yaşlardan itibaren Mandarin Çincesi ile yoğun bir şekilde etkileşimde bulunmalarının, Uygur Türkçesinin ev içindeki baskın dil olarak kullanılma olasılığını ciddi şekilde azalttığını göstermektedir (UHRP, 2019).

24 Eylül 2021 tarihinde, Doğu Türkistan'daki bir devlet medya organı, Nar Çiçeği Planı'nın (Çince: 石榴花计划; Uygurca: Anar güli pilani) başarıyla uygulamaya konduğunu duyuran bir makale yayınladı (UHRP, 2021, s. 2). Bu plan, Doğu Türkistan'dan gelen Uygur çocukları ile Çin'in diğer etnik gruplarından çocuklar arasında bir tür "akrabalık" ilişkisi oluşturmayı hedefleyen resmi bir girişimdir. Eylül 2021'de Kaşgar'da tanıtılan bu program, Uygur çocuklarının Han Çin kültürü, dili ve normlarına daha fazla maruz kalmasını sağlamayı amaçlamaktadır. Eğitim sisteminde Uygur Türkçesine neredeyse hiç yer verilmemesi, Uygur çocuklarının Mandarin Çincesine ve Çin kültürüne hızla asimile olmalarını sağlamaktadır. Nar Çiçeği Planı gibi uygulamalar, sadece

Uygur kültürü ve dil haklarını değil, aynı zamanda aile yaşamı, birlik ve mahremiyet haklarını da ihlal etmektedir (UHRP, 2021, s. 3).

Mandarin Çincesi eğitimi, Uygur çocuklarını kendi kültürel ve dilsel çevrelerinden uzaklaştırarak dilsel asimilasyonu hızlandırmayı hedefleyen bir strateji olarak görülmektedir. Bu politika, çocukları Mandarin Çincesinin baskın olduğu bir ortamda eğiterek, onların Çin'in genel toplumuyla kültürel ve dilsel uyum sağlamasını amaçlamaktadır. Bu süreç, çocukların kendi kültürel kimliklerinden ve geleneklerinden uzaklaşmalarını teşvik ederken, Uygur kültürü ve dilinin etkisini azaltmayı ve çocukları Çin kültürüne daha yakın hale getirmeyi hedeflemektedir (Zenz, 2019a, s. 36).

2021 yılında, Doğu Türkistan'da standart Uygur Türkçesiyle yazılan ders kitapları yasaklandı ve yazarları ile editörleri ayrılıkçılık suçlamasıyla ölüm cezası veya ömür boyu hapisle cezalandırıldı. Bu kitaplar, başlangıçta hükümet yetkilileri tarafından onaylanmıştı. Ancak Çin hükümeti, 2003 ve 2009 basımlarında etnik ayrılıkçılığı, şiddeti, terörizmi ve dini aşırılığı teşvik eden içerikler bulunduğunu iddia etti. Ayrıca, 2009'daki Urumçi isyanının bu kitaplardan ilham alınarak gerçekleştirildiğini öne sürdü (AP, 2021)

Doğu Türkistan'daki kültürel ve mimari yapılar, bölgesel milliyet özerklik yasalarının 38. maddesiyle korunması gereken unsurlar olarak tanımlansa da, uygulamada bu koruma sağlanmamaktadır. Camiler, Müslüman türbeleri ve mezarlıklar, geniş çaplı ve sistematik tahribata uğramış; yaklaşık 16.000 cami ya yıkılmış ya da zarar görmüş, minareler yıkılmış ve dini yapılar üzerindeki süsleyici unsurlar kaldırılmıştır. Bu durum, resmi söylemle uygulamalar arasında ciddi bir çelişki olduğunu göstermektedir (Khatchadourian, 2021).

The Guardian'ın 2016-2018 yılları arasındaki analizine göre, Çin'deki camilerin ve dini alanların üçte birinden fazlası bu dönemde ciddi yapısal hasar görmüş, tüm camilerin ve türbelerin yaklaşık altıda biri tamamen yok edilmiştir. Tahrip edilen yapılar arasında İmam Asım'ın mezarı, Taklamakan Çölü'ndeki çamur mezar ve Ali Arslan Han'ın Ordam Türbesi de bulunmaktadır. Uygur Müslümanları, bu mezarları hac ritüellerinin merkezi olarak kabul etmektedir (Kuo, 2019).

Iydgâh Camii, Doğu Türkistan ve Çin genelindeki en büyük cami olarak bilinirken, 2018'de Radio Free Asia, caminin önündeki Kur'an ayetlerini içeren plaketin kaldırıldığını bildirmiştir. Bu eylem, caminin tarihî ve kültürel önemini azaltmayı amaçlayan sistematik bir çabanın parçası olarak görülmektedir. Aynı dönemde, caminin iç kısmında değişiklikler yapılmış ve ibadet alanları kısıtlanmıştır. 2020'de, Independent'tan Anna Fifield Kaşgar'daki camilerin işlevsiz hale geldiğini belirtirken, The Globe and Mail, Iydgâh Camii'nin turistik bir cazibe haline geldiğini ve dini hizmetlerin yalnızca yabancı ziyaretçilere dinin özgürce uygulandığı izlenimini vermek amacıyla sahnelendiğini raporlamıştır.

Bu durum, caminin dini işlevlerini büyük ölçüde yitirdiğini göstermektedir (Independent, 2020).

Benzer şekilde, bu uygulama, Doğu Türkistan'daki diğer camilerde de gözlemlenmiştir. Örneğin, Sincan'daki çeşitli camilerde, dini figürlerin ve Kur'an yazılarının kaldırılması ve camilerin işlevlerinin değişmesi gibi olaylar yaşanmıştır. Bu tür değişiklikler, camilerin sadece dini değil, kültürel miras olarak da önemini tehdit eden bir politika çerçevesinde gerçekleşmektedir (Vanderklippe, 2019).

Eylül 2019'da Agence France-Presse (AFP), dört şehirde tahrip edilen 13 mezarlığı inceledi ve bazı mezarlarda açıkta kalan kemiklere rastladı. AFP, mezar yıkım kampanyasının on yıldan uzun süredir sürdüğünü belirledi. Önceki raporlarda, Şayar İlçesi'ndeki mezarlıkların 2017-2019 arasında yıkıldığı ve çıkarılan kemiklerin atıldığı ifade edilmiştir (AFP, 2019). Ocak 2020'de CNN, Çinli yetkililerin Uygur toplumu arasında 100'den fazla mezarlığı tahrip ettiğini ve bu yıkımların Uygur Türklerini ve Müslümanları kontrol altına alma çabasıyla ilişkili olduğunu bildirdi. Çin hükümeti, tahribatı bakımsızlık nedeniyle mezarlıkların yer değiştirildiği ve ölülerin yeni standart mezarlıklara yeniden gömüldüğü şeklinde açıkladı. Yıkılan mezarlıklar arasında merkezi Uygur tarihi mezarlığı ve Hotan'ın kutsal türbesi Sultanım Mezarlığı da bulunmaktadır (Osborne, 2020).

ÇKP, yıllardır etniklerarası evlilikleri teşvik etmeye çalışmıştır. Ancak son dönemde, 1 milyondan fazla hükümet yetkilisinin bekâr Uygur kadınlarıyla birlikte yaşamaya gönderildiği ve bu kadınların şantaj, cinsel saldırı veya zorla evliliğe maruz kaldığı bildirilmiştir. Uygur İnsan Hakları Projesi'nin raporlarına göre, 2014'ten itibaren durum kötüleşmiş ve Çin hükümeti, Uygur kadınlarına zorla etniklerarası evlilikler dayatmıştır. Bu uygulama, "birlik ve sosyal istikrarı teşvik etme" iddiasıyla yürütülmektedir, ancak gerçekler bu iddiaların uzağındadır (Lynch, 2019).

25 Ağustos 2017'de Çerçen ilçe kaymakamlığı, Uygur ve Han Çinli çiftlere 10.000 yuan verileceğini duyurarak "Uygur-Han Evlilik ve Aile Teşvik Stratejisi"ni açıkladı. Bu, Doğu Türkistan'da Han ve yerli Uygur halkı arasında evlilikleri teşvik eden ilk resmi politika oldu. Çerçen yetkilileri, politikanın yerel halkın geri bildirimleriyle oluşturulduğunu belirtti. Ancak bu uygulama, Uygur Türklerinin Han Çinli akrabalar edinmelerini zorunlu kılan "Uygur-Çinli Bir Akraba" politikasıyla birlikte yürütülmektedir. Uzmanlar, bu uygulamanın Uygur Türklerini Han Çinli nüfusla entegre etmeyi amaçladığını ve bu süreçte Uygur kimliğinin ve aile kültürünün tehdit altında olduğunu savunmaktadır (RFA, 2017).

Çin Halk Cumhuriyeti Bölgesel Milliyet Özerklik Yasası'nın 11. maddesine göre, milliyetlerin inanç özgürlüğü korunacaktır. Fakat Çin hükümeti, Uygur Türklerinin dini ve kültürel pratiklerini hedef alarak bu uygulamaları şiddetli

aşırılıklarla ilişkilendirdi ve bu şekilde hak ihlallerini meşrulaştırmaya devam etti. Nisan 2017’de yürürlüğe giren *Xinjiang Uygur Özerk Bölgesi Aşırıcılıkla Mücadele Yönetmeliği*, “anormal isimlerle dini coşkuyu yaymayı” yasakladı. Bu düzenleme çerçevesinde, yetkililer Saddam ve Medine gibi dini çağrışımlara sahip isimlerin kullanılmasını yasakladı ve bu isimlerin “dini coşkuyu abartabileceği” gerekçesiyle bu adımları attı (UHRP, 2017). Buna paralel olarak, Uygur Türkçesiyle adlandırılan yer adları da Çince adlarla değiştirilmeye başlanmıştır. Örneğin, “Goca” (sofi yönetici) terimi 28 köyün isminin bir parçasıydı. Ancak 2023 itibarıyla bu kelime yalnızca 3 köyün ismindeki yerini korumuştur. “Hanika” isminin geçtiği 13 köyden 10’u isimlerini değiştirmiştir. Ayrıca, “Heple” veya “Halife” isimlerini içeren köyler artık mevcut değildir (HRW, 2024). Kaşgar İli’ndeki 13. yüzyıldan kalma bir İranlı bilim insanı ve şairin türbesine adanmış Kutpidin Mazar köyü, 2018 yılında Çince Gül Çiçeği köyü (玫瑰花村- Méiguī huācūn) olarak değiştirilmiştir. Akto İlçesi, Kizilsu Kırgız Özerk İli’nde, Ak Mesçit köyü 2018 yılında Çince Birlik köyü (团结村- Tuánjié cūn) olarak yeniden adlandırılmıştır. Aksu İli’nde Goca Êrik köyü, 2018’de Çince Söğüt köyü (柳树村- Liǔshù cūn) olarak değiştirilmiştir. Karaaş İlçesi’nde, bir Uygur müzik aletinin adı verilen Dutar köyü, 2022’de Çince Kızıl Bayrak köyü (红旗村- Hóngqí cūn) olarak adlandırılmıştır.

2009 ile 2023 yılları arasında toplamda 3,652 köy isminin değiştirildiği belirlenmiştir; bunlardan yaklaşık 1,254’ü yalnızca Çince isim değişikliklerini içermektedir. Çince den Çinceye yapılan isim değişikliklerinin çoğu, Xinjiang Üretim ve İnşaat Birliği’nin Altıncı Bölümü’nün “Birinci Şirket”ten “Üçüncü Şirket”e dönüşümü gibi, daha sıradan değişiklikleri kapsamaktadır (HRW, 2024).

Çin hükümeti, Doğu Türkistan’da refah ve gelişimin sağlandığını iddia eden bölgesel milliyet özerklik söylemini sıkça dile getirmektedir. Resmi söylemde, bölgede gerçekleştirilen altyapı projeleri, sanayi yatırımları ve ekonomik kalkınma adımlarının, yerel halkın yaşam kalitesini artırdığı ve bölgesel refahı yaygınlaştırdığı vurgulanmaktadır. Ancak, gerçek durum bu resmi söylemden önemli ölçüde farklıdır.

Çin hükümeti, Doğu Türkistan’ın altyapı ve sanayi gelişimine büyük yatırımlar yaparak, demiryolları, otoyollar ve devlet işletmelerinin kurulmasını sağlamıştır. Bölge, petrol, gaz ve mineraller gibi zengin doğal kaynaklara sahip olup, China National Petroleum Corporation (CNPC) verilerine göre Çin’in kara petrol üretiminin %30’unu ve doğal gaz üretiminin %34’ünü sağlamaktadır (CNPC, 2022, s. 4). Hidrokarbonlar, kömür, altın ve diğer mineraller bakımından da zengin olan Doğu Türkistan, Bir Kuşak ve Bir Yol Girişimi kapsamında stratejik bir merkez olarak hızla gelişmiştir. Çin hükümeti, bölgedeki kaynakların çıkarılması ve taşınmasını kolaylaştırmak için milyarlarca yuan altyapı yatırımı yapmıştır. Örneğin, Çin-Pakistan Ekonomik Koridoru (CPEC), bölgenin

bağlantısını ve ekonomik entegrasyonunu artırmaktadır (World Bank, 11). Ancak, yoğun ekonomik faaliyetlere rağmen, faydalar Doğu Türkistan nüfusu arasında eşit dağılmamış, birçok Uygur ve diğer Türk topluluklar orantılı ekonomik kazanımlar elde edememiştir. Devlet işletmeleri ve sanayide yüksek maaşlı işlerde genellikle Han Çinli göçmenler çalışırken, Uygurlar daha düşük ücretli ve güvencesiz pozisyonlarda istihdam edilmektedir (Byler, 2022, s. 43). 2019 yılında yayımlanan bir rapora göre, Urumçi'deki kentsel yerleşimcilerin kişi başına düşen kullanılabilir geliri, Kaşgar gibi ağırlıklı olarak Uygur nüfusun bulunduğu bölgelerdeki gelirin 2.2 katıdır (Xinjiang Statistical Yearbook, 2019). İnsan hakları örgütlerinden gelen raporlar, Doğu Türkistan'da zorla çalıştırma iddialarını vurgulamaktadır. Bu raporlar, Uygurlar ve diğer Türk toplulukların, yoksulluğun azaltılması ve mesleki eğitim programları kisvesi altında çalışmaya zorlandığını iddia etmektedir (HRW, 2020, s. 6; ASPI, 2020, s. 8) .

Çin hükümetinin, Uygur Türklerinin haklarını ve kültürel mirasını koruduğunu ileri sürdüğü bölgesel milliyet özerklik söylemi çerçevesinde, Uygur Türklerine yönelik uygulamaları, aslında Uygur Türklerinin haklarını ve kültürel kimliğini ciddi şekilde zedelemekte ve onları mağdur etmektedir. Bu uygulamalar ekonomik, sosyal, kültürel ve dini alanlarda geniş bir yelpazeye yayılsa da, burada yalnızca birkaç belirgin örnekle sınırlı kalacağız. Ekonomik anlamda, Uygur Türklerinin kaynaklarına erişimleri kısıtlanmakta ve ekonomik fırsatları daraltılmaktadır. Sosyal alanda, toplumsal yapıları ve aile yaşamları üzerinde baskılar artmakta, kültürel alanda ise geleneksel değerler ve pratikler sistematik olarak engellenmektedir. Dini alanda ise, ibadet özgürlükleri kısıtlanmakta ve dini kimlikleri tehdit altına alınmaktadır. Bu uygulamaların her biri, Uygur Türklerinin yaşam koşullarını ve kültürel varlıklarını ciddi biçimde etkilediğini söyleyebiliriz.

Sonuç

Bu çalışma, Çin Devleti'nin Uygur Türklerine yönelik bölgesel milliyet özerklik söyleminin toplumsal, kültürel ve politik boyutlarını incelemiştir. Elde edilen bulgular, Çin'in özerklik politikalarının yüzeyde sunduğu olumlu imajına rağmen, uygulamada ciddi kısıtlamalar ve uyumsuzluklar barındırdığını göstermektedir. Yani Uygur Türklerine yönelik Çin tarzı bölgesel milliyet özerklik uygulandığını söyleyebiliriz.

Çin hükümetinin resmi söylemlerinde, Doğu Türkistan'da bölgesel milliyet özerkliğin sağlandığı ve bu özerkliğin Uygur Türklerinin kültürel ve dilsel kimliklerini koruma amacı taşıdığı öne sürülmektedir. Ancak, yapılan analizler ve bilimsel raporlar, bu söylemin pratikte gerçek anlamda gerçekleşmediğini ve genellikle merkezi hükümetin sıkı kontrolü altında gerçekleştiğini ortaya koymaktadır. Özellikle, dil ve eğitim politikaları, hukuksal, kültürel ifadeler ve dini pratikler üzerindeki kısıtlamalar ve asimilasyon politikaları, Uygur

Türklerinin kültürel kimliğinin ve fiziksel varlığının ciddi bir tehdit altında olduğunu işaret etmektedir.

Çalışmanın bulguları, Çin'in ulusal bütünlüğünü ve merkezi hükümetin egemenliğini koruma amacını güttüğü, Doğu Türkistan'ı tam kontrol etme ve Uygur Türklerini Çinileştirme hedefini benimsediğini göstermektedir. Bu bağlamda, bölgesel milliyet özerklik anlayışının, özerkliğin aslında yetki ve uygulama alanı olmayan bir yapıyı ifade ettiği sonucuna varılmıştır. Özerklik söylemi, Çin'in milliyet politikalarının sadece bir aracı olarak kullanıldığı ve bu süreçte gerçek anlamda kültürel çeşitliliğin korunmasını sağlamaktan uzak kaldığı görülmüştür.

Sonuç olarak, bu çalışma, Çin'in özerklik söyleminin, uygulamada karşılaşılan kısıtlamalar ve uyumsuzluklar çerçevesinde, aslında yerel kültürel kimliklerin korunmasından çok, merkezi hükümetin kontrolünü pekiştiren bir strateji olarak işlev gördüğünü ortaya koymaktadır. Bu bulgular, bölgesel milliyet özerklik söyleminin, Çin'in kültürel ve politik hedefleri doğrultusunda şekillendirildiğini ve gerçek anlamda bir özerklik sağlama amacını taşımadığını göstermektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Kör hakemlik.

Yazarların Katkı Düzeyleri: Tek Yazar %100.

Etik Komite Onayı: Yazar tarafından çalışmanın etik kurul iznine tabi olmadığı bildirilmiştir.

Finansal Destek: Yazar çalışma ile ilgili bir finansal destek alınmadığını bildirmiştir.

Çıkar Çatışması: Yazar çalışma ile ilgili potansiyel çıkar çatışması bulunmadığını bildirmiştir.

ETİK ve BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI

Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara ve bilimsel atıf gösterme ilkelerine riayet edildiğini yazar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Ege Üniversitesi Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk makale yazarına aittir.

KAYNAKÇA

- Abdilm M. (2020). 15 Temmuz 2024'de <https://www.rfa.org/english/news/uyghur/school-06122020180620.html> adresinden edinilmiştir.
- AFP. (2019). 19 Temmuz 2024'de <https://www.france24.com/en/20191009-even-in-death-uyghurs-feel-long-reach-of-chinese-state> adresinden edinilmiştir.
- Allies in Zambia and Adversaries in Malawi. *The American Political Science Review*, 98(4), 529-545.
- Alptekin, E. (1978). *Uygur Türkleri*. Boğaziçi.
- Amnesty.1 Temmuz 2024'de https://www.amnesty.org.tr/destek?gad_source=1&gclid=CjwKCAjw5Ky1BhAgEiwA5jGujjFVJZkFt4fKlq5UEkSnUIVp4_9BPTbpF-wzHsrKQw59nXrhP51RoCLNIQAvD_BwE adresinden edinilmiştir.

- AP. (2021). 16 Temmuz 2024'de <https://apnews.com/article/world-news-race-and-ethnicity-beijing-china-national-security-e4d7a915a2e3ebb6c6f50778a2aec81a> adresinden edinilmiştir.
- ASPI. (2020). Uyghurs for sale: 'Re-education', forced labour and surveillance beyond Xinjiang. *Australian Strategic Policy Institute*.
- Barfield, T.J.(1989). *The perilous frontier: nomadic empires and China*. Cambridge University Press.
- Blackwell, T. (2019). 2 Temmuz 2024'de <https://nationalpost.com/news/canadian-went-to-china-to-debunk-reports-of-anti-muslim-repression-but-was-shocked-by-treatment-of-uyghurs> adresinden edinilmiştir.
- Byler, D. (2022). *Terror capitalism: Uyghur dispossession and masculinity in a Chinese city*. Duke University Press.
- Cerulo, K. A. (1997). Identity construction: New issues and new directions. *Annual Review of Sociology* (23), 385-409.
- Cnpc. (2022). 2022 Annual Report, *China National Petroleum Corporation*.
- Comaroff, J. L ve Paul, C. (1994). New perspectives on nationalism and war. *Theory and Society*, 23.(1), 35-45.
- Dawisha, A. (2002). Nation and nationalism: Historical antecedents to contemporary Debates. *International Studies Review*. 3-22.
- Dwyer, M. A. (2005). *The Xinjiang conflict: Uyghur identity, language policy, and political discourse*. East-West Center Washington.
- Enos, O ve Kim, Y. (2019). 3 Temmuz 2024'de <https://www.heritage.org/asia/commentary/chinas-forced-sterilization-uighur-women-cultural-genocide> adresinden edinilmiştir.
- Fan, ZH. P. (2018). Ulusal kendi kaderini tayin etme ve yüksek derecede özerklik teorilerinin doğru anlaşılması. *Lilun yu Geming*, 1, 43-53.
- Gordon, M. R. (2021). 10 Temmuz 2024'de <https://www.wsj.com/articles/u-s-declares-chinas-treatment-of-uighur-muslims-to-be-genocide-11611081555> adresinden edinilmiştir.
- Guójiā Mín Wěi.(2012).Çin'in bölgesel etnik özerklik sistemi. 15 Haziran 2024'de https://www.gov.cn/test/2012-06/20/content_2165897_3.htm adresinden edinilmiştir.
- Guówùyuàn. (2005). Çin Halk Cumhuriyeti Bölgesel Etnik Özerklik Yasası. 13 Temmuz 2024'de https://www.gov.cn/test/2005-07/29/content_18338.htm adresinden edinilmiştir.
- Guówùyuàn. (2010). Çin'in bölgesel etnik özerklik sisteminin tarihi ve gelişimi. 16 Haziran 2024'de http://www.npc.gov.cn/c2/c189/c220/201905/t20190522_94837.html adresinden edinilmiştir.
- Guówùyuàn. (2012). Çin'in etnik politikası ve yasal garantisi. 20 Haziran 2024'de http://www.npc.gov.cn/zgrdw/npc/zgrdzz/2012-02/03/content_1687354.htm adresinden edinilmiştir.

- Guówùyuàn. (2016). Xinjiang'da dini inanç özgürlüğü. 25 Haziran 2024'de https://www.gov.cn/zhengce/2016-06/02/content_5078959.htm adresinden edinilmiştir.
- Han, X. (2006). *Eski Çin düşüncesinin kısa tarihi*. Shaanxi Normal University Press.
- HRW. (2020). Break their lineage, break their roots: China's crimes against humanity targeting Uyghurs and other Turkic Muslims. *Human Rights Watch*.
- HRW. (2024). 25 Temmuz 2024'de <https://www.hrw.org/news/ için e- china-hundreds-uyghur-village-names-change> adresinden edinilmiştir.
- Independent. (2020). 19 Temmuz 2024'de <https://www.independent.co.uk/news/world/china-xinjiang-detention-centres-muslims-uyghur-b576631.html> adresinden edinilmiştir.
- James, L.B. (2013). Ethnic policy in China: Is reform inevitable?. *Policy Studies*, 68, 1-61.
- Khatchadourian, R. (2021). 17 Temmuz 2024'de <https://www.newyorker.com/magazine/2021/04/12/surviving-the-crackdown-in-xinjiang> adresinden edinilmiştir.
- Kolçak, H. ve Ercan, O. (2020). Baskı altındaki Uygurlar ve diğer Türk toplulukları: Doğu Türkistan'da sürdürülen sistematik insan hakları ihlalleri. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 126 (248), 77-114.
- Komisyon (2019). Xinjiang Uyghur autonomous Region's bureau of statistics. *Xinjiang Statistical Yearbook*.
- Komisyon. (1984). Çin Anayasası. *Zhōnghuá Rénmín Gònghéguó Guówùyuàn Gōngbào*. 30, 419-430.
- Komisyon. (2007). *Çin Askeri Ansiklopedisi*. Çin Ansiklopedisi Yayınevi.
- Kuo, L.L. (2019). 17 Temmuz 2024'de <https://www.theguardian.com/world/2019/may/07/revealed-new-evidence-of-chinas-mission-to-raze-the-mosques-of-xinjiang> adresinden edinilmiştir.
- Lai, H.Y. (2009). China's ethnic policies: Political dimension and challenges, this paper was eventually published as China's ethnic policies and challenges. *East Asian Policy*, 1(2), 5- 13.
- Lim, R. (2012). China's ethnic policies in the Xinjiang Region. *Washington Journal of Modern, China*, 10 (2), 64-89.
- Loulan. (2017). 2017 yılı ilçe nüfus ve aile planlaması çalışmalarının yarıyılık denetim ve denetimine ilişkin tebliğ. 6 Temmuz 2024'de <https://archive.is/FILkS> adresinden edinilmiştir.
- Lu, R (2015). *Yuan ve Ming hanedanlarında güneybatı sınırı ve sınır askeri ve siyasi kontrolü*, Pekin: Sosyal Bilimler Literatür Basını.
- Lynch, E. M. (2019). 21 Temmuz 2024'de <https://www.washingtonpost.com/opinions/2019/10/21/chinas-attacks-uyghur-women-are-crimes-against-humanity/> adresinden edinilmiştir.
- Máng, L. F. (2006). chūgoku ni okeru minzoku jichi Chihō no rippō jichi-ken no genjō to kadaı. <https://hermes-ir.lib.hit-u.ac.jp/hermes/ir/re/13620/hogaku0050307630.pdf>, ISSN 1347-0388.

- NCPA. Çin Halk Cumhuriyeti Bölgesel Etnik Özerklik Yasası.5 Haziran 2024'te <https://www.gjxfj.gov.cn/gjxfj/xxgk/fgwj/flfg/webinfo/2016/03/1460585590001366.htm> adresinden edinilmiştir.
- Nightingale, A. (2020). 2 Temmuz 2024'de <https://gcnchambers.co.uk/responsibility-of-states-under-international-law-to-uyghurs-and-other-turkic-muslims-in-xinjiang-china/> adresinden edinilmiştir.
- Osborne, S. (2020). 19 Temmuz 2024'de <https://www.independent.co.uk/news/world/asia/china-uighur-muslim-graveyards-burial-grounds-xinjiang-a9268956.html> adresinden edinilmiştir.
- Pān, Zh. P. (2018). Ulusal kendi kaderini tayin etme ve yüksek derecede özerklik teorilerinin doğru anlaşılması. https://xinjiangdocumentation.sites.olt.ubc.ca/files/2020/11/Correctly-Unders_%E7%9C%81%E7%95%A5_gree-of-Autonomy_PAN-Zhi_jun.pdf. *Lilùn yǔ gǎigé Dergisi*.
- Péi. H. Y. (2015). Ülkemdeki etnik azınlıklara giriş. 14 Haziran 2024'da <https://xszy.njau.edu.cn/info/1048/2159.htm> adresinden edinilmiştir.
- Philp, C. (2019). 28 Haziran 2024'de <https://web.archive.org/web/20200425012712/https://www.thetimes.co.uk/article/cultural-genocide-for-repressed-minority-of-uyghurs-bp0w6dw89> adresinden edinilmiştir.
- Posner, D. N. (2004). The political salience of cultural differences: Why Chewas and Tumbukas are Allies in Zambia and adversaries in Malawi. *The American Political Science Review*, 98(4), 529-545.
- Rajagopalan, M. (2020). 29 Haziran 2024'de <https://www.buzzfeednews.com/article/meghara/inside-xinjiang-detention-camp> adresinden edinilmiştir.
- Rcenw. (2023). Çin özellikli etnik sorunların doğru çözüm yolu üzerine teorik oluşum ve araştırmalar. 8 Haziran 2024'de <https://rcenw.lzu.edu.cn/c/202311/1487.html> adresinden edinilmiştir.
- Regencia,T. (2021). 29 Haziran 2024'de <https://www.aljazeera.com/news/2021/7/8/uyghurs-timeline> adresinden edinilmiştir.
- Rénmín Rìbào. 14 Haziran 2024'de http://paper.people.com.cn/2017-07/26/c_1121380750.htm adresinden edinilmiştir.
- Reuters. (2018). 2 Temmuz 2024'de <https://www.reuters.com/article/us-china-xinjiang-rights/muslim-minority-in-chinas-xinjiang-face-political-indoctrination-human-rights-watch-idUSKCN1LQ01F/> adresinden edinilmiştir.
- RFA. (2017). 22 Temmuz 2024'de <https://www.rfa.org/english/news/special/uyghuroppression/ChenPolicy2.html> adresinden edinilmiştir.
- Schaart, E. (2021). 12 Temmuz 2024'de <https://www.politico.eu/article/dutch-parliament-declares-chinese-treatment-of-uyghurs-as-genocide/> adresinden edinilmiştir.
- The Associated Press. (2020). 28 Haziran 2024'de <https://apnews.com/article/269b3de1af34e17c1941a514f78d764c> adresinden edinilmiştir.
- The Economist. (2015). Tongue-Tied. 13 Temmuz 2024'de <https://www.economist.com/china/2015/06/27/tongue-tied> adresinden edinilmiştir.

- Töng, Zh. X. (2022). Xinjiang'da sosyal istikrarı ve uzun vadeli barış ve düzeni korumak. 24 Haziran 2024'de https://www.zyztb.gov.cn/zyztb/2022-10/31/article_2024042816341618213.shtml adresinden edinilmiştir.
- UHRP. (2019). 15 Temmuz 2024'de <https://uhrp.org/report/briefing-assault-uyghur-language-east-turkestan> adresinden edinilmiştir.
- UHRP. (2021). Coerced Kinship The Pomegranate Flower Plan and the Forced Assimilation of Uyghur Children. *A Report by the Uyghur Human Rights Project*.
- UHRP. (2021). 22 Temmuz 2024'de <https://uhrp.org/report/> için e- briefing-ban-islamic-names-absurd-intrusion adresinden edinilmiştir.
- Van, E. (2001). Primordialism lives!. *APSACP*, 20-22.
- Vanderklippe, N. (2019). 19 Temmuz 2024'de <https://www.theglobeandmail.com/world/article-like-a-movie-in-xinjiang-new-evidence-that-china-stages-prayers/> adresinden edinilmiştir.
- Watson, I ve Wright, R. (2020). 3 Temmuz 2024'de <https://edition.cnn.com/2020/09/21/asia/xinjiang-china-response-sterilization-intl-hnk/index.html> adresinden edinilmiştir.
- Withnall, A. (2019). 28 Haziran 2024'de <https://www.independent.co.uk/news/world/asia/china-muslim-childre-uighur-family-separation-thought-education-a8989296.html> adresinden edinilmiştir.
- Work Bank Group. 28 Haziran 2024'de <https://data.worldbank.org/indicator/SP.DYN.CBRT.IN?start=2015&end=2018&locations=CN> adresinden edinilmiştir.
- Wú, D.G. (2022). Bölgesel etnik özerklik ülkenin etnik sorunların çözümüne yönelik temel politikasıdır. 10 Haziran 2024'de <http://www.ybrd.gov.cn/rdzt/lyj/2022-05-25/178231.html> adresinden edinilmiştir.
- Xíng, Y.L. 1989'dan 1998'e kadar Antik Çin'deki bölgesel teorik konulara ilişkin araştırmaların gözden Geçirilmesi. 6 Haziran 2024'de http://iqh.ruc.edu.cn/qdbjmyzj/bj_lltw/5bdb3203c7d14921b756f2121c34af27.htm adresinden edinilmiştir.
- Xinjiang İstatistik Bürosu. (2023). Xinjinag Uygur Özerk Bölgesi 2022 Ulusal Ekonomik ve Sosyal Kalkınma İstatistik Bülteni. 22 Haziran 2024'de <https://tjj.xinjiang.gov.cn/tjj/tjgn/202303/6fc01f2b37a84efaa38fd34363c0a84e.shtml> adresinden edinilmiştir.
- XJWQ. (2019). Onsun İlçesi Temel Sağlık Çalışmalarını Etkili Bir Şekilde Desteklemeye Devam Ediyor. 7 Temmuz 2024'de <https://archive.is/Y2zzX> adresinden edinilmiştir.
- XUARSK. (2019). 8 Temmuz 2024'de <https://archive.is/hfGL6> adresinden edinilmiştir.
- Yu T.SH. (1996). *Batu bölgelerinin genel tarihi*. Zhongzhou Ancient Books.
- Zand, B. (2019). The equivalent of cultural genocide. 28 Haziran 2024'de <https://web.archive.org/web/20200121105242/https://www.spiegel.de/international/world/chinese-oppression-of-the-uighurs-like-cultural-genocide-a-1298171.html> adresinden edinilmiştir.
- Zenz, A. (2019). Break their roots: evidence for China's parent-child separation campaign in Xinjiang. *Journal of Political Risk*, 7(7), 1-41.
- Zenz, A. (2020). Sterilizations, IUDs, and mandatory birth control: The CCP's campaign to suppress Uyghur birthrates in Xinjiang. *The Jamestown Foundation*, 1-28.

- Zenz. A. (2019). Wash brains, cleanse hearts. 8 Temmuz 2024'de <https://www.jpolorisk.com/wash-brains-cleanse-hearts> adresinden edinilmiştir.
- Zhang, J. (2001). The management of frontier regions in Chinese history. *Asian Studies Review*. 25(3), 243-267.
- Zhāng, J.S.(2024). 2023 yılında milli eğitimin gelişmesinin temel durumunun tanıtılması. 22 Haziran 2024'de <http://www.moe.gov.cn/fbh/live/2024/55831/> adresinden edinilmiştir.
- Zheng, D.H. (2020). Modern Çin milliyetçiliği söylemi altında “ulus”, “ırk” ve “milliyet”. *Tarih Araştırmaları*, 8, 1-18.

EXTENDED SUMMARY

The purpose of this study is to examine the People's Republic of China's regional nationality autonomy discourse towards Uyghur Turks and to assess how valid this discourse is in practice. The study will reveal the inconsistencies and contradictions between the official discourses of the Chinese government and its practices, thus revealing what the Chinese state's understanding of regional national autonomy actually is.

China's official narrative asserts that Uyghur Turks are granted constitutional rights to language, culture, and self-governance, with the establishment of the Xinjiang Uyghur Autonomous Region highlighted as evidence of these rights. However, practices such as assimilation policies, repression of Uyghur identity, religious restrictions, and forced relocations challenge the credibility of this discourse. Recent developments, including increased detention camps, forced labor, state-controlled schooling for Uyghur children, and the placement of Chinese officials in Uyghur homes, indicate significant violations of promised rights. This situation raises concerns about the genuine protection of Uyghur autonomy and suggests that China's regional autonomy policy may prioritize assimilation and centralized control over the actual rights of Uyghur Turks. The text explores the alignment of China's autonomy system with its policies towards Uyghur Turks and examines the discrepancies between official claims and reality.

This study examines China's regional nationality autonomy discourse towards Uyghur Turks by adopting an interdisciplinary approach and using qualitative research methods. Through discourse analysis, the Chinese government's official documents, statements and laws on autonomy are analyzed in detail, and the relationship between the concept of autonomy and Uyghur Turks is evaluated. In the historical analysis section, autonomy policies implemented since 1949 are examined and comparisons are made with other autonomous regions. In addition, through document analysis, different perspectives are evaluated from sources such as academic articles and human rights reports. In the context of ethnic conflict theories, the conflicts between Uyghur Turks and Han Chinese are analyzed within the framework of Primordialist, Constructivist, Instrumentalist and Combination approaches.

China's Regional Nationality Autonomy system is characterized by a centralized governance style that ostensibly grants ethnic nationalities the right to manage their internal affairs while remaining under strict central control. Although the system aims to

address local needs and promote ethnic equality and unity, it historically serves to reinforce the central government's authority and manage ethnic diversity. Established in a legal framework after 1949, this autonomy system includes increased regulations since the 1954 Constitution, with provisions for local self-government, education, and economic development. The 1984 Law on Regional Nationality Autonomy empowers local governments to implement state laws and manage projects; however, significant central control over military, economic, and political matters persists. Critics contend that these policies have not genuinely empowered ethnic nationalities, instead reinforcing central control and failing to address their needs effectively.

The discourse formalizing the Chinese State's relations with the Uyghur Turks is shaped around the concepts of "national unity" and "brotherhood". In this context, the protection of the cultural and linguistic rights of Uyghur Turks is emphasized and the theme of prosperity, supported by large infrastructure projects for development, is prominent. Official sources claim that the implementation of regional nationality autonomy laws has led to significant improvements in the living conditions of Uyghur Turks. However, in recent years this discourse has been criticized as increasing the central government's domination and practicing cultural genocide. Since 2014, Uyghur Turks have been forcibly placed in concentration camps, banned from cultural and religious practices, and subjected to human rights violations. Birth control policies, in particular, have been tightened to target Uyghur Turks. Education policies restrict the use of Uyghur Turkish and prioritize the promotion of Mandarin Chinese. Internationally, human rights groups and some countries have recognized China's human rights violations as genocide.

The findings show that China's autonomy policies present a positive image on the surface, but in practice they involve serious restrictions and incompatibilities. While in official rhetoric, the autonomy claimed to be provided in East Turkestan aims to protect the cultural and linguistic identities of Uyghur Turks, in practice it is realized under the strict control of the central government. Restrictions on language and educational policies, legal and cultural expressions threaten the cultural identity of Uyghur Turks. As a result, it has been revealed that the regional nationality autonomy concept is in fact a structure that lacks authority and scope for implementation and functions as a strategy that reinforces the control of the central government. These findings show that the autonomy discourse, which is shaped in line with China's cultural and political goals, does not aim to provide autonomy in real terms.

Anadolu Ağzlarında Yaygın Hayvan Çağırma Ünlemleri Common Animal Calling Exclamations in Anatolian Dialects

Mehmet GÜLER (Sorumlu yazar / Corresponding author)

Dr.,T.C. Milli Eğitim Bakanlığı, mehmetguler01@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-9312-3645

Özet

Dillerin oluşum ve gelişim sürecine varlık adları, eylem bildiren sözcükler, niteleyici ve belirleyici sözler, bağlayıcı ve tamamlayıcı sözcüklerin yanı sıra herhangi bir anlamsal değeri bulunmayan, seslenme ve duygu belirten çeşitli söz kalıpları da katkı sağlar. Söz konusu bu söz ve ses kalıplarına dil biliminde ünlem adı verilmektedir. Genellikle anlamsız ya da yansıma seslerin kalıplaşmasıyla ortaya çıkan bu ünlemler, sadece insanların kendi arasında değil, insan ve diğer canlıların ilişkisinde de karşımıza çıkar. Söz konusu canlılar içinde evcil hayvanlar akla ilk gelenlerdir. Özellikle kırsal kesimde hayvanlarla iç içe yaşayan halkın bu evcil hayvanlarla olan ilişkisinde hayvan seslenme ünlemleri önemli bir yer tutar. Bu ünlemler, hayvanları yönlendirme amaçlı olarak da kullanılır. Geçmişten günümüze temel mesleği hayvancılık olan Türk topluluklarında da hayvanları yönlendirmek için çeşitli ünlemler kullanılmıştır. Bu ünlemler hayvanları bir yere çağırmak, hareket halindeki hayvanı durdurmak ya da duran hayvanı harekete geçirmek amacıyla söylenmiştir. Makalemizde çeşitli evcil hayvanları yönlendirmek için kullanılan en yaygın ünlemler sıralanmış, bu ünlemlerin kullanım şekli, tarihsel geçmişi, etimolojik yapısı açıklanmaya çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Yerel ağız, seslenme, ünlem kökeni, hayvan çağırma ünlemi, hayvan kovma ünlemi

Abstract

In addition to the names of beings, words expressing actions, qualifying and determining words, connecting and complementary words, various word patterns that do not have any semantic value but indicate address and emotion also contribute to the formation and development process of languages. These word and sound patterns in question are called exclamations in linguistics. These exclamations, which usually emerge as a stereotype of meaningless or onomatopoeic sounds, are encountered not only among people but also in the relationship between humans and other living things. Among the living things in question, domestic animals are the first to come to mind. Animal exclamations, especially in the relationship of people living side by side with animals in rural areas, have an important place with these domestic animals. These exclamations are also used to direct animals. Various exclamations have been used to direct animals in Turkish communities whose main occupation has been animal husbandry from past to present. These exclamations have been said to call animals to a place, to stop a moving animal or to mobilize a stationary animal. In our article, the most common exclamations used to direct

Atıf / Citation: Güler, M. (2024). Anadolu Ağzlarında Yaygın Hayvan Çağırma Ünlemleri. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 24 (2), 467-480. <https://doi.org/10.32449/egetid.1528348>

various domestic animals are listed, and the usage, historical background and etymological structure of these exclamations are explained.

Keywords: *Local dialect, exclamation, exclamation origin, animal calling exclamation, animal repelling exclamation*

Ünlemler, çeşitli durum ve duyguları ifade etmede kullanılan seslerdir. Bu sesler genellikle kalıplaşmış yapıdadır. Sadece insan ilişkilerinde değil, hayvanlar için de bu ünlemler kullanılır. Bu ünlemler, insanlarla çiftlik hayvanları arasında iletişimi sağlar. Hayvanın durması, yürümesi, yaklaşması, uzaklaşması için söylenen bu sözler, zamanla karşılık bulur ve hayvanlar, bu ünlemlere uygun hareket etmeyi öğrenir. Ünlemler hayvanın gelmesi, çökmesi veya kaçması yönünde uyarma işlevli de olabilir: *Oha*, durması yönünde uyarma ve seslenme ifadesi; *ıhh*, devenin çökmesi yönünde uyarma ifadesi; *kıst*, tavuğun kaçması yönünde uyarma ifadesi; *oşt*, köpeğin kaçması yönünde uyarma ve seslenme ifadesi gibi (Yüceol Özözen, 2024, s. 437). Hayvan seslenme ünlemleri dile bağlı ağızlarda çoğunlukla ortaktır, zaman içinde ayrı bir sözcük ve terim değeri kazanmıştır (Yüceol Özözen, 2024, s. 411).

Hayvanlar için söylenen seslenme sözü bir anlamlı bir kelime olabileceği gibi, bir ikileme, hayvanın kendi adı, yansıma söz de olabilir. *Kuşu kuşu, pisi pisi, havhav, miyav, bili bili, cıkçık, mohmoh* hayvanlara seslenmek için kullanılan ifadelerden yalnızca birkaçıdır (Demirbağ, 2017, s. 2164).

Hayvan seslenme ünlemleri de diğer söz varlığı gibi dil açısından değerlidir, bu sözler toplumun kültürel ve folklorik zenginliğidir. Söz konusu ünlemlerin de etimolojik ve folklorik açılarından araştırılıp incelenmesi gerekli ve önemlidir. Bu düşünceden hareketle Anadolu'nun çeşitli ağızlarında karşımıza çıkan ve unutulmaya yüz tutan başlıca hayvan seslenme ünlemleri makalede ele alınmış, bu sözcüklerin en yaygın olanlarının kökeni, kültürel nitelikleri ortaya konmaya çalışılmıştır.

Derleme Sözlük'te ve bazı makalelerde bu ünlemlerin listesi verilmekle beraber bu hayvan ünlemlerinin detaylı incelenmesi yapılmamıştır. Makalede Anadolu ağızlarında tespit edilen bütün hayvan seslenme ünlemleri değil, en yaygın olanları ele alınmış ve incelenmiştir. İnceleme yapılırken sözcüğün en sık kullanılan biçimi madde başı olarak alınmış, diğer biçimler açıklama kısmında yer almıştır. Sözcüğün anlamı da yine *Derleme Sözlüğü*'ne göre verilmiştir. Olası kökeni belirtildikten sonra kullanımı ve muhtemel etimolojik gelişimi aktarılmıştır. Sözcüğün tarihsel süreçte tanıklanması aşamasında Köktürkçe için Talat Tekin, Gerhard Clauson'un yayınlarından, Eski Uygurca için Jens Wilkens'in yeni basım sözlüğünden, Karahanlıca için Ahmet Bican Ercilasun ve Ziyat Akkoyunlu'nun *Divanü Lügati't-Türk* incelemesinden, Harezmi dönemi için Menşure Aşçı'nın tezinden, Kıpçak sahası için G. Zhamalihan'ın çalışmasından, Eski Anadolu Türkçesi için *Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü*'nden

istifade edilmiştir. Ayrıca Gerard Doerfer, Hasan Eren, Marcel Erdal, Tuncer Gülensoy'un etimolojik çalışmalarına da bakılmıştır. Yine diğer Türk lehçelerine ve Farsça, Ermenice, Yunanca, Gürcüce gibi dillere ait sözlüklere başvurulmuştur. Son olarak hayvanlar için kullanılan bu ünlemlerin sınıflandırılmasını yapan Muna Yüceol Özezen, Ayşe Aydın gibi akademisyenlerin çalışmaları da gözden geçirilmiştir. İncelemesi yapılan 26 seslenme ünlemi şunlardır:

1. Bici “koşum hayvanlarını işe sürmek için kullanılan haydi, çabuk anlamında ünlem”, **bici bici** “hayvanları çağırma ve kovalama ünlemi” (Komisyon, 1993, s. 680) < Gürcüce *bici* (?) / Bici seslenmesinin muhtelif ağızlarda *bici bici*, *bıcı bıcı*, *bıcık bıcık*, *biçi biçi*, *bicik bicik*, *biç biç*, *biçi biçi*, *biçik biçik*, *biji biji*, *bijo bijo*, *büçük küçük*, *bücü*, *bücü büyü*, *büyük büyük*, *büş*, *biş*, *piçi piçi*, *pıcı pıcı*, *piçik piçik* gibi söylenişleri yanında hayvanları çağırma ve kovalama ünlemi, kaz ve yavrularını çağırma ünlemi (Aydın, 2018, s. 134), sığır, davar çağırma ünlemi, yemek ve tatlı adı gibi karşılıkları da mevcuttur (Komisyon, 1993, s. 679, 680). Sözcük Türk dilinin tarihsel dönemlerine ait kaynaklarda; Clauson, Doerfer, Tietze, Gülensoy ve Hasan Eren'e ait etimoloji sözlüklerinde yoktur. Sadece Karahanlı dönemine ait kaynaklarda “kısrak” anlamlı *bi* sözü geçmektedir (Üşenmez, 2006, s. 157) ancak *biçi* ile bağlantısı tartışmalıdır. Türkçe *biç-* > *biç-* fiiliyle bağlantılı olması anlamsal açıdan pek mümkün değildir. Bu nedenle sözcüğün Türkçe olma olasılığı zayıftır. Yansıma veya çocuk dilinden bir alıntı olabileceği gibi Laz ve Gürcü dilinde “oğlan çocuğu” demek olan *biçi*, *biç* > *piç* (Cesur, 2023, s. 30) ile ilgili olması mümkündür. *Bici*, *biçi* halk arasında hayvanlar için bir seslenme sözü olarak kalmış olmalıdır. Tespitlere göre Karadeniz Bölgesinde büyük baş hayvanların yavruları için, Akdeniz ve İç Anadolu bölgelerinde keçi ve oğlakları çağırma amaçlı görülmektedir (Komisyon, 1993, s. 679, 680). Sözcük, “piç, nikâhsız doğan çocuk” anlamıyla diğer Türk lehçelerine de yansımıştır (Rahimi, 2016, s. 1332). Diğer yandan bazı ağızlarda *cibi cibi*, *cibiç cibiç*, *cibiş cibiş* sözleri de keçi ve koyun çağırma ünlemi olarak karşımıza gelmektedir (Aydın, 2018, s. 137). Bu kullanımlar *çepiç*, *çepiş* sözünün göçüşmeli biçimidir. Bu durumda *biçi*'nin kökeni için *çepiş* sözünü de dikkate almamız gerekir.

2. Bili bili “kümes hayvanlarını çağırma ünlemi” (Komisyon, 1993, s. 691) < T. *biliç* < Yunanca *puliça* / Tavukları çağırırken kullanılan *bili bili* sözündeki *bili*'nin, *biliç* > *piliç* olduğu düşünülmektedir. Sözcük Türk dilinin tarihsel dönemlerinde yoktur. Köktürk, Uygur, Karahanlı, Harezmi, Kıpçak dönemlerine ait sözlüklerde geçmez. Eski Anadolu Türkçesinde Yunanca *puliça*'dan geçtiği yönündeki bilgi mantıklıdır (Altunbaş, 2011, s. 38). Tavuk anlamlı sözcük önce *bülüç*, sonra *biliç* olmuştur. (Kılıç, 2023, s. 241). Bu sözcük Batı Anadolu ağızlarında daha çok “genç tavuklar” için kullanılır (Komisyon, 1993, s. 821). Tavuklar çağırılırken bu kullanım *bili bili*'ye dönmüştür. Ağızlarda *bilü bilü*, *bülü*

bülü, büri büri gibi biçimleri de vardır. Hasan Eren kelimenin Anadolu’da Türkçeye geçtiği tezini destekler. (Eren, 1999, s. 334). Eren, yine sözcükle *filiz* sözcüğü arasında da bağ kurmuştur. (Eren, 1953, s. 57).

3. Bodu bodu “ineklere su içirilirken kullanılan ünlem” (Komisyon, 1993, s. 4461) < T. *bodug* / Anadolu ağızlarında *bodo bodo, bodon bodon, bodi bodi, budo budo, büdü büdü, büy büy* gibi biçimleri de bulunan bu ünlem, genellikle manda ve yavrusunu çağırmak için, bazen de deve yavrusu için kullanılır. Sözcük Eski Türkçeden beri Türk dilinin kaynaklarında görülen ve deve yavrusu anlamında olan *botu*’dan gelmektedir (Clauson, 1972, s. 299). İlk olarak Eski Uygurcada *botocak* biçimi ile tespit edilmiş ve Moğolca ile aynı kökenden geldiği belirtilmiştir (Wilkens, 2021, s. 190). Karahanlıcada *butu* (Üşenmez, 2006, s. 171); Harezmi Türkçesinde *boda* (Aşçı, 2019, s. 1009), Kıpçak Türkçesinde *bota* sözcüğü “deve yavrusu (Zhamalihan, 2016, s. 68) anlamındadır. Sözcük Anadolu ağızlarında büyükbaş hayvanlar için bir seslenme sözü olarak kalmıştır.

4. Bürr “koyun çağırma sesi” (Komisyon, 1993, s. 828) < Yunanca *Próvato* (?) / Etimolojik ve tarihsel kaynaklarda bulunmayan bu ünlemin anlamsız bir sestən mi yoksa ayrı bir sözcükten mi geldiği hakkında net bir bilgi yoktur. Ancak Yunancada “koyun” anlamına gelen *provato*; Macarca “koyun” demek olan *birka*, Kürtçe aynı anlamdaki *pez* özcüklerinden bozma olma ihtimali de dikkate alınmalıdır (Altunbaş, 2011, s. 37). Anadoluda yaygın olması ve *prüü, pürr* biçimlerinin de olması Yunanca “koyun” anlamlı *provato* sözünün halk ağzında aldığı biçim olduğunu düşünmemize neden olmaktadır. Bu ünlem Anadolu köylerinde sadece koyunları sürmek, bir yöne sevk etmek için kullanılır. Malatya ağzında *bürrst*; Konya, Selanik yörelerinde *brüü Brüü* sözü “kuzuları çağırma ünlemi” olarak tespit edilmiştir. Tarihsel dönemlerde bu söze rastlanmaz ancak Modern Uygurca gibi Türk lehçelerinde yer alması ilginçtir. Uygurcada *bru, prü* koyun çağırma ve kovma sesidir (Maimaitiaili, 2019, s. 102, 337).

5. Cü cü Tavukları çağırma ünlemi. (Komisyon, 1993, s. 1021) < T. *cücü* < *cik cik* / Çeşitli ağızlarda *cucu, cu cugi, cuk cuk, cüğ cüğ, cüv cüv* biçimleri de bulunan sözcük (Aydın, 2018, s. 137) kuş seslerinden gelen bir yansımadır. Gülensoy da kelimenin *cikcik* > *civciv* yansıma sözünden geldiğini söyler. (Gülensoy, 2007, s. 207). Eski Türkçe kaynaklarda olmasa da Eski Anadolu Türkçesinde *cüje* biçimiyle karşımıza çıkar. Tarama Sözlüğü’nde *cüje*’nin “civciv, yavru” anlamıyla *İskendername*’de geçtiği ifade edilmektedir. (Komisyon2, 1995, s. 780).

6. Çiçi “keçi çağırma ünlemi” (Komisyon, 1993, s.1204) < T. *çiçi* / Batı Anadolu köylerinde ve diğer bazı ağızlarda *çiçi* sözü, daha çok keçi, teke, oğlak gibi keçi cinsinden küçükbaş hayvanları çağırmak için kullanılır. Bu çağırma sözünün kapsamına koyun, koç, toklu gibi koyun türündeki diğer hayvanlar dâhil değildir. Fakat bazı ağızlarda bu söz tavuk ailesi için de kullanılmaktadır. Sözcük yansıma ses gibi görünmekle birlikte *keçi* sözünün muhtelif devirlerdeki

kullanımlarından bir arkaik kalıntı da olabilir. Eski Uygurca döneminden itibaren kayıtlarda vardır. Ağızlardaki *beçi beçi*, *cibiş cibiş*, *piçi piçi* de “keçi çağırma ünlemi”dir. Tarihsel dönemlerde de vardır. Karahanlıcada *çik çik* ve *çilik çilik*, keçi çağırma ve sürmek için kullanılır (Ercilasun- Akkoyunlu, 2014, s. 145). Çağatay sahasında keçi için *ciş* sözü vardır (Akbari, 2017, s. 351). Modern Uygurcada bu ünlem *çey çey*, *çi çive çigé çigé* şeklinde yaşatılır (Maimaitiaili 2019, 116, 119, 120).

7. Çüş “at ve özellikle eşeği durdurma için kullanılır” (Komisyon, 1993, s. III. 1309) < T. *tüş* < T. *tuşu* / Eşek durdurma ünlemi olarak yaygın bir şekilde kullanılan *çüş* sözünün yansıma sözcük olduğu yönünde bilgiler mevcuttur. Sözcük tarihi dönemler içinde bu haliyle tanıklanmaz, fakat yine de oldukça eski bir kullanım olduğu düşünülür. Kayıtlarda olmamasının nedeni bu sözün söz değeri taşımadığının düşünülmesi yüzünden olmalıdır. *Divanü Lügati't-Türk'te* eşeği durdurma sözü olarak geçen *tuşu tuşu* ikilemesi, *çüş* ünlemiyle benzerlik gösterir. (Ercilasun, Akkoyunlu, 2014, s. 904). Clauson Karahanlı Türkçesinde görülen bu sözcüğü *турушу* kaynağına ve *tur-* köküne bağlamaktadır (Clauson, 1972, s. 561). Bu durumda bu sözcük “düş, in, dur” emrinin Anadolu sahasında *çüş*’e dönmüş biçimi olabilir. Bazı yörelerde *çüşay* sözü de kullanılır. Yine *çüşük* “çocuk dilinde eşek” anlamına gelmektedir.

8. Deh ~ deha “binek ve koşum hayvanlarını yürütme ünlemi” (Komisyon, 1993, s. IV. 1404) < T. *deh* / Anadolu ağızlarında yaygın olan ünlemlerden biri olan *deha* sözü; öküz, eşek gibi koşum hayvanlarına “yürü!” anlamında söylenir. Özellikle bu hayvanlar durduğunda, hareket etmek istemediğinde *deha*, *deh* diye seslenilir. *Deha* ünlemi biraz daha vurgulu ve yüksek sesle ifade edilir. Diğer yörelerde *diha*, *di* gibi söylenişleri de vardır. Yine *dah*, *dâh*, *dâha*, *dâhdâh*, *dahey* de at, eşek ve başka hayvanları yürütme, kovalama ünlemidir ve Batı Anadolu’da yaygındır (Aydın, 2018, s. 138). Bu ünlemin izlerine tarihsel kayıtlarda ve Farsça, Yunanca, Ermenice gibi yakın dillerde rastlanılmamış olması, uzaklık bildiren ve “işte” anlamına gelen yansıma köklü *ta*, *te*, *tah*, *teh*, *tiha* ünleminin değişmiş biçimi olduğunu düşündürmektedir (Komisyon, 1993, s. 3854).

9. Dō ~ dōha “hayvanları, manda ve öküzleri durdurma ve yürütme ünlemi” (Komisyon, 1993, s. 1533) < T. *dōr* + *ha* < T. *tur-* / Batı Anadolu köylerinde öküz gücüne dayalı tarım yapıldığı dönemlerde öküzleri, öküzlerin çektiği öküz arabasını durdurmak ve yönlendirmek için kullanılan ünlemlerden en bilineni *dō* ve *dōha* ünlemleridir. *Dō* ünlemi büyük olasılıkla “dur” emrinin kalıplaşmış bir söyleyişidir. Zira Mudurnu, Nallıhan köylerinde *dō* yanında *duor*, *dōr* da denilir ki bu *dōr* biçimi geçiş dönemi ürünü olsa gerektir. Ünlem uzatılarak söylenir. *Dōha*’daki *ha* ünlemi ise gayretlendirme amaçlıdır. Dolayısıyla bu sözcük durdurma ve gayretlendirme sözüdür. Ağızlarda *doha*, *doğah*, *duha*, *doğhah*, *dōhah*, *dōvah*, *dovvah*, *dovvah* biçimleri de yaygındır. Tarihsel dönemlerde bu söze rastlanmaz, ancak sözün kaynağı olarak düşünülen *tur-* fiili Köktürkçeden

beri kaynaklarda vardır (Tekin, 2016, s.311). Aynı fiil Karahanlı dönemine ait tüm kaynaklarda “durmak” anlamıyla da tanıklanır (Üşenmez, 2006, s. 420).

10. Gek gek “tavuk çağırma ünlemi” (Komisyon, 1993, s. 1894) < T. *gel-* < *kel-* / Ağızlarda *geh geh, ge cu cu, geh ci ci* biçimleri de tavuk çağırma kullanılırken *gâh, gâh gâh* biçimi daha çok atları çağırma kullanılmaktadır (Komisyon, 1993, s. 1971). Bütün bu kullanımlarda bu ünlem “çağırma” anlamlıdır. Bu nedenle bu ünlemin *gel-* fiilinin emir biçiminde dönüştüğü düşünülmektedir. Bu fiil ise Köktürkçe döneminden beri Türk dilinde vardır (Tekin, 2016, s. 303).

11. Gıdı gıdı “köpek yavrusu; köpek, koyun, keçi çağırma ünlemi” (Komisyon, 1993, s. 2031, 2032; 2786) < Ermenice *kudik* / Köpekler için bir seslenme sözü olan *gıdı, gıdık, gıdı, gıdık, gıdık* sözünün Eski Türkçede “küçük, güdük, kısa” anlamına gelen *küt* sözünden geldiği düşünülür. Bu sözcük zaman içinde *kiçik* “küçük” kelimesiyle ses ve anlam karışmasına uğramıştır. Yine Farsçadaki *kuçek* ile Ermenicedeki *gudik* kelimelerinin de bununla bağlantılı olduğu yolunda görüşler vardır. Anadolu’da özellikle küçük köpekler için küçüklük, kısıklık ve sevimlilik anlamı verecek şekilde kullanılır. Öte yandan yine köpekler için seslenme ünlemi olarak kullanılan *kuçu kuçu* sözü de benzer bir mantıkla *küçük* kelimesinden türetilmiştir. Tuncer Gülensoy da bu kelimenin *kiçi*’den geldiğini söylemektedir, ancak *gıdı* sözcüğü bu sözcüğün Ermenice söylenişidir. Ağızlarda *gudik, guduk, gıdı gıdı, gıdık gıdık, gıdı gıdı, kıdı, kıdık, kıçık* gibi bağımsız ve ikilemeli kullanımları görülür. Sözcük genel olarak köpek yavrusu demekse de koyun ve keçi yavrusu için de küçüklüğü vurgulama amaçlı kullanılmıştır. Tarihsel dönemlerden Kıpçak-Memlük sahasında *küçük*, köpek yavrusudur (Zhamalian, 2016, s. 247). Bugünkü Türk lehçelerinde de bu söz vardır. *Divanü Lügati’t-Türk*’te geçen ve köpek enişini çağırma için kullanılan *tükü түкү* sözünün ise bu kelimenin metatezi olabileceği düşünülmektedir.

12. Gulü gulü “hindi” (Komisyon, 1993, s. 2191) < T. *gulü gulü* / Hindilerin -özellikle tüylerini kabartıp yelpaze şeklinde açan erkek hindilerin- çıkardığı bir ses olan *gulü gulü, guli, gulü* Anadolu Türk ağızlarında *hindi* sözcüğü yerleşmeden evvel bu hayvanlar için kullanılan bir adlandırmadır. Yansıma bir sözcük olarak hem “hindi” anlamında bir isim hem de hindilere seslenme anlamlı bir ünlem olarak kullanılır. Anadolu sahasında dile girip son dönemlere kadar köylerde kullanılan bu sözcük, mecaz anlamda “boş gürültü” anlamını da kazanmıştır. Sözcüğün çeşitli ağızlarda *gulik* biçimi de vardır.

13. Hōha “koşum hayvanlarını, öküzleri kovalama durdurma ünlemi, öküz ve inek seslenme çağırma ünlemi” (Komisyon, 1993, s. 2276; 4107, 2390, 3272) < T. *hō* + *ha* / Anadolu’nun birçok ağızında, Ankara, Bolu, Kastamonu gibi Oğuz boylarının yoğun yaşadığı yerlerde öküzlere seslenmek için kullanılan ünlemlerin en bilineni *hōha*’dır. Bu ünlem özellikle öküzü sürmek, bir yöne sevk etmek için

kullanılmıştır. *Hō* ünlemi dikkat çekme, *ha* ünlemi ise gayretlendirme amaçlıdır. Ağızlarda *hohame*, *haoha*, *voha*, *vohah*, *voh*, *veha*, *vō*, *voha gel*, *ho*, *oha*, *oğha*, *oho* gibi söylenişleri de yaygındır. Türk dilinin eski dönemlerinde rastlanmayan bu sözün kaynağı belirsizdir. *Boğa* kelimesinin Moğolcadaki telaffuzu olan *buha*’dan bozma olabileceği (Lessing, 2003, s.196) düşünülmekle birlikte *hoo* ve *haa* ünlemlerinin birleşimi olma ihtimali çok daha yüksektir.

14. Hoşt ~ oşt “köpek kovalama ünlemi” (Komisyon, 1993, s.3292, 3356) < T. *hoşt* / Köpekleri kovmak, korkutup kaçırmak için söylenen *hoşt*, *oşt* sözünün yansıma kökenli, ses taklidi bir sözcük olduğu düşünülüyor. Çok yaygın bir kullanımdır. Ağızlarda *hoşt* yanında *oşt*, *öşt* ünlemleri de karşımıza çıkar. Tarihsel dönemlerde bu söze rastlanmaz, ancak *oşt* sözünün aslı olduğu, *hoşt*’taki *h*’nin ünsüz türemesi örneği olması muhtemeldir. Ancak Türkçenin tarihsel metinlerinde *oşt* sözü görülmez. Bir ihtimal *oş/uş* + *it* sözünün birleşimi olabilir. Sözcük, Osmanlı dönemine ait yazılı kaynaklarda da vardır.

15. Höst ~ hōsta “at, katır, sığır durdurma, kovalama ünlemi” (Komisyon, 1993, s. 2437) < Yunanca *stasi* / Farsça *est* (?) / Anadolu ağızlarında at, katır, eşek, öküz gibi iri hayvanları durdurmak için kullanılan bir seslenme sözü olan *höst*, bazen insanlara da kaba bir ünlem olarak söylenir. Nallıhan köylerinde bu sözcük daha çok inek ve beygirler için kullanılır (Güler, 2024, s. 319). Çeşitli kaynaklarda kökeni her ne kadar *höst* yansıma sesi olarak gösterilse de neden böyle bir yansıma sözün kullanıldığına dair tatmin edici bir yanıt yoktur. Sözcüğün “dur!” anlamında bir ünlem olduğu düşünülürse bu anlamdaki Yunanca *stasi* ve Farsça *est* kelimeleriyle ilgili olabileceği, azınlıklar vasıtasıyla halk ağzında ünlem değeri kazandığı düşünülür. Muhtemelen baştaki *h* sesi ünsüz türemesi örneğidir. Tarihsel dönemlerde bu söze rastlanmamış olması; ağızlarda atları dırdurmak ve kovalamak için *est* ve *ist* biçimlerinin de kullanılması (Komisyon, 1993, s. 1787, 2560) Farsça *est*, Yunanca *stasi* kökenini destekler niteliktedir. Diğer taraftan bu ünlem Osmanlı döneminde yazılı dile girmiştir.

16. Kele “boğa; boğa çağırma ünlemi” (Komisyon, 1993, s. 2725) < T. *kele* / *Kele*, Anadolu ağızlarında ve ölçünlü dilde genellikle boğa, dana için yapılan bir adlandırmadır. Aynı sözcük çeşitli cümlelerde ünlem olarak da karşımıza çıkar. Nallıhan, Mudurnu köylerinde bu sözcük özellikle *ayağa gelen* (kızıışan) inekleri çekerken (boğayla çiftleştirirken) danayı, boğayı kıskırtmak için tekrarlı biçimde söylenir (Güler, 2024, s. 337). Sözün Farsçadan geçtiğine dair bilgiler vardır. Ancak ikileme şeklinde ünlem olarak kullanılan biçimi Ermenicede de bulunur. Diğer birçok ağızda “güzel iyi; hey, yahu anlamında ünlem kız veya kadın çağırma ünlemi” olarak da karşımıza çıkar. Tarihsel dönemlerde bu anlamda rastlanmaz. Eski Uygurcada *kele*, saygı, hürmet demektir. (Wilkens, 2021, s. 362), Çağataycadakele “yük hayvanı olarak kullanılan veya etleri, sütleri için beslenen hayvanların adıdır” (Rahimi, 2016, s.1420). Sağmal inek için kullanılır. (Akbari, 2017, s. 429). Azerbaycan Türkçesinde *kələ* “cins artırmak

üçün saxlanılan axtalanmamış, burulmamış cinslik kel” (Oruçov, 2006, s. 670) diye tanımlanır.

17. Kırı “eşek yavrusu, sıpa” (Komisyon, 1993, s. 2822) < Soğdça *جر khar* / Türkçede eşek kelimesi bütün dönemlerde ve bütün Türk lehçelerinde karşımıza gelir. Bu durum Anadolu ağızları için de geçerlidir. *Kırı*, *kırr* sözü ise “eşek çağırma ünlemi” olarak ağızlarda mevcuttur. Bu sözcüğün nereden geldiği hususunda farklı görüşler vardır. Sözcük Farsçada *khar*, Kürtçede *kher* biçimindedir. Dolayısıyla bu kökenden geldiği açıktır, ancak söylendiği gibi son dönemlerde Kürtçeden geçtiği yolundaki yaklaşım mantıklı değildir. Zira Karahanlı devrinden beri bu sözcüğün Türk boyları arasında yerleştiği görülür (Üşenmez, 2006, s. 203). O halde bu kelime daha erken bir evrede, Soğdça döneminde Uygur ve Karahanlı Türkçesine girmiş ve halk hafızasına yerleşmiş olmalıdır. Türk toplumu kendi sözcüğü olan *eşek*’i isim olarak kullanırken *kırı*, *kırr* kelimesini eşek çağırma ünlemi olarak benimsemiştir. “Gē kırrr gē, gāçma gē, kırr gē!” şeklinde söylenir. Ağızlarda *kırı*, *kiri*, *kırık*, *kirik*, *kuri*, *kurık*, *kurik*, *kürük*, *kirik*, *kıro*, *kuro kuro*, *kurriş kurriş* biçimleri de görülür (Komisyon, 1993, s. 3009). Tarihsel dönemlerde Eski Uygurcadan beri kayıtlarda vardır. (Wilkens, 2021, s. 372), Karahanlıca döneminde *erre* sözünün eşekler çiftleştirilmeden önce söylendiği bilgisi vardır. Memlük sahasında *har* “eşek” demektir (Zhamalian, 2016, s. 148). Çağataycada *kılır* “yabani eşek” için kullanılır. Çağdaş Türk lehçelerinde de aynı anlam tanınlanır. Yeni Uygurca *qır*, eşeği çağırmaq için kullanılan kelimedir. (Maimaitiaili, 2019, s. 354), Kırgızcada *kırr* (Yudahin, 1965, s. 460), Kazakçada *qur* (*kur*) atları çağırma nidasıdır (Keneşbayoğlu, 1984, s. 181).

18. Kışt ~ kış kış “kümes hayvanlarını kovalama ünlemi” (Komisyon, 1993, s. 2846) < Ermenice *kşel* / Tavuk ve hindi gibi kanatlı hayvanları kovalamak, kaçırmak için söylenen *kışt*, *kış* sözü, bazı ağızlarda *kışe* şeklinde de söylenir. Her ne kadar yansıma bir ses gibi dursa da bu kelimenin Ermenice *kşel*’den geçtiğine dair bilgiler mevcuttur. Ağızlarda *kışe kışe*, *kışt kışt*, *kışı kışı*, *kış kışt*, *kışe kışe*, *kışa*, *kış*, *kışı kışı*, *kışt* gibi söyleyişlerine de rastlanır (Komisyon, 1993, s. 2845). Osmanlı dönemine ait Evliya Çelebi *Seyahatnamesi*’nde de tespit edilmiştir.

19. Kuçu ~ kuçu “köpek çağırma ünlemi” (Komisyon, 1993, s. 2989, 3018) < T. *küçük* < T. *kiçig* / Köpek seslenme ünlemi olan *kuçu*, aynı zamanda “köpek” anlamında da kullanılır. *Kuçu kuçu* sesi köpeği yanına çağırmaq ya da onu kışkırtmaq için genellikle “Gel kuçu kuçu!” cümlesinde kullanılır. Sözcük yakın dillere de Türkçe üzerinden geçmiştir; *kudik gudik* biçimi de vardır. Kaynaklarda sözcüğün *küçü*, *kiçi* “küçük” sözünden geldiği ifade edilmektedir ki Kıpçak sahasındaki kullanımlar bunu destekler. Ağızlarda *kuti kuti*, *kücü kücü* seslenişleri de görülür. Tarihsel dönemlerden Karahanlıcada *kiçig* “küçük, genç” (Üşenmez, 2006, s. 425, 272); Harezmi Türkçesinde “küçük, yaşça küçük; önemsiz” anlamında *kiçig* vardır (Aşçı, 2016, s. 340). Kıpçak-Memlük sahasında

küçük “köpek yavrusu”dur. (Zhamalian, 2016, s. 247). Aynı sözcük Gürcüce ve Ermenice ile Azerbaycan Türkçesinde de vardır. Azerbaycan Türkçesinde *küçük* “it balası; uşaq” (Oruçov, 2006, s.773); Yeni Uygurcada *kuçuk* “köpek yavrusu” (Maimaitiaili, 2019, s. 254, 263). Kırgızcada *küçük* “enik, köpek veya kurt yavrusu” (Yudahin, 1965, s. 534); Kazakçada *küşik* “köpek yavrusu”dur (Keneşbayoğlu, 1984, s. 149).

20. Mah mah “hayvan çağırma ünlemi, sığır, deve ve köpek çağırma ünlemi” (Komisyon, 1993, s. 3104) < T. *ma* / Özellikle Batı Anadolu ağızlarında *mak mak* biçiminde de görülen bu ünlem, çeşitli evcil hayvanların çağırılmasında kullanılmaktadır. Kaynağı kesin olmamakla birlikte Eski Uygurcadan beri Türk dilinde bulunan “ayrıca, bile, hatta” anlamı *ma* sözüyle bağlantılı olmalıdır. Modern Uygurcada bu söz *ma ma*, *mah mah*, *mo mo* biçimlerinde at, inek, köpek çağırma sesi olarak karşımıza çıkar (Maimaitiaili, 2019, s. 273, 289).

21. Nişt ~ niş “sığır kovalama, inek çağırma ünlemi” (Komisyon, 1993, s. 3252) < T. *ini* + *ş* (?) / Türk dilinin tarihsel dönemlerinde rastlanmayan bu kelimenin yansıma kökenli olduğu değerlendiriliyor. Hem Türk dillerine hem de yakın dillerde “inek” anlamı taşıyan *niş*, *nişt* benzeri bir sözcük yoktur. *Nişt*, sözlüklerde olmasa da halk ağzında “inek” anlamında bir seslenmedir. Muhtemelen *inek* sözcüğünün küçültme eki almış biçimidir. Aynı zamanda sığır kovalama ünlemidir, özellikle sığırları kaçırmak, uyarmak için söylenir. Yine yaygın olarak “gel veya git inek” anlamında *ge niş*, *niş ge* sözleri de kullanılır. Antalya yöresinde bu söz *geldüş*’tür. Yine ağızlarda *nişke*, *neş*, *nişke*, *geneş*, *genneş*, *geniş geniş*, *geleküş*. *gelpiş* söyleyişleri de mevcuttur (Komisyon, 1993, s. 1992). Tarihsel dönemlerde bu kullanıma rastlanmaz ancak *ingek* > *inek* sözcüğü Köktürkçeden beri vardır. (Tekin 2016, 301). Azerbaycan Türkçesinde benzer bir kullanım olan *hiş* “öküzü, kəli sürmək üçün işlədilen nida”dır. (Oruçov, 2006, s. 394).

22. Pisi ~ pisi pisi “kedi” (Komisyon, 1993, s. 704, 3460); *bisi bisi* “kedi çağırma ünlemi” (Komisyon, 1993, s. 704) < T. *müşük* < *Soğd müşkiç* / Eski Uygurca döneminden itibaren Soğdçadan dilimize giren *müşük* “kedi” sözcüğü tarihsel dönemlerde (Wilkens, 2021, s. 477) ve Türk dilinin çağdaş ağızlarında *pisik*, *pisi* gibi sözlere dönüşmüştür (Tekin-Cantürk, 2019, s. 457). Karahanlıcada *müş* “Çiğil lehçesinde dişi kedi” diye tanımlanır. Harezmi sahası eseri olan *Kıyasü'l-Enbiya*’da “Müşük tamdın tamğa aşır yörise yüz yıgaç yer yörir erdi.” biçiminde geçer (Aşçı, 2019, s. 149). Anadolu ağızlarında bu sözcük *kedi* isminin yerini almamış ancak kedilere yapılan seslenmelerde ikileme şeklinde kullanılır olmuştur. Bu sözcük ayrıca yağlı bir hamur yemeği ile kedi bıyığına benzeyen sapları olan bir bitki için de kullanılır. Kedi için çeşitli ağızlarda *bisi*, *bisik*, *büssük*, *bisten*, *pisik*, *püsük*, *pistan*, *pisük*, *pişik*, *püssük*, *pusuk*, *pisigen*, *bisi*, *bisük*, *bisten*, *bişi* gibi adlandırmalar da bulunur (Komisyon, 1993, s. 704, 3460).

23. Tös~ töst “at, sığır vb. hayvanları çevirme, durdurma, kovalama ünlemi” (Komisyon, 1993, s. 3984) < T. *tös* / Orta ve Kuzey Anadolu ağızlarında tespit edilen bu ünlem, Batı Anadolu ağızlarında pek görülmez. *Höst* ünleminin bir başka şeklidir. Bu ünlemin kaynağı belirsizdir. Eski Türkçe kaynaklarında tanıklanmaz, ancak *Divanü Lügati’t-Türk*’te geçen ve “çabuk çabuk” anlamına gelen *tus tus* ikilemesiyle bağlantılı olabileceği gibi (Üşenmez, 2006, s. 421) Yunancadaki *tos* “vur” sözcüğü ile de ilişkili olabilir (Altunbaş, 2011, s. 43).

24. Tut tut! “Yakalamak, ele geçirmek, yaklaşmak, bağlamak” (TDK Sözlük) < T. *tut-* / Köktürkçe döneminden beri dilimize ait kaynaklarda yer alan *tut-* fiili, Türkiye Türkçesinde onlarca anlamda karşımıza gelir. Sözcüğün ağızlardaki anlamlarından biri de “yakalamak, kapmak”tır. Özellikle Nallıhan, Mudurnu gibi bazı Batı Anadolu ağızlarında köpekleri kışkırtmak, birisine saldırmasını sağlamak için köpekler “Tut, tut, tut!” diye seslenilir (Güler, 2024, s. 478). Aynı kışkırtma ünlemi bazı yörelerden *oş oş, oşkiş oşkiş*, (Komisyon, 1993, s. 3292) şeklindedir. Yine *yeh yeh, den den, gobis gobis* ikilemeleri de köpek çağırma ünlemidir (Komisyon, 1993, s. 691, 3291, 2088).

25. Vidi ~ vidik “hindi yavrusu” (Komisyon, 1993, s. 4104, 4105) < T. *vidi* / Tarihî kaynaklarda olmayan bu ünlem Nallıhan, Mudurnu, Göynük köylerinde de son dönemlere kadar sıkça kullanılmıştır. Özellikle hindileri çağırarak, yönlendirmek için bu kelime tekrarlanmıştır. Yansıma kaynaklı bir sözcük olduğu düşünülmektedir. *Vivi* sözü de aynı manadadır. Ağızlarda bu sözcük ayrıca kaz yavrusu, ördek yavrusu; tavuk, ördek ve hindi yavrularını çağırma ünlemi olarak kullanılır. Yine *vik vik* “hindi çağırma ünlemi”; *vit vit* “kaz, ördek, hindi çağırma ünlemidir.” (Komisyon, 1993, s. 4104, 4105). Sözcük Osmanlıca döneminden beri yazılı kaynaklarda vardır.

26. Viyā ~ yuha ~ yukha “kuşları kovalama ünlemi” (Komisyon, 1993, s.1003, 4313) < T. *viya/yuha* / Bolu, Ankara köylerinde halk tarafından tavuklarını kapmaya gelen kartal, doğan, akbaba gibi yırtıcı kuşları kaçırmak için bağırarak söyledikleri *viyā* ünlemi (Güler, 2024, s. 495), diğer ağızlarda *yuhā* şeklinde vardır. *Yuhā* ünlemi baz alındığında bu ünlemin lanetleme, kınama bildiren *yuh, yuf* ünlemiyle bağlantılı olduğu anlaşıyor. Yine bazı ağızlarda yılan, kertenkele gibi zararlıları kaçırmak için de bu ünlemin kullanıldığına dair bilgiler mevcuttur. Tarihsel dönemlerde bu söze rastlanmaz. Sözcüğün kaynağı olan *yuf*, Eski Anadolu Türkçesi döneminden beri yazılı kaynaklarda vardır. Aşık Paşa’nın *Garib-name*’sinde “âdem iken hayvân olduñ yū saña” cümlesinde geçer (Komisyon2, 1995, s. 4702).

Sonuç

Anadolu Türkçesindeki söz varlığının bir parçası olan hayvan seslenme ünlemleri, Türk kültür yapısının bir parçasıdır. Bu ünlemlerden ağızlarda çok sayıda tespit edilmesine rağmen makalede en yaygın olanları incelenmiş, bu sözcüklerin kökenleri tespit edilmeye çalışılmıştır. İncelenen 26 seslenme

ünleminin ağızlarda benzer söylenişlerinin olduğu, bu ünlemlerin ikileme şeklinde de kullanıldığı görülmektedir. Söz konusu ünlemlerin kullanım amaçları arasında çağırma ve yönlendirme başta gelmektedir. Ayrıca kovma, kışkırtma, durdurma, kızma, sevgi gösterme anlamlı olanları da vardır. Bazı ünlemler sadece bir tür hayvan için kullanılırken, bazılarının farklı hayvanlar için birden fazla amaçla kullanıldığı göze çarpmaktadır. Diğer yandan bu ünlemlerin sadece yansıma birer sözcük olmadığı, çoğunun Eski Türkçede ya da Moğolca, Soğdça, Farsça, Yunanca, Ermenice gibi Türk kültürüne yakın dillerde seslenen hayvanla ilgili anlamlı sözcükler olduğu saptanmaktadır. Bu ünlemlerle ilgili tespitler aşağıda tabloda sayı olarak verilmiştir.

Çağırma amaçlı	Yönlendirme için	Kovma amaçlı	Durdurma amaçlı	Kızma belirten
18	21	3	3	4
Anlamlı sözcük	Yansıma kaynak	Türkçe köken	Yabancı köken	İkilemeli
20	6	20	6	17

Hakem Değerlendirmesi: Kör hakemlik.

Yazarların Katkı Düzeyleri: Tek Yazar %100.

Etik Komite Onayı: Yazar tarafından çalışmanın etik kurul iznine tabi olmadığı bildirilmiştir.

Finansal Destek: Yazar çalışma ile ilgili bir finansal destek alınmadığını bildirmiştir.

Çıkar Çatışması: Yazar çalışma ile ilgili potansiyel çıkar çatışması bulunmadığını bildirmiştir.

ETİK ve BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI

Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara ve bilimsel atıf gösterme ilkelerine riayet edildiğini yazar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Ege Üniversitesi Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk makale yazarına aittir.

KAYNAKÇA

- Akbari, N. (2017). *Mirza Ali Baht'ın Çağatayca Sözlüğü: Ferheng-i Azferi (Marufü'l-Lugat) İnceleme, Metin, Dizin* (Tez No. 485569) [Doktora tezi, Gazi Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Altunbaş, A. (2011). *Rumca-Türkçe Türkçe-Rumca Sözlük*. Kendi Yayınları.
- Aşçı, M. (2019). *Harezm Türkçesinde söz yapımı* (Tez No. 548889) [Doktora tezi, Gazi Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Aydın, A. (2018). Anadolu ağızlarında ünlemler ve bir sınıflandırma denemesi. *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi (SKAD)*, 4(7), 101–162.
- Cesur, N. (2023). *Negation in Pazar Laz*. Boğaziçi University Press.
- Clauson, G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth century Turkish*. Clarendon Press.
- Demirbağ, M. (2017). Türkiye Türkçesi ağızlarında seslenme sözleri. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, 6(4).

- Ercilasun, A. B. ve Akkoyunlu, Z. (2014). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânı Lugâtı 't-Türk: Giriş, metin, çeviri, notlar, dizin*. Türk Dil Kurumu.
- Eren, H. (1953). Onomatopeelere ait notlar. *Türkiyat Mecmuası*, 10, 55–58.
- Eren, H. (1999). *Türk dilinin etimolojik sözlüğü*. Bizim Büro.
- Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe sözcüklerin köken bilgisi sözlüğü*. Türk Dil Kurumu.
- Güler, M. (2024). *Etimolojik ve folklorik incelemeli Nallıhan ağzı sözlüğü*. Kitap 72.
- Gürsoy-Naskali, E. ve Duranlı, M. (1999). *Altayca-Türkçe sözlük*. Türk Dil Kurumu.
- Keneşbayoğlu, K., Oraltay, H., Yüce, N. ve Pınar, S. (1984). *Kazak Türkçesi sözlüğü*. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Kılıç, G. (2023). *Tarihî ve etimolojik Türkiye Türkçesi lugatında alıntı sözler* (Tez No. 123456) [Yüksek lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Komasyon. (1993). *Türkiye 'de halk ağzından derleme sözlüğü*. Türk Dil Kurumu.
- Komasyon. (1995). *XIII. Yüzyıldan beri Türkiye Türkçesiyle yazılmış kitaplardan toplanan tanıklarıyla tarama sözlüğü*. Türk Dil Kurumu.
- Lessing, F. (2003). *Moğolca sözlük* (G. Karaağaç, Çev.). Türk Dil Kurumu.
- Orucov, E. H. ve Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası. (2006). *Azerbaycan dilinin izahlı lügati*.
- Rahimi, F. (2016). *Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi Sözlüğü* (Tez No. 441017) [Doktora tezi, Gazi Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Tekin, F. ve Cantürk, S. (2019). Giresun ve yöresi söz varlığında hayvan adları ve hayvancılık kavram alanı. *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 9(3), 451–467.
- Tekin, T. (2016). *Orhun Türkçesi grameri*. Türk Dil Kurumu.
- Üşenmez, E. (2006). *Karahanlı Türkçesi sözlüğü* (Tez No. 190026) [Yüksek lisans tezi, Dumlupınar Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Wilkens, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen*. Universitätsverlag.
- Yudahin, K. K. (1965). *Kirgizsko-Russkiyslovar – Kırgızça-Orusça Sözdük* (A. Taymas, Çev.). Sovetskayaençiklopediya Basması.
- Yüceol Özezen, M. (2004). Türkiye Türkçesi konuşma dilinde seslenme sözleri üzerine gözlemler (Genel sınıflama). *Türk Dili Kurultayı Bildirileri*. Türk Dil Kurumu.
- Yüceol Özezen, M. (2024). Ünlem mi yansıma mı? (Türkçede ünlemler ve yansımalar üzerine yeni bir sınıflama denemesi). *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 9(1), 377–418.
- Zhamalihan, K. (2016). *Kıpçakçanın söz varlığı* (Tez No. 422930) [Doktora tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.

EXTENDED SUMMARY

In Turkish societies, whose main occupation has been animal husbandry from the past to the present, various exclamations have been used to direct animals. It has been said that these exclamations are used to call animals to a place, to stop a moving animal or to move a stationary animal. In our article, the most common exclamations used to direct various domestic animals are listed and the usage, historical background and etymological structure of these exclamations are tried to be explained.

Animal call can be a word with a single meaning, or it can be a reduplication, the animal's own name or a sound analogy. Animal call exclamations, like other vocabulary, are valuable in terms of language and these words are the cultural and folkloric richness of the society. It is necessary and important to research and examine these exclamations from an etymological and folkloric perspective.

In the article, the main animal call exclamations that we encounter in various dialects of Anatolia and that are on the verge of being forgotten are discussed and the origin and cultural characteristics of the most common of these words are tried to be revealed. Not all animal exclamations found in Anatolian dialects, but the most common ones are discussed and examined below. The most frequently used form of the word during the examination was taken as the title, while the other forms are included in the description section. The meaning of the word is also given according to the Compilation Dictionary.

The exclamations examined in the article are as follows.

1. Bici “Come on, hurry” exclamation used to take animals to work.
2. Bili bili “exclamation for calling poultry”
3. Bodu bodu “exclamation used when watering cows”.
4. Bürr “sound for calling sheep”.
5. Cü cü: Exclamation for calling chickens.
6. Çiçi “exclamation for calling goats” is mostly used to call small animals such as goats and goats.
7. Çuş “used to stop a horse and especially a donkey”
8. Deh ~ deha “exclamation for crawling and driving” The word deha is one of the common exclamations in Anatolian dialects.
9. Dō ~ dōha “exclamation for stopping and driving animals, water buffalos and oxen” The dō exclamation is probably the stereotypical pronunciation of the command “stop”.
10. Gek gek “exclamation for calling chickens”. Although different forms are used to call chickens in different dialects, the gah form is most often used to call horses.
11. Gidi ~ gidik ~ gidi gidi “baby dog; exclamation for calling dogs, sheep, goats”
12. Gulü ~ gulügülü “turkey” Gulü-guli is a sound made especially by male turkeys.
13. Hōha “exclamation to stop chasing running animals, oxen, exclamation to call oxen and cows”
14. Hosht ~ osht “exclamation to chase dogs” It is said to chase or scare dogs.
15. Hōst ~ hōsta “exclamation to stop, chase horses, mules, cattle” It is used to stop large animals such as horses, mules, donkeys and oxen.

16. Kele “bull; exclamation to call bull” Kele is used for “bull, calf” in Anatolian dialects and the standard language.

17. Kırı “donkey colt, colt” The Turkish word for donkey is encountered in every period and every Turkish dialect.

18. Kisht ~ kışh kışh “exclamation to chase poultry”.

19. Kuçu ~ kuçu “dog calling exclamation” Kuçu, an exclamation for dog, is also used in the meaning of “dog”.

20. Mah mah “animal calling exclamation, cattle, camel and dog calling exclamation”.

21. Nisht ~ nish “cattle chasing, cow calling exclamation” This word, which does not appear in the historical periods of the Turkish language, is thought to be of onomatopoeic origin.

22. Pisi ~ pisi pisi “cat” bisi bisi “cat calling exclamation” It entered our language from Sogdian in the Old Uyghur period.

23. Tös ~ töst “exclamation to turn, stop, chase animals such as horses, cattle, etc.”

24. Tut tut! “Catch, catch”. Especially in Western Anatolian dialects, “Tut, tut!” is said to provoke dogs.

25. Vidi ~ vidik “turkey cub” Used as an exclamation to call chickens, ducks and turkeys.

26. Viyā ~ yuha ~ yukha “bird chasing exclamation”

It is seen that the 26 exclamations examined are also used in the form of reduplication. The main purpose of these exclamations is to call and direct. There are also those that mean to chase, provoke, stop, anger and show love. While some exclamations are used for only one type of animal, it is striking that some are used for more than one purpose for different animals. On the other hand, it has been determined that these exclamations are not just words of sound assimilation, but most of them are meaningful words related to animals called in Old Turkish or in languages close to Turkish culture such as Mongolian, Sogdian, Persian, Greek and Armenian.

Kayıt Dışı Ekonominin Belirleyicileri: Türk Devletleri Teşkilatı Ülkeleri Üzerine Bir İnceleme

Determinants of the Shadow Economy: A Study on the Organization of Turkic States Countries

Kenan İLARSLAN (Sorumlu yazar / Corresponding author)

Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi, Bolvadin Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Muhasebe ve Finans Yönetimi Bölümü, ilarslan@aku.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5097-7552

N. Serap VURUR

Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi, Bolvadin Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Muhasebe ve Finans Yönetimi Bölümü, serapvurur@aku.edu.tr, ORCID: 0000-0003-4339-6474

Özet

Bu çalışma, Türk Devletleri Teşkilatı (TDT) ülkelerinde kayıt dışı ekonominin belirleyicilerini araştırmayı amaçlamaktadır. Kayıt dışı ekonomi, literatürde farklı değişkenler kullanılarak geniş kapsamda incelenmiş olmasına rağmen, henüz Türk Devletleri Teşkilatı ülkelerinde ele alınmamıştır. Bu yüzden, bu çalışma kayıt dışı ekonominin ekonomik, sosyal ve finansal belirleyicilerini, ampirik literatürde incelenmemiş olan TDT ülkeleri özelinde araştırmayı hedeflemektedir. Çalışmada, 1994-2023 dönemi verileri kullanılarak eşanlı panel kantil regresyonu yöntemiyle analizler yapılmıştır. Çalışmanın bulgularına göre, finansal gelişmişlik düzeyi, kayıt dışı ekonomi üzerinde asimetric etkilere sahiptir. Diğer yandan insani gelişmişlik düzeyi ve yolsuzlukla mücadele endeksi kayıt dışı ekonomiyi azaltıcı bir etkiye sahiptir. Enflasyonun ise kayıt dışı ekonomi üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi bulunamamıştır. Kayıt dışı ekonomi ile mücadelede sadece finansal ve ekonomik faktörler değil, aynı zamanda sosyal ve politik unsurlar da önemlidir. Bu bulguların, özellikle az gelişmiş veya gelişmekte olan ülkelerdeki karar vericiler için önemli bir referans olabilecek nitelikte olduğu söylenebilir.

Anahtar kelimeler: Kayıt dışı ekonomi, finansal gelişmişlik endeksi, yolsuzlukla mücadele endeksi, insani gelişme endeksi, enflasyon

Abstract

This study aims to investigate the determinants of the shadow economy in the countries of the Turkic States Organization (OTS). Although the shadow economy has been extensively studied in the literature using various variables, it has not yet been addressed in the Organization of Turkic States countries. Therefore, this study aims to investigate the shadow economy's economic, social, and financial determinants specifically within the Organization of Turkic States context. This area has not been examined in the empirical literature. The study uses data from 1994-2023 and employs simultaneous panel quantile regression for analysis. According to

Atıf / Citation: İlarslan, K. ve Vurur, N. S. (2024). Kayıt Dışı Ekonominin Belirleyicileri: Türk Devletleri Teşkilatı Ülkeleri Üzerine Bir İnceleme. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 24 (2), 481-506. <https://doi.org/10.32449/egetid.1522986>

the findings of this study, the level of financial development has asymmetric effects on the shadow economy. On the other hand, the level of human development and the control of the corruption index have reduced the shadow economy. Inflation does not have a statistically significant impact on the shadow economy. Combating the shadow economy requires financial, economic, social, and political elements. These findings can serve as a valuable reference, particularly for decision-makers in underdeveloped or developing nations.

Keywords: Shadow economy, financial development index, control of corruption index, human development index, inflation

Kayıt dışı ekonomi uzun zamandır var olan ve dünya çapında da artan bir olgudur. Dünya nüfusunun yaklaşık %60'ı kayıt dışı sektörlerde çalışmaktadır. Kayıt dışılık çoğunlukla gelişmekte olan ekonomilerde yaygın olmakla birlikte, gelişmiş ekonomilerde de önemli bir yer tutmaktadır. Ortalama olarak, düşük ve orta gelirli ülkelerde kayıt dışı ekonomi Gayrisafi Yurtiçi Hasıla (GSYH)'nın %35'ini, gelişmiş ekonomilerde ise %15'ini temsil etmektedir. Latin Amerika ve Sahra Altı Afrika, kayıt dışı ekonominin en yüksek seviyelerine sahipken, Avrupa ve Doğu Asya, farklı düzeylerde. En düşük kayıt dışı ekonomi seviyelerine sahip bölgelerdir (IMF, 2021).

Kayıt dışı ekonominin bir ülkenin toplam ekonomik hacmindeki payı zamanla artabilir veya azalabilir. En kötü senaryo, kayıt dışı ekonominin bir ülkenin veya birden fazla ülkenin oluşturduğu birliklerin faaliyetlerinin en büyük kısmını oluşturmalarıdır (Kravchenko ve ark., 2023). Ülkeler arası birlik faaliyetlerinden biri de Türk Devletlerini bir araya getiren Türk Devletleri Teşkilatı (TDT)'dir. Teşkilat, Türk Devletleri arasında kapsamlı iş birliğini teşvik amacı ile 2009 yılında Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Türkiye tarafından uluslararası bir örgüt olarak kurulmuştur. 2019 yılında Özbekistan teşkilata tam üye olarak katılmıştır. Günümüzde beş tam üye ve Macaristan, Türkmenistan ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti ise gözlemci üye olarak teşkilata katılmışlardır. Kayıt dışı ekonomi literatürde farklı değişkenler kullanılarak geniş çapta incelenmiş olsa da henüz Türk Devletleri Teşkilatı ülkelerinde incelenmemiştir. Bu nedenle, bu çalışma kayıt dışı ekonominin ekonomik, sosyal ve finansal belirleyicilerini ampirik literatürde fazla incelenmemiş olan TDT özelinde araştırmayı amaçlamaktadır. Çalışmanın, TDT özelinde kayıt dışı ekonomiyi araştırması ve yolsuzlukla mücadele endeksi kullanılarak yapılmış ender çalışmalardan biri olması itibarıyla literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Çalışma; finansal, ekonomik ve sosyal göstergelerin kayıt dışı ekonomi üzerinde etkisi var mıdır? Şeklinde belirtebileceğimiz araştırma sorusu çerçevesinde kurgulanmıştır. Yapılan ekonometrik analizler sonucunda kayıt dışı ekonomi üzerinde finansal gelişmişlik düzeyi, insani gelişmişlik düzeyi ve yolsuzlukla mücadele endeksinin etkisi yoktur diyemeyiz. Elde edilen bulguların, bu ülkelerde uygulanan mevcut kayıt dışı ekonomiyi önleme politikalarının iyileştirilmesine olanak sağlayacağı düşünülmektedir.

Çalışma, dört bölümden oluşmaktadır. Giriş sonrası kayıt dışı ekonomi kavramına ilişkin kavramsal çerçeve birinci bölümü oluşturmaktadır. İkinci bölümde literatür incelemesi yapılmıştır. Üçüncü bölümde çalışmanın metodolojisine yer verilmekte, dördüncü bölümde TDT'nın kayıt dışı ekonomi belirleyicileri analiz edilmiş ve bulgular sunulmuştur. Sonuç bölümüyle ise çalışma tamamlanmaktadır.

1. Kavramsal Çerçeve

Kayıt dışı ekonomi, literatürde gölge, düzensiz, gri, yer altı ekonomisi olarak adlandırılmasından yola çıkılarak resmi istatistiklere kaydedilmeyen faaliyetler olarak tanımlanabilir. Kayıt dışı ekonominin farklı içerik ve kapsamlarıyla tanımları bulunmaktadır. Smith (1997), göre kayıt dışı ekonomi yasal ya da yasa dışı olarak Gayri Safi Milli Hasıla (GSMH) hesaplamalarına dahil edilmeyen piyasaya dayalı tüm mal ve hizmet üretimini kapsar. Thomas (1999), ise ulusal gelir hesaplarında yer almayan tüm faaliyetleri bu tanıma dâhil eder. Frey ve Schneider (2000), milli gelirden yer alması gereken ancak kaydedilmemiş tüm üretken faaliyetleri kayıt dışı ekonomi olarak tanımlamaktadır. Rei ve Bhattacharyya (2008), dolaşımdaki nakit verilerinden elde edilen potansiyel milli gelir ile kayıt altındaki gelir arasındaki farkı kayıt dışı ekonomik faaliyet olarak tanımlamaktadır.

Kayıt dışı ekonominin farklı tanımları olduğu gibi boyutunun ölçümü ve tahmininde de farklı yaklaşımlar bulunmaktadır. Bu yaklaşımlar, çeşitli faaliyetlerin doğrudan ölçülmesi, satıcı veya müşterilerle doğrudan görüşmeler yapılması, istihdam istatistikleri üzerinden kayıt dışı çalışanların tespit edilmesi ve milli gelirle tüketim ve gelir kalemlerinin karşılaştırılması yoluyla kayıt dışı ekonominin belirlenmesi gibi yöntemleri içerir (Tanzi,1983).

Literatürde kullanılan yöntemler doğrudan, dolaylı ve model yaklaşımları olarak üçe ayrılmaktadır. Anket ve vergi denetimi uygulaması doğrudan ölçüm yöntemleridir. Bu iki yöntem, maliyetli, zaman alıcı ve önyargı içerebilen ancak doğrudan ölçümde kullanılan iki ana yöntemdir. Doğrudan yöntemler kullanılarak yapılan çalışmalar sınırlıdır ve genellikle küçük anketler kullanılmıştır. Vergi denetimi tahminleri ise kamu otoriteleri tarafından başarıyla engellenen kayıt dışı faaliyetleri yansıtır, ancak yetersizdir (Manzoor ve Ahsan, 2024). Vergi mükelleflerinin kayıt dışı faaliyetleri konusunda gerçeğe uygun bilgi vermelerini beklemek, fazlasıyla iyimser bir yaklaşım olmaktadır. Kayıt dışı ekonomiyi ölçmede kullanılan dolaylı yöntemler ise makro ekonomik yaklaşımları içermektedir. Dolaylı yöntemler ulusal gelir ve ulusal harcama, resmi ve gerçek işgücü (İstihdam yaklaşımı), işlem yaklaşımı, para talebi yaklaşımı ve fiziksel girdi yöntemi olarak beş kategoriye ayrılmaktadır. Gelir yaklaşımında, bireylerin gelir akışlarını gizleyip harcamalarını gizleyememeleri durumunda; gelirleri ile harcamaları arasındaki tutarsızlık kayıt dışı ekonominin büyüklüğünün göstergesidir (Yoo ve Hyun, 1998). İstihdam yaklaşımında ise,

nüfusun, sivil işgücü arzının ve istihdamın zaman içindeki gelişimi incelenerek kayıt dışı ekonominin büyüklüğü tahmin edilmektedir. Resmi işgücünün, kayıt dışı işgücüyle ters bir ilişki içinde olduğunu ifade eder. Resmi işgücündeki bir artış, kayıt dışı istihdamda bir azalmaya işaret eder. Ancak bu yöntem, resmi işgücünün büyüklüğünü etkileyen diğer faktörleri dikkate almaz. Örneğin, bir ekonomik kriz sonucunda resmi işgücünde bir azalma meydana gelmesi veya bireylerin aynı anda hem resmi hem de kayıt dışı sektörlerde çalışabilmesi de mümkündür (Schneider ve Enste, 2000). İşlem yaklaşımı, Fischer'in niceliksel para teorisine dayanmaktadır. Fiyatların işlem hacmiyle çarpımı gayri safi milli hasılayı aşarsa, bu durumda bir kayıt dışı sektörün varlığı söz konusudur. Ancak, bu yöntemin baz yılında kayıt dışı ekonominin sıfır olmasını gerektirmesi en büyük zayıflıklarından biridir (Psychoyios ve arkadaşları, 2021; Schneider ve Enste, 2000). Para talebi yaklaşımı, Cagan (1958) ve Tanzi (1999)'un çalışmalarına dayanmaktadır. Bu yöntem kayıt dışı ekonomik faaliyetlerin esas olarak nakit içeren işlemlerle ilişkili olması gerçeğinden yola çıkmaktadır. Bu yöntemde kayıt dışı ekonominin ölçümü, gözlemlenen vergi yükü ile açıklanmayan paraya olan aşırı talepten türetilmektedir. Para talebi yaklaşımı basit olmakla birlikte kayıt dışı ekonominin olmadığı baz yıl gerektirmesi, hem resmi hem gayri resmi sektörde paranın hızının aynı olduğunu varsayması ve para talebini etkileyen diğer faktörleri dikkate almaması gibi zayıflıkları vardır (Alm ve Embaye, 2013; Schneider ve Buehn, 2018; Psychoyios ve ark., 2021). Fiziksel girdi yaklaşımı, kayıt dışı ekonominin büyüklüğünü ölçmek için elektrik tüketimini temel alır. Bu yaklaşımın iki farklı şekli bulunmaktadır: İlki, tüm ekonomi için toplam elektrik tüketimini değerlendirirken, ikincisi konut sektöründeki elektrik tüketimine odaklanır. Kaufmann ve Kaliberda (1996), ülkeleri gruplara ayırarak, elektrik kullanımının etkinliğine dayalı üç farklı esneklik senaryosu öne sürer. Bu yaklaşıma göre, genel GSYH'nin tahmini büyüme oranı ile resmi GSYH arasındaki fark, kayıt dışı ekonominin göreceli boyutunu temsil eder. Fiziksel girdi yaklaşımının ikinci dalı, genellikle Lacko yaklaşımı olarak bilinir ve kayıt dışı ekonomiyi konut elektrik tüketimine göre nicel olarak değerlendirir. Lacko (2000), konut elektrik tüketiminin kayıt dışı ekonominin büyüklüğü ile ilişkili olduğunu ve eğer hanelerin kayıt dışı ekonomik faaliyetleri yüksekse, genel kayıt dışı ekonominin de yüksek olacağını öne sürer. Fiziksel girdi yöntemi basit ve cazip bir yaklaşımdır, ancak eleştirilere de açıktır. Birincisi, enerji talep etmeyen hizmet sektörü faaliyetlerini dikkate almamaktadır. İkincisi, fosil yakıtlar ve yenilenebilir enerji kaynakları gibi diğer enerji kaynaklarını göz ardı eder. Son olarak, ülkeler arasında ve zaman içinde elektrik tüketimi ve GSYH arasındaki farklı esnekliklerin tahmin edilmesi gerekliliği de bu yöntemin zayıf noktalarındandır. Model yaklaşımı, kayıt dışı ekonominin büyüklüğünün doğrudan gözlemlenemediğini, ancak kayıt dışı ekonomiyi etkileyen nedenler (örneğin vergi yükü ve düzenlemeler) ve bu

faaliyetlerin yansıdığı göstergeler (örneğin nakit kullanımı ve resmi işgücü katılım oranı) kullanılarak tahmin edilebileceğini öne sürer (Markellos ve ark., 2016). Bu yöntem, ülkelerin kayıt dışı ekonomisinin göreceli büyüklüklerini sıralamaya yarar, ancak mutlak değerleri hesaplamak için nakit yaklaşımının yardımı gereklidir. Model ve daha genel Yapısal Eşitlik Modelleri, kayıt dışı ekonomiyi tahmin etmek için kullanılır ve bu sektörün ekonomik faaliyetin birçok alanına bağlı olduğunu varsayar. Bu yöntemler yaygın olarak kullanılsa da, özellikle nedenlerin ve göstergelerin doğru seçiminin önemine dair ciddi eleştirilere maruz kalmıştır. Ayrıca, model yöntemleri karmaşık ekonometrik analizlere dayanır ve içsel değişkenlik sorunları yaşayabilmektedir (Psychoyios ve ark., 2021; Manzoor ve Ahsan, 2024).

Kayıt dışı ekonominin, ekonomik kalkınma, gelir dağılımındaki adaletsizlik, sosyal güvence sistemleri ve politika üzerinde önemli etkileri bulunmaktadır. Bu ekonominin en belirgin sonuçlarından biri, devletin vergi gelirlerinde büyük kayıplara yol açmasıdır. Bu durum, kamu hizmetleri ve altyapı yatırımları için gereken kaynakların yetersiz kalmasına neden olur. Kayıt dışı ekonomi büyüdükçe, devletin ek vergi toplama ya da borçlanma ihtiyacı artabilir veya bütçe kısıtlamaları sebebiyle temel hizmetlerin sunulmasında aksaklıklar yaşanabilir. Kayıt dışı ekonominin büyüklüğü, kamu gelirlerini azaltarak kamu malları ve hizmetlerinin miktarını ve kalitesini düşürürken, aynı zamanda kamu yönetiminin etkinliğini de olumsuz etkileyebilir. Bu durum, kamu gelirlerini ve ekonomik istikrarı tehdit eder, ayrıca ekonomik planlamanın doğruluğunu etkiler. Kayıt dışı ekonomik faaliyetler genellikle tam anlamıyla üretken ya da verimli değildir ve sermaye erişimi eksikliği, yatırım ve genişleme fırsatlarını daraltır. Bu durum, faiz oranlarının yükselmesine ve yatırımların azalmasına neden olabilir. Ayrıca, kayıt dışı işçilerin sosyal koruma mekanizmalarına erişimi yoktur, bu da onları ekonomik şoklara karşı savunmasız hale getirir ve yoksulluk döngülerini sürdürür. (Mazhar ve Jafri, 2017; Yılmaz, 2023). Kayıt dışı ekonomi, aynı zamanda gelir ve cinsiyet eşitsizliklerini artırır ve eğitim ve beceri geliştirme olanaklarına sınırlı erişim, işçilerin kayıtlı istihdama geçişini zorlaştırır (Rogan ve Alfes, 2019). Ancak, bazı görüşler kayıt dışı ekonominin rekabeti ve verimliliği artırarak sürdürülebilir kalkınma ve büyümeyi teşvik edebileceğini savunur. Kayıt dışı ekonomide hükümet düzenlemelerinin olmaması, fiyat ve miktar esnekliği ile verimli üretimin yeniden sağlanmasına katkıda bulunabilir (Ajide ve Dada, 2024). Bu nedenle, kayıt dışı ekonomi tüketici egemenliğini ve ekonomik özgürlüğü iyileştirerek kalkınmayı destekleyebilir. Sonuç olarak, kayıt dışı ekonomi, hükümetleri uzun vadede ekonomik kurumları güçlendirmeye zorlayarak kalkınmayı kolaylaştırabilir (Poufinas ve ark., 2021).

Kayıt dışı ekonomi, katılan birimlerin özelliklerine ve makro ekonomik ve kurumsal faktörlere bağlı olarak belirleyicileri ve sonuçları olan karmaşık ve heterojen bir olgudur. Bu nedenle hem gelişmekte olan hem de gelişmiş

ekonomiler için uygun kapsamlı bir kayıt dışı ekonomi teorisi literatürde oluşturulamamaktadır (Dell’Anno, 2022). Gelişmekte olan bir ülkede kayıt dışılık, yoksulluktan kaçış için son çare olarak görülüp gayri resmi istihdamla ilişkilendirilirken, gelişmiş ülkede ortaya çıkan kayıt dışılık, benzer faktörlerle açıklanamayabilir. Bu süreci etkileyen çeşitli faktörler bulunmaktadır. Örneğin; enflasyon, yüksek faiz oranları, vergi yükü, işsizlik ve yolsuzluğun kayıt dışı ekonomik faaliyetleri tetiklediğine dair bulgular vardır (Luong ve ark., 2020; Janpolat ve Isakovna, 2023; Kravchenko ve ark., 2023; Hajilee ve ark., 2023; Li ve ark., 2024; Tran, 2024). Kurumsal kalite, vergi ahlakı, dışa açıklık ve sosyal göstergelerdeki iyileşmelerin ise ekonomik faaliyetlerin kayıt dışı kalma eğilimlerini azalttığına dair ampirik kanıtlar elde edilmiştir. (Gerxhani ve Cichocki, 2023; Pasternak- Malicka, 2023; Ajide ve Dada, 2024). Ayrıca, az sayıda araştırma, işsizlik ve vergi oranlarındaki artışların kayıt dışı ekonomiyi azalttığını öne sürmektedir (Tran, 2021; Zhanabekov, 2022).

2. Literatür İncelemesi

Hart (1973), Feld ve Schneider (2011), Friedman ve ark. (1999), Schneider (1997, 2002) ve Schneider ve Enste (2000) gibi birçok araştırmacı tarafından yapılan araştırmalar literatürde öncü olan ve kayıt dışı ekonomiyi kapsamlı bir şekilde inceleyen çalışmalardır. Ulaşılan ortak nokta kayıt dışı ekonominin her tür ekonomide mevcut olduğudur. Literatürde araştırmacıların kayıt dışı ekonominin belirleyicilerini bulmaya çalıştığı, ancak bulguların ülkeden ülkeye farklılık gösterdiği görülmektedir.

Literatürde kayıt dışı ekonomi ile finansal gelişmişlik arasında ilişki tespit edilmiştir. Canh ve Thanh (2020) 2002-2015 yılları arasında 114 ülkeden verileri analiz ederek finansal gelişme ile kayıt dışı ekonomi arasında genel olarak negatif bir korelasyon olduğu bulgusuna ulaşmıştır. Aynı zamanda çalışma, düşük gelirli ülkelerde finansal gelişme ile kayıt dışı ekonomi arasındaki ilişkinin ters U şeklinde olduğunu tespit etmiştir. Yüksek gelirli ülkelerde ise finansal gelişme kayıt dışı ekonomiyi azaltmaktadır. Gharleghi ve Jahanshahi (2020) 1975-2015 yılları arasında 29 ülkeye odaklanarak finansal gelişme ile kayıt dışı ekonomi arasındaki ilişkide bir eşik etkisi tespit etmiştir. Çalışmaları, finansal gelişmenin kişi başına düşen GSYH’si daha yüksek olan ülkelerde kayıt dışılığı önemli ölçüde azalttığını ortaya koymaktadır. Njangang ve ark. (2020) 1991-2015 dönemi boyunca 41 Sahra Altı Afrika ülkesine ait dengesiz panel veri kullanarak finansal gelişme ile kayıt dışı ekonominin büyüklüğü arasındaki bağlantıyı incelemiştir. Çalışmada, finansal gelişmenin kayıt dışı ekonominin büyüklüğünü azalttığını ve finansal gelişme ile kayıt dışı ekonomi arasında U şeklinde bir ilişki olduğunu görülmüştür. Capasso ve Jappelli (2013), 1990-2018 yılları arasında İtalya özelinde gerçekleştirdikleri çalışmalarında finansal gelişme ile kayıt dışı ekonomi arasında süreklilik gösteren negatif yönlü bir ilişki gözlemlemiştir. Bulut (2023) 2002-2017 yılları arasında 67 gelişmekte olan ülkeden alınan verileri kullanarak

finansal gelişme ve kurumsal kalite göstergelerinin kayıt dışı ekonomi üzerindeki etkisini panel veri analizi kullanarak değerlendirmektedir. Çalışma finansal gelişme ve kurumların kayıt dışı ekonomiyi azaltmanın ikameleri olduğunu ortaya koymaktadır. Finansal gelişme, kayıt dışı ekonominin boyutunu azaltmaktadır. Khan ve ark. (2023) İslam Teşkilatı üyesi ülkeler ve İslam Teşkilatı üyesi olmayan ülkeler örnekleminde ileri panel GMM tekniği uyguladıkları çalışmalarında finansal gelişmenin kayıt dışı ekonomiyi azalttığını tespit etmiştir. Ancak İslam İşbirliği Teşkilatı üyesi olmayan ülkelerle karşılaştırıldığında İslam İşbirliği Teşkilatı ekonomilerinde finansal gelişmenin kayıt dışı ekonomi üzerindeki etkisi daha azdır. Cama ve ark. (2024) ise 2004-2018 yılları arasında 186 ülke örneği için kayıt dışı ekonomi ile finansal kapsayıcılık arasındaki bağlantıyı incelemiştir. Sonuçlar finansal kapsayıcılığın finansal hizmetlere erişim ve kullanım göstergeleri aracılığıyla kayıt dışı ekonominin büyüklüğünü önemli ölçüde azalttığını göstermektedir. Mazhar ve Jafri (2017) 1999-2007 dönemi için 122 ülkeden oluşan büyük bir veri kümesi kullanarak, siyasi istikrar ve enflasyon arasındaki iyi bilinen negatif korelasyonun yalnızca kayıt dışı ekonominin boyutu ılımlı düzeyde kaldığında geçerli olduğunu ve kayıt dışı sektörün boyutunun daha yüksek seviyelerinde ortadan kalktığını ortaya koymuştur. Finansal piyasalarda krediye erişimin sağlanması koşuluyla enflasyondaki artış kayıt dışı ekonominin büyüklüğünü azaltmaktadır (Bansah ve Mohsin, 2023). Enflasyon ve kayıt dışı ekonomi arasındaki ilişkide farklı sonuçlarda mevcuttur. Örneğin, Tran (2023) 2000-2017 yılları arasında 8 ASEAN ülkesinde kayıt dışı ekonomi, siyasi istikrar ve enflasyon arasındaki ilişkiyi panel veri analizi DOLS ve FMOLS yöntemlerini kullanarak incelemiştir. Elde edilen sonuçlara göre yüksek düzeydeki kayıt dışı ekonomi, enflasyon oranının artmasına katkıda bulunmaktadır. Sever ve Ay (2024) araştırmalarında, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde kayıt dışı ekonominin belirleyicilerini incelemeyi hedeflemişlerdir. Çalışma kapsamında, 24 OECD ülkesine ait 1992-2017 yılları arasındaki yıllık veriler kullanılarak PMG modeliyle kayıt dışı ekonominin belirleyicileri tahmin edilmiştir. Sonuçlara göre, ekonomik gelişmişlik düzeyinin kayıt dışı ekonomiyi azalttığı, ancak yüksek enflasyon, işsizlik oranları ve sosyal güvenlik primlerindeki artışların kayıt dışı ekonomiyi arttırdığı belirlenmiştir. Janpolat ve Isakovna (2023) Asya ülkelerinin 1991-2015 yıllarına ait verilerini kullanarak kayıt dışı ekonomiyi etkileyen faktörleri panel veri analizi ile araştırmıştır. Çalışma, enflasyon seviyesi ile kayıt dışı ekonomi arasındaki ilişkinin doğru orantılı olduğunu göstermektedir.

Ciutiene ve ark. (2015) insan sermayesi, eğitim ve işsizlik düzeyinin kayıt dışı ekonomiyi en iyi yansıtan göstergeler olduğunu ortaya koymuştur. Kayıt dışı ekonomi ile İnsani Gelişme Endeksi (İGE) arasındaki ilişki, Amendola ve Dell'Anno (2010) tarafından araştırılmış ve Latin Amerika'da kayıt dışı ekonominin büyüklüğü arttıkça İGE'nin düştüğü görülmüştür. Bu negatif

korelasyon, daha iyi insan sermayesinin kayıt dışı ekonominin GSYH içindeki payı üzerindeki uzun vadeli etkisi olarak değerlendirilmektedir. Bu makalenin önemli bulgularından biri, İGE'nin artışının kayıt dışı ekonominin büyüklüğünü artırması, ancak bu etkinin gelişmenin artmasıyla birlikte giderek zayıflamasıdır. Dell' Anno (2010) Latin Amerika ülkelerindeki kayıt dışı ekonominin nedenlerini değerlendirdiği çalışmasında kurumsal çerçeveyi belirleyen insani gelişme, marjinal vergi oranı, kamu sosyal harcamaları ve işsizlik oranı gibi göstergeleri panel regresyonlarına dahil ederek, kurumsal arka planın bu ülkelerdeki kayıt dışı ekonominin büyüklüğünün önemli bir göstergesi olduğuna dair ampirik kanıtlar sunmuştur. Kayıt dışı ekonominin büyüklüğü ile insani gelişme endeksi arasındaki ilişkinin ters U şeklinde bir eğri izlediği vurgulanmıştır. Agustina (2020) kayıt dışı ekonomiyi tahmin etmeyi ve Endonezya'daki insan sermayesinin kalitesinin kayıt dışı ekonomi üzerindeki etkisini analiz etmeyi amaçladığı çalışmasında çoklu doğrusal regresyon uygulamıştır. Araştırmanın bulguları, yaşam beklentisindeki değişikliklerin Endonezya'daki kayıt dışı ekonomiyi olumsuz etkilediği, eğitime katılım oranındaki değişikliklerin ise kayıt dışı ekonomiyi olumlu etkilediğini göstermektedir.

Kayıt dışı ekonomiyi harekete geçiren en önemli faktörlerden biri yolsuzluktur (Mara, 2011). Kayıt dışının büyük olduğu ekonomilerde firmalar ve bireyler çoğunlukla büyük ölçüde kayıt dışı ekonomik faaliyetlere bel bağlamaktadır. Buehn ve Scheneider (2009)'un bulguları, büyük bir kayıt dışı ekonominin yüksek düzeyde yolsuzlukla bağlantılı olduğunu ortaya koymaktadır. Gillanders ve Pervaiainen (2018) göre ise yolsuzluk ve kayıt dışı ekonomi birbirini tamamlayıcıdır. Çalışma aynı zamanda yolsuzluk ve kayıt dışı ekonomi arasında güçlü ve pozitif bir bağlantıyı göstermektedir. Batrancea ve ark. (2018) 193 ülke verilerini kullandıkları çalışmalarında kayıt dışı ekonominin boyutunun azaltılmasının düşük yolsuzluk seviyesiyle mümkün olduğunu belirtmiştir. Nemec ve ark. (2021) Çek Cumhuriyeti örnekleminde yolsuzluktaki artışın kayıt dışı ekonomiyi arttırdığı sonucuna ulaşmıştır. Riaz ve Hayat (2022)'in çalışmaları gelişmekte olan ülkelerde yolsuzluğun kayıt dışı ekonominin birbirini destekleyici olduğunu göstermektedir.

İncelenen literatür, finansal gelişme, enflasyon, yolsuzlukla mücadele ve insani gelişmişlik değişkenleri ile kayıt dışı ekonomi etkileşimi arasında literatürdeki boşluğu ortaya koymaktadır. Çalışma, 1994-2023 döneminde Türk Devletleri Teşkilatı üye ülkelerinin ekonomik, sosyal ve finansal belirleyicilerini inceleyerek literatüre katkıda bulunmayı hedeflemektedir.

3. Metodoloji

3.1. Veriler

1994-2023 dönemini kapsayan çalışmada bağımlı değişken kayıt dışı ekonomi olup finansal gelişmişlik endeksi, insani gelişmişlik endeksi,

yolsuzlukla mücadele endeksi ve enflasyon verileri ise bağımsız değişkenler olarak kullanılmaktadır. Veriler Dünya Bankası, Uluslararası Para Fonu ve Birleşmiş Milletler kurumsal internet sitelerinden elde edilmiştir. Değişkenler nominal değerleri ile analizlerde kullanılmıştır. Çalışmada TDT'na üye beş ülkenin (Azerbaycan, Macaristan, Kazakistan, Kırgızistan ve Türkiye) verilerinden oluşan örneklem üzerinden analizler yapılmıştır. Türkmenistan ve Özbekistan'a ait bazı verilere ulaşılamadığından örneklem dışı bırakılmıştır. Çalışma zaman boyutunun yanı sıra birim boyutu içermesi nedeniyle panel veri özelliğine sahiptir. Ayrıca bazı yıllarda veri eksikliği nedeniyle veri seti dengesiz panel veri özelliği sergilemektedir. Veri setinin bu yapısı gözlem sayısının az olmasına yol açmaktadır. Bu ise tahmin performansının düşmesine neden olabilir. Verilere ilişkin özet bilgiler aşağıdaki Tablo 1'de verilmiştir.

Değişken	Kısaltma	Dönem	Kaynak
Kayıt dışı ekonomi	kde	1994-2020	https://www.worldbank.org/en/research/brief/informal-economy-database
Finansal gelişmişlik endeksi	fge	1994-2021	https://data.imf.org/
İnsani gelişmişlik endeksi	İge	1994-2022	https://hdr.undp.org/
Yolsuzlukla mücadele endeksi	yme	2002-2022	https://www.worldbank.org/en/publication/worldwide-governance-indicators
Enflasyon	enf	1994-2023	https://data.worldbank.org/indicator

Tablo 1: Verilere Ait Özet Bilgiler

3.2. Yöntem

Sabit ve rassal etkiler gibi geleneksel panel veri tahminçileri, veri setinin heterojenlik göstermesi durumunda verimsiz ve taraflı sonuçlar üretebilmektedir. Ayrıca bu yaklaşımlar araştırmacılara dağılımın ortalamasına ilişkin tahminler sağlar ve bu yöntemlerde dağılımın uç noktaları göz ardı edilir. Kantil regresyon tekniği bahsedilen geleneksel modellere göre daha verimli sonuçlar sunabilmektedir. Buna göre kantil regresyon tekniği katsayıların farklı kantillere göre değişmesine olanak sağlar. Başka bir deyişle kantil regresyon yöntemi, ampirik modeldeki bağımlı değişkenin değerlerine bağlı olarak bağımsız değişkenler için farklı katsayılar sağlayabilmektedir (Işık ve ark., 2024). Dolayısıyla, kantil regresyon modelleri araştırmacıların gözlemlenmeyen farklılıkları ve ortak değişkenlerin değişen etkilerini dikkate almasına olanak tanır (Agan, 2024). Kantil regresyon yöntemi, özellikle verilerin değişken varyans, aykırı değerler veya koşullu dağılım boyunca değişen etkiler gösterdiği durumlarda değişkenler arasındaki etkileşimleri anlamada oldukça etkilidir. Bu yöntem, aykırı değerlerin parametre tahminleri üzerindeki etkisini azaltır. Ancak ekonomik değişkenlerin normal dağılıma uyması gerekmez. Dolayısıyla normal olmayan bir dağılım varsa kantil regresyon sağlam sonuçlar sağlar (Mehmood ve

Kaewsaeng-on, 2024; Syed ve Rahut, 2024). Kantil regresyon yöntemi Koenker ve Bassett (1978) tarafından geliştirilmiş olup modelinin matematiksel gösterimi aşağıdaki gibi yapılabilir.

$$y_i = x_i' \beta_\tau + \varepsilon_i^\tau$$

Burada β_τ ; τ 'inci kantil regresyon için tahmini katsayısı, ε_i^τ ise hata terimini gösterir. Bu kantil fonksiyonunu panel veri seti için uyarladığımızda aşağıdaki gösterimi elde ederiz.

$$y_{i,t} = \alpha_i + \beta_{\tau,1} x_{i,t}^1 + \beta_{\tau,2} x_{i,t}^2 + \dots + \beta_{\tau,m} x_{i,t}^m + \varepsilon_{i,t}^\tau$$

Burada i ; birimi, t ; zamanı temsil eder.

Bu çalışmada, katsayıların koşullu kantil düzeylerinde benzer olup olmadığını test etmemizi sağlayan eşanlı tahmine dayalı kantil regresyon modeli kullanılmıştır. Bu tahminci, hata terimlerinin normal olmayan dağılımını ve değişen varyanslılığı açıklayan güçlü bir regresyon tahmincisidir (İlarslan ve Yıldız, 2022). Ayrıca, Shin ve ark. (2024) çalışmalarında belirttikleri üzere eşanlı tahmin yöntemleri farklı kantiller arasındaki paylaşım gücünü kullanarak, geçiş yapmama özelliğini takip ederek bireysel bir tahmin yönteminden daha iyi tahmin doğruluğu elde edebilir. Bu yöntem katsayı tahminlerinin standart hatalarını önyükleme (bootstrapping) yaklaşımıyla üreterek daha gerçekçi sonuçlar alınmasına olanak tanır (Isayev ve ark., 2024). Özellikle finans alanında risk değerlendirmesinin dağılıma ilişkin çalışmalarda eşanlı kantil regresyon hassas tahminler sağlar (Hachem ve Abboud, 2024). Dolayısıyla çalışmada kullanılan değişkenlerin normallik varsayımını sağlamaması ve ayrıca veri setinin dengesiz panel niteliğine sahip olması nedeniyle ortaya çıkabilecek önyargılı tahmin ve tahmin zorluklarına neden olmamak için güçlü katsayı tahminleri elde edilmesine olanak sağlayan eşanlı kantil regresyon analizi yönteminin kullanılması tercih edilmiştir.

4. Bulgular ve Tartışma

Çalışmanın analiz aşamasında izlenecek ekonometrik strateji sırasıyla şöyledir. Öncelikle temel istatistiki testler yapıldıktan sonra değişkenlerde yatay kesit bağımlılığının olup olmadığı incelenecek sonraki adımda ise katsayıların homojenliği ve verilerin durağanlığı ortaya konulacaktır. Sonraki aşamada sabit etkili eşanlı kantil regresyon yöntemi çerçevesinde yapılan analizlerden elde edilen bulgular sunulacaktır.

4.1. Temel İstatistiki Testler

Analizlerde kullanılan veriler hakkında genel bir ön bilgi edinmek amacıyla yapılan tanımlayıcı istatistiki test ve korelasyon analizi sonuçları aşağıdaki Tablo 2'de verilmiştir.

Panel A: Tanımlayıcı İstatistik Testler					
	kde	fge	ige	yme	enf
Ortalama	35.456	0.287	0.728	-0.571	41.220
Ortanca	35.854	0.291	0.729	-0.852	7.908
Maksimum	57.297	0.571	0.855	0.665	1877.372
Minimum	22.461	0.000	0.584	-1.329	-8.525
Std. Sap.	9.362	0.145	0.075	0.600	207.256
Çarpıklık	0.669	0.103	-0.015	0.518	8.049
Basıklık	2.962	1.825	1.867	1.848	67.892
Jarque-Bera	10.100***	8.295**	7.703**	10.501***	27566.56***
Panel B: Korelasyon Analizi Sonuçları					
kde	1				
fge	-0.738	1			
ige	-0.647	0.832	1		
yme	-0.826	0.880	0.692	1	
enf	0.061	0.041	-0.146	-0.092	1

Not: Anlam düzeyi; ***%1, **%5

Tablo 2: Temel İstatistik Test Sonuçları

Ortalama ve ortanca değerlerinin aynı veya birbirine yakın olması, dağılımın simetrik olduğuna işaret eder ve bu da değişkenlerin normal dağılım gösterdiğine dair önsel bilgi verir (Bayat ve ark., 2023). Tablo 2’de sunulan sonuçlara göre, değişkenlere ait ortalama ve ortanca değerleri dağılımın simetrik olmadığına ve dolayısıyla normal dağılım göstermediğine dair sinyaller vermektedir. Nitekim değişkenlere ait çarpıklık ve basıklık değerlerinin 0 ve 3 (Beroual ve Khaled, 2020) değerlerine uzak olması bu durumu desteklemektedir. Ayrıca değişkenlere ait çarpıklık ve basıklık değerleri en yüksek olan değişken enflasyondur. Enflasyon değişkeninin yüksek pozitif çarpıklık değerine sahip olması ve Leptokurtic basıklık özelliği göstermesi ilgili değişkenin içinde ortalamaı yükselten aşırı değerlerin olduğunu ifade etmektedir. Dolayısıyla aşırı yüksek çarpıklık ve basıklık değerleri, modelin öngörülerini dağılımın baskın tarafına aşırı uyum sağlayarak önyargılı hale getirebilir. Bu sebeple uygun ekonometrik model seçimi söz konusu problemlerin giderilmesi noktasında oldukça önemli hale gelmektedir. Dağılımın normallik varsayımı hakkında daha güçlü sonuçlar veren Jarque-Bera istatistik ve olasılık değerlerine göre çalışmada kullanılan değişkenlerden hiçbirisi %5 anlam düzeyinde normallik varsayımını sağlamamaktadır. Dolayısıyla çalışmada parametrik olmayan yöntemlerle analiz yapılmasının uygun olacağı değerlendirilmiştir. Standart sapması en yüksek değişken enflasyon değişkenidir. Nitekim maksimum ve minimum değerleri

arasındaki en büyük fark enflasyon değişkenine aittir. Ayrıca Panel B’de verilen korelasyon katsayılarına göre kayıt dışı ekonomi ile enflasyon hariç diğer değişkenler arasında negatif yönlü güçlü bir ilişki bulunmaktadır. Buna karşın enflasyonun kayıt dışı ekonomi ile arasında pozitif yönlü ve zayıf ilişki söz konusudur.

4.2. Yatay Kesit Bağımlılığı

Panel verilerde yatay kesit bağımlılığının ortaya çıkması olasıdır. Bu durum genellikle birimleri çeşitli şekillerde etkileyen, gözlemlenmeyen ortak unsurların etkisine bağlanır (Musah ve ark., 2024). Ülkelerdeki ekonomik, sosyal, finansal şoklar diğer ekonomilerin eğilimlerini önemli ölçüde etkileyebilir. Bu tür gözlemlenmeyen durumlar, regresyon hata terimlerinde yatay kesit bağımlılığına neden olur ve eğer bağımlılığı oluşturan kaynak, gözlemlenen regresörlerle ilişkilendirilirse yanlışlığa ve tutarsızlığa yol açar. Dolayısıyla yatay kesit bağımlılığının göz ardı edilmesi taraflı tahminlere ve sonuçlara yol açabilir (Bin Amin ve ark., 2024; Shen ve ark., 2024; Valizadeh ve ark., 2024). Yatay kesit bağımlılığı testinin sonuçları, analizlerde hangi nesil birim kök testini kullanmamız gerektiğini belirlememize yardımcı olmaktadır (Androniceanu ve Georgescu, 2023). Çalışmada kullanılan verilerin yatay kesit bağımlılığı Breusch-Pagan LM ve Pesaran CD testleri ile sınanmış ve sonuçlar aşağıdaki Tablo 3’de verilmiştir.

	Breusch-Pagan LM	Pesaran CD
kde	102.565***	7.140***
fge	111.260***	9.922***
ige	270.373***	16.438***
yme	62.667***	-2.263**
enf	107.443***	9.486***

Not: Anlam düzeyi; ***%1, **%5

Tablo 3: Yatay Kesit Bağımlılığı Test Sonuçları

Buna göre her iki test için yatay kesit bağımlılığı yoktur şeklinde ifade edilen sıfır hipotezi reddedilmiştir. Dolayısıyla çalışmada yer alan değişkenlerin tamamında yatay kesit bağımlılığı söz konusudur. Bu bulgu aynı zamanda örneklemde yer alan ülkelerin birinde ortaya çıkabilecek ekonomik, finansal ve siyasal şokların örneklemde yer alan diğer ülkeleride etkileyebileceği sonucunu doğurmaktadır. Ayrıca değişkenler için durağanlık sınamasında ikinci nesil panel birim kök testlerinin kullanılması uygundur.

4.3. Eğitim Homojenliği

Panel verileri analiz edilirken gözlemlenmeyen heterojenliğin, sabit veya rastgele kabul edilen bireye özgü sabitlerden yakalandığı düşünülmektedir. Bu tür bir heterojenliğin göz ardı edilmesi taraflı sonuçlara yol açabilir. Bu nedenle

standart panel veri tekniklerini uygulamadan önce homojenlik eğimi hipotezinin test edilmesi önemlidir (Dritsaki ve Dritsaki, 2024; Voumik ve ark., 2023). Çalışmada katsayı homojenliği Pesaran ve Yamagata (2008) tarafından geliştirilen Delta Testi kullanılarak sınanmıştır. Test sonuçları aşağıdaki Tablo 4’de sunulmuştur.

	Pesaran, Yamagata, 2008 Testi
Delta	5.272***
Adj.Delta	6.373***

Not: Anlam düzeyi; ***%1

Tablo 4: Eğim Homojenliği Test Sonuçları

Tablo 4’deki Delta ve Düzeltilmiş Delta istatistiklerinin sonuçlarından görüldüğü gibi eğim katsayılarının homojen olduğu sıfır hipotezi %1 anlam düzeyinde reddedilmiştir. Dolayısıyla değişkenlerin katsayılarının heterojen olduğu söylenebilir. Bu heterojenlik farklı kantil seviyelerinde elde edilen regresyon katsayılarının da farklı olduğunu ve dolayısıyla ekonometrik yöntemin değişkenler arasındaki ilişkiyi ölçmede daha kapsamlı ve geçerli sonuçlar üretebileceğini göstermektedir.

4.4. Durağanlık Analizi

Çalışmanın bu aşamasında verilerin durağanlığı PANIC panel birim kök testi ile sınanmıştır. Barbieri (2009)’un çalışmasında belirttiği üzere PANIC yaklaşımının, ortak faktörler ve durağanlık veya durağan olmama durumlarına bakılmaksızın, kendine özgü bileşenler için tutarlı tahmin ediciler elde etmeyi sağlaması gibi önemli bir avantajı vardır. Dahası, boyut bozulması sorununu çözer ve tek değişkenli testlerden daha güçlü olan birleştirilmiş testler elde etmek için kesit ilişkisi bilgisinden yararlanır. Bu doğrultuda PANIC testi ile yapılan analiz sonuçları aşağıdaki Tablo 5’de sunulmuştur.

	Test istatistiği
kde	4.639***
fge	2.025**
ige	-1.691*
yme	-1.694*
enf	1.755*

Not: Anlam düzeyi; ***%1, **%5, *%10

Tablo 5: PANIC Panel Birim Kök Testi Sonuçları

Buna göre tüm değişkenler için %10 anlam düzeyinde seriler birim kök içermektedir şeklinde ifade edilen sıfır hipotezi reddedilmiştir. Dolayısıyla sabitli model de seviye değerlerinde tüm değişkenler durağandır yani I (0) özelliğine sahiptir. Bu özelliklerinden dolayı değişkenler analiz aşamasında seviye değerleri ile kullanılabilir.

4.5. Ampirik Analiz

Çalışmanın temel analiz yöntemi olan sabit etkili¹ eşanlı panel kantil regresyon analizi sonuçları aşağıdaki Tablo 6'de verilmiştir.

	10	20	30	40	50	60	70	80	90
fge	5.711 [0.669]	15.155 [0.263]	26.887 [0.011] **	26.050 [0.007] ***	17.256 [0.209]	1.907 [0.899]	-22.979 [0.049] **	-24.679 [0.069] *	-31.815 [0.087] *
ige	-49.453 [0.000] ***	-49.870 [0.000] ***	-44.962 [0.000] ***	-42.270 [0.000] ***	-28.603 [0.053] **	-8.712 [0.550]	-11.540 [0.624]	-37.807 [0.403]	-72.029 [0.047] **
yme	-5.833 [0.100]	-8.460 [0.027] **	-12.650 [0.000] ***	-12.558 [0.000] ***	-12.019 [0.000] ***	-9.482 [0.000] ***	-7.861 [0.000] ***	-7.249 [0.005] ***	-5.161 [0.101]
enf	-0.045 [0.741]	-0.074 [0.638]	-0.106 [0.464]	-0.104 [0.288]	-0.013 [0.893]	-0.010 [0.944]	-0.126 [0.358]	-0.201 [0.296]	0.018 [0.919]
C	62.492 [0.000] ***	59.138 [0.000] ***	50.575 [0.000] ***	49.167 [0.000] ***	42.430 [0.000] ***	35.115 [0.007] ***	49.415 [0.016] **	71.785 [0.046] **	102.74 9 [0.000] ***
Pseudo R ²	0.577	0.596	0.594	0.571	0.513	0.455	0.434	0.463	0.571

Not: Anlam düzeyi; ***%1, **%5, *%10

Tablo 6: Eşanlı Panel Kantil Regresyon Analizi Sonuçları

Tablo 6'da verilen sonuçlara göre TDT'na üye ülkelerde kayıt dışı ekonomi üzerinde en ilginç etki finansal gelişmişlik düzeyine ilişkindir. Buna göre *fge* değişkeni *kde* üzerinde düşük ve orta kantil seviyelerinde pozitif yönde bir etkiye sahip olup 3. ve 4. Kantil seviyelerinde istatistiksel olarak anlamlıdır. Buna karşın yüksek kantil seviyelerinde ise *fge* değişkeninin *kde* üzerindeki etkisi negatif yönlü ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Bu durum literatürdeki (Bulut, 2023 ve Khan ve ark., 2023) çalışmalardan farklılık göstermektedir. Finansal gelişmenin önce kayıt dışı ekonomiyi arttıp sonrasında azalttığı ters U şeklindeki ilişki yapısı literatürde düşük, orta ve üst gelirli alt gruplara ayrılarak 114 ülke örnekleminde yapılan Cahn ve Thanh (2020) çalışmasında da görülmektedir. Gharleghi ve Jahanshahi (2020) nin çalışmalarında da eşik olarak belirlenen gelir düzeyinin altında finansal gelişmenin kayıt dışı ekonomiyi arttırdığı ancak eşik gelir seviyesi aşıldıktan sonra finansal gelişmenin kayıt dışı ekonomiyi azaltıcı etki gösterdiği tespit edilmiştir. Bu durum, ülkelerin kayıt dışı ekonomiyle etkin bir şekilde mücadele edebilmeleri için belirli bir kalkınma düzeyine ulaşmalarının gerektiğini düşündürmektedir. Dolayısıyla bu asimetrik etkinin izaha muhtaç

¹ Uygun model spesifikasyonunu belirlemek için yapılan Hausman testi yapılmış ve ki-kare istatistiği (75.32) ve p-değeri (0.000) için sabit etkiler modeli tercih edilmiştir.

olduğu düşüncesi ile şu argümanları ile sürebiliriz. Örneklemleri oluşturan Türkiye dışındaki ülkeler eski komünist Varşova Paktı ülkeleri ve SSCB içinde özerk devletler idi. Bu ülkeler 1991 yılında bu paktın çökmesi sonrasında siyasi ve ekonomik nitelikte bir geçiş dönemi ve dönüşüm süreci yaşamışlardır. Serbest piyasaya geçiş sürecinde ekonomik ve finansal sistemin inşa edilmesi sürecinde yaşanan bir takım zorluklar ve istismarlar nedeniyle ilk altı kantil seviyesine kadar *fge* değişkeninin kayıt dışı ekonomiyi artırıcı yönde etki göstermesi muhtemeldir. Bu doğrultuda, Batsaikhan ve Dabrowski (2017) tarafından yapılan değerlendirmelere göre Orta Asya ekonomilerinde siyasi reform ve yapısal çeşitliliğin önündeki en büyük engeller, iç ve dış jeopolitik faktörler ve her ülkede, özellikle ekonomik yönetimin otoriter siyasi sistemlerle ve kusurlu hukuk kurumlarıyla etkileşime girdiği alanlarda, derinlere işlemiş kurumsal zayıflıklardır. Bu bağlamda Çakır (2020)'a göre bölge ekonomilerinin özellikle bağımsızlıklarını kazandıkları ilk yıllarda Rusya'ya bağlı olmaları, yetersiz altyapı ve ulaşım ağı, bölge içi ticaret ve ekonominin gelişmesi için başlıca engellerdi. Az gelişmiş ekonomi ve zayıf altyapıya ek olarak, zayıf hükümet kurumları ve yaygın yolsuzluk, yeni bağımsız devletlerin uğraşmak zorunda kaldığı diğer sorunlar arasında olmuştur. Bu sorunlar beraberinde halk huzursuzluğu, iç çatışma ve terörist gruplar tarafından sömürü için uygun bir ortam yaratmıştır. Rustemova (2011)'e göre, ekonomik ve politik aktörlerin birleşmesi sonucunda oluşan politik oligarşinin Orta Asya hükümetlerinin nüfusuna karşı politik hesap verebilirliğini engelleyen iş dünyası ve bürokrasiler arasında himaye ağları yaratmıştır. Yazara göre örneğin Kazakistan'da rejimin otoriter dayanıklılığı, büyük finansal-endüstriyel grupların desteğinden ve devletle bağlantısı olmayan özel aktörlerin servet biriktirme yeteneğinden kaynaklanmaktadır. Özbekistan'da ise reformlar sonucunda devlet daha “babacı” (paternalist) konuma gelmiş ve hükümetin elindeki işletmelerin yüksek yoğunluğu, KOBİ'lerin gelişimini engelleyerek işgücünün büyük bir kısmını devlet desteğine bağımlı tutar hale getirmiştir. Bu koşullar altında, demokratikleşme, yani liderliğin değişmesi, hükümet hiyerarşileri içindeki insanların ve buna bağımlı olanların çıkarlarını tehdit eder bir nitelik kazanmıştır. Nurasheva ve ark. (2020) ise Orta Asya ülkelerinde finansal piyasaların özellikle de borsaların işleyişini düzenleyen mevzuatın henüz tam anlamıyla oluşturulmadığını ve uluslararası standartları karşılamaktan uzak olduğunu ifade ederek borsalardaki işlemlerin küçük hacimli, yetersiz sayıda finansal araç ve yatırımcının bulunmasının borsaların gelişmesini engellediğini belirtmişlerdir. Ancak ilerleyen yıllarda bu ülkelerde serbest piyasa koşullarının olgunlaşması, düzenleyici finansal kurumların gelişmesi, finansal sisteme ilişkin hukuki çerçevenin belirginleşmesi ile birlikte finansal sistem gerek kuruluşları gerekse piyasaları itibarıyla kayıt dışı ekonominin azaltılmasına katkı sunar hale gelmiştir. İnsani gelişmişlik endeksi uzun ve sağlıklı bir yaşam, nitelikli bir

eğitim ve makul bir yaşam standardına sahip olma gibi parametreleri içeren bir ölçüm sistemidir. Buna göre örneklemini oluşturan ülkelerde *ige*, *kde* üzerinde tüm kantil seviyelerinde negatif bir etki sunarken bu durum düşük ve orta kantil düzeylerinde istatistiksel olarak anlamlıdır. Bu durum literatürde yer alan Amendola ve Dell’ Anno (2010) çalışmasıyla uyumludur. Ayrıca etkinin farklı kantil seviyelerinde heterojen bir özellik sergilediği görülmektedir. Bu ülkelerin çoğunun eski doğu bloku ülkeleri oldukları dikkate alındığında sosyal devlet ve iyi eğitim olanaklarını serbest piyasaya geçişle birlikte bir süre daha sürdürmeleri medyan kantil seviyesine kadar istatistiksel olarak kayıtlı dışı ekonomiyi azaltıcı bir etki sergilemesine neden olmuştur. Serbest piyasaya geçiş sürecinde yaşanan zorluklar sonucunda bu negatif etki 9. Kantil seviyesinde tekrar anlamlı bir role bürünmüş ve daha da büyük bir etki ortaya çıkmıştır. Yolsuzlukla mücadele endeksi, kamunun yolsuzluğu önleme ve onunla mücadele etmedeki politikasının gücünü ve etkinliğini ölçer. Bu bağlamda *yme* değişkeni tüm kantil seviyelerinde kayıt dışı ekonomiyi azaltıcı bir role sahiptir ve bu rol 2. Kantil düzeyinden 8. Kantil düzeyine kadar istatistiksel olarak anlamlıdır. Yolsuzluk azaldığında kayıt dışı ekonominin de azalacağı yönündeki Nemec ve ark., 2021; Batrancea ve ark., 2017; Gillanders ve Pervianen, 2018 çalışmalarıyla benzer sonuçlara ulaşılmıştır. Örneklemini oluşturan ülkelerde kamu otoritesinin yolsuzlukla mücadele ederek kayıt dışı ekonomiyi azaltıcı yönde etkisi yoktur diyemeyiz. Ancak bu etkinin diğer değişkenlerin etkilerinden daha az ölçüde kayıt dışılıkla mücadeleye katkı sunduğu görülmektedir. Bu durumun potansiyel bir nedeni olarak bölge ülkelerinde ekonomik ve siyasi kişi ve/veya kurumların menfaat birlikteliğinden ortaya çıkan politik oligarşinin kendi faaliyetleri üzerinden yolsuzlukla mücadele konusunda isteksiz veya yetersiz kalmasını söyleyebiliriz. Nitekim Khitakhunov (2021) tarafından yapılan değerlendirmeye göre Orta Asya’daki en az yolsuzluk olan ülke, 2010 yılında 178 ülke arasında 110. sırada yer alan ve 2019 yılında 180 ülke arasında 113. sıraya yükselen Kazakistan’dır. Kırgızistan’ın sıralaması bildirilen dönemde olumlu değişiklikler göstermiştir. 2010 yılında 164. sırada iken, 2019 yılında 126. sıraya yükselmiştir. Orta Asya’daki diğer ülkelerin pozisyonlarında neredeyse hiçbir değişiklik olmamıştır. Bununla birlikte enflasyon oranının kayıt dışı ekonomi üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi yoktur. Nitekim korelasyon analizinde görüldüğü gibi enflasyon ile kayıt dışı ekonomi değişkenleri arasında oldukça düşük bir ilişki söz konusudur. Bu durum literatürdeki Tran (2023) ve Sever ve Ay (2024)’ün çalışmalarıyla çelişirken Gezer (2022)’in çalışmasıyla benzerlik göstermektedir. Gezer, bu durumu Avrupa ülkelerinde enflasyonun analiz dönemi olan 2001-2018 arasında %1 ile %7 arasında değerler aldığını ve dolayısıyla düşük enflasyon seviyeleri ile ilişkilendirmiştir. Elde edilen bulguların literatürden farklılık göstermesi ele alınan örneklemin ve kullanılan ekonometrik yöntemlerin farklı olması ile açıklanabilir. Ancak bu durumun bir

başka açıklaması da TDT’da yer alan ülkelerin önemli bir kısmında enflasyon oranlarının çok yüksek olmasından kaynaklandığı da düşünülmektedir. Nitekim Tablo 2’de verilen temel istatistiki sonuçlarından görüleceği üzere enflasyon değişkeninin aldığı en büyük değer %1877 (Kazakistan için 1994 yılı)’dır.

Sonuç ve Öneriler

Kayıt dışı ekonomi ülkelerdeki en önemli problemlerden biridir. Araştırmacılar, kayıt dışı ekonomi olgusunu tartışmakta ve kayıt dışı ekonomiye katılımı belirleyen faktörleri ortaya koymak için çeşitli göstergeleri kullanmaktadır. Bu göstergelerin genellikle makro ekonomik değişkenler olduğu, ekonomik, sosyal ve finansal değişkenlerin sınırlı ölçüde dikkate alındığı görülmektedir.

Beş TDT ülkesine ait verilerden oluşan örneklem üzerinden 1994-2023 dönemi için kayıt dışı ekonomi üzerinde finansal, ekonomik ve sosyal değişkenlerin rollerine dair ampirik kanıtlara ulaşmayı amaçlayan bu çalışmada eşanlı panel kantil regresyonu ile analizler yapılmıştır. Yapılan analizler sonucunda incelenen dönem itibarıyla kayıt dışı ekonomi üzerinde finansal gelişmişlik düzeyi, insani gelişmişlik, yolsuzlukla mücadele ve enflasyonun etkilerine ilişkin olarak önemli ampirik kanıtlara ulaşılmıştır. Buna göre; 1) TDT ülkelerinde finansal gelişmişlik düzeyi kayıt dışı ekonomi üzerinde asimetric etkiler göstermektedir. Düşük ve orta kantil seviyelerinde kayıt dışı ekonomiyi artırıcı yönde etki sunan finansal gelişme, yüksek kantil seviyelerinde kayıt dışı ekonomiyi azaltıcı bir role sahiptir. Bu asimetric etkiyi finansal sistemin ilgili ülkelerin serbest piyasa sistemine geçiş sürecinde yaşamış olabilecekleri belirsizlikler, rüşvet, yolsuzluklar gibi kaotik ortam nedeniyle kayıt dışı ekonomiyi besler şekilde hizmet vermiş olabileceğine bağlayabiliriz. Sonraki yıllarda serbest piyasa ekonomisinin ülkelerde yerleşmesi, kurumsal ve hukuki çerçevesinin belirginleşmesi ile birlikte finansal gelişmişlik düzeyi alt mekanizmaları olan finansal kurumlar ve finansal piyasalar ile kayıt dışı ekonominin azaltılması yönünde katkı sunar hale gelmiştir. 2) İnsani gelişmişlik düzeyinin kayıt dışı ekonomi üzerinde tüm kantil seviyelerinde negatif yönlü etkiye sahip olduğu görülmüştür. Buna göre eğitim düzeyinin artması, daha sağlıklı ve yüksek bir yaşam standartına ulaşılması örneklemini oluşturan ülkelerde kayıt dışı ekonominin azaltılması yönünde işleyişe sahiptir. Bu sonuç üzerinde eski doğu bloku ülkelerinde alınan disiplinli ve nitelikli eğitimin etkisinin olduğu söylenebilir. 3) Kayıt dışı ekonomi üzerinde diğer bir anlamlı etkiye sahip değişken yolsuzlukla mücadele endeksidir. Buna göre örneklemini oluşturan ülkelerde kamu otoritesi yolsuzluğu önleme ve onunla mücadele etme noktasında kararlı bir duruş sergilemektedir. Ancak bu değişkenin diğer değişkenler arasında kayıt dışı ekonomiyi azaltma yönünde etkisi en az olan değişken olduğunun altını çizmek gerekir. 4) Enflasyonun kayıt dışı ekonomi üzerinde farklı kantil

seviyelerinde pozitif ve negatif yönlü etkisi olmakla birlikte bu durum hiç bir kantil seviyesinde istatistiksel olarak anlamlı bulunmamıştır.

Bu çerçevede kayıt dışı ekonomi ile mücadele noktasında sadece finansal ve/veya ekonomik faktörlerin değil sosyal ve politik unsurlarında gerekli olduğuna dair genel bir sonuca ulaşılmış bulunuyoruz. Çalışmadan elde edilen bulguların teorik ve pratik yaşama ilişkin karşılıklarının olduğunu düşüncesiyle ilgili karar vericiler için şu önerileri getiriyoruz. 1) Kamu otoriteleri açısından, kayıt dışı ekonomi ile mücadele salt finansal ve ekonomik faktörlerdeki iyileşmelerle değil aynı zamanda politik duruş ve insani kaliteyi artırmaya yönelik dokunuşlarla desteklenmelidir. Politik oligarşinin meydana getirdiği veya beslediği yolsuzluk üreten bir sistem yardımıyla kayıt dışı ekonomiyle samimi olarak mücadele etmek olası değildir. 2) Finansal sistem, hukuki çerçeve ve düzenleyici-denetleyici kurumları ile kayıt dışı ekonomiyi azaltmaya katkı sunmaktadır. Buna karşın finansal sisteme ilişki unsurlardaki yozlaşma, bozulma ise kayıt dışı ekonomiyi artırmaktadır. Gelişmekte olan ülkeler olan niteleyebileceğimiz TDT üye ülkelerinde, finansal kurumların zayıf olması ve denetim mekanizmalarının yetersizliği nedeniyle kayıt dışı ekonomik faaliyetlerinin önlenmesi zorlaşmaktadır. Çözüm önerisi olarak, bu ülkelerin öncelikle finansal kalkınmanın ekonomik büyüme üzerindeki olumlu etkilerine odaklanmaları ve bu sayede gereken eşik düzeyine ulaşmayı hızlandırmaları önerilmektedir. Bu bulguların özellikle az gelişmiş veya gelişmekte olan ülkelerdeki karar vericiler için önemli bir referans olduğu söylenebilir.

Hakem Değerlendirmesi: Kör hakemlik.

Yazarların Katkı Düzeyleri: Bu çalışmaya yazarlardan Kenan İLARSLAN %50, N. Serap VURUR %50 oranında katkı yaptıklarını beyan etmişlerdir.

Etik Komite Onayı: Yazarlar tarafından çalışmanın etik kurul iznine tabi olmadığı bildirilmiştir.

Finansal Destek: Yazarlar çalışma ile ilgili bir finansal destek alınmadığını bildirmiştir.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çalışma ile ilgili potansiyel çıkar çatışması bulunmadığını bildirmiştir.

ETİK ve BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI

Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara ve bilimsel atıf gösterme ilkelerine riayet edildiğini yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Ege Üniversitesi Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk makale yazarlarına aittir.

KAYNAKÇA

Agan, B. (2024). Sustainable development through green transition in EU countries: New evidence from panel quantile regression. *Journal of Environmental Management*, 365,1-15. <https://doi.org/10.1016/j.jenvman.2024.121545>

- Agustina, N. (2020). The impact of human capital on shadow economy in Indonesia. *Economics and Finance in Indonesia*, 66(1), 2. <https://doi.org/10.47291/efi.v66i1.629>
- Ajide, F. M., & Dada, J. T. (2024). Globalization and shadow economy: a panel analysis for Africa. *Review of Economics and Political Science*, 9(2), 166-189. <https://doi.org/10.1108/REPS-10-2022-0075>
- Alm, J., & Embaye, A. (2013). Using dynamic panel methods to estimate shadow economies around the world, 1984-2006. *Public Finance Review*, 41, 510-543. <https://doi.org/10.1177/109114211348235>
- Amendola, A., & Dell'Anno, R. (2010). Institutions and human development in the Latin America shadow economy. *Estudios en Derecho y Gobierno*, 9-24. <https://www.iris.unisa.it/handle/11386/3113561>
- Androniceanu, A. & Georgescu, I. (2023). The impact of CO2 emissions and energy consumption on economic growth: A panel data analysis. *Energies*, 16, 1-17. <https://doi.org/10.3390/en16031342>
- Barbieri, L. (2009). Panel unit root tests under cross-sectional dependence: An overview. *Journal of Statistics: Advances in Theory and Applications*, 1(2), 117-158.
- Batrancea, L., Nichita, A., Batrancea, I., & Gaban, L. (2018). The strenght of the relationship between shadow economy and corruption: Evidence from a worldwide country-sample. *Social Indicators Research*, 138, 1119-1143. <https://doi.org/10.1007/s11205-017-1696-z>
- Bansah, M., & Mohsin, M. (2023). Tackling the shadow economy through inflation and access to credit. *The Journal of International Trade & Economic Development*, 1-25. <https://doi.org/10.1080/09638199.2023.2226239>
- Bayat, T., İlarıslan, K. & Shahbaz, M. (2023). How do logistics and financial indicators contribute to carbon emissions in Turkiye?. *Environmental Science and Pollution Research*, 30, 97842-97856. <https://doi.org/10.1007/s11356-023-29255-5>
- Batsaikhan, U. & Dabrowski, M. (2017). Central Asia-twenty-five years after the breakup of the USSR. *Russian Journal of Economics* 3, 296-320. <http://dx.doi.org/10.1016/j.ruje.2017.09.005>
- Beroual, A. & Khaled, U. (2020). Statistical investigation of lightning impulse breakdown voltage of natural and synthetic ester oils-based Fe3O4, Al2O3 and SiO2 nanofluids. *IEEEAccess*, 8, 112615-112623. <https://doi.org/10.1109/ACCESS.2020.3003246>
- Bin Amin, S., Hesary, F. T., Khan, F. & Rahman, F. M. (2024). Does technology have a lead or lag role in economic growth? The case of selected resource-rich and resource-scarce countries. *Resources Policy*, 89, 1-10. <https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2023.104558>
- Buehn, A., & Schneider, F. (2009). Corruption and the shadow economy: a structural equation model approach. IZA Discussion Paper No. 4182. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1409286>
- Bulut, A. (2023). Informal economy and financial development: The role of institutions. *Sosyoekonomi*, 31(55), 195-209. <https://doi.org/10.17233/sosyoekonomi.2023.01.10>

- Cagan, P. (1958). The demand for currency relative to the total money supply. *Journal of Political Economy*, 66(4), 303-328. <https://www.journals.uchicago.edu/doi/abs/10.1086/258056>
- Cama, F. R., Emara, N., & Trabelsi, M. (2024). Financial inclusion and the informal sector. *Research in International Business and Finance*, 70, 102379. <https://doi.org/10.1016/j.ribaf.2024.102379>
- Canh, N.P., & Thanh, S.D., (2020). Financial development and the shadow economy, A multi-dimensional analysis. *Econ. Anal. Policy* 67, 37–54. <https://doi.org/10.1016/j.eap.2020.05.002>
- Capasso, S., & Jappelli, T. (2013). Financial development and the underground economy. *Journal of Development Economics*, 101, 167-178. <http://dx.doi.org/10.1016/j.jdeveco.2012.10.005>
- Ciutiene, R., Meilienė, E., Savanevičienė, A., & Vaitkevičius, S. (2015). Interdependence between human capital and the power of a shadow economy: Lithuanian case study. *Technological and economic Development of Economy*, 21(3), 460-482. <https://doi.org/10.3846/20294913.2015.1017864>
- Çakır, A. (2020). Contemporary rivalry in Central Asia: Challenges and opportunities. *Avrasya İncelemeleri Dergisi-Journal of Eurasian Inquiries*, 9(1), 75-94. <https://doi.org/10.26650/jes.2020.005>
- Dell'Anno, R. (2010). Institutions and human development in the Latin American informal economy. *Constitutional Political Economy*, 21, 207-230. <https://doi.org/10.1007/s10602-009-9079-3>
- Dell'Anno, R. (2022). Theories and definitions of the informal economy: A survey. *Journal of Economic Surveys*, 36(5), 1610-1643. <https://doi.org/10.1111/joes.12487>
- Dritsaki, M. & Dritsaki, C. (2024). The relationship between health expenditure, CO₂ emissions, and economic growth in G7: Evidence from heterogeneous panel data. *J Knowl Econ*, 15, 4886–4911. <https://doi.org/10.1007/s13132-023-01349-y>
- Feld, L.P. & Schneider, F. (2011), Survey on the shadow economy and undeclared work in OECD countries, *Handbook on the Shadow Economy*, 11(2), 78-130. <https://doi.org/10.4337/9780857930880.00008>
- Frey, B. S. & Schneider, F. (2000). Informal and underground economy (No. 0004). Working Paper. <https://www.econstor.eu/handle/10419/73197>
- Friedman, E., Johnson, S., Kaufmann, D. & Zoido-Lobaton, P. (1999), Dodging the grabbing hand: The determinants of unofficial activity in 69 countries, *Journal of Public Economics*, 76(3), 1-8. <https://doi.org/10.2307/40000200>
- Gezer, M. A. (2022). Informal economy at the European territory: Evidence from panel threshold fixed effect models, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 17(2), 387-409. <https://doi.org/10.17153/oguiibf.1056946>
- Gharlegghi, B. & Jahanshahi, A.A., (2020). The shadow economy and sustainable development: The role of financial development. *J. Public Aff.* 20 (3). <https://doi.org/10.1002/pa.2099>

- Gerxhani, K., & Cichocki, S. (2023). Formal and informal institutions: understanding the shadow economy in transition countries. *Journal of Institutional Economics*, 19(5), 656-672. <https://doi.org/10.1017/S1744137422000522>
- Gillanders, R. & Parviainen, S. (2018) Corruption and the shadow economy at the regional level. *Rev Dev Econ.*, 22, 1729–1743. <https://doi.org/10.1111/rode.12517>
- Hachem, H. & Abboud, C. (2024). Bayesian estimation of simultaneous regression quantiles using Hamiltonian Monte Carlo. *Algorithms* 17, 1-18. <https://doi.org/10.3390/a17060224>
- Hajilee, M., Hayes, L. A. & Chiang, W. C. (2023). Asymmetric effects of exchange rate volatility on the shadow economy: new evidence from OECD countries. *Applied Economics*, 1-14. <https://doi.org/10.1080/00036846.2023.2270226>
- Hart, K. (1973), Informal income opportunities and urban employment in Ghana, *The Journal of Modern African Studies*, 11(1), 61-89. <https://doi.org/10.1017/S0022278X00008089>
- IMF (2021) <https://www.imf.org/en/News/Articles/2021/07/28/na-072821-five-things-to-know-about-the-informal-economy>. Erişim: 5 Temmuz 2024.
- Isayev, M., Irani, F. & Attarzadeh, A. (2024). Asymmetric effects of monetary policy on non-bank financial intermediation (NBFI) assets: A panel quantile regression approach. *Journal of Economic Studies*, 51(3), 631-648. <https://doi.org/10.1108/JES-01-2023-0024>
- Işık, C., Bulut, U., Ongan, S., Islam, H. & Irfan, M. (2024). Exploring how economic growth, renewable energy, internet usage, and mineral rents influence CO2 emissions: A panel quantile regression analysis for 27 OECD countries. *Resources Policy*, 92, 1-9. <https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2024.105025>
- İlarşlan, K. & Yıldız, M. (2022). Yenilenebilir enerji yatırımlarının finansal belirleyicileri üzerine karşılaştırmalı bir analiz: Asya-Pasifik ve Latin Amerika ülkeleri. *Business & Management Studies: An International Journal*, 10 (4), 1397-1415, doi: <https://doi.org/10.15295/bmij.v10i4.2170>
- Janpolat, K. & Isakovna, M. R. (2023). Classified characteristics and econometrical analysis of factors affecting the shadow economy. *Journal of Namibian Studies: History Politics Culture*, 35, 3481-3490. Erişim: <https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/4240>
- Kaufmann, D. & Kaliberda, A. (1996). Integrating the unofficial economy into the dynamics of post socialist economies: A framework of analyses and evidence. In B. Kaminski (Ed.), *Economic transition in Russia and the new states of Eurasia* (pp. 81–120). London: M.E. Sharpe. <https://doi.org/10.4324/9781315483696>
- Khan, S., Abdul Hamid, B. & Rehman, M. Z. (2023). Determinants of shadow economy in OIC and Non-OIC countries: The role of financial development. *International Journal of Emerging Markets*, 18(10), 3373-3393. <https://doi.org/10.1108/IJOEM-02-2020-0193>
- Khitakhunov, A. (2021). The risks of corruption: The case of Central Asia, Ahmet Yesevi Üniversitesi, Avrasya Araştırma Enstitüsü, <https://www.eurasian-research.org/> (Erişim: 20.10.2024)

- Koenker, R. & Bassett, G. (1978). Regression Quantiles. *Econometrica*, 46(1), 33-50.
- Kravchenko, V., Karapetov, V. & Nechepurenko, I. (2023). Econometric analysis of influence by the tors on the volume of shadow economy in the countries of Europe. *Journal of Financial Crime*, 30(6), 1474-1490. <https://doi.org/10.1108/JFC-08-2022-0176>
- Lacko, M. (2000). Hidden economy-an unknown quantity: Comparative analysis of hidden economics in transition countries 1989-95. *The Economics of Transition*, 8, 117-149. <https://doi.org/10.1111/1468-0351.00038>
- Li, W., Wang, S. & Xu, C. (2024). Shadow banking, investment and interest rate transmission: Evidence from macro prudential policy in China. *Economic Analysis and Policy*, 81, 115-133. <https://doi.org/10.1016/j.eap.2023.11.013>
- Luong, T.T.H., Nguyen, T.M. & Nguyen, T.A.N. (2020), Rule of law, economic growth and shadow economy in transition countries, *The Journal of Asian Finance, Economics and Business*, 7(4), 145-154. <https://db.koreascholar.com/Article/Detail/388667>
- Mahdi, I.B.S., Bouaziz, M. & Abbes, M.B. (2024). Does financial technology matter in the relationship between CSR and banks' financial stability? a quantile regression approach. *Environ Science Pollution Research*, 31, 1226-1243. <https://doi.org/10.1007/s11356-023-31179-z>
- Manzoor, Z. & Ahsan, H. (2024). Definitions and estimation models of shadow economy: A systemic literature review. *CARC Research in Social Sciences*, 3(2), 233-240. <https://doi.org/10.58329/criss.v3i2.135>
- Mara, E. R. (2011). Causes and consequences of underground economy. *Anale. Seria Ştiinţe Economice. Timişoara*, 17(17), 1109-1116. <https://www.cceol.com/search/article-detail?id=36811>
- Markellos, R., Psychoyios, D. & Schneider, F. (2016). Sovereign debt markets in light of the shadow economy. *European Journal of Operational Research*, 252,220-231. <https://doi.org/10.1016/j.ejor.2015.12.039>
- Mazhar, U. & Jafri, J. (2017). Can the shadow economy undermine the effect of political stability on inflation? empirical evidence. *Journal of Applied Economics*, 20(2), 395-420. [https://doi.org/10.1016/S1514-0326\(17\)30018-1](https://doi.org/10.1016/S1514-0326(17)30018-1)
- Mehmood, S. & Kaewsang-on, R. (2024). Quantifying environmental degradation through renewable energy, financial development and economic sustainability: Insights from panel quantile regression analysis. *Global Business Review*, 1-22. <https://doi.org/10.1177/09721509241242530>
- Musah, M., Boateng, F., Kumah, E.A. & Adebayo, T. S. (2024). Financial flows and environmental quality in ECOWAS member states: accounting for residual cross-sectional dependence and slope heterogeneity. *Environ Dev Sustain*, 26, 1195-1228. <https://doi.org/10.1007/s10668-022-02755-z>
- Nemec, D., Kotlánová, E., Kotlán, I. & Machová, Z. (2021). Corruption, taxation and the impact on the shadow economy. *Economies*, 9(1), 18. <https://doi.org/10.3390/economies9010018>

- Njangang, H., Nembot, L. N. & Ngameni, J. P. (2020). Does financial development reduce the size of the informal economy in sub-Saharan African countries? *African Development Review*, 32(3), 375-391. <https://doi.org/10.1111/1467-8268.12446>
- Nurasheva, K. K., Kulanova, D. A., Abdikerimova, G. I., Mergenbayeva, A. T. & Shalabayev, I. I. (2020). Problems of financial market development in Central Asia (on the model of Kazakhstan). *Intellectual Economics*, 14(1), 5-30. <https://doi.org/10.13165/IE-20-14-1-01>
- Pasternak-Malicka, M. (2023). Tax morality and the intentions of households and business entities to participate in the shadow economy. *Humanities and Social Sciences*, 30(4-part 1), 215-226. <https://doi.org/10.7862/rz.2023.hss.52>
- Pesaran, M. H. & Yamagata, T. (2008). Testing slope homogeneity in large panels. *Journal of Econometrics*, 142(1), 50-93. <https://doi.org/10.1016/j.jeconom.2007.05.010>
- Poufinas, T., Galanos, G. & Agiropoulos, C. (2021). The impact of competitiveness on the shadow economy. *International Advances in Economic Research*, 27, 29-46. <https://doi.org/10.1007/s11294-021-09820-9>
- Psychoyios, D., Missiou, O. & Dergiades, T. (2021). Energy based estimation of the shadow economy: The role of governance quality. *The Quarterly Review of Economics and Finance*, 80, 797-808. <https://doi.org/10.1016/j.qref.2019.07.001>
- Rei, D. & Bhattacharyya, M. (2008). The impact of institutions and policy on informal economy in developing countries: An econometric exploration. ILO Working Paper No:84. http://www.ilo.org/public/libdoc/ilo/2008/108B09_94_engl.pdf
- Rogan, M. & Alfars, L. (2019). Gendered inequalities in the South African informal economy. *Agenda*, 33(4), 91-102. <https://doi.org/10.1080/10130950.2019.1676163>
- Riaz, M. F. & Hayat, M. A. (2022). Nexus of shadow economy and corruption control: Evidence from developing country's sample. *Pakistan Journal of Humanities and Social Sciences*, 10(2), 782-796. <https://doi.org/10.52131/pjhss.2022.1002.0243>
- Rustemova, A. (2011). Political economy of Central Asia: Initial reflections on the need for a new Approach. *Journal of Eurasian Studies*, 2(1), 30-39. <https://doi.org/10.1016/j.euras.2010.10.002>
- Shen, J., Ibrahim, R. L., Ajide, K. B. & Al-Faryan, M. A. S. (2024). Tracking environmental sustainability pathways in Africa: Do natural resource dependence, renewable energy, and technological innovations amplify or reduce the pollution noises? *Energy & Environment*, 35(1), 88-112. <https://doi.org/10.1177/0958305X221124221>
- Schneider, F. (1997). The shadow economies of Western Europe, *Economic Affairs*, 17(3), 42-48. <https://doi.org/10.1111/1468-0270.00041>
- Schneider, F. & Buehn, A. (2018). Shadow economy: Estimation methods, problems, results and open questions. *Open Economics*, 1(1), 1-29. <https://doi.org/10.1515/openec-2017-0001>
- Schneider, F. & Enste, D. (2000). Shadow economies around the world: size, causes, and consequences, IMF Working Papers, 2000(026). <https://ssrn.com/abstract=879376>

- Schneider, F. (2002), Size and measurement of the informal economy in 110 countries around the World, Presented at the Workshop of Australian National Tax Center, ANU, Canberra, Issue July. Erişim: <https://citeseerx.ist.psu.edu/document?repid=rep1&type=pdf&doi=eaeaf0810e44ef0141eee61e0b23df0aee0f2220>
- Shin, J., Gwak, S., Shin, S.J. & Bang, S. (2024). Simultaneous estimation and variable selection for a non-crossing multiple quantile regression using deep neural networks. *Statistics and Computing*, 34, 102, 1-16. <https://doi.org/10.1007/s11222-024-10418-4>
- Syed, Q. R. & Rahut, D. B. (2024). Aging and carbon emissions in Asian economies: Policy recommendation from panel quantile regression. *Geological Journal*, 59(2), 538-549. <https://doi.org/10.1002/gj.4879>
- Sever, E. & Ay, M. K. (2024). Kayıt dışı ekonominin belirleyicileri: OECD ülkeleri üzerine bir panel ARDL analizi. *İktisadi İdari ve Siyasal Araştırmalar Dergisi*, 9(23), 30-45. <https://doi.org/10.25204/iktisad.1313304>
- Smith, P. M. (1997). Assessing the size of the underground economy: The statistics Canada perspective. The underground economy: Global evidence of its size and impact, 11-37. Erişim: <https://www.fraserinstitute.org/sites/default/files/UndergroundEconomy.pdf#page=33>
- Tanzi, V. (1983). The underground economy in the United States: Annual estimates, 1930-80 (L'économie clandestine aux Etats-Unis: Estimations annuelles, 1930-80)(La "economía subterránea" de Estados Unidos: Estimaciones anuales, 1930-80). Staff Papers-International Monetary Fund, 283-305. Erişim: <https://www.jstor.org/stable/3867001>
- Tanzi, V. (1999). Uses and abuses of estimates of the underground economy. *The Economic Journal*, 109, 338-347. <https://doi.org/10.1111/1468-0297.00437>
- Thomas, J. (1999). Quantifying the black economy: 'Measurement without theory' yet again? *The Economic Journal*, 109(456), 381-389. <https://www.jstor.org/stable/2566011>
- Tran, T. K. P. (2021). Unemployment and shadow economy in ASEAN countries. *The Journal of Asian Finance, Economics and Business*, 8(11), 41-46. <https://doi.org/10.13106/jafeb.2021.vol8.no11.0041>
- Tran, T. K. P. (2023). The political stability-Inflation nexus in South East Asia countries: Does shadow economy moderate? *Montenegrin Journal of Economics*, 19(1), 153-160. <https://doi.org/10.14254/1800-5845/2023.19-1.13>
- Tran P., T. K. (2024). Institutional quality, shadow economy and entrepreneurship: international evidence. *International Journal of Sociology and Social Policy*, 44(1/2), 249-266. <https://doi.org/10.1108/IJSSP-09-2023-0216>
- Valizadeh, P., Bart L. F. & Henry L. B. (2024). SNAP enrollment cycles: New insights from heterogeneous panel models with cross-sectional dependence. *American Journal of Agricultural Economics*, 106(1), 354-381. <https://doi.org/10.1111/ajae.12390>
- Voumik, L.C., Mimi, M.B. & Raihan, A. (2023). Nexus between urbanization, industrialization, natural resources rent, and anthropogenic carbon emissions in South Asia: CS-ARDL Approach. *Anthr. Sci.* 2, 48-61. <https://doi.org/10.1007/s44177-023-00047-3>

- Yılmaz, M. (2023). Türkiye’de kayıt dışı ekonomi, enflasyon ve büyüme. *Fiscaoeconomia*, 7(spec. 1), 338-358. <https://doi.org/10.25295/fsecon.1357827>
- Yoo, T. & Hyun, J. K. (1998). International comparison of the black economy: Empirical evidence using micro-level data. Paper Presented at 1998 Congress of Int. Institute Public Finance <https://kiss.kstudy.com/Detail/Ar?key=902973>.
- Zhanabekov, S. (2022). Robust determinants of the shadow economy. *Bulletin of Economic Research*, 74(4), 1017-1052. <https://doi.org/10.1111/boer.12330>

EXTENDED SUMMARY

The shadow economy can be defined, based on its characterization in the literature, as an informal, irregular, gray, or underground economy, as activities not recorded in official statistics. The shadow economy significantly impacts economic development, income inequality, social security systems, and policy. Shadow economic activities are often not fully productive or efficient, and a lack of capital access limits opportunities for investment and expansion. This situation can lead to rising interest rates and a decline in investments. Although the shadow economy has been widely examined in the literature using various variables, it has not yet been studied in the context of the Organization of Turkic States (OTS) countries. Therefore, this study investigates the economic, social, and financial determinants of the shadow economy specifically within the OTS, an area that has not been extensively explored in the empirical literature. The study is expected to contribute to the literature by examining the shadow economy in the context of the OTS and by being one of the few studies to use the corruption control index in this analysis. The research is structured around the following question: Do financial, economic, and social indicators impact the shadow economy?

This study, covering the period from 1994 to 2023, examines the shadow economy as the dependent variable, with the financial development index, human development index, corruption control index, and inflation data as independent variables. The analysis was conducted on a sample of five member countries of the Organization of Turkic States (Azerbaijan, Hungary, Kazakhstan, Kyrgyzstan, and Türkiye). This study utilizes a simultaneous quantile regression model, which allows for testing whether coefficients are consistent across conditional quantile levels. By generating standard errors in the coefficient estimates through bootstrapping, this approach enables more accurate results. The Jarque-Bera statistic and p-values, which provide strong insights into the assumption of normality, indicate that none of the variables used in the study satisfy the assumption of normality at the 5% significance level. Therefore, it was deemed appropriate to conduct the analysis using non-parametric methods. The cross-sectional dependence of the data was tested using the Breusch-Pagan LM and Pesaran CD tests. For both tests, the null hypothesis of no cross-sectional dependence was rejected, indicating that there was cross-sectional dependence in all variables included in the study. Homogeneity was tested using the Delta Test, and based on the results of the Delta and Adjusted Delta statistics, the null hypothesis of homogeneous slope coefficients was rejected at the 1% significance level. Thus, the coefficients of the variables are considered heterogeneous. In the next stage of

the study, the stationarity of the data was tested using the PANIC panel unit root test. The PANIC test results that all variables are stationary at level values, or $I(0)$.

The results of the Simultaneous Panel Quantile Regression Analysis reveal that the most notable effect on the shadow economy among the OTS member countries is related to the level of financial development. Accordingly, the financial development (*fge*) variable has a positive effect on the shadow economy (*kde*) at low and medium quantile levels, and this effect is statistically significant at the 3rd and 4th quantile levels. However, at higher quantile levels, the impact of *fge* on *kde* becomes negative and statistically significant. To explain this asymmetric effect, the following arguments can be advanced. In addition to Türkiye, the countries in the sample were former communist states, either within the Warsaw Pact or as autonomous republics within the USSR. Following the collapse of this pact in 1991, these countries experienced periods of political and economic transition and transformation. Due to various challenges and abuses encountered during the construction of the economic and financial system in the transition to a free market, the *fge* likely had an increasing effect on the shadow economy up to the sixth quantile level. Accordingly, in the countries forming the sample, the Human Development Index (*ıge*) shows a negative effect on the *kde* across all quantile levels, with this effect being statistically significant at the low and medium quantile levels. The Corruption Control Index (*yme*) helps reduce the shadow economy across all quantile levels, and this effect is statistically significant from the 2nd to the 8th quantile levels. It cannot be stated that the public authorities in the countries forming the sample do not affect reducing the shadow economy through anti-corruption efforts. However, this effect contributes less to the fight against the shadow economy compared to the effects of other variables. In addition, the inflation rate does not have a statistically significant impact on the shadow economy. Based on these findings, a general conclusion can be drawn that in the fight against the shadow economy, not only financial and/or economic factors but also social and political elements are necessary.

Karapapak Türkleri Mezar Taşlarının Orta Asya Mezar Taşlarıyla İlişkisi The Relationship Between Karapapak Turks Gravestones with Central Asia Gravestone

Ulaş KILIÇ* (Sorumlu yazar / Corresponding author)

Doktora Öğrencisi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,
ulas750@msn.com, ORCID: 0009-0005-5115-037X

Özet

Çalışma kapsamında, Ardahan, Kars, Kayseri ve Sivas illerinde bulunan Karapapak (Terekeme) Türklerine ait köy ve ilçe merkezlerine gidilerek bu yerleşim merkezlerinde, Karapapak Türkleri tarafından yapılan ve Orta Asya taş heykellerine benzeyen mezar taşı örnekleri incelenmiştir. Bu illerde incelenen mezar taşları üzerinden Karapapak, Terekeme ya da Papaklı isimleriyle ifade edilen Sünni bir Türk boyunun Hun, Göktürk ve diğer Türklerde görülen mezar taşı yapma geleneklerine nasıl sahip çıktıkları ele alınmıştır. Karapapak Türkleri tarafından, XIX. yüzyılın sonu ile XX. yüzyılda yapılmış mezar taşları, bize insan heykeli formlu mezar taşı yapma geleneğinin geç tarihlere kadar devam ettirildiğini gösterecektir. Bu soyut insan heykeli formlu mezar taşları, Anadolu'da Sünni bir Türk boyu tarafından yapılmış mezar taşları olup baş, boyun, omuz, karın ve kimi örneklerde ise yüz, el, kol, etek betimlemesiyle Orta Asya taş heykelleriyle yakın benzerlikleri bulunan örneklerdir. Genellikle soylu veya durumu iyi kişiler için yapıldığı öğrenilen bu mezar taşlarının en dikkat çekici yanı, erkek mezarlarının neredeyse tamamının papak şeklindeki başlık formuyla ele alınarak Karapapak kimliğinin vurgulanmak istenmesidir. Yapılan araştırma sonucunda, Orta Asya'da başlayan insan heykeli formlu mezar taşı yapma geleneğinin Karapapak Türkleri tarafından yakın tarihlere kadar devam ettirildiği ortaya çıkarılmıştır.

Anahtar kelimeler: Türk Mezar Taşları, Karapapak, Orta Asya, Taş Baba, Taş Nine

Abstract

Within the scope of the study, the villages and district centers of Karapapak (Terekeme) Turks located in Ardahan, Kars, Kayseri and Sivas provinces were visited and examples of tombstones made by Karapapak Turks and resembling Central Asian stone sculptures were examined in these settlements. Through the tombstones examined in these provinces, it was discussed how a Sunni Turkish tribe called Karapapak, Terekeme or Papaklı adopted the tombstone making traditions seen in Huns, Gokturks and other Turks. The tombstones made by Karapapak Turks at the end of the 19th century and in the 20th century will show us that the tradition of making tombstones in the form of human statues continued afterwards. These abstract human statue tombstones were made by a Sunni Turkish tribe in Anatolia and are examples that have close similarities with Central Asian stone sculptures with their head, neck, shoulder, abdomen and in some examples, face, hand, arm and skirt depictions. The most striking aspect of these gravestones, which are generally known to have been made for noble or well-off people, is that almost all of the male graves are covered with a

Atıf / Citation: Kılıç, U. (2024). Karapapak Türkleri Mezar Taşlarının Orta Asya Mezar Taşlarıyla İlişkisi. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 24 (2), 507-524. <https://doi.org/10.32449/egetid.1528728>

papak-shaped head form, in order to emphasize the Karapapak identity. As a result of the research, it has been revealed that the tradition of making gravestones in the form of human statues, which began in Central Asia, was continued by the Karapapak Turks until recent times.

Keywords: *Turkish Gravestones, Karapapak, Central Asia, Stone Father, Stone Granny*

Karapapak Türklerinde Görülen Soyut İnsan Heykeli Formlu Mezar Taşlarının İslamiyet Öncesi Orta Asya Mezar Taşlarıyla ilişkisi başlıklı bu yazının amacı, Rus baskıları sonucu Türkiye topraklarına yerleşen Karapapak Türklerine ait mezar taşlarını biçim ve motif yönünden incelemektir. Kafkasya'nın dağlık ve içe kapalı yapısından dolayı, uzun süre Orta Asya uygulama biçimlerini muhafaza eden Karapapak Türkleri, yerleştikleri Anadolu coğrafyasına Orta Asya uygulama biçimleriyle benzer mezar taşları yapmıştır (Kırzioğlu, 1996, s. 11). Karapapak Türkleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde Kars ve Ardahan başta olmak üzere Erzurum, Sivas, Amasya, Tokat, Ağrı, Kayseri, Yozgat'a ve Cumhuriyet'in ilk döneminde Muş'a yerleşmişlerdir. Gelenek, görenek, kültür ve uygulama biçimlerini yerleştikleri bölgelere taşıyan Karapapak Türkleri, bu uygulama biçimlerinden mezar taşı yapma geleneğini, Anadolu coğrafyasına taşıyarak Orta Asya tipi örnekler vermeye XX. yüzyılın sonuna kadar devam ettirmiştir. Bu mezar taşları, Anadolu topraklarında Tunceli, Sivas ve Erzincan gibi (Özkan, 2000, s.31), Alevi yerleşimleri dışında pek fazla görülmeyen; ancak Karapapak yerleşimlerinde sıkça karşılaşılan mezar taşlarıdır. Doğrudan bir çalışmaya ilk kez Kırzioğlu tarafından 1996'da *İslâm Dünyasında Mezarlıklar ve Defin Gelenekleri* isimli yayında, "Khazar'ın Kazak ve Borçalı Boylarından Oluşan Karapapaklar'da İnsan Heykelli Kabir Taşları Yapma Geleneği" başlıklı makaleyle konu edilmiştir. Aktemur ise, 2012'de yayınladığı *Ardahan Çevresindeki Soyut İnsan Heykeli Formlu Mezar Taşları* isimli kitabında heykel formlu mezar taşlarının en çok Karapapak yerleşimlerinde olduğunu vurgulamıştır.

Bu yazıyla öncelikle, Karapapak (Terekeme) Türkleri hakkında kısa bir bilgi verilmiş, daha sonra Orta Asya'da bulunan İslamiyet öncesi dönemlere ait mezar taşlarıyla ilgili bilgilere ulaşılmıştır. Ardından Ardahan, Kars, Kayseri ve Sivas illerinde tespit edilen Karapapak mezar taşları hakkında bilgiler görselleriyle birlikte sunulmuştur. Araştırılan sahalarda onlarca soyut insan heykeli formlu mezar taşı tespit edilse de bunların hepsini bu çalışmada sunmak mümkün olmadığından Ardahan ilinden iki mezar taşı, Kars ilinden ise altı mezar taşı, Kayseri ve Sivas illerinden ise birer mezar taşı bu çalışmada incelenmiştir. Değerlendirme ve sonuç kısmında ise, İslamiyet öncesi Orta Asya Türk mezar taşlarıyla ilgili bilgi verilmiş ve Karapapak Türkü mezar taşlarıyla ilişkisi açıklanmıştır. Yerini standart mermer mezarlara bırakan Karapapak mezar taşları, günümüz itibarıyla yok olmaya yüz tutmuş olup bu çalışmayla gelecek nesillere

aktarılması amaçlanmış ve Türk mezar taşları içindeki yerinin anlaşılması umut edinmiştir.

1. Karapapak Türkleri kimdir?

Türkler, yaşadıkları coğrafyanın soğuk ve sert iklimi gereği yüzyıllar boyu koyun ve kuzu derisinden yapılmış koruyucu türde şapkalar kullanmışlardır. Tarihte Peçenekler, Kıpçaklar, Tatarlar, Kırgızlar ve Oğuzlar koyun ve kuzu derisinden yapılmış şapkalar giymiş, misal Kırgızlardaki şapka türü keçeli, uzun ve silindirik şekilde olup kenarları yukarı doğru kıvrılmıştır (Yılmaz, 2007, s. 2). Karapapak, Papaklı ya da Terekeme olarak ifade edilen Türk boyu da isimlerini başlarına taktıkları siyah kuzu derisinden yapılmış kalpak yahut papak olarak ifade edilen şapkadan almışlardır. Kalpak yahut papak, Rusça sözlüklere göre, şapka; Azerbaycan Türkçesine göre ise kuzu veya koyun derisinden yapılan serpuş manasına gelmektedir (Bala, 1967, s. 339).

Karapapak yahut Papaklı isimlerinin nasıl ortaya çıktığına ilk görüşe göre, XVI. yüzyılın başlarında Şiiliği reddeden Karapapakların, Sünniliklerini belirtmek için ısrarla kara şapka giymelerinden dolayı bu adı aldığı ileri sürülmüştür (Kırzioğlu, 1993, s. 467). İkinci bir görüşe göre ise, Rus kaynaklarında Karapapak adı için “Corniya Kloboki”, Moğol kaynaklarında “Siyah Külehan”, Arap kaynaklarında “Karabörklü” ve Fars kaynaklarında “Kavm-i Külâh-i Siyah” terimlerinin kullanılmasının Karapapak adının erken şekli olduğu yönündedir (Yılmaz, 2007, s.5,6,7). Böylece şimdiki Karapapak terimi ile farklı kaynaklarındaki bu terimler arasında bir ilişkinin kurulabileceği ortaya çıkmıştır (Kırzioğlu, 1972, s. 18,19). Halk arasında genel kabul görmüş yaygın bir görüşe göre, Karapapak ve Terekeme isimlerinin aynı boya verilen ortak adlar olduğu ve Karapapak isminin Ruslar tarafından Karapapak halkını bölme amacıyla verildiği yönündedir. Halk arasındaki yaygın bir başka görüşe göre ise, Kafkasya’nın Rusların kontrolüne girmesiyle Kafkasya’da kalanlar Karapapak adını taşımaya devam etmiş; ancak siyasi ve sosyal nedenlerden dolayı yurtlarını terk edenler için ise, halk arasında ‘terk eden’ anlamına gelen ‘Terekeme’ kelimesi kullanılmaya başlanmıştır.

Terekeme teriminin nasıl ortaya çıktığına dair farklı fikirler de bulunmaktadır. Bu fikirlerden ilki, Türkmen sözünün Arapça çoğul versiyonu olan “Terâkime”nin halk ağzına uyarlanmış şeklinin Terekeme olarak ifade edildiği yönündedir (Bala, 1977, s. 330). Bir başka fikre göre ise, 1918’den önce Karapapakların Şii olanına Tat/Acem, Sünnilerine Terekeme ismi verilmiş ve bu adlandırmaların Ruslardan kaynaklandığını belirtmiştir (Kırzioğlu, 1972, s. 25). Konuya yabancı bazı araştırmacılar tarafından ‘Terekeme’ kelimesi köken olarak “Terk-i Mekke”, yani İslamiyet’in ilk yıllarından Mekke’den getirilen Araplara verilen isim olarak görülüp Terekeme kelimesinin buradan geldiği ileri sürülmüştür. Başka bir düşünceye göre ise, Kuzey Kafkasya’nın içinden geçen ve Hazar Denizi’ne dökülen Terek Irmağı’ndan esinlenerek Rusların parçala-yönet

politikası kapsamında bu ırmak boyunda yerleşik Türklere ‘Terekeme’ ve diğer uzak yerlerdeki Türklere ‘Karapapak’ ismini vererek ayırtırmak istemesi sonucunda bu iki farklı deyim ortaya çıktığıdır (Papakçı, 2010, s. 14). Karapapak, Papaklı ve Terekeme terimlerinin kaynağı hakkında farklı fikirler ortaya atılmış olsa da en kabul görmüş biçimiyle, Terekeme kelimesinin terk etmekten, Karapapak ve Papaklı kelimesinin ise soğuk kış şartları için kullanılan siyah şapkadan türediğine inanılmaktadır. Ancak bu çalışma kapsamında yapılan araştırma sonucunda, Terekeme kelimesinin hep var olduğu ortaya çıkmıştır. Gürcistan ve Azerbaycan’da yaşayan Karapapak Türklerinden edindiğimiz bilgilere göre, Terekeme kelimesinin o bölgelerde de çok önceden beri var olduğu anlaşılmıştır. Yalnız kullanımda farklılık vardır. Gürcistan ve Azerbaycan’da yaşayan Karapapak Türkleri, Karapapak kelimesini genel bir üst kimlik adı olarak tanımlarken Terekeme kelimesini, Karapapakların koyunculuk başta olmak üzere, hayvancılıkla uğraşan ve yaylak-kışlak hayat tarzına sahip kesimlerine verilen bir ad olduğunu belirtmektedir. Azerbaycan yöresi XIX. yüzyıl halk şairlerinden Âşık Alesker’in Ola adlı şiirinde geçen “*Gocor’da var Terekeme, Goyun gelir dem ha deme*” satırları da bunu kanıtlar niteliktedir.

Azerbaycan Türkçesinde “Qarapapaq”, Türkiye Türkçesinde “Karapapak” olarak ifade edilen Karapapak Türkleri, Gürcistan’da daha çok Karapapak; Ardahan, Kars, Ağrı, Muş illerinde daha çok “Terekeme”; Sivas, Kayseri, Tokat, Amasya illerinde ise “Papaklı” olarak söylenmektedir (Türkoğlu, 2001, s. 470). Ortaçağ boyunca Kafkasya coğrafyasına Hazar Denizi’nin kuzeyi üzerinden göç eden Karapapaklar, Dağıstan’da Darbent, Gürcistan’da Borçalı, Azerbaycan’da Kazakh bölgelerine yerleşmiş, Kumuk ve Kıpçak Türkleri başta olmak üzere bölgedeki diğer etnik topluluklarla kültürel etkileşimde bulunmuş ve bu topluluklara ait pek çok kültürel öğeyi benimsemişlerdir. XIX. yüzyılın başlarında yaşanan Rus - İran Savaşı’nda, İran tarafında yer alan Karapapaklar, Rusya’nın kesin zaferi sonucunda imzalanan 1828 Türkmençay Anlaşması’ndan sonra, Gürcistan ve Ermenistan sınırlarından, İran’ın Sulduz ve Türkiye’nin Kuzeydoğu Anadolu bölgelerine göç etmişlerdir (Valehoğlu, 2005, s.10).

XIX. yüzyıl boyunca süren Osmanlı-Rus Savaşları ve Rusların sistematik baskıları sonucu akınlar halinde Osmanlı topraklarına göç eden Karapapaklar, XIX ve XX. yüzyıl boyunca Osmanlı Muhacirin Komisyonu tarafından Ardahan, Kars, Ağrı, Erzurum, Sivas, Kayseri, Tokat ve Amasya şehirlerinde kendilerine tahsis edilen uygun alanlara yerleştirilmiştir (Vural, 2018, s.7). Karapapak Türklerinin, Çarlık Rusya’sında kalan kesimi ise, Sovyet Dönemi’ne kadar ayrı bir grup olarak görülmüş ve nüfus sayımlarında ayrıca belirtilmiştir (Andrews, 1989, s.76). Rusya’nın Kars’ı işgal etmesinden beş yıl sonra Kars Oblastı’nda yapılan nüfus sayımına göre, 29.879 Karapapak kayda geçmiş; 1910 yılındaki tüm Rusya’daki nüfus sayımına göre ise, çoğunluğu Kars ve Ardahan olmak üzere 39 bin Karapapak sayılmıştır (Tsutsiey, 2014, s. 193). Son olarak 1926

yılındaki Sovyet nüfus sayımında isimleri geçen Karapapaklar, Kars ve Ardahan'ın Türkiye bırakılması sebebiyle sayıları önemli ölçüde düşerek 6.315'e düşmüştür (Akiner, 1983, s. 254). Stalin'in, Türkiye ile işbirliği yapmalarından endişe duyduğu Sovyet Türk sınırında yaşayan Karapapaklar, diğer Müslüman halklarla beraber Orta Asya ve Taşkent civarına sürgün edilmiştir (Pappas, 1994, s. 346, 347). Aynı dönemde Türkiye Cumhuriyeti Karapapakları, Türk olarak değerlendirmiş ve Karapapak şeklinde bir isim vermemiştir (Bournoutian, 2017, s. 335). Çarlık Rusya'sının 1801 yılında Gürcistan'a girmesiyle Kuzeydoğu Anadolu ve İç Anadolu'ya ilk Karapapak göçleri başlamış ve bu göçler Sovyetler Birliği ile Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasına kadar devam etmiştir (Hakan, 2013, s. 79). Bu göçlerin yoğunlaştığı başlıca alanlar Kars, Ardahan ve Ağrı sınırları olsa da Kayseri, Sivas, Tokat, Amasya, Erzurum ve Yozgat illeri de önemli oranda Karapapak nüfusa ev sahipliği yapmaktadır.

1.1. Soyut İnsan Heykeli Formlu Karapapak Mezar Taşları

1.1.1. Ardahan İlindeki Karapapak (Terekeme) Türkü Mezar Taşları

Ardahan, Kafkasya sınırında yer alması ve coğrafyasının hayvancılık için elverişli olmasından dolayı, Karapapak Türklerinin ilk yerleştiği bölgelerden olmuştur. Ardahan'ın Çıldır ilçesine bağlı Akçil Köyü mezarlığında bulunan, Resim 1 numaralı görselde sunulan Karapapak mezar taşı, dikdörtgen çerçeveli gövde, gövde taşlarına bağlanmış baş ve ayakucu taşlarından oluşan çatma lahit türünde bir mezar yapısıdır. Mevcut başlık, büyük ihtimal tahrip edilen başka bir mezara ait olmalıdır (Aktemur, 2012, s.78). Mezarın başucu taşının iç yüzeyinde, Karapapak Türklerinin geleneksel kıyafeti, kumaş kıvrımları, kemeri, el ve kol detaylarıyla birlikte üç boyutlu olarak işlenmiştir. Eller, Orta Asya taş babalarındaki gibi bel hizasında kemeri tutmaktadır. Ayakucu taşı ise gövdeden düz yükselip basık formda sonlanmaktadır. Mezarın kitabesi, ayakucu taşının dış yüzeyine yapılmıştır.

Proto-Türk kültürlerinden Okunyeve ve Karasuk kültürleri döneminde görülen geyikli taşlara tanrı, koç-koyun, ruh, güneş, evren, hayvan ve insan tasvirleri; kılıç, kama, kadeh, balta, kemer vb. motifler işlenmiş ve bu tasvirler bazen gerçekçi bazen de soyut formda ele alınmıştır (Çoruhlu, 2007, s.36). Benzer şekilde Akçil Köyü'ndeki bu Karapapak mezar taşının arka yüzünde de Orta Asya kaya mezar anıtlarında sıkça kullanılan, büyük ihtimal dört ana yönü ifade eden bir motif, çizgisel olarak belirtilmiştir. Mezarın başucu taşı, biçim bakımından Orta Asya taş heykellerini akla getirmektedir.

Resim 1: Akçıl Köyü Karapapak kıyafetli mezar**Resim 2:** Tokmak-Burana Taş Heykey (İ. Mutlu'dan)**Resim 3-4:** Akçakale Köyü Karapapak erkek mezarı**Resim 5:** Bir Türk Komutanının Taş Heykeli (G.Kubarev'den)

İslamiyet öncesi Orta Asya Türkleri, ölen kişinin sağlığında göstermiş olduğu fedakârlıkların karşılığı, tarihi hafızanın canlı tutulması ve beraberlik ruhunun sağlanması için ölen kişinin heykeli şeklinde mezar taşları yapmıştır. Ardahan'ın Çıldır ilçesine bağlı Akçakale Köyü mezarlığında bulunan resim 3 ve 4'te görselleriyle birlikte ele alınan Karapapak mezar taşı da aynı amaçlar için yapılmıştır. Köy sakinlerinden edinilen bilgiye göre Şenlik adındaki merhumun 1911 yılında köy arazilerini, başka köy halkından koruması sırasında silahla vurulup öldürülmesinden dolayı, soyut insan heykeli formunda yapılan bu mezar, ölen kişinin yiğitliğine vurgu yapmak amacıyla silah ve kama işlemeli olarak yapılmıştır. Resim 7'de görüldüğü üzere Orta Asya mezar taşlarında da yiğitliğe ve cesarete vurgu yapmak amacıyla benzer betimlemeler bulunmaktadır. Orta

taşından¹ yapılan mezar, gövde taşlarına bağlanan baş (1.92 m.) ve ayakucu (1.81 m.) taşından oluşmaktadır. Başucu taşının başlık ve boyun kısmı üç boyutlu şekillendirilmiş, omuz ve bel kısmı ise iki boyutlu düzlemde ifade edilmiştir.

Mezarın başucu taşındaki kitabenin hemen altına, bel hizasına taşı çepeçevre saran kemer motifî, başucu taşının iç yüzeyinde bu kemere bağlı kama ve toplu tabanca, başucu taşının yan yüzeylerinde ay-yıldız, arka yüzünde ise boyuna asılmış madalyon, omuzdan bele doğru çapraz asılmış fişeklik ve tüfek motifleri işlenmiştir. Tüm bu heykelsi formun ve tasvirlerin, Orta Asya taş heykellerinin etkisini taşımaktadır; ancak yüz, el, kol betimlemesinin yapılmayışı İslamiyet inancının etkisini göstermektedir.

1.1.2. Kars İlindeki Karapapak (Terekeme) Türkü Mezar Taşları

Türkiye'nin kuzeydoğusunda yer alan Kars, Ardahan gibi Kafkasya'ya sınırında bulunmasından dolayı, Karapapak Türklerinin yoğun olarak iskân ettiği bir bölgedir. Orta Asya mezar taşları, resim 7'de görüldüğü gibi, ikonografik özellikleri bakımından coğrafyaya göre farklılık göstermekle birlikte, çoğu zaman ayakta, bazen bağdaş kurmuş, bir eli silah veya kemerinde, diğeri ise sunu kabını tutarken betimlenmiş; bazılarında sakal, bıyık, küpe, göğüs gibi öğelerle kısmen portre tarzı özellikler göstermektedir (Çoruhlu, 2016, s. 109). Karapapak Türklerinden oluşan Kars'ın Akyaka ilçesine bağlı Üçpınar Köyü'nde bulunan ve kitabesinde "Garip Oğlu Cabbar Özbeyin Ruhuna Fatiha D.T. 1313 (M.1896) - Ö.T. 1970" yazan Karapapak mezar taşı, resim 6'da görüldüğü gibi, Orta Asya taş babalarına benzer biçimde, insan heykeli formunda biçimlendirilmiştir. Yekpare bir taştan ibaret olan bu mezar (1.12 m.), Göktürk Dönemi'nde görülen taş baba geleneğini akla getirmektedir. Taş baba veya taş nineler üç boyutlu olarak ön plana çıkarken bu mezar taşı, papak ve boyun kısmında üç boyutlu, gövde kısmında ise iki boyutlu bir düzlemde yapılmıştır. Dönemin etkisiyle Kafkas kıyafetlerinin yerini, modern elbiselere bıraktığı görülmektedir. Baş kısmı Karapapaklara adını veren siyah papak şeklinde işlenmiştir. Yüz ve boyun kısmı beyaz olarak kalmış, hemen altında gömlek yakası, kravat, ceket yakası ve ceketin iki yanına çiçek motifleri kabartma olarak yapılmıştır. Karapapakların bu bölgelere, özellikle XIX. yüzyılın sonlarında gelmeye başladığını göz önünde bulundurursak 1970 yılında dahi, halen insan heykeli formunda mezar taşı yapmaları dikkat çekicidir.

Üçpınar Köyü mezarlığında bulunan Karapapak kadın mezarı ise, resim 8'de görüldüğü gibi, Orta Asya taş ninelerine benzerlik göstermekte ve sadece iki boyutlu bir düzlemde şekillenmesiyle farklılaşmaktadır. Dikdörtgen çerçeveli gövde, gövde taşlarına geçirilmiş baş (1.72 m.) ve ayakucu (1.69 m.) taşlarından

¹ Urta taşı, Ardahan'ın Çıldır ilçesine bağlı Gölbelen Köyü yakınlarından çıkarılan, şekil verilmesi kolay ve işçilik için uygun olan bir taş türüdür. Sadece mezar taşı olarak değil, halk mimarisinde de kullanılmıştır.

oluşan bu kadın mezarı, insan biçiminde yapılmıştır. Baş, omuz, kollar, eller ve bel kısmının betimlemesi yanında baş kısmında, günümüz itibariyle silinmeye başlayan göz, burun ve ağız öğelerinin tasviri de göze çarpmaktadır. Kadın mezarı olmasından dolayı, başucu taşının başlık kısmı papak formunda işlenmediği görülmektedir. Başucu taşının ön yüzeyinde boyuna asılmış halk arasında beşi bir yerde olarak geçen altınlı kolye, arka yüzeyinde askılı giysi tasviri; ayakucu taşında ise servi ağacı işlemesi yapılmıştır. Üçpınar Köyü'nde bulunan Karapapak kadın mezar taşındaki süsleme detayları, resim 9'da sunulan örnekte görüldüğü gibi, Orta Asya taş heykeliindeki tasvirlerle benzerlik göstermektedir. (Ögel, 2003, s.135). Orta Asya taş heykelleri gibi, Karapapak mezar taşları da genelde yakın bölgede bulunan taş yataklarından çıkarılan taşlarla yapılmış ya da uygun taş bulunmaması durumunda uzaktaki taş yataklarından işlenerek getirilmiştir.

Resim 6: Üçpınar Köyü erkek mezarı

Resim 7: Kırgızistan'dan Taş Baba örneği (İ.Mutlu'dan)

Resim 8: Üçpınar Köyü kadın mezarı

Resim 9: Orta Asya Kadın Taş Heykeli (H.Buğrul'dan)

Kars, Arpaçay, Aslanoğlu Köyü'nde bulunan ve Orta Asya taş heykelleri ile benzerliği bulunan Karapapak erkek mezarı kitabesinde “*Şamo Oğlu Tezebül – Ruhuna Fatiha – D.T. 1301 (1884) Ö.T. 1978 Revan*” yazmaktadır. Dikdörtgen çerçeveli gövde, gövde taşlarına geçirilmiş baş (1,86 m.) ve ayakucu (1,75 m.) taşından oluşan mezarın başucu taşı, insan formunda biçimlenmiş ve yöreye özgü kevek taşından² Kalkankale (Dikniz) Köyü'nde ikamet eden ustalarca yapılmıştır. Başlık, Karapapak Türklerine adını veren papak formunda işlenmiş, aşağıya doğru yüz ve boyun ifadeleri verilmeye çalışılmıştır. Gövde kısmı geniş, bel kısmı dar tutulan başucu taşının iç tarafında, resim 10'da görüldüğü gibi, kollar gövde altında kavuşturulmuş şekilde ellerle birlikte ifade edilmiştir. Resim 11'deki görselde görüldüğü üzere, gövdenin sağ ve sol yanlarına yaprak, ağaç dalı ve gül motifleri; ayakucu taşının dış kısmına ise servi ağacı kabartma şeklinde işlenmiş olup ölen kişinin iyi yardımsever bir kişilik olduğunu ve yerinin cennet olması temennisiyle yapılmış olabileceği varsayılmaktadır. Öte yandan servi ağacının, İslamiyet öncesi Türklerde görülen hayat ağacının bir yansıması olduğu da düşünülebilir.

Resim 10: Aslanoğlu Köyü erkek mezarı

Resim 11: Aslanoğlu Köyü erkek mezarı

Resim 12: Bardaklı Köyü Karapapak kadın mezarı

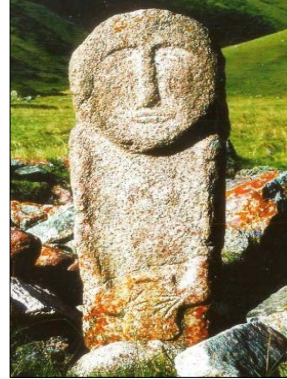
Resim 13: Tokmak-Burana Umay Ana Taş Heykeli (İlmutlu'dan)

² Kevek taşı, Kars'ın Akyaka ilçesine bağlı Kalkankale Köyü'ne yakın mevkide bulunan kırmızı bir taş türü olup kolay şekil alabilen ve mezar taşı olarak sıkça kullanıldığını gördüğümüz bir taştır.

Orta Asya kadın taş heykelleri belden aşağı çeşitli takı ve çiçek tasvirleriyle görülmektedir (Belli, 2002, s.912). Kars'ın Arpaçay ilçesine bağlı Bardaklı Köyü mezarlığında bulunan Karapapak kadın mezarı da (Resim 12) Orta Asya taş ninelerine benzer biçimde, baş kısmında taç ve boyun kısmında kolye ile vurgulanmıştır. Kolyenin iki yanına, gövdenin genişleyen taraflarına gül motifleri işlenmiştir. Kitabenin altında kemer motifi, tüm başucu taşını dolanmaktadır. Başucu taşının arka yüzeyinde kolye motifi yukarıdan aşağıya doğru üç parça halinde kemere kadar işlenmiş ve kemerin altına ise birbirine sırtını dayamış iki ayçiçeği kabartma olarak betimlenmiştir. Başucu taşının dış yüzeyinde ise yine taç motifi, aşağı doğru sarkan kolye motifleri, bel kısmında kemer ve en alt gövde hizasında ayçiçeği motifleri bulunmaktadır. Ayakucu taşının iç yüzeyinde sonu ay-yıldız ile biten ağaç motifi, dış yüzeyinde dalları sıra sıra yanlara sarkan ağaç motifi boydan boya kabartma olarak işlenmiştir. Dikdörtgen çerçevenin iki yan yüzeyinde ise seccade, servi ağacı, cami motifleri kabartma olarak yapılmıştır.

Resim 14: Kardeştepe Köyü Karapapak kadın mezarı

Resim 15: Altay Erkek Taş Heykeli (A. Dossymbayeva'dan)

Kars'ın Arpaçay ilçesine bağlı Kardeştepe Köyü mezarlığında bulunan Karapapak kadın mezarı, Orta Asya taş ninelerinin hatırasını yaşatan örnek olup Urta taşından yapılan dikdörtgen çerçeveli gövde, gövde taşlarına geçirilmiş baş (1,49 m.) ve ayakucu (1,48 m.) taşlarından meydana gelmektedir. Mezar gövdesinin içi toprakla doldurulmuş ve üzerine harç vurularak sağlamlaştırılmıştır. Kadın mezarı olduğu için papak şeklindeki başlık yerini yuvarlak forma bırakmıştır. Yuvarlak boyun kısmı, geniş omuzları, dar bel kısmı ve ellerin suretinin belirtilmesiyle, insan formunun taş üzerindeki soyutlanmış ifadesi olarak göze çarpmaktadır. Mezarın başucu taşının iç yüzeyinde, bel kısmında kabartma olarak el sureti tasvir edilmiş olup merhumun maharetli, becerikli olduğu anlamında kullanılmıştır.

Resim 16: Koçköy erkek mezarı

Resim 17: Koçköy erkek mezarı başucu taşı

Orta Asya taş heykellerinin ikonografik özelliklerinin zamana ve bölgeye göre farklılaştığı gibi, Kars'ın Arpaçay ilçesine bağlı Koçköy Mezarlığı'nda bulunan Karapapak mezarı da zamana göre farklılaşmış olup betimlemede geleneksel kıyafetlerin yerini, modern kıyafetlerin aldığı görülür. Ancak kıyafet betimlemesi değişmesine rağmen, araştırma yapılan sahalardaki değişmeyen tek özellik, papak formundaki başlık kısmıdır. Bu, Karapapak Türklerinin kendisini tanımlama şeklidir. Papak formundaki baş kısmından aşağıya doğru yuvarlak boyun, geniş omuzlar, dar bel-karın bölgesi görülmektedir. Başucu taşının ön yüzeyinde, kitabe kısmının hemen üzerinde ceket yakası, gömlek düğmeleri ve kravat bezemesi kabartma yöntemle işlenmiştir. Ayakucu taşının iç yüzünde servi ağacı, dış yüzeyinde ise servi ağacıyla bütünleşen daire içinde çiçek motifi bulunmaktadır. Baş ve ayakucu taşlarının yan yüzeylerinde ise ters V şeklinde bezemeler yapılmıştır. Görüldüğü üzere, modern Türkiye Cumhuriyeti'yle birlikte kullanılmaya başlanan modern giysiler, Karapapak taş mezarlarında da tasvir edilmiş; ancak Karapapak milletinden olduğuna vurgu yapan papak formundaki başlık değişmemiş, devam ettirilmiştir. Taşın heykelsi özelliği, Orta Asya taş babaları karakterine yakın olup betimleme dönemin koşullarından dolayı değişime uğramıştır (Resim 16-17).

1.1.3. Kayseri İlindeki Karapapak (Terekeme) Türkü Mezar Taşları

Osmanlı Muhacirin Komisyonu, 93 Harbi sonrası yoğunlaşan göçler neticesinde, Kayseri'nin hayvancılığa uygun coğrafyası, geniş meraları ve verimli topraklarını Karapapak Türklerinin yerleşimi için uygun görmüştür (Vural, 2018, s.8). Komisyon, Kayseri'nin Pınarbaşı ve Bünyan ilçeleri başta olmak üzere birçok köy ve yerleşim birimine Karapapak

Türklerinin yerleşmesine izin vermiştir. Bu yerleşimlerden Pınarbaşı ilçesine bağlı Çakılıkaya Köyü, Karapapak Türklerinin yerleştiği onlarca köyden sadece biri olup çok sayıda mezar taşına ev sahipliği yapmaktadır. Bu taşlardan kitabesi bulunmayan resim 18-19'da gösterilen Karapapak mezar taşı, Kars ve Ardahan'daki örneklerle benzer şekilde yapılmıştır. Kesme taşlardan oluşturulan iki katmanlı subasman üzerine dikdörtgen çerçeveli gövde taşları ve bu gövde taşlarına geçirilen baş ve ayakucu taşından meydana gelen erkek mezarı, biçimlenişi itibariyle tipik bir Karapapak mezarıdır. Başucu taşının baş kısmı papak şeklinde ifade edilmiş olup boyun ve gövde kısmıyla, diğer Karapapak mezar taşlarına paralel bir yapım şekli göstermektedir. Mezarda herhangi bir süsleme unsuru bulunmamaktadır. İşçilik olarak da Kars ve Ardahan'daki örnekler kadar gelişmiş bir uygulama bulunmamaktadır. Ancak papak şeklindeki başlık ve soyut insan heykeli formu biçimleniş, mezar taşı yapma geleneğinin Kayseri iline kadar taşındığını göstermektedir.

Resim 18: Çakılıkaya Köyü erkek mezarı

Resim 19: Çakılıkaya Köyü erkek mezarı

1.1.4. Sivas İlindeki Karapapak (Terekeme) Türkü Mezar Taşları

Kayseri'yle birlikte Karapapak göçlerine ev sahipliği yapan Sivas, Osmanlı Muhacirin Komisyonu'nun Karapapak Türklerine yerleşme izni verdiği bir başka coğrafya olmuştur. Ulaş ilçesine bağlı Acıyurt Köyü, ünlü Karapapak halk kahramanı Mihrali Bey³'in köyü olup 93 Harbi'nden sonra Karapapaklara tahsis edilmiştir. Acıyurt Köyü mezarlığında bulunan resim 20-21'de görünen mezar taşı, dikdörtgen çerçeveli gövde, bu çerçevelere bitişen baş (1.58m.) ve ayakucu

³ Mihrali Bey (1804-1905), Borçalı doğumlu olup 1877-78 Osmanlı Rus Savaşı'nda Çarlık Rusyasına karşı başarılı savunmalar yapmış ve Çarlık Rusyasınca dönemin en çok aranan adamı olmuştur. Osmanlıya sığınıp binbaşılığa kadar yükselip Ahmet Muhtar Paşa'nın sağ kolu olan Mihrali Bey, 40. Hamidiye Alayı'nın başına getirilmiş ve Yemen isyanını bastırmak için gittiği Arap çöllerinde şehit olmuştur(Ölçer,1998, s.10-50).

(1.49m.) taşlarından meydana gelmiştir. Başucu taşının başlık kısmı papak formunda şekillenmiş ve kitabe dış yüzeye konumlandırılmıştır. Ayakucu taşı ise aşağıdan yukarıya doğru daralarak üçgen formda sonlanmaktadır. Ayakucu taşının dış yüzeyinde işçiliği iyi olmayan kemer ve fişeklik motifleri bulunmakla birlikte bu motiflerin Kars, Ardahan Karapapak mezarlarında da birçok örneği karşımıza çıkmaktadır.

Resim 20: Acıyurt Köyü erkek mezarı

Resim 21: Acıyurt Köyü erkek mezarı

Değerlendirme ve Sonuç

Milat öncesi dönemden günümüze kadar gelen ve üzerinde görülen geyik tasvirlerinden dolayı “geyikli taş” olarak adlandırılan dikilitaşlar, proto-Türk kültürlerinden Okunev ve Karasuk kültürlerinde görülmeye başlayıp yüzeylerine işlenen motiflerle, sonraki dönem mezar taşlarının öncüsü olmuştur (Çoruhlu, 2007, s.36). Hun devrinde yapılan ve proto-Türk dönemi eserlerin takipçisi olan mezar taşları ve taş heykeller, çoğunlukla kurganların yanı başına dikilen, ata kültürüne işaret eden ve ölen kişiye duyulan saygıyı vurgulamak üzere yapılan eserler olup bunların ikonografik özellikleri coğrafyaya göre farklılık göstermektedir. Çoğu zaman ayakta, bazen bağdaş kurmuş, bir eli silah veya kemerinde, diğeri ise kırmızı kabını tutarken betimlenmiş; bazılarında sakal, bıyık, küpe, göğüs gibi öğeler, kısmen portre tarzı tasvirler görülmektedir (Çoruhlu, 2016, s.109). Göktürk devrine ait bulgular, düşünsel bir gelişmeye işaret ederek mezar taşı formunda geçmiş dönemlerin hayvan-ruh tasvirlerinin terk edilmeye başlandığını ve insan ataların ön plana çıktığını göstermektedir. Bu dönemde yapılan ve çoğunlukla kurganların ya da mezarların başına dikilen taş heykeller, ölen kişiyi sembolize etme amacı gütmektedir (Belli, 2002, s.912). Bunların erkek olanına “taş baba”, kadın olanına “taş nine” ve düşmanı sembolize edenine “balbal” ismi verilmektedir. Orhun yazıtlarında geçen “Babam Kağan öldüğünde heykelini diktik” cümlesi, mezar sahibi için heykel yaptırıldığını; aynı anıtlarda geçen “Kırgız kağanını öldürdüm, balbalını yaptırıldım” ifadesi ise balbalın öldürülen düşman için yaptırıldığını kanıtlar (Belli, 2002, s.910). Heykel

sanatı Uygurların yerleşik hayata geçmesi ve Budizm'i kabul etmesiyle büyük bir gelişme göstermiş olsa da bunların çoğu artık mezar taşı olarak değil, tapınaklar ve kutsal alanlar için dinsel mahiyette yapılan heykeller olmuştur (Arslan, 2017, s.1928).

Heykel formu taş eserler ya da mezar taşları, Karahanlılardan itibaren Türklerin İslamiyet'i kabul etmesi ve bu yeni inancın resim-heykeli günah saymasından ötürü yavaş yavaş terk edilmiştir. Öte yandan, Şamanist inançlara bağlı kalan Türk topluluklarında bu gelenek devam etmiştir. Anadolu'da Erzincan, Tunceli, Sivas, Kayseri gibi belli yerlerde bulunan Alevi topluluklar ve Karapapak (Terekeme) Türklerinde insan heykeli formu mezar taşı yapma geleneğini İslamiyet'le birlikte soyutlaştırarak XX. yüzyılın sonuna kadar devam ettirmiştir. Karapapak Türklerinde heykel formunun üç boyut yerine, iki boyutlu düzlemlerde yapılması, İslami düşüncenin mezar formlarına yansımaları olarak değerlendirilebilir. Bu heykel formu mezar taşlarının yapılmasındaki amaç, tıpkı Orta Asya'da olduğu gibi, ataya duyulan saygıyı, minneti göstermek ve onun hatırasına saygı göstermektir. Hemen hemen incelenen tüm Karapapak erkek mezar taşlarında, papak formu biçimindeki başlık mutlaka belirtilmiştir. Ayrıca boyun kısmı, geniş gövde ve dar bel kısmı da birçok mezar taşında ifade edilmiştir. Yine Orta Asya örneklerinde görüldüğü üzere, Karapapaklarda da soylu ve zengin insanlar için bu tür mezarlar yapılmıştır.

Karapapak mezar taşlarında betimlemenin, coğrafyaya göre farklılaştığı görülmektedir. Bazı örnekler yüz, el, kol, giysi, duruş, kemer ve silah betimlemeleriyle doğrudan Orta Asya taş baba veya taş ninelerinin hatırasını taşımaktadır. Erkek mezar taşlarında Karapapak milletinden olduğu vurgulanmak için mutlaka papak şeklinde başlık ifade edilmiş ve Orta Asya örnekleri gibi takısız, süslemesiz; ancak bunun yerine kemer, madalyon ve silah gibi öğelerin olduğu gözlemlenmiştir. Kadın mezar taşlarındaysa papak formundaki başlığa yer verilmeyerek baş kısmı insan başı şeklinde yapılmış ve kolye, çeşitli takı unsurları, servi ağacı ve çiçek süslemelerine yer verilmiştir. Bu yönüyle Orta Asya örnekleriyle motifler açısından da doğrudan bağlantı kurulabilir. Karapapak Türkleri, yaptıkları soyut insan heykeli formu mezar taşlarını dikdörtgen çerçeveli gövde, bu gövde taşlarına bağlanan baş ve ayakucu taşlarından çatma lahit tipinde oluşturmuşlardır. Kullanılan taş malzeme, genelde yakın bölgede bulunan taş yataklarından çıkarılmış ya da uygun taş bulunmaması durumunda uzaktaki taş yataklarından getirilmiş olup genelde kolay şekil alabilen taş malzeme tercih edilmiştir. Mezardaki bezemeler ise, erkek mezarlarında yiğitliği sembolize eden kama, kılıç, tüfek ve madalyon benzeri unsurlar olurken kadınlarda ise çeşitli takı, kemer, kolye, taç gibi, kökenini Orta Asya taş heykellerinden alan bezeme öğelerinden oluşmaktadır.

Sonuç olarak Karapapak (Terekeme) Türkleri, İslamiyet öncesi Orta Asya Türkleri paralelinde heykel formu taş mezarlar yapmış ve bu geleneği terk

etmeyip İslam inancıyla birlikte soyutlayarak XX. yüzyılın sonlarına kadar devam ettirmiştir. Günümüzde Karapapak Türklerinde görülen bu mezarlar, yerini standart tip mermer mezarlara bırakmış olup yapılan eski örnekler de bir bir yok olmaya yüz tutmuştur. Bunların yok olmadan kayıt altına alınması, kültürel mirasımızın gelecek kuşaklara aktarılması açısından önem taşımaktadır.

Hakem Değerlendirmesi: Kör hakemlik.

Yazarların Katkı Düzeyleri: Tek Yazar %100.

Etik Komite Onayı: Yazar tarafından çalışmanın etik kurul iznine tabi olmadığı bildirilmiştir.

Finansal Destek: Yazar çalışma ile ilgili bir finansal destek alınmadığını bildirmiştir.

Çıkar Çatışması: Yazar çalışma ile ilgili potansiyel çıkar çatışması bulunmadığını bildirmiştir.

ETİK ve BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI

Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara ve bilimsel atıf gösterme ilkelerine riayet edildiğini yazar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Ege Üniversitesi Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk makale yazarına aittir.

KAYNAKÇA

- Aktemur, A. M. (2012). *Ardahan çevresindeki soyut insan heykeli formlu mezar taşları*. Eser Ofset Matbaacılık.
- Akiner, S. (1983). *Islamic peoples of the Soviet Union*. Kegan Paul International.
- Alyılmaz, C. (2012). *İslamiyet öncesi Türk eserleri*. Türk Dünyası Mimarlık ve Şehircilik Abideleri.
- Andrews, P. (1989). *Ethnic groups in the Republic of Turkey*.
- Bala, M. (1967). Kara-Papak. *İslam Ansiklopedisi* (Cilt 6). MEB Yayınları.
- Bala, M. (1977). Karapapak. *İslam Ansiklopedisi*. MEB Yayınları.
- Belli, O. (2002). Türklerde taş heykeller ve balballar. *Türkler*, 3(19).
- Buğrul, H. (2010). *Van Bitlis yöresi XII.-XV. yüzyıl mezar taşlarının İslam öncesi Orta Türk mezar taşları ile bağlantıları* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi.
- Bournoutian, G. (2017). The population of the South Caucasus according to the 1897 general census of the Russian Empire. *Iran and the Caucasus*.
- Çoruhlu, Y. (2007). *Erken devir Türk sanatı*. Kabalıcı Yayınları.
- Çoruhlu, Y. (2007). *Erken devir Türk sanatının ABC'si*. Kabalıcı Yayınları.
- Çoruhlu, Y. (2016). *Eski Türklerin kutsal mezarları kurganlar*. Ötüken Neşriyat.
- Gündoğdu, H. (2001). *Tarihi kalıntıları ile Çıldır*. Çıldır Kaymakamlığı Kültür Yayınları.
- Hakan, E. (2013). *Kars Karapapağları (Terekemeleri)*. Sakarya Üniversitesi.
- Kaburev, G. V. (2023). Turkic stone statues and funerary structures in Altai and Tien-Shan. *Chronicle of the Turkic Civilization*, 1. Altai State University Publishing House.

- Kırzioğlu, M. F. (1972). *Dede Korkut Oğuznameleri ışığında Karapapaklar*. Türk Ocağı Erzurum Şubesi.
- Kırzioğlu, M. F. (1993). *Osmanlılar'ın Kafkas-elleri'ni fethi: 1451–1590*.
- Kırzioğlu, M. F. (1996). Khazar'ın Kazak ve Borçalı boylarından oluşan Karapapaklar'da insan heykelli kabir taşları yapma geleneği. *İslam Dünyasında Mezarlıklar ve Defin Gelenekleri*. Türk Tarih Kurumu.
- Mutlu, İ. (2015). *Tokmak-Burana'daki taş balballar* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Erciyes Üniversitesi.
- Ögel, B. (2003). *İslamiyet'ten önce Türk kültür tarihi*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ölçer, S. (1998). *Mihralı Bey* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi.
- Özkan, H. (2000). Erzincan ve çevresinde Orta Asya Türk geleneğini sürdüren bezemeli mezar taşları. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 15.
- Papakçı, Z. (2010). *Terekemeler (Karapapaklar)*.
- Pappas, T. (Ed.). (1994). *An ethnohistorical dictionary of the Russian and Soviet Empires*. Greenwood Press.
- Sağiroğlu Arslan, A. (2017). “Taşlar konuşur”: Türk mezar taşlarının biçim dili. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 6(3), 1923–1937.
- Togan, Z. V. (1932). Azerbaycan etnografyasına dair. *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, 2.
- Tsutsiev, A. (2014). *Atlas of the ethno-political history of the Caucasus*. Yale University Press.
- Türkoğlu, İ. (2001). Karapapaklar. *TDV İslam Ansiklopedisi* (Cilt 24).
- Valehoğlu, F. (2005). Qarapapaqlar və onların XIX əsr hərbi tarixi.
- Vural, M. (2018). Elviye-i Selase'den Anadolu'ya göç: Kayseri'deki 93 muhacirleri. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1), 1–7.
- Yılmaz, S. (2007). *Türkiye'de ve Kafkasya'da yaşayan Karapapak (Terekeme) Türkleri tarihi ve kültürü*. Prizma Press Matbaacılık.

EXTENDED SUMMARY

Due to the cold and harsh climate of the regions they lived in, Turks have used protective hats made of sheep and lamb skins for centuries. The Turkish tribe known as Karapapak, Papaklı, or Terekeme has taken its name from the black lambskin hats, called kalpak or papak, which they wore on their heads. The Karapapak Turks, referred to as “Qarapapaq” in Azerbaijani Turkish and “Karapapak” in Turkish, are known as “Karapapak” in Georgia, “Terekeme” in Ardahan, Kars, Ağrı, and Muş provinces, and “Papaklı” in Sivas, Kayseri, Tokat, and Amasya provinces. Throughout the Middle Ages, the Karapapak people, who migrated to the Caucasus region through the northern shores of the Caspian Sea, settled in places such as Darband in Dagestan, Borchali in Georgia, and Kazakh in Azerbaijan. They interacted culturally with other ethnic groups in the region, such as the Kumuk and Kipchak Turks, adopting many cultural elements from these groups. The Karapapak Turks settled in areas such as Kars and Ardahan during the

late Ottoman period, and in cities like Erzurum, Sivas, Amasya, Tokat, Ağrı, Kayseri, Yozgat, and later in Muş during the early Republic period. The Karapapak Turks carried their traditions, customs, and practices to the regions where they settled, including the practice of making gravestones, and continued to create examples in the Central Asian style until the end of the 20th century.

This article titled “The Relationship Between Karapapak Turks’ Gravestones with Central Asian Gravestones” aims to examine the tombstones of the Karapapak Turks, who settled in Turkey due to Russian pressure, in terms of form and motifs. From the Karakhanids period onwards, as Turks embraced Islam and the new religion considered images and sculptures as sinful, the use of sculptural tombstones gradually declined. However, among Alevi communities and Karapapak (Terekeme) Turks in certain parts of Anatolia, the tradition of making abstract human sculpture-shaped tombstones continued into the 20th century by abstracting them in line with Islamic beliefs.

The use of two-dimensional forms instead of three-dimensional sculptures in the tombstones of the Karapapak Turks can be interpreted as a reflection of Islamic thought on tombstone forms. The purpose of creating these sculpture-shaped tombstones was to show respect, gratitude, and reverence for the ancestors, just as seen in Central Asia. In nearly all of the male Karapapak tombstones examined, the headgear, in the form of a papak, is explicitly mentioned. Additionally, the neck, broad body, and narrow waist are also depicted in many of the tombstones. As in the Central Asian examples, the Karapapak people also made such tombstones for nobles and wealthy individuals. The depictions on the Karapapak tombstones vary according to the geography. Some examples carry direct references to the Central Asian stone monuments (stone fathers or stone grandmothers), with representations of faces, hands, arms, clothing, posture, belts, and weapons. In male tombstones, the papak-shaped headgear is included to emphasize their Karapapak origin, and like Central Asian examples, the tombstones are made without ornaments, but with the inclusion of belts, medallions, and weapons. In female tombstones, the papak headgear is not included, and the head is represented in a human head form, with embellishments like necklaces, various jewelry, cypress trees, and flower decorations. In this way, motifs in the Karapapak tombstones can also be directly linked to Central Asian examples. The Karapapak Turks constructed abstract human sculpture-shaped tombstones in the form of rectangular frames, with the body of the stone connected to head and footstones, forming a type of vaulted sarcophagus. The material used for these tombstones was usually sourced from nearby quarries, or in cases where suitable stone was unavailable, it was brought from distant stone beds.

This article first provides a brief introduction to the Karapapak (Terekeme) Turks and then explores tombstones from pre-Islamic Central Asia. It then presents details and visuals of the Karapapak tombstones identified in Ardahan, Kars, Kayseri, and Sivas provinces. While dozens of abstract human sculpture-shaped tombstones were found in the regions under study, not all of them could be included in this study. Two tombstones from Ardahan, six tombstones from Kars, and one from Kayseri and Sivas have been analyzed. In the evaluation and conclusion section, information about pre-Islamic Central Asian Turkish tombstones is provided, and the relationship with Karapapak Turkish tombstones is explained.

As a result, Karapapak (Terekeme) Turks, in parallel with the pre-Islamic Central Asian Turks, made stone graves in the form of statues and did not abandon this tradition, but continued it until the end of the 20th century by abstracting it with the Islamic faith. These graves seen in Karapapak Turks today have given way to standard type marble graves and the old examples are disappearing one by one. It is important to record these data before they disappear in order to pass on our cultural heritage to future generations.

Budist Anlatı Metinleri Üzerine Eski Uygurca Fragmanlar *Old Uyghur Fragments on Buddhist Narrative Texts*

Betül ÖZCAN (Sorumlu yazar / Corresponding author)

Arş. Gör., Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
betul.yasarbas@erzurum.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7463-8769

Özet

Eski Uygur edebiyatının büyük bir bölümünü oluşturan Budist metinler tripitaka (üç sepet) adı verilen Sanskritçe kitap külliyyatına dâhildir. Söz konusu külliyyat, Budist Uygur edebiyatının en hacimli ve bütünlüklü eseri olan Daśakarmapathaavadānamālā'yı (kısaca DKPAM) da içerisinde barındırmaktadır. Birbiriyle bağlantılı hikâyelerden meydana gelen bu eser on bölümden oluşmaktadır. Eserin her bir bölümü Budizm'deki on kötü davranış biçimini konu almaktadır: Canlı bir varlığı öldürmek, hırsızlık yapmak, zina etmek, yalan söylemek, iftira atmak, küfürlü ve kaba sözler söylemek, riyakârlık yapmak, kıskançlık yapmak, öfkelenmek ve aykırı fikirde olmak. Bu çalışmanın konusunu da oluşturan U 1988 ve bazı satırlarda U 1988 ile paralellik gösteren U 1984 numaralı fragmanlar, DKPAM'e ait metin parçalarıdır. U 1865 ve U 1866 numaralı fragmanlar ise hangi Eski Uygurca metnin parçası olduğu belirlenemeyen ancak türlü meselelerin işlendiği Budist anlatılardan oluşmaktadır. Söz konusu fragmanlar bugün Berlin Turfan Koleksiyonu'nda korunmaktadır. Budist anlatı metinlerine ait bu metin parçaları 100 satır hacminde olup arşiv numaraları şu şekildedir: U 1988 (T III T V 60b) + U 1984 (T III T V 57); U 1865 (T II Y 37) ve U 1866 (T II Y 37). Çalışmada bahsi geçen fragmanların yazı çevirimine, harf çevirisine, Türkiye Türkçesine aktarımına, metne ilişkin açıklamalarına ve sözlük/dizinine yer verilmiştir.

Anahtar kelimeler: Eski Uygurca, Budizm, Budist anlatı, masal, metin neşri

Abstract

Buddhist texts, which constitute a significant portion of ancient Uyghur literature, are included in the entire Sanskrit book corpus called tripitaka (three baskets). The mentioned corpus also comprises Daśakarmapathaavadānamālā (briefly DKPAM), the most voluminous and comprehensive collection of Buddhist Uyghur literature. This work consists of ten chapters involving interrelated stories. Each section of the work discusses one of the following ten forms of sins in Buddhism: killing a living being, stealing, committing adultery, lying, slandering, using abusive and vulgar language, hypocrisy, envy, anger, and holding opposing opinions. The focus of this study, specifically the fragments numbered U 1988, and U 1984, some of which lines are parallel to U 1988, are the passages in the DKPAM. However, the fragments numbered U 1865 and U 1866 contain Buddhist narratives about various issues, whereas they are unknown to which Old Uyghur text they belong. These fragments are currently preserved in the Berlin Turfan Collection. These Buddhist narrative texts correspond to a volume of 100-line passages, and their

Atıf / Citation: Özcan, B. (2024). Budist Anlatı Metinleri Üzerine Eski Uygurca Fragmanlar. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 24 (2), 525-548. <https://doi.org/10.32449/egetid.1458996>

archive numbers are as follows: U 1988 (T III T V 60b) + U 1984 (T III T V 57), U 1865 (T II Y 37), and U 1866 (T II Y 37). This study included the transcription, transliteration, translation into Turkish language, textual commentary, and dictionary/index of these cited fragments.

Keywords: Old Uyghur, Buddhism, Buddhist narrative, story, text publication

Budist Uyghur edebiyatı *tripiṭaka* “üç sepet” (samtso-üç ärdini-üç ağılık) adı verilen kitap külliyyatından oluşmaktadır. Türlü konuların yer aldığı bu külliyyatta anlatılar ve masallar önemli bir yere sahiptir. Bu tür anlatılar ve masallar Eski Uygurcada *avdan* ya da *çatik* olarak bilinmektedir. Skt. *avadāna* kelimesi “efsane; parça, kısım” (Monier-Williams, 1899, s. 99b; Edgerton, 1953, s. 72a) anlamlarındadır. *Avadāna* kelimesi “özel eylem” yani dinî veya ahlaki eylem olarak tercüme edilebilir. Bu hikâyeler insanların daha önceki varoluşlarında yapmış olduğu eylemleri aktarırken bu eylemlerin gelecek yaşamlarını nasıl etkilediğini de açıklar. *Çatik* “hikâye” olarak bilinen *jātaka*’lar ise (Monier-Williams, 1899, s. 417b; Edgerton, 1953, s. 240a) Buddha’nın yeniden doğuşunu, daha önceden varoluşunu içeren ve geleneğe göre Buddha’nın kendisi tarafından anlatılan hikâyelerden meydana gelmektedir (krş. Laut, 2002, s. 63). Budist Uyghur edebiyatı içerisinde öyküler ve uzun masallara örnek olarak *Daśakarmapathaavadānamālā*, *Araṇemi-jātaka*, *Bodhisattva Sattvauşadha*, *İyi ve Kötü Prens*, *Candraprabha-avadāna*, *Śarabha-jātaka* ve *Rama* anlatısı verilebilir. Bu anlatı metinlerinden en hacimli ve çalışmanın da konusunu oluşturan *Daśakarmapathaavadānamālā* kısaca DKPAM, on kötü davranış yolunun zincirleme hikâyesi anlamına gelmektedir. Esasında Ugu Küşen (Toharca B) dilinden Toharcanın A diyalektine oradan da Eski Uygurcaya çevrilmiştir. Eser Theravāda Budizmi’nin *vaibhāṣika* okuluna aittir (krş. Ölmez, 1997, s. 240; Elmalı, 2016, s. VII). Konu olarak Budist ahlakına ilişkin türlü meselelerin işlendiği eserde birbiriyle bağlantılı olan on kötü davranış biçimine yer verilmiştir: Canlıları öldürmek, hırsızlık yapmak, cinsel istismarda bulunmak, yalan söylemek, iftira etmek, kaba dil kullanmak, dalkavukluk yapmak, kıskançlık yapmak, nefret etmek ve yanlış düşüncelere kapılmak (krş. Wilkens, 2016, s. 9).

DKPAM, üzerine bir hayli çalışma yapılmış olan ve hâlen farklı açılardan incelenmeye devam edilen bir eserdir. DKPAM’e ait metinler birçok koleksiyonda yer almasına karşın büyük bir bölümü bugün Berlin Turfan Koleksiyonu’nda ve Rusya Bilimler Akademisi Doğu Araştırmaları Enstitüsü St. Petersburg Şubesi Koleksiyonu’nda korunmaktadır. Bu çalışmaya konu edilen U 1988 ve bazı satırlarda U 1988 ile paralellik gösteren U 1984 numaralı fragmanlar, DKPAM’e ait metin parçalarıdır. U 1865 ve U 1866 numaralı fragmanlar ise hangi Eski Uygurca metnin parçası olduğu belirlenemeyen ancak türlü meselelerin işlendiği Budist anlatılardan oluşmaktadır. Daha evvel neşredilmemiş bu üç fragman 100 satır hacmindedir ve Turfan

Koleksiyonu'ndaki kayıtlı arşiv numaraları şu şekildedir: U 1988 (T III T V 60b) + U 1984 (T III T V 57); U 1865 (T II Y 37) ve U 1866 (T II Y 37).

Çalışmaya dâhil edilen ilk fragman esasında birbirini tamamlayan iki fragmanın birleşiminden oluşmaktadır. *Daśakarmapathaavadānamālā*'ya ait bu iki fragman, U 1988 (T III T V 60b) + U 1984 (T III T V 57) arşiv numarasına sahiptir. U 1988 ile U 1984 fragmanlarının ön yüzleri 3. satırdan 11. satıra kadar paralellik gösterirken fragmanların arka yüzleri 7. satırdan 14. satıra kadar paralellik göstermektedir. U 1988 fragmanının ön yüzü 21, arka yüzü 20 olmak üzere toplam 41 satırdan oluşmaktadır. U 1984 fragmanının ön yüzü 9, arka yüzü 7 olmak üzere toplam 16 satırdan oluşmaktadır. U 1988 metni birkaç hasarlı yer dışında çoğunlukla bütünlüklüdür. U 1984 ise çok fazla hasarlıdır ve tamamlamalar U 1988'e göre yapılabilmiştir. Birbirini tamamlayan bu iki fragmanın fiziksel özelliklerini ihtiva eden katalog bilgisi Orçun Ünal tarafından hazırlanmıştır (URL-01). Ünal'ın da haklı olarak belirttiği üzere; bu metinler 40 dişini çektiren Prens Ratnottara'nın hikâyesine aittir ve bu anlatının DKPAM'in bir parçası olduğu kabul edilmektedir. Bu fragman, yazının 001-041. satırlarını oluşturmaktadır.

Bu çalışmaya dâhil edilen ikinci fragman U 1865 (T II Y 37)'tir. Fragmanın ön yüzü 14, arka yüzü 15 satır olmak üzere toplam 29 satırdan meydana gelmiştir. Metnin son satırında yer alan küçük hasarlar dışında bir yıpranma söz konusu değildir. Fragman iyi korunmuştur. Bu fragmanın fiziksel özelliklerini ihtiva eden katalog bilgisi Orçun Ünal tarafından hazırlanmıştır (URL-02). Metinde kurtuluş yolunu dileyen bir kişinin altı duyu organından -göz, kulak, burun, dil, zihin ve beden- herhangi birinin var olmaması hâlinde diğer bir organın da var olamayacağından ve sonunda doğru bir bedene ulaşamayacağından bahsedilmektedir. Bu fragman, yazının 042-070. satırlarını oluşturmaktadır.

Çalışmanın son fragmanı U 1866 (T II Y 37) arşiv numarasına sahiptir. Fragmanın ön ve arka yüzleri 15 satır olmak üzere toplam 30 satırdan oluşmaktadır. Metnin ön yüzünde son üç satır hasarlıyken arka yüzünde sadece son satır hasarlıdır. Fragman genel olarak bütünlüklü bir yapıya sahiptir. Bu fragmanın fiziksel özelliklerini ihtiva eden katalog bilgisi Orçun Ünal tarafından hazırlanmıştır (URL-03). Bu fragman U 1865'in bir devamı niteliğinde olup fragmanın ön yüzünde; sekizinci bilinçten ve kapalı bilinçten bahsedilirken fragmanın arka yüzünde; altı bilinçten, altı bilincin ve öğretilerin birlikteliğinden dolayı doğum ve ölümün gerçekleşeceğinden bahsedilir. Bugün hangi esere ait olduğu belirlenemeyen bu fragman, yazının 071-100. satırlarını oluşturmaktadır.

Bu çalışmaya konu olan ve şimdiye kadar neşri gerçekleştirilmemiş Eski Uygurca bu fragmanlar Budist anlatı metinlerine yönelik önemli metin parçalarıdır. Çalışmada ilgili metin parçalarının yazı çevirimine, harf çevirisine, Türkiye Türkçesine aktarımına, açıklamalarına, dizin/sözlüğüne yer verilmiştir. Çeviri yazı hazırlanırken *Uigurisches Wörterbuch*'ta belirlenen yazı çevirimi ve

harf çevirisi yöntemi takip edilmiştir (krş. Röhrborn, 1977-1998, s. 9-10 ve s. 13-14; Röhrborn, 2010, s. XXXIII-XXXV). Üç ayrı fragmandan oluşan bu çalışmada ilk fragman dışında kalan diğer iki fragman çoğunlukla bütünlüklüdür. Çalışmanın açıklamalar bölümünde Budist terimlerin izahına, ikilemelere, nadiren de olsa karşılaşılan farklı yazım biçimlerine yer verilmiştir. Çalışmanın dizin/sözlük kısmı alfabetik olarak sıralanmış ve bağlamli bir şekilde hazırlanmıştır. Bu bölümde metni ortaya koyarken bağlama göre sözcüklerin kazandığı yeni anlamlara da dizin/sözlükte yer verilmiştir. Madde başları hazırlanırken metinde geçtiği hâliyle bütün yazım biçimlerine ve restore edilmiş şekillerine de yer verilmiştir.

1. Eski Uygurca Metnin Yazı Çevirimi ve Harf Çevirisi

01

[Katalog Bilgisi: URL-01]

U 1988 (T III T V 60b) ön + U 1984 (T III T V 57) ön

(001)	01	, ol ämgäk üzä
s' r sn ,, 'wl 'mk' k 'wyz '	
(002)	02	örläyü umadın ölüp adın
'wyr' yw 'wm' dyn 'wylwp '' dyn	
(003)	03	ažunka barsar ,, ölsär
' 'ž wn q' p' rs' r ,, 'wyls' r	U 1984 ön 01
(004)	04	mäniñ ätözüm ökünçsüz-
m' nynk 't' wyz wm 'wykwnçswz	U 1984 ön 02
(005)	05	in bargay ärdim ay tep y(a)rlı-
yn p' rq' y 'rdym 'y typ yrly	U 1984 ön 03
(006)	06	kadı y(a)rlıgıg
q' dy (P) yrlyq yq	U 1984 ön 04
(007)	07	äşidip
'şydyp (P)d ...	U 1984 ön 04
(008)	08	inçä tep ötünür
'ynç' typ (P) 'wytnwnr	U 1984 ön 05
(009)	09	ulug elig bağ busanu y(a)[r]lı-
'wlwq 'ylyk p' k pws' nw y/ly	U 1984 ön 06
(010)	10	kamazun ,, elig bägniñ
q' m' z wn ,, 'ylyk p' k nynk	U 1984 ön 07
(011)	11	kutınta buyanınta bo	U 1984 ön 08

- qwtyn t' pwy' n ynt' pw
- (012) 12 yumızug suo bütürü tägingäy-
ywmys wq sww pwytwrw t'kynk'y
- (013) 13 m(ä)n tep tärkin ordotın
mn typ t'rkyn 'wrđw tyn
- (014) 14 ünüp ,, aş azuk kötürü
'wynwp ,, 'ş ''z wq kwytwrw
- (015) 15 köni himavant tagka
kwyyny qym'v'nt t'q q'
- (016) 16 bardı ,, kaç künl(ä)r ärtmäk-
p'rdy ,, q'ç kwyn lr'rtm'k
- (017) 17 inä himavant tagka
ynk' qym'v'nt t'q q'
- (018) 18 tägdi ,, ,, ,,
t'kdy ,, ,, ,,
- (019) 19 ratnaudtaređi tegin[k]ä ...
r'tn'wtt'r'dy tykyn /' /..
- (020) 20 kälip
k'lyp /// / ,,
- (021) 21 ıraktın turup
/// ... p.. .yk/ 'yr'qtyn twrwp
- U 1988 (T III T V 60b) arka + U 1984 (T III T V 57) arka
- baştınkı bir älig ,,
p'stynqy pyr ''lyk ,,
- (022) 01 bramanka ağır ayagın
pr'm'n q' ''qyr ''y'q yn
- (023) 02 yinçürü töpön yükünüp inçä
yynçwrw twypwn ywkwnwp 'ynç'
- (024) 03 tep ötünti ,, ,, ulug
typ 'wytwnty ,, ,, 'wlwq
- (025) 04 bahşı ırak yerkä ämgänip
p'qşy 'yr'q yyr k' 'mk'nyp

- (026) 05 nāçükin kâli y(a)rılıkadı ,, nāgü
n'çwkyn k'ly yrlyq' dy ,, n'kw
- (027) 06 umunu
'wmwn w (P) /./ l//
- (028) 07 ymä U 1984 arka 10
... .. /./ (P) ynkyz ym'
- (029) 08 [kö]ñül tep ,, braman U 1984 arka 10
////kwl typ ,, (P) pr'm'n
- (030) 09 ... inçä tep tedi ,, ay tözün U 1984 arka 11
// 'ynç' typ tydy ,, 'y twyz wn
- (031) 10 tegin ıdok burhan nomi U 1984 arka 12
tykyn 'ydwq pwrq'n nwmy
- (032) 11 üçün artırñ üküş tälim U 1984 arka 13
'wyçwn 'rtynkwy 'wykwş t'lym
- (033) 12 äd tavar berip öz ätözi U 1984 arka 14
'd t'v'r pyryp 'wyz 't'wyz y
- (034) 13 ämgänmäsär anıñ sanvarı U 1984 arka 15
'mk'nm's'r 'nynk s'nv'r y
- (035) 14 bolmaz ,, arıg ıdok burhan U 1984 arka 15
pwlm'z ,, 'ryq 'ydwq pwrq'n
- (036) 15 nomıña täg ağır satıgı
nwmynk' t'k 'qyr s'tyqy y
- (037) 16 bulmadı ,, ,, agız-
pwlm'dy ,, ,, 'qyz
- (038) 17 indakı kırk tışınjiz-
ynd'qy qyrq tyş ynkyz
- (039) 18 i kolgalı kältim ,, maña
y qwlq'ly k'ltym ,, m'nk'
- (040) 19 [t]ep ,, bodis(a)t(a)v
... .. /yp ,, pwdystv
- (041) 20 inçä sakın[tı] köni
'wnç' s'qyn// kwyny

02

[Katalog Bilgisi: URL-02]

U 1865 (T II Y 37)

ön

- (042) 01 kekinç inçä berür ,, birök
kykynç 'ynç' pyrw , pyrwk
- (043) 02 kurtulmak yol tiläsär
qwertwlm'q ywl tyl's'r
- (044) 03 bo töröçä barmagu k(ä)rgäk
pw twyrwç' p'rm'qw krk'k
- (045) 04 kut bulmış бүгүлärniñ
qytpwlmyş pwykwł'r nynk
- (046) 05 köz bulmaz ,, öñ ymä
kwyz pwlm'z ,, 'wynk ym'
- (047) 06 bulmaz ,, sakınç ymä turmaz
pwlm'z ,, s'qynç ym' twrm'z
- (048) 07 sakınç turmasar täginmäk
s'qynç twrm's'r t'kynm'k
- (049) 08 ymä bulmaz ,, täginmäk
ym' pwlm'z ,, t'kynm'k
- (050) 09 bulmasar ölmäk tugmak
pwlm's'r 'wylm'k twqm'q
- (051) 10 ymä bulmaz ,, kulkak ymä
ym' pwlm'z ,, qwlq'q ym'
- (052) 11 bulmaz ün ymä äşidmäs
pwlm'z 'wyn ym' 'şydm'z
- (053) 12 ün äşidmäsär sakınç
'wyn 'şydm's'r s'qynç
- (054) 13 ... turmaz sakınç turmasar
... twrm'z s'qynç twrm's'r
- (055) 14 bulmaz , täginmäk
... ../ pwlm'z , t'kynm'k

arka

- (056) 01 bulmasar ölmäk tugmak
pwlm's'r 'wylm'k twqm'q̄
- (057) 02 ymä bulmaz ,, inçip burun
ym' pwlm'z ,, 'ynçyp pwrwn
- (058) 03 bulmaz , burun bulmasar
pwlm'z , pwrwn pwlm's'r
- (059) 04 yıd ymä bulmaz yıd bul-
yyd ym' pwlm'z yyd pwl
- (060) 05 masar ,, sakınç turmaz sakınç
m's'r ,, s'q̄ynç twrm'z s'q̄ynç
- (061) 06 turmasar ,, täginmäk bulmaz ,,
twrm's'r ,, t'kynm'k pwlm'z ,,
- (062) 07 täginmäk bulmasar ,, ölmäk
t'kynm'k pwlm's'r ,, 'wylm'k
- (063) 08 tugmak ymä bulmaz ,, inçä
twqm'q̄ ym' pwlm'z ,, 'ynç'
- (064) 09 bilmiş k(ä)rgäk , til bulmaz til
pylmyş krk'k , tyl pwlm'z tyl
- (065) 10 bulmasar ,, tat(ı)g ymä bulmaz
pwlm's'r ,, t'tq ym' pwlm'z
- (066) 11 tatıg bulmasar sakınç ymä
t'tyq pwlm's'r s'q̄ynç ym'
- (067) 12 turmaz sakınç turmasar ,
twrm'z s'q̄ynç twrm's'r ,
- (068) 13 tugmak ölmäk ymä
twqm'q̄ 'wylm'k ym'
- (069) 14 bulmaz ,, takı ymä kö[ni]
pwlm'z ,, t'q̄y ym' kwy//
- (070) 15 ätöz yok ärsär
't'wyz ywq 'rs' r y/q̄...

03

[Katalog Bilgisi: URL-03]

U 1866 (T II Y 37)

ön

- (071) 01 ornag katge alku yañlok
/wrn'q q'tky ''lqw y' nklwq
- (072) 02 t(ä)rs tätrü igid äzüg
trs t'trw 'ykyd 'z wk
- (073) 03 mäniñ öz tüsämiş tültä
m'nynk'wyz twyş'myş twylt'
- (074) 04 adroksuz ol ,, inçä tep
''drwqswz 'wl ,, 'ynç' typ
- (075) 05 ayıtur tuymak bar bul-
''yytwr twym'q p'r pwl
- (076) 06 tukmaz ärmış ärsär näçük
twqm'z 'rmyş 'rs'r n'çwk
- (077) 07 yänä tokuz tep atanur ,
y'n' twqwez typ ''t'nwr ,
- (078) 08 säkizinc alaya atl(i)g
s'kyz ynç ''l'y' ''tlq
- (079) 09 at yänä tuyukl(a)r at
''t y'n' twywqlr ''t
- (080) 10 yänä burhan tözi ta[kı]
y'n' pwrq'n twyz y t'//
- (081) 11 a[t] ,, alku törö kizl[ägl]-
''/ ,, ''lqw twyrw kyz l//
- (082) 12 [är] ulatı tokuzunç
// /'wl'ty twqwez wnç
- (083) 13 tägmäz üçün
... .. t'km'z 'wyçwn
- (084) 14 sakınsa[r] tuymak
... .. s'qyys' / twym'q
- (085) 15 [sakınç tuy]mak

- //m'q
arka
- (086) 01 turur için altınç
twrwr 'wyçwn 'ltynç
- (087) 02 tuymak tuyunsar ,, altınç
twym'q twywns'r ,, 'ltynç
- (088) 03 tuymakta ötrü köz kul-
twym'qt' 'wytrw kwyz qwl
- (089) 04 kak burun til ätöz ,,
q'q pwrwn tyl 't'wyz ,,
- (090) 05 yakışmak ulatı törölär
y'qyşm'q 'wl'ty twyrwl'r
- (091) 06 bälgülär ,, köz bulsar anta
p'lkwl'r ,, kwyz pwls'r ''nt'
- (092) 07 ötrü öñ bulur öñ
/wytrw 'wynk pwlwr 'wynk
- (093) 08 bulsar anta sakınç turur
pwls'r ''nt' s'qynç twrwr
- (094) 09 ötrü täginmäk bulur ,,
'wytrw t'kynm'k pwlwr ,,
- (095) 10 [tägi]nmäk için ölmäk tug-
///nm'k 'wyçwn 'wylm'k twq
- (096) 11 m[a]k bulur ,, kulkak [bul]-
m/q pwlwr ,, qwlq'q ///
- (097) 12 sar anta ün bu[lsar]
s'r ''nt' 'wyn pw////
- (098) 13 ... kanta ün bul[sar anta]
... q'nt' 'wyn pwl/// //
- (099) 14 sakınç bu[l]ur kant[a]
s'qynç pw/wr q'nt/
- (100) 15 bulur ,
... .. pwlwr ,

2. Eski Uygurca Metnin Türkiye Türkçesine Aktarımı

U 1988 (T III T V 60b) ön + U 1984 (T III T V 57) ön

(001) ... o sıkıntıyla (~Skt. *duḥkha*) (002) doğamadan ölüp başka (003) varlık biçimlerine (~Skt. *gati*) ulaşırsa (ve) (004) benim bedenim ölürse pişman (005) olmayacaktım. Ey, diye buyurdu. (006) ... buyruğu (007) işitip ... (008) şöyle söyleyerek arz eder: (009) Yüce hükümdar₂ endişeye kapılarak em[r]let (010) mesin. Hükümdarın₂ (011) saadetinde₂ bu (012) kilidi₂ kapatıp yerine getireceğim (013) deyip, çabucak saraydan (014) uzaklaşıp, yiyecek₂ taşıyıp (015) yüce Himavant dağına (016) ulaştı. Birkaç gün sonra (017) Himavant dağına (018) ulaştı. (019) Ratnottara prensi[n]e ... (020) gelerek ... (021) ... uzakta (~Skt. *dūra*) durup

U 1988 (T III T V 60b) arka + U 1984 (T III T V 57) arka

Birinci [bölüm], kırk bir[inci yaprak]

(022) Brahman'a (~Skt. *brāhmaṇa*) saygıy₁₂ (023) başıyla birlikte eğilerek şu şekilde (024) söyleyip yalvardı. Büyük (025) üstat uzak (~Skt. *dūra*) yerde sıkıntı çekip (026) nasıl geleceğini buyurdu? Nasıl (027) güvenerek ... (028) ... dahi (029) [gö]nül diye, Brahman (~Skt. *brāhmaṇa*) (030) ... şöyle söyledi: Ey soylu (~Skt. *ārya*) (031) prens kutsal Buddha öğretisi (~Skt. *dharma*) (032) için çok fazla₂ (033) mal mülk₂ verip kendi bedeni (034) acı çekmese onun disiplini (035) olmaz. Saf, kutsal Buddha (036) öğretisine (~Skt. *dharma*) yaraşır saygıy₁₂ (037) elde etmedi. Ağzın(ız)daki (~Skt. *mukha*) (038) kırk dişinizi (039) istemeye geldim. Bana (040) ... [d]iye, Bodhisattva (041) şöyle düşün[dü] ... hakiki

U 1865 (T II Y 37) (ön)

(042) şöyle cevap verir: Şayet (043) kurtuluş yol(u) dilese (044) bu yasaya (~Skt. *dharma*) uygun olarak gitmemeli. (045) Talihi elde etmiş büyücüler (046) göz elde etmez. Şekil (~Skt. *rūpa*) de (047) elde etmez. Zihniyet de mevcut olmaz. (048) Zihniyet mevcut olmasa hissiyat (049) da elde etmez. Hissiyat (050) elde etmese ölüm (ve) doğum (~Skt. *jāti*) (051) da elde etmez. Kulak da (052) elde etmez, ses de işitmez. (053) Ses işitmese zihin (054) ... mevcut olmaz. Zihin mevcut olmasa (055) ... elde etmez. Hissiyat

U 1865 (T II Y 37) (arka)

(056) elde etmese ölüm (ve) doğum (~Skt. *jāti*) (057) da elde etmez. Şöyle ki burun (058) elde etmez. Burun elde etmese (059) koku da elde etmez. Koku (060) elde etmese, zihin mevcut olmaz. Zihin (061) mevcut olmasa, hissiyat elde etmez. (062) Hissiyat elde etmese, ölüm (ve) (063) doğum (~Skt. *jāti*) da elde etmez. Bu şekilde (064) bilmeli. Dil elde etmese dil (065) bulmaz, tatma duyusu da elde etmez. (066) Tatma duyusu elde etmese zihin de (067) mevcut olmaz. Zihin mevcut olmasa, (068) doğum (~Skt. *jāti*) (ve) ölüm de (069) elde etmez. Ve bundan başka doğ[ru] (070) beden yok ise ...

U 1866 (T II Y 37) (ön)

(071) İstirahat (eden) Khaḍga; bütün (072) yalan₃ yanlış₂ (073) benim, kendi(min) görmüş olduğum rüyadan (074) farksızdır. Şu şekilde (075) sorar: His mevcut (076) olmadığı durumda nasıl (077) dokuz diye adlandırılır? (078) Sekizinci bilinç adlı (079) kavram (~Skt. *nāma*) da kapalı (bilinç) kavram(ı) (~Skt. *nāma*) (080) da Buddha cevheri(ni temsil eden) (081) k[avram](dır) (~Skt. *nāma*). Bütün öğret(i)ler (~Skt. *dharma*) giz[li]... (082) Buna ilaveten dokuzuncu (083) ulaşmadığı için (084) düşüns[e] idrak etme- (085) [zihin bil]inc(i)

U 1866 (T II Y 37) (arka)

(086) mevcut olduğundan altıncı (087) bilinç aydınlanırsa, altıncı (088) bilinçte(n) sonra göz (089) kulak, burun, dil (ve) vücut. (090) (Bunların) birlikteliği ve diğer öğretiler (~Skt. *dharma*), (091) deliller (~Skt. *lakṣaṇa*)... Göz elde etse ondan (092) sonra şekil (~Skt. *rūpa*) elde eder. Şekil (~Skt. *rūpa*) (093) etse sonra zihin mevcut olur. (094) Daha sonra hissiyat elde eder. (095) [Hissi]yat elde ettiği zaman ölüm (ve) doğ[u]m (~Skt. *jāti*) (096) elde eder. Kulak [elde et]se (097) daha sonra ses el[de etse] (098) ... nerede ses el[de etse orada] (099) zihin elde[ed]er. Nered[e] (100) elde eder.

3. Eski Uyurca Metne İlişkin Açıklamalar

(009) **elig bağ:** Bu ikileme ‘hükümdar₂, bey₂’ anlamlarındadır; krş. Şen, 2002, s. 119; Ölmez, 2017, s. 264; Karaman, 2022, s. 159. Bu ifade için ayrıca krş. 010. satır.

(012) **yumüzug suo:** EUyg. bu ifadenin Türkçe ve Çince iki kelimeden oluşan ve ‘kilit₂’ anlamına gelen bir ikileme olduğu düşünülmektedir. Türkçe kelimenin yapısı *yum-ız-ug* şeklinde açıklanabilir. Benzer yapılar için bk. *tutuz-* “tutturmak, yakalatmak; *uduz-* “sevketmek, önderlik yapmak ve *utuz-* “oyunda yenilmek” (Tekin, 2016, s. 93). **yumuz-* < *yum-* ‘kapatmak için bir güce ihtiyaç duymak’ (bk. Clauson, 1972, s. 940a; Nadalyayev vd., 1969, s. 279a). Çince ifade ise 鎖 *suō* ‘lock’ (DDB; Hirakawa, 1997, s. 1192a) şeklinde tanıklanmıştır.

(014) **aş azuk:** Bu ikileme ‘yiyecek₂’ anlamındadır; (krş. Şen, 2002, s. 39; Ölmez, 2017, s. 253; Karaman, 2022, s. 81).

(015) **himavant:** Kelime Toharcanın A diyalektinde *himavant* ‘nomen proprium montis; bir dağın adı; Himalaya’ (Poucha, 1955, s. 397; Carling ve Pinault, 2023, s. 550a) biçiminde tanıklanırken esasında Skt. *himavat* ‘karlı bir dağ; (Himavant, Himālaya) bir dağ adı’ (Monier-Williams, 1899, s. 1298c; ayrıca bk. Wilkens, 2021, s. 280b) sözüne dayanmaktadır. Bu ifade için ayrıca krş. 017. satır.

(019) **ratnaudtaredi:** ‘Bir Buddha adı’ olan bu ifade Çin. 寶上 *bǎo shàng* karşılığındadır (DDB; ve ayrıca bk. Nobel, 1958, s. 165; Uçar, 2009, s. 444). EUyg. bu yapı, Skt. *ratna* ‘mücevher, hazine’ (Monier-Williams, 1899, s. 864a;

Edgerton, 1953, s. 450b) ve Skt. *uttara* ‘üstün, yüce; ilk Buddhalardan biri’ (Monier-Williams, 1899, s. 177c; Edgerton, 1953, s. 122b) sözcüklerinden oluşur. Metinde *ratnaudtare* ifadesinin farklı bir yazımı söz konusudur.

(022) ağır ayag+ın: Bu ikileme ‘saygı₂, hürmet₂’ anlamlarındadır; krş. Şen, 2002, s. 15; Ölmez, 2017, s. 249; Karaman, 2022, s. 55.

(025) bahşı: Bu ifade Çin. 博士 *bó shì* ‘bir bilim adamı’ (DDB) karşılığındadır. Kelime Sanskritçede *dāraṁkācārya* ‘öğretmen’ (Monier-Williams, 1899, s. 475c) şeklinde tanıklanmıştır.

(029) [kō]hül: Bu okuma kesin olmadığı için anlamlandırmada da temkinli olmak gerekir.

(032) üküş tālim: Bu ikileme ‘fazla₂’ anlamındadır; (krş. Şen, 2002, s. 327; Ölmez, 2017, s. 299; Karaman, 2022, s. 369).

(033) ād tavar: Bu ikileme ‘mal mülk₂’ anlamındadır; (krş. Şen, 2002, s. 93; Ölmez, 2017, s. 261; Karaman, 2022, s. 134).

(036) ağır satıg+ı: Bu ikileme ‘değer₂; saygı₂’ anlamlarındadır; krş. Şen, 2002, s. 15; Karaman, 2022, s. 56.

(044) barmagu k(ä)rgäk: Bir gereklilik ifadesi olan *bar-ma-gu k(ä)rgäk* yapısı asıl fiilin üzerine -gU gelecek zaman sıfat fiil ekiyle *k(ä)rgäk* kelimesinin bir araya gelmesiyle oluşmuştur. Benzer yapı için krş. *bilmiş k(ä)rgäk* 064. satır.

(046) öḡ: Bu ifade Çin. 五欲 *wūyù* ‘beş arzu’ (JEBD, 1979, s. 91a; Hirakawa, 1997, s. 88b; Soothill ve Hodous, 1937, s. 121a) yani ‘beş türlü arzu edilen zevk’lerden birincisi olan Çin. 色欲 *sèyù* ‘biçim; renge karşı cinsel çekim’ anlamlarındadır ve Skt. *rūpa-kāma* (Hirakawa, 1997, s. 1006b) karşılığındadır. Ayrıca Skt. *rūpa* ‘biçim; şekil’ (Monier-Williams, 1899, s. 885a) ve *kāma* ‘arzu nesnesi’ anlamlarındadır (Edgerton, 1953, s. 168a). Bu ifade için ayrıca krş. 092. satır.

(052) ün: Bu ifade Çin. 五欲 *wūyù* ‘beş arzu’ (JEBD, 1979, s. 91a; Hirakawa, 1997, s. 88b; Soothill ve Hodous, 1937, s. 121a) yani ‘beş türlü arzu zevk’lerinden ikincisi olan Çin. 聲欲 *shēngyù* ‘sese karşı arzu’ (DDB) karşılığındadır. Bu ifade için ayrıca krş. 052, 053, 097 ve 098. satırlar.

(059) yıd: Bu ifade Çin. 五欲 *wūyù* ‘beş arzu’ (JEBD, 1979, s. 91a; Hirakawa, 1997, s. 88b; Soothill ve Hodous, 1937, s. 121a) yani ‘beş türlü arzu zevk’lerinden üçüncüsü olan Çin. 香欲 *xiāngyù* ‘kokuya karşı arzu’ (Soothill ve Hodous, 1937, s. 319). Bu ifade için ayrıca krş. 059. satır.

(060) sakınç turmaz sakınç: EUyg. yazım geleneğinde sonda bulunan ç harfi genelde aşağı doğru çekilir. Ancak bu satırda yer alan *sakınç* ifadesinde ç harfi aşağı doğru değil de yukarı doğru çekilmiştir. Bu da çok fazla karşılaşılan bir hadise değildir. Yazıcı muhtemelen kelimeyi satır sonuna sığdırmak için harfi yukarı çekme gereği duymuştur.

(065) tat(ı)g: Bu ifade Çin. 五欲 *wǔyù* ‘beş arzu’ (JEBD, 1979, s. 91a; Hirakawa, 1997, s. 88b; Soothill ve Hodous, 1937, s. 121a) yani ‘beş türlü arzu zevk’lerinden dördüncüsü olan Çin. 味欲 *wèiyù* ‘tada karşı arzu’ (Soothill ve Hodous, 1937, s. 252). Bu ifade için ayrıca krş. 066. satır.

(069) kō[ni]: Bu ifadenin tamamlanması için krş. 015 ve 041. satırlar.

(071) katge: Bu ifade esasında Toharcanın A diyalektinde *khadgaviṣṇakalp* ‘Pratyeka-buddha’ (Poucha, 1955, s. 98; Carling ve Pinault, 2023, s. 176a) şeklinde tanıklanmıştır. İfade Eski Uygurcada *katge*, Sanskritçede *khadga* ‘Pratyeka-buddha’ (Monier-Williams, 1899, s. 335c; Edgerton, 1953, s. 202b; ayrıca bk. Wilkens, 2021, s. 343b) şeklinde görülmüştür.

(072) yaṅlok t(ä)rs tātrü: Bu üçleme ‘yanlı₃, hata₃; ters₃’ anlamlarındadır (krş. Şen, 2002, s. 276; Karaman, 2022, s. 570).

(072) igid äzüg: Bu ikileme ‘yalan₂; yanlı₂’ anlamındadır (krş. Şen, 2002, s. 116; Ölmez, 2017, s. 267; Karaman, 2022, s. 176).

(078) säkizinç alaya: Bu ifadenin hangi dil aracılığıyla Sanskritçeden Eski Uygurcaya geçtiği bilinmese de EUyg. *alaya*, Skt. *ālāya* ‘bağlantı; insanlığın zevk alması’ (Monier-Williams, 1899, s. 154a; Edgerton, 1953, s. 106a) ifadesine dayanır ve ‘sekinci bilincin adı’ manasındadır (Wilkens, 2021, s. 28b). Yine säkiz[in]ç *b[i]lig* ‘sekizinci şuur’ anlamına gelen ifade de benzer yapıdadır (Uzunkaya, 2021, s. 430).

(095) [tägi]nmäk: Bu tamamlama tamamıyla 048, 049, 055, 061, 062 ve 094. satırlara göredir.

4. Dizin ve Sözlük

A

adın “başka” *a.* 002

adroksuz “farksız” *a.* 074

agir “saygı” *a.* *ayagin* “saygı₂” 022; *a.* *satıgı* “saygı₂” 036

agız “ağız” (~ Skt. *mukha*) *a.* +ındaki kırk tişinzi 037

alaya << Skt. *ālāya* “sekizinci bilincin adı” *säkizinç a.* *atl(ı)g* 078

alku “bütün” *a.* 071, 081

altınç “altıncı” *a.* 086, 087

anıṅ “onun” *a.* *sanvarı* 034

anta, anta, [anta] “sonra, ondan sonra; orada” *a.* 091, 093, 097; [*a*]. 098

arığ “saf” *a.* *ıdok burhan nomiṅa* 035

aş “yiyecek” *a.* *azuk* “yiyecek₂” 014

at, a[t] “kavram” (~ Skt. *nāma*) *a.* 079, 079; *a.* 081

atan- “adlandırılmak” *tokuz tep a.-ur* 077

atl(ı)g “adlı” *säkizinç alaya a.* 078

ay “ünlem; seslenme” *a.* 005; *a. tözün tegin* 030

ayag “saygı” *agir a. +ın* “saygı₂” 022

ayıt- “sormak” *a.-ur* 075

azuk “yiyecek” *aş a. “yiyecek₂”* 014

ažun < Soğd. ’zwn ~ ’zw’n “varlık şekli” (~ Skt. *gati*) *a. +ka* 003

B

bahşı < Çin. 博士 *bó shì* “üstat” *ulug b.* 025

bar “var, mevcut” *b.* 075

bar- “tasvir fiili; hareket etmek; ulaşmak; gitmek” *b.-sar* 003; *b.-gay* 005; *b.-dı* 016; *b.-magu* 044

bäg “hükümdar” *ulug elig b.* 009; *b. +niñ kutınta* 010

bälgü “delil” *b. +lär* 091

ber- “vermek” *äd tavar b.-ip* 033; *kekinç inçä b.-ür* 042

bil- “bilmek” *b.-miş k(ä)rgäk* 064

birök “şayet” *b.* 042

bo “bu” *b.* 011, 044

bodis(a)t(a)v < Soğd. *pwδystβ ~ pwtystβ* < Skt. *bodhisattva* “Bodhisattva, aydınlanma varlığı” *b.* 040

bol- “olmak” *anıj sanvarı b.-maz* 035

braman < Toh. A *brāmaṃ, brāhmaṃ ~ prāhmaṃ ~ brāmmaṃ* < Skt. *brāhmaṇa* “braman” *b. +ka agir ayagin* 022; *b.* 029

bul-, bu[l]-, [bul]- “elde etmek; bulmak” *b.-madı* 037; *b.-miş* 045; *b.-maz* 046, 047, 049, 051, 052, 055, 057, 058, 059, 061, 063, 064, 065, 069; *b.-masar* 050, 056, 058, 059, 062, 065, 066; *b.-sar* 091, 093; *b.-ur* 092, 094, 096, 100; *b.-[sar]* 098; *b.-ur* 099; *b.-[sar]* 097; *[b].-sar* 096

bultuk- “mevcut olmak” *bar b.-maz* 075

burhan “Buddha” *b. nomı* 031; *arığ idok b.* 035; *b. tözi* 080

burun, burun, burun “burun” *b.* 057, 058, 089

busan- “endişeye kapılmak” *ulug elig bäg b.-u* 009

buyan < Soğd. *pwny’n ~ pwny’n(h)* < Skt. *punya* “sevap; saadet” *kutınta b. +ınta* 011

bügü “büyü; büyü uzmanı” *kut bulmuş b. +lärniñ* 045

bütür- “tamamlamak; (metinde) kapatmak” *yumızug suo b.-ü* 012

Ä

äd “mal, mülk” *ä. tavar “mal mülk₂”* 033

ämgäk “sıkıntı” (~ Skt. *duḥkha*) *ä.* 001

ämğan- “acı çekmek” *ä.-ip* 025; *öz ätözi ä.-mäsär* 034

är- “yardımcı fiil, dIr; mevcut olmak“ *ä.-dim* 005; *ä.-sär* 070, 076; *ä.-miş* 076

ärtiñü “çok fazla“ *ä. üküş tälīm* “çok fazla₂” 032

ärtmāk “(zaman vs.) geçme“ *kaç künl(ä)r ä.+iñä* 016

äşid- “işitmek” *ä.-ip* 007; *ün ymä ä.-māz* 052; *ün ä.-mäsär* 053

ätöz “beden” *mäniñ ä.+üm* 004; *ä.+i* 033; *ä. yok ärsär* 070; *burun til ä.* 089

üzüg “yanlış” *igid ä.* “yanlış₂” 072

E

elig “hükümdar” *ulug e. bāg* 009; *e. bāgniñ* 010

H

himavant < Toh. A *himavant* < Skt. *himavat* “(Himavant, Himālaya) bir dağ adı” *h. tagka* 015, 017

I

ıdok “kutsal” *ı. burhan nomı* 031; *arığ ı. burhan* 035

ırak “uzak” (~ Skt. *dūra*) *ı.+tın* 021; *ı. yerkä ämgäniñip* 025

İ

igid “yanlış” *i. üzüg* “yanlış₂” 072

inçä, inçä “bu şekilde, şöyle“ *i. tep* 008, 023, 030, 074; *kekinç i. berür* 042; *i.* 041, 063

inçip “böylece; bununla birlikte; (metinde) şöyle ki“ *i.* 057

K

kaç “birkaç” *k. künl(ä)r* 016

kanta, kant[aj] “nerede” *k.* 098; *k.* 099

katge << Skt. *khaḍga* “Pratyekabuddha’nın bir adı” *k.* 071

käl-, käl- “gelmek” *k.-ip* 020; *k.-i* 026; *k.-tim* 039

k(ä)rgāk “gerek; {-mİş} ve {-gU} ile birlikte -mAlI“ *barmagu k.* 044, *bilmiş k.* 064

kekinç “cevap“ *k. inçä berür* 042

kırk “kırk” *k. tişiñizi* 038

kizl[äg] “gizli” *k.+[lär]* 081

kol- “istemek” *kırk tişiñizi k.-galı* 039

[kö]lül “gönül; (mecazi olarak) içtenlik“ *[k].* 029

köni, kö[ni] “yüce; hakiki, doğru“ *k.* 015, 041; *k.* 069

kötür- “taşımak” *aş azuk k.-ü* 014

köz “göz” *k.* 046; *k. kulkak burun til* 088; *k. bulsar* 091

kulkak “kulak” *k.* 051; *köz k. burun til* 088; *k. [bul]sar* 096

kurtulmak “kurtulma, kurtuluş“ *k. yol tiläsär* 043

kut “talih; saadet“ *k. +inta buyanınıta* 011; *k. bulmuş bügülärniñ* 045

kün “gün” *kaç k. +l(ä)r* 016

M

maña “bana” *m.* 039

män “ben” *m. +iñ ätözüm* 004; *m. +iñ öz* 073

N

näçük “nasıl” *n.* 076

näçükin “nasıl” *n.* 026

nägü “nasıl” *n.* 026

nom < Soğd. *nwm* < Grek. *nomos* “öğreti” (~ Skt. *dharma*) *ıdok burhan n. +ı* 031; *n. +ıña* 036

O

ol “o, işaret sıfatı; dİr, kopula“ *o.* 001, 074

ordo “saray” *o. +tın ünüp* 013

ornag “oturulan yer” *o.* 071

Ö

ökünçsüz “pişman olmama” *ö. +in* 004

öl-, öl- “ölmek” *ö.-üp* 002; *ö.-sär* 003

ölmäk “ölüm” *ö. tugmak* 050, 056, 062, 068, 095

öñ “şekil” (~ Skt. *rūpa*) *ö.* 046, 092, 092

örlä- “doğmak; yükselmek; (metinde) ulaşmak” *ö.-yü* 002

ötrü, ötrü “sonra” *ö.* 088, 092, 094

ötün- “arz etmek; yalvarmak” *ö.-ür* 008; *ö.-ti* 024

öz “kendisi” *ö. ätözi* 033; *mäniñ ö.* 073

R

ratnaudtaređi << Skt. *ratnottara* “bir Buddha adı” *r. tegin[k]ä* 019

S

sakın- “düşünmek” *s.-[tı]* 041; *s.-sa[r]* 084

sakınç, sakınç, [sakınç] “düşünce; zihniyet; zihin” *s.* 047, 048, 053, 054, 060, 060, 066, 067, 093, 099; *[s]*. 085

sanvar < Toh. A/B *saṃvar* ~ *saṃwār* < Skt. *saṃvara* “disiplin” *anıñ s. +ı* *bolmaz* 034

satıg “satış, ticari iş; (ağır ile birlikte) saygı” *ağır s. +ı* “saygı₂” 036

säkizinc “sekizinci” *s. alaya atl(i)g* 078

suo < Çin. 鎖 *suo* “kilit” *yumızug s.* “kilit₂” 012

T**tag** “dağ” *t. +ka* 015, 017**takı, ta[kı]** “ve; bundan başka” *ymä t.* 069; *t.* 080**tatig, tat(ı)g** “tat alma duyusu” *t.* 066; *t.* 065**tavar** “mal mülk” *äd t.* “mal mülk₂” 033**täg** “gibi; (metinde) yaraşır” *t. ağır satığı* 036**täg-** “ulaşmak” *tagka t.-di* 018; *t.-müz* 083**täginmāk, [tägi]nmāk** “elde etme; duygu, hissiyat” *t.* 048, 049, 055, 061, 062, 094; *[t].* 095**tälim** “fazla” *ärtiñü üküş t.* “çok fazla₂” 032**tärkin** “çabuk, hızlı” *t. ordotın ünüp* 013**t(ä)rs** “yalan, yanlış” *yanlok t. tätrü* “yanlış₃” 072**tätrü** “yalan, yanlış” *yanlok t(ä)rs t.* “yanlış₃” 072**te-, [t]e-** “söylemek, bildirmek” *t.-p* 005, 008, 013, 024, 029, 030, 074, 077; *t.-di* 030; *[t].-p* 040**tegin, tegin** “prens” *ratnaudtareği t. +[k]ä* 019; *ay tözün t.* 031**tegin-** “yerine getirmek” *t.-gäym(ä)n* 012**til** “dil” *t.* 064, 064; *burun t. ätöz* 089**tilä-** “dilemek, istemek” *kurtulmak yol t.-sär* 043**tiş** “diş” *kırk t. +iñizi* 038**tokuz** “dokuz” *t. tep atanur* 077**tokuzunç** “dokuzuncu” *t.* 082**töpö** “tepe; başın üst kısmı” *t. +n yükünüp* 023**törö, törö** “öğreti” (~ Skt. *dharma*) *t.* 081; *t. +lär* 090**töröçä** “geleneğe göre; (metinde) yasaya göre” *t.* 044**töz** “esas” *burhan t. +i* 080**tözün** “soylu kişi” (~ Skt. *ārya*) *ay t. tegin* 030**tugmak, tugm[a]k** “doğum” (~ Skt. *jāti*) *ölmäk t.* 050, 056, 063, 068; *ölmäk t.* 095**tur-, tur-** “var olmak; mevcut olmak; durmak” *t.-up* 021; *t.-maz* 047, 054, 060, 067; *t.-masar* 048, 054, 061, 067; *t.-ur* 086, 093**tuymak, [tuy]mak** “bilinç; his; idrak etme” *t.* 075, 084, 087; *altınç t. +ta* 088; *[sakinç] [t].* 085**tuyuk** “kapalı (bilinç)” *t. +l(a)r* 079**tuyun-** “aydınlanmak” *tuymak t.-sar* 087**tül** “düş, rüya” *tüşämiş t. +tä* 073**tüşä-** “rüya görmek” *t.-miş tültä* 073

U**u-** “muktedir olmak, yapabilmek“ (~ Skt. *śak-*) örläyü *u.-madın* 002**uladı** “ve diğerleri“ *u.* 082, 090**ulug** “büyük; yüce” *u. elig bāg* 009; *u bahşı* 024**umun-** “güvenmek” *u.-u* 027**Ü****üçün** “için; dAn dolayı” *ü.* 032, 083, 086, 095**üküş** “fazla” *ärtingü ü. tālim* “çok fazla₂” 032**ün** “ses” *ü.* 052, 053, 097; *ü. āšidmäsär* 098**ün-** “gitmek, ayrılmak; (metinde) uzaklaşmak” *tärkin ordotın ü.-üp* 014**üzä** “ile” *ü.* 001**Y****yakışmak** “birleşme” *y.* 090**yañlok** “yalan, yanlış” *y. t(ä)rs tätrü* “yanlış₃” 071**y(a)rlıg** “emir, buyruk” *y. +ıg* 006**y(a)rlıka-, y(a)[r]lka-** “buyurmak, emretmek” *tep y.-dı* 005; *käli y.-dı* 026; *busanu y.-mazun* 009**yänä** “bundan başka; da, de” *y.* 077, 079, 080**yer** “yer; dünya” *ırak y. +kä* 025**yıd** “koku” *y.* 059, 059**yinçür-** “eğilmek, reverans yapmak” *y.-ü töpön yükünüp* 023**ymä** “da, de; bundan başka; ve” *y.* 028, 046, 047, 049, 051, 051, 052, 057, 059, 063, 065, 066, 068, 069**yok** “yok; mevcut değil” *y.* 070**yol** “yol” *kurtulmak y. tiläsär* 043**yumızug** “kilit” *y. suo* “kilit₂” 012**yükün-** “(saygıyla) eğilmek” *yinçürü töpön y.-üp* 023**Sonuç**

Eski Uygurca metinler Türk dilinin tarihi ve çağdaş dönemlerinde var olan meseleleri yansıtmaları bakımından hayli önemli eserlerdir. Muhtelif dinî çevrelerin etkisinde kalan Uygurlar özellikle Budizm’in farklı felsefi inanışlarını benimsemiş ve metinlere yansıttıkları bu felsefi inanışlar sayesinde Orta Asya Türk Budizmi’nin gelişim aşamalarının incelenmesine fırsat vermiştir. Muhtelif dillerden tercümesi yapılan Eski Uygurca metinler sadece filoloji çalışmalarına değil, aynı zamanda çeviri bilim çalışmalarına da önemli önemli katkılar sunmaktadır. *Daśakarmapathaavadānamālā*’ya ait olduğu bilinen U 1988 + U 1984 metin parçaları bugün Almanya’da, Rusya’da, Çin’de ve Japonya’da

bulunmaktadır. Budist anlatı metinleri içerisinde en hacimli sayılabilecek eser olan DKPAM, üzerine fazlaca çalışılmış ve hâlen çalışılmaya devam edilen kıymetli bir metindir. Bu yazıda söz konusu metne ait Berlin Turfan Koleksiyonu'nda korunan U 1988 + U 1984 arşiv numaralı metin parçaları işlenmiştir. Yine bu çalışma kapsamına dâhil edilen U 1865 ile U 1866 numaralı fragmanlar ise hangi Eski Uygurca metnin parçası olduğu belirlenemeyen ancak türlü meselelerin işlendiği Budist anlatılardan oluşmaktadır. Şimdiye kadar neşri gerçekleştirilmemiş bu üç fragman bugün Berlin Turfan Koleksiyonu'nda korunmaktadır. Bu fragmanlara ilişkin çalışmanın sonuçları şu şekilde sıralanabilir: 1) 100 satırdan oluşan bu metnin sözlük kısmında toplam 149 madde başı tespit edilmiştir. Bu madde başlarından 116'sı (% 77,85) isim kök veya gövdesini, 33'ü ise (% 22,15) fiil kök veya gövdesini oluşturmaktadır. 2) Metnin genel söz varlığı değerlendirildiğinde 12 (% 8,05) alıntı sözcük tespit edilmiştir. 3) Bu alıntı kelimelerden 1'ini (% 8,33) Soğd kökenli kelime (*ažun*) oluşturmuştur. 4) Metinde Çince üzerinden doğrudan alıntılanan 2 (% 16,67) sözcük (*bahşı* ve *suo*) tespit edilmiştir. 5) Grekçe kökenli olup Soğdca üzerinden alıntılanan 1 (% 8,33) kelime (*nom*) belirlenmiştir. 6) Çalışmada Soğdca üzerinden alıntılanan 2 (% 16,67) Sanskritçe kelime (*bodis(a)t(a)v* ve *buyan*) mevcuttur. 7) Bunun yanında Toharca üzerinden alıntılanan 3 (% 25) Sanskritçe kelime (*braman*, *himavant* ve *sanvar*) tespit edilmiştir. 8) Sanskritçe kökenli olup da hangi dil üzerinden Eski Uygurcaya alıntılandığı belirlenemeyen 3 (% 25) sözcük (*alaya*, *katge* ve *ratnaudtareti*) tanıklanmıştır.

İşaretler ve Kısaltmalar

...	ifadenin fragmanda okunamadığını gösterir
...2	metnin aktarımında yer alan ikilemelere işaret eder
...3	metnin aktarımında yer alan üçlemelere işaret eder
(P)	yazmada yer alan pothi deliğinin harf çevirimindeki gösterimidir
*	sözcüğün kökeninden emin olunmadığı durumlarda gösterilir
<	bir sözcüğün köken bilgisine veya alıntılandığı dile işaret eder
<<	ara biçimi tespit edilemeyen alıntı sözcüklere işaret eder
~	kelimenin başka dillerde denginin de mevcut olduğunu gösterir
+	bir sözcüğün isim olduğunu veya aldığı ekle isimleştiğini belirtir
-	bir sözcüğün fiil olduğunu veya aldığı ekle fiilleştiğini belirtir
bk.	bakınız
Çin.	Çince
DDB	Digital Dictionary of Buddhism
DKPAM	Daśakarmapathaavadānamālā
EUyg.	Eski Uygurca

Grek.	Grekçe
JEBD	Japanese-English Buddhist Dictionary
krş.	karşılaştırınız
s.	sayfa sayısı
Skt.	Sanskritçe
Soğd.	Soğdca
Toh. A	Toharcanın A diyalekti
Toh. B	Toharcanın B diyalekti
vd.	ve diğerleri
vs.	vesaire

Hakem Değerlendirmesi: Kör hakemlik.

Yazarların Katkı Düzeyleri: Tek Yazar %100.

Etik Komite Onayı: Yazar tarafından çalışmanın etik kurul iznine tabi olmadığı bildirilmiştir.

Finansal Destek: Yazar çalışma ile ilgili bir finansal destek alınmadığını bildirmiştir.

Çıkar Çatışması: Yazar çalışma ile ilgili potansiyel çıkar çatışması bulunmadığını bildirmiştir.

ETİK ve BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI

Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara ve bilimsel atıf gösterme ilkelerine riayet edildiğini yazar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Ege Üniversitesi Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk makale yazarına aittir.

KAYNAKÇA

- Carling G. ve Pinault G.-J. (2023). *Dictionary and thesaurus of Tocharian A*. Harrassowitz Verlag.
- Clauson, S. G. (1972). *An Etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. Oxford at the Clarendon Press.
- Edgerton, F. (1953). *Buddhist Hybrid Sanskrit Grammar and Dictionary. c. II: dictionary*. Yale University.
- Elmalı, M. (2016). *Daśakarmapathaavadānamālā (Giriş-metin-çeviri-notlar-dizin)*. Türk Dil Kurumu.
- Hirakawa, A. (1997). *A Buddhist Chinese-Sanskrit dictionary*. Reiyūkai.
- JEBD = *Japanese-English Buddhist dictionary*. (1979). Daitō Shuppansha.
- Karaman, A. (2022). *Eski Türkçede ikilemeler*. Türk Dil Kurumu.
- Laut, J. P. (2002). Die zehn gebote auf Alttürkisch: Betrachtungen zur Daśakarmapathaavadānamālā. *Studies on the inner Asian languages* 17 (s. 61-76). In: SIAL XVII.
- Monier-Williams, M. (1899). *A Sanskrit-English dictionary*. Oxford University.

- Nadalyaev, V.; Nasilov D. M.; Tenişev E. R. ve Şçerbak A. M. (1969). *Drevnetyurkskiy Slovar'*. Izdat. Nauka, Leningradskoe Otd. (Akademiya Nauk SSSR. Institut Yazıkoznaniya)
- Nobel, J. (1958). *Suvarṇaprabhāsottama-Sūtra. Das goldglanz-Sūtra ein Sanskrittext des Mahāyāna-Buddhismus*. Band 1: I-Tsing's Chinesische Version Übersetzt, Eingeleitet, Erläutert und mit einem Photomechanischen nachdruck des Chinesischen Textes versehen. E. J. Brill.
- Ölmez, M. (1997). Kurzer Überblick über die Buddhistische Übersetzungsliteratur in Alttürkisch. Eski Türk Budist çeviri edebiyatına kısa bir bakış. Çağdaş Türk edebiyatına eleştirel bir bakış, *Nevin Önberk Armağanı* içinde (s. 225-256). Simurg.
- Ölmez, M. (2017). Eski Uyurca ikilemeler üzerine. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 65(2), 243-311.
- Poucha, P. (1955). *Institutiones Linguae Tocharicae. Pars I: Thesaurus Linguae Tocharicae Dialecti A*. Státní Pedagogické Nakladatelství. (Monografie Archivu Orientálního XV.)
- Röhrborn, K. (1997-1998). *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen Türkischen Texte aus Zentralasien 1-6*. Steiner.
- Röhrborn, K. (2010). *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen Türkischen Texte aus Zentralasien*. Neubearbeitung. I. Verben. Vol. 1. ab- - äzüglä-. Steiner.
- Soothill, W. E. ve Hodous, L. (1937). *A Dictionary of Chinese Buddhist terms: with Sanskrit and English equivalents and a Sanskrit-Pali index*. Kegan Paüy, Trench, Trubner & Co.
- Şen, S. (2002). *Eski Uyur Türkçesinde ikilemeler*. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tekin, T. (2016). *Orhon Türkçesi grameri*. Türk Dil Kurumu.
- Uçar, E. (2009). *Altun Yaruk Sudur V. Kitap. Berlin koleksiyonundaki fragmanların transliterasyonu ve transkripsiyonu açıklamalar ve dizin*. [Yayımlanmamış doktora tezi]. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Uzunkaya, U. (2021). Budizm'deki sekiz türlü şuur üzerine eski Uyurca bir fragman. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 21(2), 421-438.
- Wilkens, J. (2016). *Buddhistische Erzählungen aus dem alten Zentralasien: Edition der altuigurischen Daśakarmapathāvadānamālā. Teil 1. [Vorwort, Einleitung, Siglen der Handschrift und Konkordanzen, Edition]. Teil 2. [Edition, Faksimiles] Teil 3. [Glossar, Transliterationen, Abkürzungen, Literaturverzeichnis]*. Brepols.
- Wilkens, J. (2021). *Handwörterbuch des altuigurischen (Altuigurisch-Deutsch-Türkisch): Eski Uyurcanın el sözlüğü (Eski Uyurca-Almanca-Türkçe)*. Universitätsverlag Göttingen.

Elektronik Kaynaklar

DDB = Digital Dictionary of Buddhism, www.buddhism-dict.net (Erişim Tarihi: 01.02.2024)

U 1988 (T III T V 60b):

(ön sayfa): <http://turfan.bbaw.de/dta/u/images/u1988seite1.jpg>

(arka sayfa): <http://turfan.bbaw.de/dta/u/images/u1988seite2.jpg>

U 1865 (T II Y 37):

(ön sayfa): <http://turfan.bbaw.de/dta/u/images/u1865seite1.jpg>

(arka sayfa): <http://turfan.bbaw.de/dta/u/images/u1865seite2.jpg>

U 1866 (T II Y 37):

(ön sayfa): <http://turfan.bbaw.de/dta/u/images/u1866seite1.jpg>

(arka sayfa): <http://turfan.bbaw.de/dta/u/images/u1866seite2.jpg>

EXTENDED SUMMARY

Buddhist Uyghur literature consists of a collection of the corpus called *tripiṭaka*, namely “three baskets” (Samtso - three ärdini - three agilik). Narratives and stories play a significant role in this corpus, which covers various topics. Such narratives and stories are known as *avdan* or *chatik* in Old Uyghur. The word *Avadāna* possibly refers to “customary action,” in other words, religious or moral behavior. While these stories describe the acts individuals have committed in their past existences, they also elucidate how those acts influence their future lives. Some examples of these narratives and long stories in Buddhist Uyghur literature include *Daśakarmapathaavadānamālā*, *Araṇemi-jātaka*, *Bodhisattva Sattvaṣaḍha*, *the Good and the Bad Prince*, *Candraprabha-avadāna*, *Śarabha-jātaka*, and *Rama*. The most voluminous of these narrative texts and the focus of this study, *Daśakarmapathaavadānamālā*, or DKPAM for short, involves the chain story of ten forms of misbehavior. These stories are basically translated from Ugu Küßen (Tocharian B) to the Tocharian A dialect and then to Old Uyghur. The work belongs to the *Vaibhāṣika* school of *Theravāda* Buddhism. It addresses numerous topics about Buddhist morality, specifically the following ten interrelated forms of wrongdoings: killing living creatures, stealing, sexual abuse, lying, slandering, using vulgar language, flattery, envy, hatred, and falling into misconceptions.

DKPAM is a work comprehensively studied in the past and still considerably the focus of attention from different perspectives. Yet, several collections include the texts of DKPAM, and most of them are preserved today in the Berlin Turfan Collection and the Russian Academy of Sciences Institute of Oriental Studies in the St. Petersburg Branch Collection. The fragments numbered U 1988 and U 1984, retaining somewhat parallel lines with U 1988, are the DKPAM text fragments, which are the focus of this study. Fragments numbered U 1865 and U 1866, however, consist of Buddhist narratives that address various issues, although it is unknown which Old Uyghur text they belong to. These three fragments, which have yet to be published, have a volume of 100 lines, and their registered archive numbers in the Turfan Collection are as follows: U 1988 (T III T V 60b) + U 1984 (T III T V 57), U 1865 (T II Y 37), and U 1866 (T II Y 37). This study included the transcription, transliteration, translation into Turkish, textual commentary, and index/dictionary of these cited fragments. While translating the fragments, the study followed the transcription and transliteration methods specified in the *Uigurisches Wörterbuch*. Considering the three fragments scrutinized in the study, two were mostly complete, whereas the first one was incomplete. The textual commentary section included information about Buddhist terms, reduplications, and rarely encountered different

writing styles. The structure of the index/dictionary section was alphabetically and contextually. Accordingly, while providing the text, this section included the newly updated meanings of the words based on their context in the index/dictionary. The entries in this section also contained all spellings and their restored versions as they appeared in the text.

Old Uyghur texts are significant works in reflecting the issues existing in the historical and contemporary periods of the Turkish language. Having been influenced by various religious circles, Uyghurs especially adopted various philosophical beliefs of Buddhism, and thanks to these philosophical beliefs reflected in the texts, they allowed scholars to study the development stages of Central Asian Turkish Buddhism. Old Uyghur texts translated from other languages make significant scholarly contributions to philological and translation science studies. The findings of these text fragments are all preserved today in the Berlin Turfan Collection. Although it is unknown which Old Uyghur text they are part of, they still comprise Buddhist narratives addressing various issues, that can be summarized as follows: 1) The dictionary section of this 100-line text included 149 entries. Of these, 116 (77.85%) entries consist of noun roots or stems, whereas 33 (22.15%) entries comprise verb roots or stems. 2) Considering the general vocabulary of the text, there were 12 (8.05%) loanwords. 3) One of these loanwords (8.33%) is a word of Sogdian origin (*ažun*). 4) There were two (16.67%) words (*baḥşı* and *suo*) directly quoted from the Chinese language in the text. 5) There was one (8.33%) loanword (*nom*) of Greek origin, yet it was quoted from Sogdian. 6) There were two (16.67%) Sanskrit words (*bodis(a)t(a)v* and *buyan*) quoted from Sogdian. 7) Additionally, there were three (25%) Sanskrit words (*braman*, *himavant* and *sanvar*) quoted from Tocharian. 8) There were three (25%) words (*alaya*, *katge*, and *ratnaudtareti*) of Sanskrit origin, but their quotation was unknown from which language in Old Uyghur.

Sultan Olcaytu'nun İlhanlı Devleti'nin Elli Beşinci Kuruluş Yıl Dönümü Nutku Sultan Öljeytü's Address on the Fifty-Fifth Anniversary of the Founding of the Ilkhanid State

Şükrü ÖZDEMİR (Sorumlu yazar / Corresponding author)

Dr., sozdemir7@gmail.com, ORCID: 0000-0001-5175-3086

Özet

Reşideddîn Fazlullâh Hemedâni, İlhanlılar devrinin önemli bir devlet ve siyaset adamı olmasının yanında ilmin her şubesinde eserler vermiş üretken bir müelliftir. Tarihten tıbbı, ziraat ve botanikten tefsir ve kelama varıncaya kadar kalem oynatmadığı saha yok gibidir. Câmîü't-Tevârih adlı büyük tarihini tamamladıktan sonra kelâm ve tefsir bahislerine büyük merak duyan Sultan Olcaytu'nun teşvik ve telkinleriyle Kur'an-ı Kerim'deki ince mânâ ve marifetleri izah eden risâleler yazmaya girişen müellif, bunları Mecmuatü'r-Reşîdiyye adını verdiği bir mecmuada toplar. Reşîd, ağırlıklı olarak yine ilahiyat bahislerine ait olmakla birlikte Mecmuatü'r-Reşîdiyye'ye dâhil etmediği bazı risâlelerden müfredde adını verdiği Beyânu'l-Hakâik adlı müstakil bir eser vücuda getirmiştir. Yirmi adet risâleden oluşan bu eserin ikinci risâlesi 'Nasihatü's-Sultân' adını taşımakta ve Sultan Olcaytu'nun hicrî 709 senesi şevvalinin on birinci günü (14 Mart 1310) İlhanlı Devleti'nin kuruluş kutlamaları esnasında söylediği nutkun metnini içermektedir. Bu makale, konusu doğrudan tarih olmayan eserlerden tarih ilmi bakımından istifadeye dair kısa bir girişten sonra Beyânu'l-Hakâik müellifini ve eserin içeriğini kısaca tanıtır. Eserin adı geçen ikinci risâlesinin ihtiva ettiği malzeme üzerinde birtakım tespit, yorum ve analizlerle devam eder. Makalenin sonunda risâlenin Türkçe tercümesi yer almaktadır.

Anahtar kelimeler: Sultan Olcaytu, İlhanlı Devleti, Beyânu'l-Hakâik, Reşideddîn Fazlullâh

Abstract

Rashîdeddîn Fazlullâh Hemedâni, besides being an important statesman and politician of the Ilkhanid era, was a prolific writer who produced works in every branch of science. From history to medicine, from agriculture and botany to tafsir and kalam, he has written on almost every field of science. Upon finishing his great history entitled Jami al-Tawarikh, with the encouragement and recommendations of Sultan Öljeytü who had a great interest in kalâm and tafsir, the author started to compose tracts to explain the subtle meanings and marvels in the Quran al-Kareem and collected them in a collection called Majmuat al-Rashidiyya. Rashîd compiled a separate work called Bayân al-Haqâ'iq, which he called a mufrada of some tracts that he did not include in Majmuat al-Rashidiyya, although they were mainly on theology. The second tract of this work, which consists of twenty tracts, is titled 'Nasihat al-Sultân' and contains the text of Sultan Öljeytü's speech delivered on the eleventh day of Shawwal in 709 AH (March 14, 1310) during the celebration of the founding

Atıf / Citation: Özdemir, Ş. (2024). Sultan Olcaytu'nun İlhanlı Devleti'nin Elli Beşinci Kuruluş Yıl Dönümü Nutku. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 24 (2), 549-569.

<https://doi.org/10.32449/egetid.1541557>

of the Ilkhanid State. This article briefly introduces the author of Bayān al-Haqā'iq and the content of the work after a brief introduction on the use of works that are not directly related to history in terms of historical science. It continues with some observations, comments and analyses on the material contained in the second tract of the work. Turkish translation of the tract is included at the end of the article.

Keywords: *Sultan Öljeytū, İlhānīd State, Bayān al-Haqā'iq, Rashid al-Dīn Fadl Allah*

Bir araştırma sahasına katkı sağlamak adına ortaya konulan her akademik üretimin; sadece içeriğiyle değil bu içeriği ele alış tarzı ve kullandığı yöntem bakımından da okuyucularını birtakım zihinsel temrinlere mecbur bırakması, iyi bilinen yahut iyi bilindiği varsayılan hususları yeniden düşünmeye sevketmesi beklenir. Tarihçinin hangi kaynaklar üzerinde çalışması ve hangi belgelerle meşgul olması gerektiği hususu, bu makalenin okuyucusuna hatırlatacakları arasında herhalde başı çekmektedir. '*Hatırlatacakları*' dedik, zira dikkat çekmek istediğimiz problem yüz elli seneyi aşkın bir süredir üzerinde kafa yorulmuş ve usul kitaplarının kaynaklar bilgisi kısmında müstakil bir bahis olarak ele alınmış olması bakımından yeni değildir. Şu kadarı var ki bir problemin enine boyuna tartışılmış ve cevabının tatminkâr surette verilmiş olması zihinlerin alışageldikleri çalışma şekillerinden kolay vazgeçebilecekleri anlamına gelmez. Teori ile uygulama arasındaki aşılma uçurum çoğu zaman yazılan ilmî ve ciddî eserlerde kendini göstermeye devam eder. Örneğin birçok araştırmacı ve akademisyen; geçmişten bugüne intikal eden her türlü kalıntının, konusu ne olursa olsun, tarih ilmi açısından kaynak değeri taşıdığını bilir. Fakat iş uygulamaya geldiğinde aynı kişiler çalışmalarında yalnızca kronikleri, vakanüvis tarihlerini; kitabe, şecere, biyografi, otobiyografi ve hatıraları kullanır; beri taraftan teoloji metinlerini, ilmî eserleri ve edebî metinleri bütünüyle ihmal ederler. Söz konusu tavrı kolaycılıkla izah etmek öyle zannederiz ki doğru bir teşhis olmaz. Problemin temelinde bu gibi eserlerin tarih ilmi açısından taşıdıkları değerin *tam olarak* anlaşılamamasının ya da farklı disiplinlerin çalışma sahaslarına ait görülerek saded harici kabul edilmelerinin aranması daha isabetli olsa gerektir.

Konuyu daha açık ifade etmek adına *Türk* araştırmacıların yakından tanıdıkları bir metot kitabından iki kısa pasaj aktaralım. Bunlardan birincisi edebî eserlerin tarih ilmi açısından taşıdığı değeri ortaya koymakta, ikincisi ise bazı zihinlerin tarih ilmiyle doğrudan ilgi kurmakta zorlanacakları fıkıh metinlerinin tarihçi için nasıl bir anlam ifade ettiğini örneklemektedir:

I. "*Kadı Burhaneddin gazeliyatında mahubların kaşını ve simasını, elbise ve kıyafetlerini tavsif ediyor, şivelerinden kelime ve sözler naklediyorsa bu şiirler o zamanki Sivas, Kayseri mıntıkalarındaki Türk ahalisinin tip, kıyafet ve karakterlerini öğrenmek için mühim vesikalardır.*" (Togan, 1985, s. 68-69)

II. “(Fıkıh kitaplarının) bilhassa mahalli hadiseleri tebarüz ettirerek fetva şeklinde yazılanları çok mühimdir. Mesela zekât, sarraflık (kitâbü’s-sarf) ve ticaret (kitâbü’l-bey’) fasıllarında verilen malumatın yardımıyla muhtelif ülkelerin ölçülerinin metrolojisini, ticaret an’anelerini tesbit etmek mümkün olduğu gibi, ziraat ve ıskâ ve saireye ait baplardan bu kitapların yazıldığı ülkelin iktisadi hayatını, diğer birçok baplardan içtimai hayatını öğrenmek mümkün olur. Mesela Horzem, Fergana, Semerkand, Buhara ve Belh taraflarında yazılan fıkıh eserlerinden haram şeyler (kitâbü’l-muharremât) ve mekruh şeyler (kitâbü’l kerahiyye) bahislerinde İslam şeriatine uymayan birçok yerli adetler sayılıyor, bunlar Horezm ve Soğd kavimlerinin ve Ortaasya Türklerinin İslamiyetten evvelki örf ve adetlerinin bakiyyelerini tebarüz ettirmektedir.” (Togan, 1980, s. 68)

Yukarıdaki iki pasajda da görüldüğü üzere, konusu ne olursa olsun, geçmişten günümüze intikal eden her türlü eser; tarihî toplulukların siyasî, kültürel, ilmî, iktisadî, sınaî, ticarî faaliyetlerine temas etmesi cihetiyle tarih ilmine malzeme verir. Hatta konusu tarih olmayan eserlerin konusu tarih olan eserlere, örneğin vakayinâmelerle nispetle tarih ilmine çok daha fazla malzeme verdiğini söylemek mübalağa olmaz.

Türkiye’de söz konusu problemi teorik düzlemde ele alması yanında bir çalışma metodu ve tavrı olarak benimsemesiyle de ön plana çıkan en önemli isim Z. V. Togan’dır. Togan, incelediği devir ve sahalara ait tüm kültür verimlerini, kalıntıları, el yazma eserleri merak, tecessüs ve hırsıyla aramış; dikkat, titizlik ve sabırla taramış; bulduğu malzemeyi büyük bir vukuf ve bilgelik tenkidiyle işlemiştir. Söz gelimi *İlhanlılar* devrinin en mümtaz simalarından biri olan müverrih *Reşideddîn*’in teolojik eserlerinden tarih ilmi bakımından nasıl istifade edilebileceğinin yolunu ilk gösteren o olmuştur.¹ İlmî mesaisinin büyük bir bölümünü bu eserleri anlamaya, değerlendirmeye ve ihtiva ettikleri zengin malzemeyi fişlemeye adanmış merhum Togan’ın ‘*Reşideddîn Hayatı ve Eserleri*’ adlı bir çalışması olduğunu hakkında yazılmış bir monografiden öğrenmekteyiz. Ne yazık ki bu eserini tamamlayıp neşretmeye ömrü vefa etmemiştir. Öte yandan *Reşideddîn*’in teliflerinin Togan’ın ‘*Umumî Türk Tarihine Giriş*’ adlı eserinin temel kaynaklarından olduğuna işaret etmemiz gerekir. Yazarın konu üzerinde kaleme aldığı müstakil makaleleri de bulunmaktadır.²

¹ 1926 yılında İstanbul’daki bir konferansında Barthold’a bu eserler sorulduğunda tabiatı gereği teolojik olan bu eserlerin ilgi alanına çok da girmediğini söylemişti. (Togan, 1962, s. 61)

² Zeki Velidi Togan, *Reşideddîn’in Mektuplarında Anadolu’nun İktisadî ve Medenî Hayatına Ait Kayıtlar*, İstanbul Üni. İktisat Fakültesi Mecmuası, XV. cilt, 1-4. sayı, s. 33-50; *İlhanlılarla Bizans Arasındaki Kültür Münasebetlerine Ait Bir Vesika, İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, cilt III, cüz 3-4, İstanbul, (1966), s. 2-39.

Konusu doğrudan tarih olmayan eserlerden tarih ilmi bakımından istifade mevzuuna *İran Moğolları* özelinde odaklanan genç araştırmacıların *Togan*'ın giriştiği işi tamamlamak göreviyle yüz yüze kalacakları şüphesizdir. *Reşîdeddîn*'in teolojik teliflerinin satır aralarının okuması ve bu eserlerin ihtiva ettiği malzemenin değerlendirilmesi *İlhanlılar* devrinin şu ana kadar meçhul kalan yahut tam kavranamamış yönlerine ışık tutacak mühim bir uğraş olacaktır. Bu makale işte bu sebeple yukarıdaki girizgâhın tartıştığı problemi, *Reşîdeddîn*'in ilahiyat ve tıbbı dair telif ettiği bir eseri üzerinden örnekler. *Beyânu'l-Hakâik* adını taşıyan bu eser, müellifi tarafından müfrede sözüyle tanımlanmıştır. Müfrede, *Reşîdeddîn*'in teolojik eserler koleksiyonu olan *Mecmuatü'r- Reşîdiyye*'sinden hariç, müstakil yazılmış eser demektir. Yirmi adet risâleden oluşan eserin makalemize konu edindiğimiz ikinci risâlesi *Risâletü Nasîhatü's-Sultân* adını taşımakta ve *İran Moğolları* hanedanından sekizinci ilhan olan *Sultan Olcaytu*'nun 709 senesi şevval ayının on birinde (14 Mart 1310) *İlhanlı Devleti*'nin kuruluş yıl dönümü münasebetiyle yaptığı konuşmayı içermektedir. Bu konuşma kalabalık bir halk topluluğu önünde; hatunlar, şehzadeler, beyler ve devlet ileri gelenlerinin katılımıyla gerçekleştirilen bir kutlama töreninde yapılmış, ilhanın veziri *Reşîdeddîn* tarafından yazıya geçirilmiştir. Risâle, eserin *Süleymaniye Kütüphanesi Kılıç Ali Paşa* kısmında 834 kayıt numarası ile muhafaza edilen nüshasında 56a-58a varakları arasındaki beş sayfalık kısmı teşkil eder. İlk yarım sayfası (v. 56a) konuşmanın ne münasebetle yapıldığını anlatmakta, son yarım sayfası (v. 58a) ise konuşma metnini yazıya geçiren vezirin değerlendirmelerini içermektedir. Risâlenin kalan üç varacağı *Sultan Olcaytu*'nun konuşmasıdır. (56b-57b)

Makalemizde ilk önce *Beyânu'l-Hakâik* müellifinin hayatı ve ilmî faaliyeti hakkında kısaca bilgi verdik. Sonra söz konusu risâlenin içeriğini özetleyip üzerinde birtakım değerlendirmelerde bulunduk. Kaynaklarda yer alan bilgileri yorumlayarak konuşmanın ve dolayısıyla kuruluş kutlamalarının nerede yapılmış olduğunu tespit ettik. *İlhanlı Devleti*'nin resmî kuruluş tarihi ve kuruluş kutlamaları hakkında kendi yorum ve görüşlerimizi aktardık. Makalemizin son kısmına risâlenin *Türkçe* tercümesini ekledik. Tercümede *Pfeiffer*'in neşrini yani *Kılıç Ali Paşa* nüshasını esas almakla birlikte bir iki yerde *Kılıç Ali Paşa* nüshasından ayrıran *Recebzâde* neşrine de müracaat ettik. Tercümenin birkaç cümlede *İstanbul* nüshasını tam yansıtmaması, söz konusu cümlelerde *Tahrân* nüshasının tercih edilmesi sebebiyledir.

Reşîdeddîn Fazlullâh Hemedânî ve Beyânu'l-Hakâik

Beyânu'l-Hakâik müellifi *Hâce Reşîdeddîn Fazlullâh Hemedânî*; nisbesinden de açıkça anlaşıldığı üzere aslen *Hemedanlı*dır. (Quatremère, 1968, s. II-II; Togan, 1964, s. 705) Tabiplikle ve idari görevlerle meşgul olmuş, *Yahudilikten* ihtida edip *İslâm*'a geçmiş bir aileye mensuptur. (Fischel, 1937, s. 118 vd.; Recebzâde, 1377, s. 100 vd.) Tıp ilmini öğrendiği babası *Ebülhayr*, Arapça ve

Farsça kaynaklarda *İmâdüddeve* ve *İmâdüddîn* lakaplarıyla; dedesi *Âlî* (yahut *Gâî*) ise *Muvaffaküddeve* lakabıyla anılır. Bu durum onların servet ve nüfuz sahibi bir aile olduklarını ispat etmektedir. (Minovi, 1351, s. 387) Tabiplik mesleğine mensup dedesi, babasının amcası ve oğulları; *Hulagu*, *Meymundiz Hisarı* önlerine geldiği sırada epey bir zamandır *İsmailîlerin* kalelerinde onların hizmetinde bulunuyorlardı. *Rükneddîn Hurşâh*, *Hulagu*'ya bağlılığını bildirince bu tabipler topluluğu kaleden inip *Hulagu Han*'a tazimlerini arz ettiler. (20 Kasım 1256) *Hulagu*, *Reşîdeddîn*'in dedesi ve büyük amcasını kendi hizmetine aldı. Bundan sonra bu aile, *Hulagu Han* ve namılı uruğuna hizmet ettiler. (Reşîdeddîn, 2022, s. 21 vd.)

Hayatının ilk devirleri hakkında fazla bir bilgiye sahip olmadığımız müellif, düzenli bir eğitim görmediğinden bahsetse de küçük yaşlarından itibaren tıp, ziraat, mimari, metafizik ve ilahiyatla ilgilenmiş; ana dili olan *Farsça* dışında *Arapça*, *Moğolca*, *Türkçe*, *İbranice* ve belki *Çince* gibi birçok dili öğrenmiş olmalıdır. (Quatremère, 1968, s. LVIII) Devlet hizmetinde kısa sürede yüksek mertebelere erişmesinde tıp ilmindeki derin bilgisi etkili olmuştur. (Togan, 1964, s. 705-706) *Âsârü'l-Vüzerâ* müellifi *Ukaylî* ile *Nesâimü'l-Eshâr*'ı kaleme alan *Nasîrüddîn Münşî Kirmânî*'den öğrendiğimiz kadarıyla *Reşîd*, *Abaka Han* devrinde saray hekimi, *Argun Han* devrinde ilhanın danışmanı ve divan emiri olmuş, *Gazan Han* devrinde bazı eyaletlerin idaresi onun sorumluluğuna bırakılmıştır. (Kirmânî, 1364, s. 112; Ukaylî, 1334, s. 284).

1298 yılında *Hâce Sadreddîn* ile müştereken vezaret makamına atanmasından sonra *Reşîd*'in talih yıldızı sürekli parlar. Bu dönemde oğullarına da imparatorluk eyaletlerinin valiliği gibi önemli idari görevler verilir. *Reşîd*, *Tebriz*'de kendi adını taşıyan; içinde medreseler, hastaneler, kamu kurumları ve eğitim müesseseleri barındıran, ilim ve sanat ehlinin konuşlandığı küçük bir şehir inşa eder. (İrfan, 1948, s. 18 vd.; Rehnümâ, 1350, s. 112 vd.; Meşkûr, 1388, c. II, s. 806) 1312'de vezaretteki ortağının öldürülmesiyle birlikte hilekâr ve entrikacı biriyle, *Tâceddîn Alişâh*'la müştereken devleti idare etmek durumunda kalır. *Sultan Olcaıtu*, *Alişâh* ile *Reşîd* arasında zamanla beliren şiddetli ihtilafı çözümlemek adına her ikisinin yetki ve sorumluluklarını sınırlar. *Kuzeybatı İran*, *Mezopotamya* ve *Anadolu*'yu *Alişâh*'ın idaresine bırakır, *İran*'ın merkezi ve güneyinin yönetimini *Reşîd*'e verir. (Kâşânî, 1969, s. 194 vd.; Blochet, 1910, s. 34-45; E. Quatremère, 1968, s. XXXII-XXXV; Howorth, 1876, c. III, s. 570-572; D'Ohsson, 1852, c. IV, s. 579-583) Ne var ki *Olcaıtu*'nun vefatı *Alişâh* ve taraftarlarına *Reşîd*'i ortadan kaldırmak için bekledikleri fırsatı verecektir. Kurulan saray kumpası onu sultanın ölümünden sorumlu gösterir, ilhanı zehirlediği yolundaki itham, felaketine sebep olur. 1318 yılının 17 Temmuzunda yetmiş üç yaşında hayata veda eder. (Hâfız Ebrû, 1350, s. 77 vd.; Hamdullâh Müstevfî, 1387, s. 612-613; İkbâl, 1384, s. 326 vd.; Hammer, 1843, c. II, s. 260; Howorth, 1876, c. III, s. 587 vd.)

Reşîd'in *Gazan Han* devrindeki icraatı sadece idarî, siyâsî görevleriyle ve ümranî faaliyetleriyle sınırlı kalmamıştır. Çocukluğundan beri geçmiş kavim ve milletlerin tarihine tutkunluk derecesinde ilgi gösteren; milletin anane, efsane ve millî menkıbelerini çok iyi bir surette öğrenen *Gazan*; âlim vezirini *Türk* ve *Moğolların* tarihlerini yazmakla vazifelendirir. Bu görevi yerine getirmekte kendisine yardım edecek bir heyet teşkil olunur. İlhanın hazinesinde itina ile korunan *Altan Debter* adlı *Moğolca* bir tarih dışında *Moğol* diliyle yazılmış tomar, buyruldu ve belgeler *Reşîd*'in istifadesine sunulur. Bilmediklerini *Türk* ve *Moğolların* nesep ve tarihlerini çok iyi bir surette bilen *Polad Çengsang*'a sorması salık verilir. (Günaltay, 1937, s. 165 vd.; Turan, 1968, s. 311; Rûşen ve Mûsevî, 1373 , s. 50)

Sultan Gazan; vezirinin büyük *Türk-Moğol* tarihinin tamamlandığını göremeden vefât etmiştir. (17 Mayıs 1304) Müellif, *Câmiü't-Tevârîh* adını verdiği eserini *Gazan Han*'ın yerine tahta geçen biraderi *Olcaytu*'ya ithaf etmek istemişse de yeni hükümdar buna razı olmaz. Eserin merhum ağabeyinin adına ithaf edilmiş olarak kalmasını ister. (Barthold, 1341, c. I, s. 262) Yeni sultanın vezirinden bir de talebi olacaktır. Sultan, *Reşîdeddîn*'den *Türk-Moğol* tarihine ek olarak *Moğollarla* münasebet kurmuş diğer milletlerin tarihi için müstakil bir cilt vücuda getirmesini ister. Hükümdarın bu talebi, müellifi altı sene devam edecek ek bir mesaiye mecbur bırakacaktır. (Blochet, 1910, s. 95-96) Eserinin birinci cildinde *Türk-Moğolların* tarihini kaleme alan müellif; ikinci cildi bir cihan tarihi şeklinde tasarlayıp yazımını hicrî 710 (m. 1310-1311) yılında tamamlar. (Browne, 1928, c. III, s. 82; Barthold, s. 45)

Barthold'un ifadesiyle *Reşîd*, “*Altmış yaşında Gazan Han için tarih âlimi olduğu gibi yetmiş yaşında Sultan Olcaytu için kalam bilgini olur.*” Her ne kadar müellif kalam ilmine yönelmesini 26 Ramazan 705'te (1 Nisan 1306) gördüğü bir rüya ile ilişkilendiriyorsa da gerçek sebep herhalde sultanın kalam bahislerine duyduğu ilgi ve meraktır. Bu süreçte *Reşîd*, sultanın ortaya attığı meseleleri açıklamak ve aydınlatmak için bir seri risâle yazmaya girişir. (Barthold, 1925, s. 336) Müellif, eserlerinin yazımında hâmisî olan sultanın rolüne şu satırlarla işaret etmektedir: “*Bu zaîf bende; Câmiü't-Tevârîh, Tavzîhât, Miftâhu't Tefâsîr ve Fevâid-i Sultâniye ile Moğolca yazılmış daha birkaç eserimi Olcaytu'nun mübârek adına ithâfen tamamladım. Olcaytu, bana ilk insan olan Âdem'in yaratılmasından bugüne kadar hiçbir hükümdarın herhangi bir kuluna göstermediği kadar çok hürmet, ikram ve ihsanlarda bulundu, ziyadesiyle merhamet ve lütuf buyurdu. Böylesi daha önceden tarihte görülmemişti.*” (Er-Risâletü's-Sultâniyye, Nuruosmaniye Küt., varak 144b; Togan, 1962, s. 63)

Reşîdeddîn'in aslen *Yahudî* bir aileye mensup olup bilahare ihtidâ etmiş olması zamanındaki rakip ve muârizlarının bu durumu aleyhinde kullanıp onu yahudilikle ithâm etmelerinde etkili olmuştu. Dinî eserler telif etmesi ve ilahiyat konularına yönelmesinde, hâmisî olan *Sultan Olcaytu*'nun merak ve ilgisini

tatmin görevi yanında samimî bir mümin olduğunu ispat çabası da sezilmektedir. Tefsir sahasında kaleme aldığı *Miftâhu't-Tefâsir*, *Olcaytu* ile muhtelif kelâm ve felsefe konuları hakkındaki konuşmalarını içeren *Mebâhis-i Sultâniye*, çeşitli âlimlerle mektuplaşmalarından oluşan *Es'ile ve Evcibe*, yine ilahiyat bahisleriyle alakalı *Tavzîhât* ve *Letâîfü'l-Hakâik* bu bağlamda değerlendirilebilir. (Togan, 1962, s. 60)

Beyânu'l-Hakâik'a gelince, bu eser *Reşîdeddîn*'in teolojik eserlerini topladığı *Mecmûatü'r-Reşîdiyye* adlı koleksiyondan bir bölüm değil ise de içerdiği risâlelerin konuları bakımından *Mecmûa* ile sıkı bir ilişki içindedir. Eser teolojik, metafizik, ahlakî, siyâsî ve tıbbî mevzular hakkında kaleme alınmış yirmi adet risâleden ve bunların zeyillerinden oluşur:

1. Er-Risâletü'l-Ülâ: Sultanın suâli hakkında risâle.
2. Er-Risâletü's Sâniye: Sultanın nasihatleri hakkında risâle.
3. Er-Risâletü's Sâlise: Ulemanın sualleri hakkında risâle.
4. Er-Risâletü'r Râbi'a: *Ve lev şî'nâ le-âteynâ külle nefsin hüdâhâ* âyetinin tefsiri hakkında risâle.
5. Er-Risâletü'l Hâmise: *Ve lev alimallâhü fîhim hayran* âyetinin tefsiri hakkında risâle.
6. Er-Risâletü's Sâdis: *İnnâ enzelnâhu* sûresinin tefsiri hakkında risâle.
7. Er-Risâletü's Sâbi'a: *Allâhu nûru's semâvâtî ve'l arz* âyetinin tefsiri hakkında yazılmış *Renkler Risâlesi*.
8. Er-Risâletü's Sâmine: Hurûf ilmi hakkında *Hurûf Risâlesi*.
9. Er-Risâletü't Tâsi'a: Büyüklerin türbelerini ziyaretin faydaları hakkında risâle ve bunun zeyli.
10. Er-Risâletü'l Âşira: *Reşîd*'in bazı dostlarına nasihatlerini içeren risâle.
11. Er-Risâletü'l Hâdiyye Aşera: Çiçek hastalığı ve sebepleri hakkında *Risâletü'l-Cüderî*.
12. Er-Risâletü's Sâniyete Aşera: Hararetin ne olduğu ve türleri hakkında risâle.
13. Er-Risâletü's Sâlisete Aşera: Cennet ve cehennemin ebedî olduğuyla alakalı risâle.
14. Er-Risâletü'r Râbiate Aşera: *Emîrû'l-mü'minîn Ali radiyallâhü anh'a* nisbet edilen hırka hakkında risâle.
15. Er-Risâletü'l Hâmise Aşera: *Ene medînetü'l ilmi ve Aliyyün bâbuhâ* hadisinin şerhi hakkında risâle.
16. Er-Risâletü's Sâdisete Aşera: *Ma'kûl* ve *menkûl*ün şerhi ve ikincinin birinci üzerine fazileti hakkında risâle.

17. Er-Risâletü's Sâbiate Aşera: *Nâsih ve mensûh* hakkında risâle.
18. Er-Risâletü's Sâminete Aşera: Dünyevî ve uhrevî lezzetleri açıklayan *Tahkîku'l-Lezzât Risâlesi*.
19. Er-Risâletü't Tâsiate Aşera: *Letâifü't-Tıbbî Risâlesi* ve zeyli.
20. Er-Risâletü'l İşrûn: Müellifin bazı nasihatlerini içeren *İrşâdü'l-Evlâd Risâlesi*. (Reşideddîn, 2016, 1b-2ab)

Beyânu'l-Hakâik'in günümüze bir *Arapça* ve bir *Farsça* nüshası ulaşmıştır. *Reşîd*'in eserlerini *Farsça* telif ettiğini ve *Arap* dilli okuyucuların faydalanabilmesi için *Arapça*ya çevirttiğini söylemesi *Beyânu'l-Hakâik*'in da aslen *Farsça* olarak kaleme alındığını düşünmemizi sağlamaktadır. (Pfeiffer, 2016, s. 34) Nitekim müellifin teolojik eserleri üzerinde bir araştırma neşreden *Josef van Ess* de bu görüştedir. (Pfeiffer, 2016, s. 35-36) *Beyânu'l-Hakâik*'in Tahrân'da *Meclis-i Şûrâ-yı İslâmî*'de 85879 demirbaş numarası ile muhafaza olunan ve 184 varaktan oluşan (Pfeiffer, 2016, s. 39) *Farsça* nüshası 2005 yılında Tahrân'da *Hâşim Recebzâde* tarafından yayımlanmıştır.³ Eserin *Süleymaniye Kütüphânesi*, *Kılıç Ali Paşa* kısmında, 834 numarada muhafaza olunan *Arapça* nüshasına gelince, *Reşideddîn*'in ölümünden yedi sene önce istinsâh edilmiş olup büyük ebatta 282 varaktan oluşur. (Pfeiffer, 2016, s. 39) Tıpkıbasımı *Türkçe*, *İngilizce* ve *Arapça* önsöz ilavesiyle *Judith Pfeiffer* tarafından 2016 yılında İstanbul'da gerçekleştirilmiştir.⁴

Beyânu'l-Hakâik'in Risâletü Nasîhatü's-Sultân Adını Taşıyan II. Risâlesi

Nasîhatü's-Sultân, *Beyânu'l-Hakâik*'in ikinci risâlesidir. Eserin *Kılıç Ali Paşa* nüshasında 56a ve 58a varakları arasında yer alır. Risâle adını, *İlhanlı Devleti*'nin sekizinci hükümdarı olan *Sultan Olcaytu*'nun *Bağdat*'ta devletin kuruluş kutlamaları dolayısıyla yapmış olduğu konuşmadan almıştır. Zira konuşma, sultanın tebaasına bir tür nasihati mahiyetindedir. Risâlenin müellifin açıklamalarından oluşan ilk yarım sayfasından (56a) sonra gelen üç sayfa sultanın konuşma metnidir. (56b-57b) Son yarım sayfa ise müellifin nutuk hakkındaki değerlendirme ve yorumlarından ibarettir. (58a) Girişteki açıklamaya göre konuşma, 709 senesi şevvalinin on birinci cumartesi günü (14 Mart 1310) yapılmıştır. *Reşideddîn*, *Sultan Olcaytu*'nun konuşmasını geniş bir halk kalabalığı önünde; şehzadeler, hatunlar, emirler ve üst düzey yöneticilerin katılımıyla gerçekleştirilen resmî bir merasimde yaptığını aktarır. Yine onun ifadelerinden nutkun irticalen yapıldığını ve eş zamanlı olarak yazıya geçirildiğini anlıyoruz. (Reşideddîn, 2016, v. 56a) Vezirin burada kitabet

³ Reşideddîn Fazlullâh Hemedânî, *Beyânu'l-Hakâyık*, neşr. Hâşim Recebzâde, Mirâs-ı Mektûb, Tahrân, (1386/ 2008).

⁴ Reşîdüddîn Fazlullâh, *Beyânu'l-Hakâik (Hakikatlerin Beyanı)*, hazırlayan: Judith Pfeiffer, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları no: 75, İstanbul, (2016), 100+544+89 sayfa.

görevini kâtiplere bırakmayıp bizzat deruhde etmesi sultanın cümlelerinin eksiksiz bir şekilde yazıya geçirildiğinden emin olmak istemesiyle açıklanabilir. Herhalde vezir, gelecek nesillere bu tarihî günü tam bir doğrulukla aktarmak istiyordu.

Olcaıtu'nun Moğolca ve Farsça dışında bir dili nutuk irad edecek düzeyde akıcı konuşamayacağı tabiidir. (Spuler, 2011, s. 495) Hanedan mensupları ve subaylar dışındaki dinleyicilerin *Moğolca* bilmeyen kimseler oldukları dikkate alınır sa nutkun, iktibâslar hariç, Farsça olarak irad edilmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

Müverrihin “*Sultan sözlerine öyle etkileyici cümlelerle başladı ki dehrin bir kulağı olsaydı bu sözleri dinlemek isterdi.*” (Reşîdeddîn, 2016, 56b) şeklindeki ifadelerinden de anlaşıldığı üzere nutuk son derece fasîh ve belîğdir. Edib ve şâirlere yaraşır bir üslup güzelliğini muhtevasının etkililiğiyle artıran bu konuşmanın dinleyici kitle üzerinde bıraktığı tesiri *Reşîdeddîn*’in şu cümlesinden öğreniyoruz: “*Bu güzel ve faideli konuşmayı; övgüye değer, makbul, mülukâne nasihatleri can kulağıyla dinleyen hatun ve şehzadeler, ümerâ ve ekâbir; Sultân Olcaıtu için övücü sözler söylediler, önünde yerlere eğilip secdeye kapandılar.*” (Reşîdeddîn, 2016, v. 57b-58a)

Âyetler, hadisler ve *Arap* edebiyatından iktibaslarla ilerleyen, zengin bir kültür birikimini yansıtan bu nutkun yapıldığı tarihte *Sultan Olcaıtu* henüz yirmi yedi yaşındadır. Nutkun muhtevası üzerinde yaptığımız dikkatli bir okumanın bize düşündürdükleri arasında sultanın ihtidâsını⁵ cûlûsundan sonraki bir rüyaya bağlayan rivayetin asılsızlığı da yer alır. 1304 yılında tahta geçen sultanın beş yıl gibi kısa bir sürede bu derece yüksek bir dinî kültüre sahip olması kanaatimizce muhtemel değildir. Sultanın ihtidâsını hayatının erken bir devresine yerleştiren diğer iki rivayet doğruya daha yakın olsa gerektir.⁶ *Horasan*’daki şehzadeliliği sırasında ulemâ meclislerinde devam ederek ilmî mübahase ve müzakerelerde bilgi ve görgüsünü arttırdığını; böylece tefsir, hadis ve fıkıh ilimlerinde bir medreseli kadar bilgiye sahip olduğunu düşündüğümüz sultanın tahta cûlusundan sonra *Hanefî* mezhebi âlimlerine ikram ve ihsanlarda bulunması bu bilginlerin onun üzerinde icra ettikleri tesirin göstergesidir. (Kâşânî, s. 96; İkbâl, s. 313-314) Her ne kadar *Reşîdeddîn*, sultanın vukufı ile irad ettiği bu nutku onun kalbine Allah tarafından telkin olunan hikmetlerle açıklıyorsa da bu sadece kısmen doğrudur.

⁵ Sultan müslüman olmadan önce kendisine *Hristiyanlık* inancını öğretip onu küçük yaşta vaftiz ettiren annesi *Uruk Hatun*’un tesiriyle *Hristiyan* akidesine tâbi idi. (D’Ohsson, 1852, c. IV, s. 481-482; Howorth, 1876, c. III, s. 535; Murtazavî, s. 225-226; Browne, c.III, s. 46)

⁶ İki rivayetten biri aslında rivayet olmaktan ziyade tarihçilerin aktarımlarından zımnen çıkan bir yorumdur. *Gazan Han*’ın 1295 yılı Haziranında *İslam*’a geçişi devlet erkânından pek çok kimsenin *İslam*’ı kabulüne vesile olduğundan kimi araştırmacılar *Olcaıtu*’nun da bu sene içinde *İslam*’ı kabul etmiş olması ihtimalini daha makul görmüşlerdir. Üçüncü rivayet ise küçük yaşta evlendirilen *Olcaıtu*’nun eşinin telkinleriyle *İslam*’ı seçtiği yönündedir. (Umanç, 2023, s. 88-91)

Yani sultanın sahip olduğu güzel söz söyleme yeteneği ve hitabet kabiliyeti; sultanı mübalağalı ifadelerle yücelten veziri tarafından *Allah*'ın onun gönlüne hikmetler telkin etmesine bağlanmıştır. İşin doğrusu ise sultanın birçok okuma ve müzakerelerin neticesinde elde ettiği bilgi birikimini kendine has şairane üslupla ifade etmek kudretini gösterebilmesidir.

Son kısımda eksiksiz Türkçe tercümesini sunacağımız nutkun burada kısa bir içerik özetini verelim. Sultan, özetle şunları söylüyor:

- Hükümet ve saltanat, *Allah*'ın ezeldeki takdirinin neticesidir. Dolayısıyla sultana karşı gelenler hakikatte *Allah*'ın hükmüne ve kaderine karşı gelmiş olurlar. *Allah*'a asi olanlar ise çarptırılacakları bir cezayı yahut arzî ve semavî bir âfetin gelişini gözlemelidirler.

- *Allah*'a, *resulüne* ve *ulu'l-emre itaat* dinin gereğidir. *Allah*'ın razı olduğu istikamet ve ahlak üzere yaşayanlar ebedî cennetle ödüllendirilirler.

- Hükümdarların birtakım görev ve sorumlulukları vardır. Bunların başında tebaasını yanlıştan sakındırmak gelir. Sultanın hoşgörülüğü ve müsamahayı şiar edinmesi, halkının kötü fiil ve davranışlarına af ve ihsanla mukabele etmesi tebaayı hatada ısrar etmek gibi yanlış bir yola sevketmemelidir. Zira bu, onların felaketine sebep olur. Sultanlarına sadakatle hizmet edenlere gelince onlar yaptıkları hizmetlerinin mükâfatına kavuşacaklardır.

- Hükümdarın fiil ve davranışlarının çeşitli sebepleri vardır. Herkesin bunları kavraması beklenmez ve dolayısıyla aklına yatmadığı konularda tebaanın hükümdara itirazı layık ve caiz olmaz.

- Hükümdarların halka hoş görünmeyen tedbirleri kamunun menfaatini gözetmek için düşünülmüş ve uygulamaya konulmuş tedbirlerdir. Bunlar acı bir ilacı içmek istemeyen hasta çocuklara doktorun zorla ilacı içirmesine benzer.

- Sultana itaatten ayrılmayanlar, *Allah*'ın indinde de kulları indinde de makbul kimselerdir.

Bu kısa içerik özetinden sonra öncelikle işaret etmemiz gereken husus bu nutkun *Moğol* imparatorluk ideolojisi ile *Kur'ân-ı Kerîm*'deki '*ulu'l-emre itaat*' buyruğunun⁷ *Sünnî* yorumunun ustalıklı yapılmış bir sentezi olduğudur.⁸ *Türklerde* olduğu gibi *Moğollarda* da hâkimiyetin semavî bir teyitle

⁷ Nisâ suresi, âyet: 59.

⁸ *Ulû'l-emr* kavramının *Şiiler*, *Sufiler*, *Sünnîler*, *Haricîler* ve *Mûtezile* tarafından nasıl yorumlandığı hakkında bkz. Öztürk M., *İslam Tefsir Geleneğinde Yorum Manipülasyonu: 'Ulû'l-Emr' Kavramı Örneği*, *İslâmiyât*, (2000), sayı 3, s. 79-98.

ilişkilendirildiğini biliyoruz.⁹ İnançlar, mitolojiler ve siyasî düsturlarlardan süzülerek gelen; ‘*Tanrının yardımı ve hükümdarın talihi*’ şeklinde özetlenen imparatorluk ideolojisi, iş bu ideolojiyi boyunduruk altına alınan halklara benimsetmeye geldiğinde *Moğol İmparatorluğu*’nun geniş hudutları dâhilindeki ülkelerde farklı kisvelere bürünmüş, halklara onların kendi hâkimiyet telakkileri ve dünya görüşleri ile telif edebilecekleri farklı formüller halinde sunulmuştur. (Allsen, 2023, s. 448-451) *Hulagu*’nun *Melikü’l Muzaffer Kutuz*’a yazdığı mektuba “*Arzı mülkümüz kılıp bize yarattıkları üzerinde saltanat bahşeden Gök Tanrı’nın adıyla*” diye başladığını biliyoruz. (Ed-Devâdârî, 1971, c. VIII, s. 47) Cihanın *Tanrı* tarafından kendilerine mülk olarak verildiğine dair bu güçlü inanç, ihtidâlarından sonra *Cengizogullarında* kadere iman ve ulû’l emre itaat düsturuyla birleşerek daha da güçlenmiş gibidir. *Olcaıtu*’nun iktidarının kaynağı ve meşruiyetini ortaya koyarken tanıklığına başvurduğu âyet ve hadislerin içeriğine inandırmak istediği kitle kadar kendisinin de inandığı şüphe götürmez bir gerçektir.

Sultanın konuşmasının bir yerinde şeriat, akıl ve *Moğol Yasasını* yan yana zikretmesi; başka bir yerinde günah işlemekle yasaya itaatsizliği bir tutması iki şeyden biriyle açıklanabilir: 1) Sultan şeriat ve *Moğol Yasasının* telifi kâbil şeyler olduğunu düşünmektedir. 2) Lafzen olsa bile *Yasa*’ya sadakati vurgulamayı siyaseten gerekli görmektedir.¹⁰ *Olcaıtu*’nun selefi ve ağabeyi *Gazan*’ın *Yasa*’ya bağlılığını teyit eden ifadelerle kaynaklarda rastlanmakla birlikte onun *İslam*’a geçişiyle *Yasa*’nın hızla güç kaybettiğini ve ancak şeriatla çelişmeyen hükümlerinin yürürlükte kaldığını düşünmek gerekir. (Özgüdenli, 2009, 332) *Olcaıtu* döneminde de durum farklı değildir. (Özgüdenli, 2018, s. 83) *Olcaıtu*’nun atalarının şamanî ritüellerini bütünüyle terk edemediğini, zaman zaman bu ritüellere başvurduğunu bilsek de bu gibi durumlarda itiyatların etkisini ve çevrenin dahlini göz ardı etmemek gerekir.¹¹

⁹ 1233 yılında *Moğollar* nezdine gönderilen *Song hanedanı* sefaret heyetinde bulunan *Peng Daya*, *Moğolların* sıradan cümlelerine dahi ‘*Mengü Tanrı’nın gücü ve Büyük Han’ın kudret ve himayesinde*’ diyerek başladıklarını kaydeder. (Uyar, 2012, 98)

¹⁰ *İbn Battuta*, *Çağatay hanı Tarmaşirin*’in öldürülmesini anlatırken *Yasa* hakkında şunları kaydeder: “*Tingiz (Cengiz) Han kendi kanunlarıyla ilgili bir kitap telif etmiştir. Ona Yasak adını veriyorlar. Onlara göre kim bu kitabın kanunlarına aykırı davranırsa tahttan indirilmesi şart olur. Tingiz Kanunnâmesindeki kurallardan biri de her sene tuy (toy) adını verdikleri bir toplantı tertip edilmesidir. Tuy, şölen günü demektir. Bu şölenle Tingiz’in oğulları ve büyük kumandanlar ülkenin her yanından koşup gelirler. Hatunlar ve ordunun ileri gelen subayları orada bulunur. Eğer dönemin hükümdarı söz konusu kanunlardan birini değiştirmişse ileri gelenler ona dönerek şöyle derler: ‘Sen şu hükmü değiştirdin, şöyle yaptın. Senin tahttan indirilmen şart olmuştur!’ Onun elinden tutarlar, tahttan indirirler. Yerine Tingiz evladından başka birini oturturlar.*” (İbn Battûta, 2000, I, 535)

¹¹ Hâfız Ebrû, şöyle anlatır: “...*Tesadüfen aynı günlerde Olcaıtu, Gazan Han’ın bu havalide bina ettirdiği ‘Gülistân’ adlı köşke dönerken işretle meşgul oldu. Yanındaki birkaç kişinin fırtınalı; şimşek ve yıldırımların düştüğü bir gecede yıldırım isabetiyle ölmeleri sultanın içine korku*

Reşideddîn, nutkun irad edildiği kuruluş kutlamaları için tarih vermekte, fakat kutlamaların nerede yapıldığını söylememektedir. Konuyu devrin diğer kaynaklarından araştırdığımızda kutlama törenlerine dair herhangi bir kayda rastlayamıyoruz. Bununla birlikte *Kâşânî*, *Târîh-i Sultan Olcaytu* adlı eserinde hicrî 709 senesi olaylarını anlatmaya başlarken “*Türklerin it yılına rastlayan 709 yılı muharrem ayı bereket ve saadetle girince sultan bu senenin yazını Sultaniye’de geçirdi, kışın Bağdat Dârüsselamı’ndaki Muhavvel çayırında kışladı.*” şeklinde bir aktarımda bulunmaktadır. (Kâşânî, 1969, s. 87) Sultanın kışlağına vardığı gün, aynı kaynağa göre 8 Receb 709 / 12 Aralık 1309’dur. *Kaşânî*, *Olcaytu*’nun kışlağına geldiği tarihten iki hafta sonra *Hille*, *Kufe* ve *Meşhed-i Ali*’yi ziyaret edip ramazan ayının birinci gecesi *Muhavvel* menziline döndüğünü ve şevvalin yirmisine kadar burada kaldığını bildirmektedir. (Kâşânî, 1969, s. 88) *Vassâf*, bu kadar detay vermiyorsa da 709 senesi sonbaharında sultanın *Konkur Alang*’dan *Bağdat*’a geldiğini yazıyor. (Vassâf, 1388, c. IV, s. 293-294; Âyetî, 1346, s. 295) Her iki kaynağın müşterek ifadeleri *Sultan Olcaytu’nun 709 senesi şevval ayında Bağdat’ta Muhavvel menzilinde olduğunu* göstermektedir. *Olcaytu Tarihi* müellifine nazaran hükümdar ayın yirmisine kadar burada kalmıştır. Şu halde şevval ayının on birindeki kuruluş kutlamaları *Bağdat*’tan başka bir yerde yapılmış olamaz.

Reşideddîn, *İlhanlı Devleti*’nin kuruluş kutlamalarının 709 senesi şevval ayının on birinde (14 Mart 1310) yapıldığını söylese de bu senenin kuruluşun kaçınıcı sene-i devriyesi olduğuna değinmez. Bununla birlikte ağabeyi *Mengu* tarafından *İsmailileri* ezmek ve *Abbâsî* hilafetine son vermek üzere İran’a yollanan *Hulagu*’nun 653 senesi sonlarında *Ceyhun*’u geçtiğini (1 Zilhicce 653), konaktan konağa ilerleyip 654 senesi şaban ayında *Bistam*’dan yoluna devamla şevval ayında mülhidlerin sığınağı olan *Meymundiz Hisarı* önünde çadırlarını kurduğunu *Câmîü’t-Tevârih*’ten öğreniyoruz. (Reşideddîn, 2022, s. 17-24) Şevval ayının yirmi yedisinde *İsmaililerin* reisi *Hürşâh* kardeşini ve oğlunu itaat arz etmek üzere hediyelerle kaleden indirmiş ve zilkade ayının ilk günü kendisi de *Hulagu*’nun huzuruna gelmişti. *Hulagu*’nun İran topraklarına ayak bastığı 654 senesi (m. 1256) ve melâhîde kalelerini zapt etmek üzere *Meymundiz Hisarı* önüne geldiği aynı senenin şevval ayı *İlhanlı Devleti*’nin farazî kuruluş tarihi olarak kabul edilirse *Sultan Olcaytu*’nun nutkunun elli beşinci kuruluş yıldönümü törenlerinde söylendiğini düşünmek yanlış olmaz. Eğer bu hipotezimiz doğru ise

düşürmüştü. Derhal Sultaniye yolunu tuttu. Bazı emirler Moğol âdetleri ve Cengiz Han Yasası mucibince sultanın ateşten geçirilmesi gerektiğini söylediler. İşi bilen bahşılar getirtilmiş, onlar bu işin müslümanlığı uğursuzluğu sebebiyle olduğunu, İslam dinini terk ederse ateşten atlamanın sultandan uğursuzluğu gidereceğini bildirmişler. Üç ay bezginlik ve kararsızlık içinde geçiren sultan bu düşünceyle ve mütereddî bir şekilde nedimlerine şöyle demiş: ‘Ben İslam dini yolunda, ibadet ve taati uğrunda hayli sıkıntı çektim. İslâmı bütünüyle nasıl terk edebilirim?’ ” (Murtazavî, 1385, s. 223; Ayrıca bkz. Howorth, 1876, c. III, s. 557; D’Ohsson, 1852, c. IV, s. 539)

654 hicrî yılı (m. 1256) *İlhanlı Devleti* için resmî makamlarca kuruluş yılı olarak kabul edilmiş demektir.

İlhanlı Devleti'nde kuruluşun her sene aynı gün resmî törenlerle kutlandığına dair elimizde herhangi bir kayıt bulunmuyor. Şu halde kutlamaların sadece elli beşinci seneye özgü olduğunu düşünmek doğru mudur? Bırakalım diğer senelerde yapılan kutlamaların ilkinin ne zaman olduğunu ve kuruluş kutlamalarının her sene yapılıp yapılmadığını, 1310 senesinde yapılan kutlamalara dair *Beyânu'l-Hakâik*'in aktarımı dışında bir bilgiye sahip olmayışımız aslında bize konuyu doğru analiz edebilmemiz noktasında bir ipucu veriyor. Vakanüvislerin savaşlar, seferler, isyanlar ve saray komploları kadar diğer sosyal meselelerle ilgilenmediklerini biliyoruz. Dolayısıyla devrin eğlence hayatına, sosyal gelişmelerine, kültür meselelerine, dinî ve fikrî ilerlemelerine ait detayları vakâyinâmelerde aradığımızda büyük ölçüde sukutuhayale uğramaktayız. Başka kaynaklardan takip edemediğimiz söz konusu kutlamalar hakkında şimdilik kesin bir hüküm vermek zor görünmekte ise de 1310 yılında yapılan kutlamaların ne ilk ne de son olmadığı muhakkak gibidir.

Risâlenin Tercümesi

Bütün hamdler Allâh'a mahsustur. Salât ve selâm resulü ve kulu Muhammed'in, onun âlinin ve soyundan gelenlerin üstüne olsun. (Hamd ve salevâtтан) sonra (derim ki): Moğol senesi aylarından ikinci ayın on üçüncü gününe karşılık gelen 709 senesi şevvalinin on birinci cumartesi günü (14 Mart 1310) günlerin en mübareği, en şerefli, en faziletli ve en iyisiydi. Zira İlhanlı Devleti'nin güneşi bugünde doğmuş, bu doğuşla kendisi setreden yokluk örtüsünden kurtulup varlık fezasında görünür olmuş, ufuklar onun ışığıyla aydınlanmıştı. Hatunlar, şehzadeler, önde gelen emirler, ekâbir, devlet erkânından bahadırlar; kaynayıp coşan bir dinleyici kalabalığının önünde, İslâm sultanının huzurunda -saltanatı dâim olsun, zalimlerin boyunları mülayemetle onun inayet dizginine râm olsun- toplanmışlar, tahtının etrafını yıldızlar gibi çevrelemişlerdi. Çok kıymetli nasihatler veriyordu. Kölelerinin en aşağısı Reşîd et-Tabîb el-Hemedânî denmekle şöhret bulan Fadlullâh bin Ebi'l Hayr bin Âli - Allâhü teâlâ günahlarını mağfîret ve ayıplarını setretsin- bu fâideli nasihatleri kaydetmek, bu mücevher değerindeki sözleri derleyip yazıya geçirmek için (gerçekleşen merasime) tanık olarak orada, huzurlarında bulunuyordum. Sözleri türlü türlü faydaları, âhenkli güzellikleri şümûlunde bulundurduğundan ortaya koyduğu eserin sağladığı faydaya ve nakledilen faziletine delâlet eden mücevher değerindeki kıymetli sözlerini defterlere kaydetmenin gerekli olduğunu (düşündüm). Tevfik Allâh'tandır.

Sultan sözlerine öyle etkileyici cümlelerle başladı ki dehrin bir kulağı olsaydı bu sözleri dinlemek isterdi. Şöyle buyurdu sultan: Eksik sıfatlardan münezzeh, şânı yüce ve rahmeti yarattıklarının tamamına şâmil olan Allâhü teâlâ hiç şüphesiz beni size üzerinizde hüküm verici mâlikiniz olarak siyaset ve adaleti

ayakta tutayım ve gidişatınıza çeki düzen vereyim gönderdi. Bunda benim ihtiyarım yoktur. Ne evvelce bunu istedim ve ne şimdi istemekteyim. Şu kadarı var ki madem Allâhü teâlâ ‘azze ismühü’ bunu bana emretmiştir, şu halde takdirine nasıl karşı koyabilirim? Ezelde takdir edilmiş olanı değiştirecek gücüm yoktur. Eğer bu işten geri dursaydım elbette onun kazâsına isyan, yazgısına muhalefet etmiş olurdum. Siz de bana itaat etmezseniz hakkın aydınlık caddesini takip edenlerin yolundan ayrılmakla Allah’ın emrine isyan etmiş olursunuz. Allâhü teâlâ suçluları ya benim elimle ya da başka kullarının eliyle cezalandırır yahut onların üzerlerine sizin ve bizim bilmediğimiz türlü türlü bela ve musibetler indirir; ansızın vuku bulan arzî ve semavî âfetler gönderir. *“Hakkı iptale uğraşanlar işte burada hüsrana düşerler.”*¹² Allâhü teâlâ şöyle buyurur: *“Göklerin ve yerin (azab) orduları (da rahmet ve nusret orduları gibi) Allah’ındır. Allâh mutlak kâdir, yegâne hüküm ve hikmet sahibidir.”*¹³ Yüce kitapta inzâl buyrulan *“Ey iman edenler! Allah’a itaat edin. Peygambere ve sizden olan emir sahiplerine de itaat edin.”*¹⁴ kavli-i şerîfi güç yettiğinde bu türden itaate işaret eder. Yoksa benim gibi bir kul kim oluyor ki Allâhü teâlâ benim adımla kendi adıyla birlikte zikretsin, benim koyduğum kuralı kendi emri gibi tanısin, bana itaati kendisine itaatle bir tutup bana isyanı kendine isyan bilsin. Buradan öyle anlaşılıyor ki resul ve sultan Allâhü teâlâ tarafından hayırda ve şerde onun işlerinin vekili olarak gönderilmişlerdir, her ikisi de insanları Allâhü teâlânın emirlerine uymaya mecbur kılar, nehiyelerinden sakındırırlar. İnsanlara dostluğu, ihsan ve lutufla muameleyi öğretirler. Peygamber aleyhisselâm buna işaret edip *“Allâhü teâlânın emrettiği, râzı olduğu güzel ahlak ile ahlaklanınız.”* buyurdular. *“Allâhü teâlânın emirlerine tazimde bulunun, onun yarattıklarına karşı şefkatli olun.”* buyrukları da bu mânâyâ işaret eder. Ne vakit ki bu ahlakla ahlaklanıp buna riayet ederlerse içinde ebedî kalacakları; bitkinlik, usanç ve yılgınlığa maruz kalmayacakları cennetin derecelerine kavuşmuş olurlar. *“Ey itminana ermiş ruh; dön rabbine, sen ondan razı, o senden razı olarak. Haydi gir kullarımın içine. Gir cennetime.”*¹⁵ hitabıyla müşerref olurlar. Şu halde insanlara şeriatın hükümlerine göre muamelede bulunmam, onlar arasında hüküm verirken âdil olmam, herkese nasihatte bulunmam, aklın yolunu göstermem, adalet düsturlarını korumam, zulmü ve yanlış ortadan kaldırmam, işlerimde mutedil ve insafli olmam bana vacibdir. Kim bana âsi olur, hükmümü dinlemez ve koyduğum kurallara riayet etmez ise onu elbette suçunun büyüklüğüyle mütenasip bir cezaya çarptırırım. Yine bana gerektir ki buğuz ve husumetim şeriata, akla ve Yasa’ya uygun olsun. Allâh’ın kullarına mümkün mertebe kızmayıp yumuşak davranmak, hatalarını görmezden gelmek; uyararak yaptıkları

¹² Mü’min sûresi, âyet 78.

¹³ Fetih sûresi, âyet 7.

¹⁴ Nisa sûresi, âyet 59.

¹⁵ Fecr sûresi, âyet 27-30.

yanlıştan dönmelerini temin etmek, yaptıklarından pişman olmaları için kendilerine nasihat vermek, cezaya lüzum kalmadan konuşmakla onları kötülükten vazgeçirmek de benim görevimdir. Eğer yaptıkları yanıştan caymaz, gafletten uyanmaz ve haktan yüz çevirirlerse hiç şüphesiz Allâhü teâlâ ‘azze ismühü’ beni tam bir teyid ile yetkilendirmiştir. İnsanların dizgini ve gerektiğinde kullanılmak üzere biçici keskin kılıç elime verilmiştir. Yanlış yapanları dizginlesem, ettikleri isyan yaptıkları taşkınlık miktarınca serkeşleri tepelesem gerektir. Bunda öfke ve tamahın dahli yoktur. Allâhü teâlâ beni bir şeye muhtaç olmaktan müstağni yarattığından buna göre iş yaparım. Allâhü teâlâ, bana iktidar ve tam bir yetki bahşetti. Bezdirecek ve öfkeye düşürecek bir şey dahi beni ne yıldıırır ne kızdırır. Ben meliklere yaraşır gayretin, sultanların sahip olduğu asalet ve fitratın iktizasınca hareket ederim. Allâhü sübhânehu ve teâlâ gayûrdur, gayûr olanı sever. Halka gerektir ki gafletten uyanalar, yaptıkları suçlara ve hatalara sabır ve tahammül göstermemize bel bağlamayalar. Biz onları affettik, onlardan gelen zararları görmezden geldik. Hatalarıyla güzel işlerini müsavi tuttuk. Suçlarına ihsanla mukabele ettik ve âdil muamelede bulunduk. Kim bir kötülük yapıp sonra iyilikte bulunsa yaptığı yanlış görmezden gelindi. Kim bir iyilik edip sonra kötülük etse iyiliğiyle kötülüğü çarpıştı, birbirini ıskat etti. Hatta kötülüğü iyiliği yüzünden örtbas edildi. Fakat devamla haddi aşanları mülûkâne satvetimizle tuttuk. *“Bizim emrimiz bir göz kırpması gibi anıdır.”*¹⁶ *“Dişlerini gördüğünde aslanın tebessüm ettiğini sanma!”* diyen ne güzel demiş.

Kim bizim kulluğumuzda gayretle çalışırsa en ufak bir işaret ve iltifatımız şânını yüceltir, mertebelerin yücesine, menzillerin zirvesine çıkarır. Bu, Allâhü teâlânın takdiridir. Ezeli hükmüyle böyle takdir etmiş, bizi söz konusu maslahatları görmek ve problemleri halletmek için bu ümmete göndermiştir. Yoksa Âdemoğullarının birbirinden farkı yoktur, bir suret gibi hepsi birbirinin nazîridir. Şu kadarı var ki izzet, ezelde Allâhü zül celâl tarafından verilir. *“Bu Allâh’ın kime dilerse ona vereceği bir fazl u inâyettir. Allâh büyük fazl u kerem sahibidir.”*¹⁷

Sonra Allâhü sübhânehü ve teâlâ âlemlerin umûrunu dilediği ve irâde ettiği şekilde ve olması gerektiği gibi nizamların en güzeliyle tanzim, tertiplerin en latifiyle kusursuz bir surette tertip etmiştir. Bir kimsenin bu niye böyle şu niye şöyle, bu neden hüküm verici bu neden hüküm giyici, bu neden zâlim bu niye mazlum, bu niçin zengin bu neden fakir, bu neden büyük bu neden hakir diyebilmesi kolay değildir. Birine şefkatle davranan, birine gazap eden melik ve sultanlara da bu itirazın yapılması layık olmaz. Bir sebebi var ise de herkesin buna vâkıf olması gerekmez ve sebebini sormak kimsenin haddi değildir.

¹⁶ Kamer sûresi, âyet 50.

¹⁷ Cuma sûresi, âyet 4.

Ey Allâhın kulları! Biliniz ki biz bir şey söylüyor ve emrediyorsak bu umumun menfaati içindir. Bazı kimseler bunu idrak etmekte bezgin ve yılgın olmuş; kısır düşüncelere, vehimlere saplanmışlardır. Bu, onlara hoş görünmemiştir. Hâlbuki ebu cehil karpuzu yerken acıdır, fakat faydası sonunda ortaya çıkar ve halaveti nihayetinde belli olur. Tıpkı hâzık tabibin çocukları muayene edip bağırsaklarındaki ağır maddeleri temizlemek için onlara acı ve keskin ilaçlar yutturmaları gibi. Hasta çocuklar, bu ilaçlardan ve onları yutmaktan tiksiniyorlar; içmeyi reddedip ağlarlar. İlaçların onlara kendi menfaatleri için içirildiğini bilmezler. Sağlıklarına kavuşup iyileştiklerinde ve bunu anlayacak bir yaşa geldiklerinde dikkatle düşünürler ve tabibin kendilerine yaptığının şefkat ve lütuftan başka bir şey olmadığını anlarlar. Bu durum onlara hakikati ispat etmiş olur. Allâhü sübhânehü ve teâlâ bu duruma işâret edip buyurdu ki: *“Olur ki bir şey hoşunuza gitmezken o sizin için hayırlı olur, bir şeyi de sevdiğiniz halde o hakkınızda şer olur.”*¹⁸ *“Küllerin örtüp gizlediği kıvılcım misali her hükümde bir hikmet gizlidir.”* Avam halkın çoğu şu hasta çocuklara ve hükümdarlar da acı ilaçlarla onlardan elemi gidermeye çalışan şu hâzık ve müşfik tabiplere benzer. Şayet biz onlara gazaplanır isek bu şefkat, merhamet ve lütfun ta kendisidir. Bu suretle onları günah işlemekten ve ‘Yasak’a itaatsizlikten sakındırıp kendilerine gelmelerini sağlamaya çalışmaktayız. Böylece doğru onlarda kalıcı hale gelir, kural ve hükümlerimize muğayir hareket etmezler. Bize itaatleri hem Allah katında hem insanlar nezdinde kabul gören, razı olunan bir iş olur. Şu halde itaatten asla ayrılmayalar.

Bu güzel ve faideli konuşmayı, övgüye değer makbul mülûkâne nasihatleri can kulağıyla dinleyen hatun ve şehzadeler, ümerâ ve ekâbir; Sultân Olcaytu’yu övücü sözler söylediler, önünde yerlere eğilip secdeye kapandılar. Kulların en değersiz Reşîd et-Tabîb yer öpüp dünyanın sultanına *‘Allâhü teâlâ saltanatını ebeden dâim ve iklimleri ona mülk eylesin’* hikmetli ince mânâları ve meliklere yaraşır şerefli kelimeleri beyan buyurdıklarını arz ettim. Öyle ki bu az duyulan hoş nasihatler, insanı kendine getiren ibretli sözler, seleften kimseden işitilmemişti; kitaplarında da yazılı değildi. İlahî hikmetleri içeren bu kutlu doğum gününe o kelimelerle başladı. Zira hükümdarların gönülleri Allâhın hazineleridir. Bu günde bilfiil açığa çıkmıştır ki Allâhü teâlâ onların gönlüne *“(Böyle hikmetli kelimelerle konuşmak) mevhibesini ezelden sana verdim. Seni dünyaya bu kabiliyetle gönderdim. Yokluk karanlığından çıkıp varlık nurlarıyla parıldadığın şu kutlu doğum gününde kullarıma bunları bildir.”* diye ilham ediyor. *“Kelâmü’l mülûk, mülûki’l kelâm”* denmiştir. Ve bu bende derim ki: *“Sultanların kelimeleri ve nasihatleri, kelimelerin ve nasihatlerin sultanıdır.”* Onların benzeri asla işitilmemiştir ve işitilmez. Çağlar geçse de ve insanlar benzer sözler söyleyebilmek için birbirine destek olsa da bir benzeri söylenemez. Allâhü

¹⁸ Bakara sûresi, âyet 24.

teâlâ, Muhammed aleyhisselâm ve hayrî'l âli hürmetine nice zaman kulları o sultanın gölgesiyle sâyebân eylesin. Devletin günlerini ebedî, saltanatını takviye-i ilahiyesi ile teyid eylesin, umduklarına nâil eyleyip kem gözlerden muhâfaza buyursun.

Sonuç

Reşîdeddîn Fazlullâh Hemedânî'nin *Beyânu'l-Hakâik* adlı eserinin ikinci risâlesi olan *Nasîhatü's-Sultân*'ın değerlendirilmesi neticesinde ulaşılan sonuçlar şu şekilde sıralanabilir:

Nasîhatü's-Sultân risâlesi, *Sultan Olcaıtu*'nun *İlhanlı Devleti*'nin elli beşinci kuruluş yıl dönümü kutlamaları münasebetiyle yaptığı bir konuşmayı içerir. 11 Şevval gününün *İlhanlı Devleti*'nin resmî makamlarınca kuruluşun yıl dönümü olarak kabul edildiği risâlenin girişindeki açıklamadan anlaşılıyor. Aynı tarihte her sene kuruluş kutlamaları yapıldığına dair muâsır kaynaklarda ayrıca bir kayda rastlamasak da 709 hicrî senesinde (m. 1310) coşkun bir halk kalabalığının katılımıyla icra edilen bu merasim bize kuruluşun her sene benzer merasimlerle kutlanmış olduğunu düşündürmektedir.

Reşîdeddîn her ne kadar kuruluş kutlamalarının nerede yapıldığını söylemese de *Târîh-i Vassâf* ve *Târîh-i Sultân Olcaıtu* gibi eserlerde hicrî 709 (m. 1310) yılına ait kayıtlardan merasimin *Bağdat*'ta yapılmış olduğu anlaşılıyor.

Sultan Olcaıtu'nun konuşmasının içeriği büyük ölçüde sultana itaatın gerekliliği teması etrafında şekillenmiştir. Sultan, konuşmasında bu gerekliliği *İslam* dinindeki *ulû'l-emre* itaat ayetiyle ilişkilendirir. Söyleminin etkililiğini arttırmada ayetler, hadisler ve edebî parçalardan yardım alması sultanın küçük yaşlarından itibaren güçlü bir din eğitimi aldığını ispatlamaktadır. Bu durum ihtidâsının hayatının erken bir devresinde gerçekleştiğini düşünmemize imkân sağlar. Nutkun hangi dilde irad edildiğine dair bir bilgiye sahip olmasak da irticalen yapılmış olan bu konuşmanın *Farsça* yahut *Moğolcadan* başka bir dille yapmış olması mümkün gözüküyor. Dinleyici kitlesi de göz önünde bulundurulduğunda konuşmanın *Farsça* yapılmış olması en güçlü ihtimaldir.

Hakem Değerlendirmesi: Kör hakemlik.

Yazarların Katkı Düzeyleri: Tek Yazar %100.

Etik Komite Onayı: Yazar tarafından çalışmanın etik kurul iznine tabi olmadığı bildirilmiştir.

Finansal Destek: Yazar çalışma ile ilgili bir finansal destek alınmadığını bildirmiştir.

Çıkar Çatışması: Yazar çalışma ile ilgili potansiyel çıkar çatışması bulunmadığını bildirmiştir.

ETİK ve BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI

Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara ve bilimsel atıf gösterme ilkelerine riayet edildiğini yazar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Ege Üniversitesi Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk makale yazarına aittir.

KAYNAKÇA

- Allsen, T. T. (2023). *Imperial ideology. Cambridge history of the Mongol Empire*. Cambridge University Press.
- Âyetî A. (1346). *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf. İntişarat-ı Bünyad-ı Ferheng*.
- Barthold, W. (1341). Reşideddîn ve eseri. (R. Hulusi, Çev.). *Türk Yurdu*, 1(4), 260-264, Türk Ocakları Merkez Heyeti.
- Barthold, W. (1341). Reşideddîn ve eseri. (R. Hulusi, Çev.). *Türk Yurdu*, 2(10), 336-347, Türk Ocakları Merkez Heyeti.
- Bloch, E. (1910). *Introduction a L'Histoire des Mongols de Fadlallah Rashid ed-din*. imperimerie orientale.
- Browne, E. G. (1928). *Literary history of Persia*. Cambridge University Press.
- Çantay, H. B. (1990). *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm* (C. I-III). Elif Ofset.
- D'Ohsson, A. C. (1852). *Histoire des Mongols* (C. I-IV). Frederik Müller.
- Devâdârî, Ebûbekir bin Abdullâh bin Aybek. (1971). *Kenzü'd-Dürer ve Câmiu'l-Gurer (Cilt I-IX)*. Matbaatü İsâ Bâbî Halebî ve Şürekâühü.
- Fischel, W. (1937). *Jews in the economic and political life of mediaeval Islam*. The Royal Asiatic Society.
- Günaltay, Ş. (1937). Türk Tarihinin ana kaynaklarından Camiüttevarih ve Fazlullah Reşidüddin. *TTK Belleten*, 1(1), 165-179.
- Hammer, J. von. (1843). *Geschichte der Ilchane*. C. W. Leske.
- Howorth, H. H. (1876). *History of the Mongols* (C. I-III). Longmans Green and Co.
- İbn Battûta. (2000). *İbn Battûta seyahatnâmesi*. (A. S. Aykut, Çev.). Yapı Kredi Yayınları.
- İkbâl, A. (1384). *Târîh-i Moğol*. Müessese-i İntişârât-ı Emîr-i Kebîr.
- İrfân, M. (1948). Bozorgterîn-i Bünyâd-ı Hayr der İrân. *Dinshah Irani Memorial Volume*. The Dinshah İrani Memorial Fund Committee.
- Kâşânî, Ebu'l Kâsım Abdullâh bin Muhammed. (1969). *Târîh-i Olcaytu*. (Mehin Hembly, neşr.) Bengâh-ı Tercüme ve Neşr-i Kitâb.
- Kazvînî, H. el-Müstevfî. (1387). *Târîh-i Guzîde*. (A. Nevâî, neşr.) Müessese-i İntişârât-ı Emîr-i Kebîr.
- Kirmânî, N. M. (1364). *Nesâimü'l Eshâr min Letâimü'l Ahbâr der Târîh-i Vüzerâ*. (C. H. Urmevî, neşr.). İntişârât-ı İttılâ'ât.
- Meşkûr, C. M. (1388). *Rab'-ı Reşîdî. Mecmûa-i Makâlât derbâre-i Hâce Reşideddîn Fazlullâh ve Rab'-ı Reşîdî-i Tebrîz* (C. I-II). Çâphâne-i Allâme Tabatabâî.
- Minovî, M. (1351). *Hâce Reşideddîn Vezîr*. Nakd-i Hâl. Şirket-i Sihâmî İntişârât-ı Harezmi.
- Murtazavî, M. (1385). *Mesâil-i Asr-ı İlhanân*. Bünyâd-ı Mevkûfât.
- Özgüdenli, O. G. (2009). *Gâzân Han ve reformları*. Kaknüs.
- Özgüdenli, O. G. (2018). İlhanlılar'da hükümdarlık telâkkisi ve hükümdar algısı. *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (I), 73-91.

- Öztürk M. (2000). İslam Tefsir geleneğinde yorum manipülasyonu: 'Ulû'l Emr' kavramı örneği. *İslâmiyât*, 3, 79-98.
- Quatremère, É. (1968). *Histoire des Mongols de la Perse*. Oriental Press.
- Recebzâde, H. (1377). *Hâce Reşideddîn Fazlullâh*. Sâzmân-ı Çâp u İntişârât.
- Rehnümâ, M. (1350). *Reşideddîn ve Rab'-ı Reşîdî. Mecmûa-i Hitâbehâ-yı Tahkîkî derbâre-i Reşideddîn Fazlullâh Hemedânî*. Dânişgâh-ı Tahrân.
- Reşideddîn, F. (1373). *Câmiü't-Tevârih* (C. I-IV). M. Rüşen & M. Müsevî (neşr.). Neşr-i Elburz.
- Reşideddîn, F. (1386). *Beyânu'l-Hakâyık*. (H. Recebzâde, neşr.) Mirâs-ı Mektûb.
- Reşideddîn, F. (2016). *Beyânu'l-Hakâik (Hakikatlerin Beyanı)*. (J. Pfeiffer, neşr.) Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Reşideddîn, F. (2022). *Câmiu't-Tevârih (İlhanlılar Kısımı)*. (İsmail Aka, Mehmet Ersan, A. H. Khejelani, Çev.). Türk Tarih Kurumu.
- Togan, A. Z. V. (1962). The Composition of the history of the Mongols by Rashîd al-Dîn. *Central Asiatic Journal*, 7(1), 60-72. Harrassowitz Verlag.
- Togan, A. Z. V. (1985). *Tarihte usul*. Enderun.
- Togan, Z. V. (1964). Reşîd-üd-Dîn Tabîb. *MEB İA: C. IX*. (s. 705-712). Milli Eğitim Basımevi.
- Turan, O. (1969). *Selçuklular tarihi ve Türk-İslâm medeniyeti*. Turan Neşriyat Yurdu.
- Ukaylî. (1337). *Âsârü'l Vüzerâ*. (C. H. Urmevî, neşr.). Çâphâne-i Dânişgâh.
- Umanç, F. (2003). *İlhanlı hükümdarı Sultan Olcâyâtü'nun İslâm'ı kabulü: Kendi tercihi mi? Zevcesinin telkini mi? Ağabeyi Gâzân'ın etkisi mi?* Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, yıl: 8, sayı: 8, s. 86-95.
- Uyar, M. (2012). *Cengiz İmparatorluğu hakkında ilk tarih kayıtları, Meng Ta pei lu ve Hei Ta shi lu*. (Ankhabayar Danuu, Çev.). Ötüken Neşriyat.
- Vassâf. (1388). *Târîh-i Vassâfî'l Hazret*. (C. I-IV). (Ali Rıza Hâciyân Nejâd, neşr.). Müessesesi-i İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahrân.

EXTENDED SUMMARY

Among the works that have survived from the past to the present, those directly related to history as well as those belonging to different branches of the sciences contain valuable and important information in terms of the science of history. However, the material found in these works has not been sufficiently evaluated in academic historiography and has been largely neglected. In order to draw attention to this problem, this article focuses on a work written during the *Ilkhānīd* period, which contains theology, metaphysics, and medicine. This work is *Bayān al-Haqā'iq*, written by a famous statesman and politician of the period, the vizier of *Ghazan* and *Öljeytü Khans*, the historian *Rashid al-Dīn Fadl Allah*. *Bayān al-Haqā'iq*, which consists of twenty risālas, has survived in two versions in *Arabic* and *Persian*. The *Arabic* version, which is kept in *Suleymaniye Library*, *Kilic Ali Pasha* section no. 834, was published by *J. Pfeiffer* in

Istanbul in 2016, and the *Persian* version was published in *Iran* by *Hāshim Rajabzāde* in 2005.

The second risāla of the work, which is the subject of this article, is entitled *Nasīhat al-Sultān* and contains the speech of *Sultān Öljeitü*, the eighth ilkhān of the *Iranian Mongol* dynasty, on the occasion of the fifty-fifth anniversary of the founding of the *Ilkhānid State* on the eleventh of Shawwal 709 (14 March 1310). The speech was delivered in front of a large crowd of people at a celebration ceremony attended by khatuns, princes, nobles, and state dignitaries, and was transcribed by *Rashid al-Dīn*, the vizier of the Ilkhān. Although we do not have any information on the language in which the speech was delivered, it seems implausible that it was in a language other than *Persian* or *Mongolian*. Considering the audience, it is most likely that the speech was delivered in *Persian*. *Rashid al-Dīn* has not said where the fifty-fifth anniversary celebrations were held. However, from the records of *Tārīh-i Vassāf* and *Tārīh-i Sultān Öljeitü* in the year 709 AH (1310 AD), it is understood that the ceremony was held in *Baghdad*.

The *Risāla* comprises a five-page section from folios 56a to 58a in the *Kilic Ali Pasha* copy of the work in the *Süleymaniye Library*. The first half-page (v. 56a) describes the occasion of the speech, and the last half-page (v. 58a) contains the comments of the vizier who transcribed the text of the speech. The remaining three pages of the *Risāla* are *Sultan Öljeitü's* speech (56b-57b).

The content of the speech can be summarized as follows: “Government and sultanate are the result of Allah’s eternal predestination. Therefore, those who oppose the Sultan are in fact opposing Allah’s decree and destiny. Those who rebel against Allah should be prepared for punishment or the coming of some earthly or heavenly calamity. As for those who live in a way and morality that pleases Allah, they will be rewarded with eternal paradise. Rulers have certain duties and responsibilities. Foremost among them is to prevent his subjects from doing wrong. The Sultān’s adoption of tolerance as his motto and his response to his people’s bad actions and behaviour with forgiveness and kindness should not lead his subjects to the wrong path of insisting on wrongdoing. For that would be their undoing. There are various reasons for the ruler’s actions and behaviour. Not everyone is expected to understand them, so it is inappropriate for subjects to object to the ruler on matters that do not make sense to them. The measures taken by the rulers that are unpleasant to the people are measures that have been thought out and put into practice to protect the public interest. These are similar to the medicines that a doctor forces sick children who refuse to drink to take.”

The most important thing to note about *Sultan Öljeitü's* speech is that it is a masterful synthesis of *Mongol* imperial ideology and the *Sunni* interpretation of the *Quran al-Kareem's* command ‘to obey the ulu’l-amr’. The imperial ideology, shaped by beliefs, mythologies, and political maxims and summarized as ‘God’s help and the ruler’s fortune’, took on different guises in the countries within the vast borders of the *Mongol Empire* when it came to imposing this ideology on the subjugated peoples and was presented to the peoples in different formulas that they could compose with their own notions of sovereignty and worldviews. *Öljeitü's* recourse to the testimony of verses and hadiths to demonstrate the source and legitimacy of his power is clear proof of this. The conviction of the *Genghisids* that the world was given to them by *God* as their property seems to be reflected in *Öljeitü's* speech in relation to the principle of faith in destiny.

The use of verses, hadiths and literary fragments to enhance the effectiveness of his discourse allows us to assume that the sultan had received a strong religious education from an early age. This suggests that his conversion took place early in his life.

11 Shawwal was recognized as the anniversary of its foundation by the official authorities of the *Ilkhānid State*, as revealed in the introduction to the *Risāla*. Although contemporary sources do not provide a record of celebrations being held every year on the same date, the ceremony conducted with the participation of an enthusiastic crowd in the 709 Hijri year (1310 A.D.) suggests that the founding was celebrated by similar ceremonies each year.

17. Asırda Rus İdaresi Altında Küçümoğulları ve Sibir Hanlığı'nı Yeniden Diriltme Çabaları

Descendants of Kuchum under Russian Rule and Efforts to Revive the Siberian Khanate in the 17th Century

Zafer SEVER (Sorumlu yazar / Corresponding author)

Dr. Öğr. Üyesi, Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
zafer.sever@erzurum.edu.tr, ORCID: 0000-0003-1876-0246

Özet

16. asrın sonunda gerçekleşen Rus işgalinden sonra Sibir Hanlığı'nın fiilen sona ermesinin ardından Batı Sibirya'da iki farklı sonuç tezahür etmiştir. Kimileri Moskova'nın yolunu tutup Rus sarayının hizmetine girerken, kimileri de hanlığın kadim topraklarında kalıp Rus işgaline karşı direnmeye başlamıştır. Sibir Hanlığı'ndan esir alınan isimlerin büyük bir kısmı, Moskova tarafından taltif edilerek Rus menfaatlerine hizmet etmiştir. Sibirya'da kalanlar ise Ruslara karşı büyük bir cephe savaşı vererek Batı Sibirya topluluklarıyla birlikte Sibir Hanlığı'nın mirasına sahip çıkmıştır. Bununla birlikte Urallarda Başkurtlar ve Güneybatı Sibirya'ya gelen Kalmuklar cepheyi genişleterek Ruslara karşı Küçümoğullarının yanında yer almıştır. Ancak yaklaşık bir asır süren bu mücadeleler sonucunda ise muvaffak olunamamıştır. Sibir Hanlığı ve Küçüm Han, Türk literatüründe kendine tedricen yer bulmaya başlasa da onun ardılları ve ondan sonraki dönemlerle ilgili çalışmalar yok denecek kadar azdır. Bu çalışma Küçüm Han'ın Ruslar tarafından esir alınan tebaasının Rus Devleti içerisindeki faaliyetlerini ve onun varislerinin Sibir Hanlığı'nı yeniden diriltme çabalarını ortaya koyacaktır.

Anahtar kelimeler: Sibir Hanlığı, Küçümoğulları, Ruslar, Çarlık Rusya

Abstract

At the end of the 16th century, after the Russian invasion and the de facto dissolution of the Siberian Khanate, two different outcomes emerged in Western Siberia. Some travelled to Moscow and entered the service of the Russian court, while others stayed in the old lands of the khanate and started to resist the Russian occupation. Most of individuals captured from khanate were honoured by Moscow and served Russian interests. Those who remained in Siberia, like Kuchum, fought against the Russians and claimed his legacy alongside the West Siberian communities. Besides, the Bashkirs in the Urals and the Kalmyks who migrated to Southwest Siberia expanded the front and allied with the descendants of Kuchum against the Russians. Despite these struggles lasting about a century, an exact success was not achieved. Although the Siberian Khanate and Kuchum Khan gradually found a place in Turkish literature, almost no studies on his successors and the periods

Atf / Citation: Sever, Z. (2024). 17. Asırda Rus İdaresi Altında Küçümoğulları ve Sibir Hanlığı'nı Yeniden Diriltme Çabaları. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 24 (2), 571-588.
<https://doi.org/10.32449/egetid.1482790>

after him. This study reveals the activities of Küçüm Khan's subjects captured by the Russians within the Russian State and the efforts of his heirs to revive the Siberian Khanate.

Keywords: Siberian Khanate, Descendants of Kuchum, Russians, Tsarist Russia

16. asrın sonunda Batı Sibirya'nın muhtelif bölgelerinde Rus birlikleriyle yaşanan çarpışmalar sonucunda Sibir Hanlığı'na mensup pek çok kişi Ruslar tarafından esir alındı. Aynı zamanda Rusların Sibirya'da tahakküm kurma çabası Küçüm Han'ın ardıllarının büyük bir direnişiyle karşılaştı. Hal böyle olunca kimileri peyderpey Rus esaretine girerken kimileri de Ruslara karşı büyük bir var olma mücadelesi hazırlığı içerisine girdi. Ancak bu iki durum uzun yıllar sürecektir bir zaman içerisinde gerçekleşti. Öncelikle hanlık içerisindeki çözülme esir alınma hadiseleriyle başladı. Rusların Sibir Hanlığı'ndan esir aldığı ilk önemli isim hanlığın önemli komutanları arasında yer alan Muhammed Kul'dur (Yesipov Kroniği, 2020, s. 63). Takip eden süreçte Moskova, Masalskiy Koltsov'u Sibirya'ya görevlendirdi. Koltsov, 1591 yılında yaptığı baskınla Küçüm Han'ın otağına saldırarak iki eşini ve oğlu Ebulhayr'ı esir aldı. Böylelikle Hanın ailesinden de Ruslara esir verilmeye başlandı (Abdirov, 1996, s. 116-117).

Sibir Hanlığı'nın Ruslara en çok esir verdiği olay ise 1595 yılında gerçekleşti. Sultan Ali, Voyvoda Domojirov'un ani bir saldırısına maruz kalarak mağlup oldu ve 60 kişiyi esir vermek zorunda kaldı. Ancak peş peşe gelen başarısızlıklar sebebiyle Küçüm Han'ın yakın akrabaları ve ona biat eden mirzalar arasında anlaşmazlıklar çıkmaya başladı. Ruslar bu fırsattan yararlanarak onları Rus hizmetine davet etti. Ayrıca onlara reddedemeyecekleri şartlar sundu. Bu durum kısmen başarılı oldu. Küçüm Han'dan ayrılan ilk grup Taybugalılar, Nogay beyleri, Muhammed Kul'un annesi ve yakın akrabaları olmak üzere toplamda 38 kişi Moskova'nın yolunu tuttu (Abdirov, 1996, s. 117-118). Daha sonra 1598 yılında Andrey Voyeykov'un seferinde sayıları beş yüzü bulan son Sibir Hanlığı bakiyelerine büyük darbe vuruldu (Nebolsin, 1849, s. 12, 136; Abdirov, 1996, 124-125).

Ruslara karşı yapılan nihai muharebede Ruslar öncelikle Küçüm'ün ailesini ve yakın çevresini ele geçirmeye çalıştı. Ruslar için sıradan sayılan savaşçıların çoğu kılıçtan geçirildi ya da asıldı. Yanında sadece üç oğlu ve 30 askeri kaldı.¹ Ölen kişiler arasında Küçüm Han'ın kardeşi Eliten, oğlu Kanay, çok sayıda torunu ve mirzaları da vardı. Ailesinin pek çok üyesi, özellikle kadınlar esir alındı. Esir alınanlar arasında oğulları Asmanak (30), Şaim (20), Bibadşa (8), Molla (4-5) ve Kumış (1), büyük eşi Saltanım ve kızı Tulunbek (3), diğer eşi

¹ Ruslar Küçüm Han'a karşı büyük bir zafer kazanmasına rağmen onu Moskova'ya, ailesinin yanına davet etti. Ayrıca ona Çarlık tarafından maaş bağlanacağı sözü verildi. Ancak Küçüm Han bu teklifleri kabul etmedi. Skrinnikov, Rusların Küçüm Han'ın sağır ve kör olmasına rağmen ona cömert bir teklif yaptığını, Küçüm Han'ın buna rağmen teklifi kabul etmediğini belirtir. Bk. (Skrinnikov, 1982, s. 220).

Suydimhan (Sûyde-Can) ve kızları Durpatşa (Tûrçak) (10), Mundur (Muldur) (6), Karajan (3), çocuksuz eşi Yan Devlet, Aktulun ve kızı Gülsıfat (14), Aksuyrik ve kızı Akhanım (3), 1591 yılında esir alınan oğlu Ebulhayr'ın annesi Şapşan Hanım ve Küçüm Han'ın 14 yaşındaki kızı Kumız (Kumızıyak) vardı. Bu isimlerin yanı sıra Hanın Ruslar tarafından öldürülen oğlu Kanay'ın eşi Nogay Beyi'nin kızı olan Danay ve kızı Naurız Bek ve birçok damadı, gelini ve torunu da esir alındı. Bununla birlikte omuz omuza mücadele ettiği mirzaları Bayterek, Toka, Esengeldı ve Karauldı da Rus kemendine takılan isimlerden oldu (Nebolsin, 1849, s. 126-128; Abdirov, 1996, 124-125; Belyakov, 2019, 374).²

Son olarak bölgedeki Rus yöneticiler 1599 yılının Ocak ayında ele geçirilen esirleri Tara ve Tobolsk'tan savaş ganimeti olarak Moskova'ya gönderdi. Çar Boris Fedoroviç, esirlerle beraber gelenleri hizmetlerinden dolayı altınla ödüllendirdi (Remezov Kroniği, 2020, s. 190). Rus kaynakları ekseriyetle Küçüm Han'ın kalabalık ailesinden bahseder. Esir alınan kişiler göz önüne alındığında Hanın kalabalık bir aileye sahip olduğu görülmektedir. Hatta onun Ruslarla giriştiği mücadeleden önce Sibir'de iktidar mücadelesi verdiği sırada birçok yakınıni kaybettiği ifade edilir. Sibir Kroniklerinden “Pogodin Yazması'nda” Hanın on oğlunun olduğu ve yedisinin Sibir Hanı Sultan Seydak tarafından öldürüldüğü, bunun yanında Ali ve Altınay adlı oğullarının Moskova'da esir tutulduğu belirtilir (YLPPS, 1907, s. 282-295). Nihayetinde Küçüm Han ölmüş ancak geride büyük bir miras bırakmıştır. Onun ardından Rusya'nın farklı bölgelerinde ve Batı Sibiry'a da Küçümoğullarının, Rus kaynaklarının tabiriyle “Küçümüviç”lerin (Кучумовичи) devri başlamıştır (Bahruşin, 1938, s. 12).

1. Küçümoğullarının Çarlık Rusya İçindeki Faaliyetleri

Sibir Hanlığı'ndan birçok nüfuzlu kimsenin Rusların eline geçmesinin ardından esir alınanlar için yeni bir dönem başladı. Sibir Hanlığı'na mensup önemli bu şahsiyetler Çar Boris tarafından Moskova'da itibarlarına yakışır bir şekilde karşılandı. Onlar için Moskova'da özel hazırlıklar yapıldı. Başkente girdikleri zaman giyecekleri kürkleri dahi hazırda (Pçelov, 2015, s. 242-246).³ Moskova yönetimi gelen tüm esirleri Moskova'daki saraylara yerleştirmeyi düşünüyordu. Küçüm Han'ın eşleri, gelinleri, çocukları ve diğer esirlerin kalacağı altı saray seçildi. Ancak Çarlık yöneticilerinin yapmış olduğu planlama ailenin ve diğer esirlerin arasında yaşanan anlaşmazlık sonucu bozuldu. Yolculuk

² Bahruşin, Küçüm Han'ın birkaç saat süren bu çarpışmanın ardından tekneyle İrtiş'e geçerek Rusların eline geçmekten son anda kurtulduğunu ifade eder. (Bahruşin, 1938, s. 12).

³ Esirler için Moskova'da büyük bir hazırlık yapılmıştır. Bu hazırlıklar arasında en dikkat çekenlerden biri esirler için hazırlanan kıyafetlerdir. Elbiseler, kaftanlar ve kürkleri hiyerarşiye göre hazırlanmış, cinsine ve renklerine göre teslim edilmiştir. Detaylı bilgi için bk. (Pçelov, 2015, s. 242-246).

esnasında kadınlar arasında gruplaşmalar oluşmuştu (Belyakov, 2019, s. 374-375).⁴

Moskova'ya yerleşen esirlerin kaderleri birbirlerinden farklı bir yol izledi. 1600 yılının baharına gelindiği zaman bir grup Sibirya Sultanı, Moskova'dan ayrılarak kendi soydaşları Muhammed Kul ve Oraz Muhammed⁵'in hüküm sürdüğü Bejitskiy Verh ve Kasım Hanlığı'na gitmek için başvuruda bulundular. Çar Boris Godunov onların bu taleplerine onay verdi. Esirler arzularına göre Rus Devleti sınırları içerisinde serbest bırakıldı. Küçüm Han'ın eşi Saltanım ve kızı Tulumbek'in de aralarında olduğu bazı Sibir Sultanları, çocuklarıyla birlikte Bejitskiy Verh'e, Suydimhan ve üç kızı, Yan Devlet ve Kumız, Kazak Sultanı Oraz Muhammed'in yönetimi altında olan Kasım Hanlığı'na gitti. Kimileri Moskova'da kalmaya devam ederken birçoğu Yaroslav, Rostov, Vladimir, Vologda, Kargopol, Beloozero, Solikamsk, Velikiy Ustûg, Galiç, Novgorod, Nijniy Novgorod, Kazan, Ufa ve Samara gibi Rusya'nın farklı şehirlerine dağıldı. Sibirya'da kalanlar için çeşitli imtiyazlar veren Rus Devleti onları boyarlardan üstün bir yere koydu (Fayzrahmanov, 2007, s. 185; Trepavlov-Belyakov, 2018, s. 272-283; Belyakov, 2019, s. 375). Ayrıca Küçüm Han'ın oğulları ve onların soyundan gelenler için "Sibirya Çarı" ünvanı verildi (G. B., 1905, s. 405).

Kasım Hanlığı'na gelen isimler arasında Oraz Muhammed'le akrabalık ilişkisi olanlar vardı. Aslında bu durum tesadüfi değildir. O dönem hanlar, evlilik kurumunu planlı bir şekilde işletiyordu.⁶ Küçüm Han da bu yolu izlemişti. Küçüm Han Sibir'in yönetimini ele aldıktan sonra iktidarını güçlendirmek için nüfuzlu ailelerin kızlarıyla izdivaç gerçekleştirmişti. İlk olarak Sibir/İsker şehri yakınlarında yer alan Beşik Tura şehrinde Mirza Devlet Bey'in kızıyla evlenerek yerel yöneticilerle aile bağlarını güçlendirdi. Daha sonra eski Kazan Hanı Murat'ın kızıyla evlenerek Rus işgali altında olmasına rağmen hâlâ bölgede etkinliğini koruyan Kazanlı yöneticilerin desteğini aldı. Küçüm sadece kendisi nüfuzlu ailelerin kızlarıyla evlenmekle kalmamış, çocuklarını da bu ailelerin çocuklarıyla evlendirmişti. En büyük oğlu Sultan Ali'yi Nogay Beyi Din Ahmet'in kızı Hanzade'yle, Kanay'ı Nogay Beyi Urus'un kızı Danay'la evlendirdi. Bu isimler Nogay Sultanı ve kurucusu Edige'nin torunlarıydı. Küçüm ayrıca en büyük kızını da Nogay mirzalarından Ak Mirza'ya gelin olarak verdi. Bu şekilde komşu beylerle de akrabalık kurmaya devam ettirdi. Sibir'de gücünü ve otoritesini sağlamlaştırdı (Abdirov, 1996, s. 51). Bu evliliklerin amacı başta siyasi olsa da Sibir'in elden çıkması ve bu insanların Ruslar tarafından esir

⁴ A. Belyakov, zorlu ve uzun bir yolculuğun ardından esirler arasında çıkan anlaşmazlıkların doğal olduğunu ifade eder (Belyakov, 2019, s. 374-375).

⁵ Oraz Muhammed de Ruslar tarafından Sibir Hanlığı'ndan esir alın isimler arasındadır. İsveç ve Kırım savaşlarında görevlendirilen Kazak Sultanı Oraz Muhammed, 1600 yılında Çar tarafından Kasım Hanı ilan edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. (Doğan, 2021, s. 44-45).

⁶ Evlilikler hakkında detaylı bilgi için bk. (Belyakov, 2019, s. 375-376).

alınmasıyla farklı bir boyut kazandı. Bahsi geçen kimselerin sıradan insanlar olmaması esirleri Rusya nezdinde daha kıymetli yaptı.

Moskova-Sibir Hanlığı mücadelelerinde esir alınan ilk isimlerden biri Muhammed Kul'dur. O, esir edilip Moskova'ya gönderildikten sonra Çarlığın hizmetine girerek İsveç ve Kırım'a karşı yapılan seferlere katıldı (Velyaminov-Zernov, 1864, s. 103, 106). Sibir tarihçisi Miller, Muhammed Kul'un Moskova'ya götürüldükten sonra onun "Sibirskiy Tsareviç Memetkul Altauloviç" yani "Sibirya Çarı" şeklinde adlandırıldığını ifade eder (Miller, 1999, s. 249). Çarlık belgelerinden Muhammed Kul'un 1600 yılında Bejetskiy Verh'te olduğu görülmektedir (RGADA, 1600). Bununla birlikte Küçüm Han'ın eşi Saltanım ve kızı Tulumbek'in de aralarında olduğu bazı Sibir Sultanları, çocuklarıyla birlikte Moskova'dan ayrılıp Bejetskiy Verh'e gitmek istediklerinde Muhammed Kul'dan izin talebinde bulunmuştu (Trepavlov-Belyakov, 2018, s. 277-278). Bu bilgilerden Muhammed Kul'un Moskova tarafından taltif edilerek Bejetskiy Verh'e gönderildiği anlaşılmaktadır.

Ruslar tarafından esir alınan bir başka önemli isim Küçüm Han'ın oğlu Ebulhayr'dır. 1591 yılında esir edilen Ebulhayr, ömrünü Rus hâkimiyetindeki topraklarda tamamladı. Ebulhayr 1600 yılında vaftiz edilerek Andrey ismini aldı. Böylece Ebulhayr, Küçüm Han'ın soyundan gelen vaftiz edilerek Hristiyan olan ilk kişi oldu. Daha sonra onun soyundan gelenler de onu takip ederek Rus isimleri aldılar. Bir başka deyişle asimile olarak Ruslaştılar. Onun oğlu Vasiliy Andreyeviç'tir. Vasiliy Andreyeviç'in oğlu yani Andrey'in (Ebulhayr) torunu Roman Vasilyeviç daha sonra Sibirya'da Knezlik yapmıştır (Fayzrahmanov, 2007, s. 186). Esir alınanlar arasında akıbeti iyi sayılabilecek isimlerden biri de Küçüm Han'ın torunu, Sultan Ali'nin oğlu Arslan'dır. Arslan 1598 yılında Voyeykov'un seferinde esir alınarak Moskova'ya gönderilenler arasındaydı. Arslan'ın Çar'la birlikte 1612 yılında gerçekleştirilen Litvanya seferinde olduğu kaynaklarda yer almaktadır. Buraya kadar onun için tarihi seyir esir alınan diğer önemli isimler gibi klasik bir şekilde ilerledi. Ancak Kasım Hanı Oraz Muhammed'in ölümünün ardından Romanov Hanedanının ilk Çarı Mihail Fedoroviç tarafından o dönem sürpriz sayılabilecek bir kararla 1614 yılında Kasım Hanlığı tahtına Arslan çıkarıldı. Böylece Kasım Hanlığı yönetiminde Sibirya Hanları sülalesi başlamış oldu (Acar, 2008, s. 169-170).

Rus ilmi çevrelerce Moskova'yı uzun yıllar meşgul eden ve onun ardıllarıyla mücadele etmek zorunda kalan Moskova'nın neden Küçüm Han'ın torununu Kasım Hanlığı'nın başına getirdiği yoğun bir şekilde tartışıldı. Belyakov bu durumun birçok sebebi olabileceğini belirtir. Doğruluğu tartışılrsa da büyük ihtimalle babası Ali'nin Rusya'nın içerisinde bulunduğu karışıklık döneminde Romanovların yanında durmasından dolayı onun mükâfatlandırılmış olabileceğini ifade eder. Bir başka olasılığın ise diplomatik sebeplerle ilgili olabileceğini belirtir. Küçüm Han'ın ölümünün ardından oğlu Ali'nin kendisini

Sibirya Hanı ilan ettiğini, Rusların da bu ünvanı tanıdığını zikreden Belyakov, Ali'nin çocuklarından birinin Kasım Hanı ilan edilmesinin Ali'nin Sibirya Tatarlarının gözündeki prestijini artıracak ve Moskova'nın Küçümoğullarını desteklediğini göstermek amaçlı olabileceği iddiasında bulunur (Belyakov, 2006, s. 11-12).⁷ Tüm bu görüşlerin yanı sıra Arslan Han'ın tahta çıkartılmasındaki en büyük sebepler arasında, onun han soyundan gelmesi ve Oraz Muhammed'in ardından bölgedeki Tatarları ve Müslümanları birleştirici bir güce sahip olabileceği düşüncesi gösterilebilir.

Arslan Han'ın Kasım Hanlığı'nın başına geçmeden önceki hayatı hakkındaki bilgiler kısıtlıdır. Onun Moskova'dan bazı eserlerle birlikte Kasım şehrine gönderildiği bilinmektedir. Arslan Han'ın 1627 yılındaki ölümünün ardından yerine oğlu Seyyid Burhan geçmiştir. Küçük yaşta olduğundan dolayı annesi Fatıma Sultan ile dedesi Seyyid Ak Muhammed Şakulov hanlığı yönetmiştir. Ancak Çarlık, Seyyid Burhan'ı Moskova'ya çağırıp Rus geleneklerine göre yetiştirip Hristiyanlaştırma düşüncesindeydi. Bu sebeple ona Moskova'da Rus Çarının kızıyla evlenmeyi vadetmişlerdi. Rusların bu tutumunun sebebi Seyyid Burhan'ın Müslüman devletlerle ilişki kurmasını engellemektir. Ailesi yaşının küçük olduğunu bahane ederek bu teklifi reddetse de Seyyid Burhan, Çar Mihail Fedoroviç'in emriyle 1633 yılında Moskova'ya çağırıldı ve belli bir süre burada tutuldu. 1653 yılında baba tarafından büyükleriyle Çarı ziyaret eden Seyyid Burhan, ona hediyeler sunmuştur. Bu görüşmeden kısa süre sonra Seyyid Burhan vaftiz edilerek Hristiyan olmuş, Vasiliy adını almıştır. Vasiliy, Ebulhayr'ın (Andrey) Hristiyan olmasından sonra Küçüm Han'ın soyundan gelen ve Hristiyan olan diğer bir isim olmuştur. Vasiliy aynı zamanda Kasım Hanlığı'nın ilk Hristiyan hanıdır (Acar, 2008, s. 175-179).

Seyyid Burhan'ın Evdokiya ve Domna adında iki kızı vardı. Evdokiya, İmparator I. Petro 'nun annesi Natalya Kirilovna'nın kardeşi M. K. Narişkin'le evlendi. Bir başka deyişle İmparator Petro'nun yengesi Küçüm Han'ın soyundan gelen bir sultan oldu. Küçüm Han'ın ardıllarının Rusya'nın birçok bölgesine gittiği belirtilmişti. Ancak Evdokiya Rus sarayına yakın olan isimler arasında yer aldı. Diğer kızı Domna ise Knez Yakovleviç Hilkov'la evliydi. Hilkov'un kökeni de Küçüm Han'ın oğlu Altınay'dan geliyordu. 1679 yılında ölen Seyyid Burhan (Vasiliy Arslanoviç) gerek kendi gerekse kendi varisleri açısından Küçüm Han'ın soyundan gelen en etkili isimlerin başında gelmektedir (Fayzrahmanov, 2007, s. 186). Vasiliy Arslanoviç'in ölümünden sonra Kasım Hanlığı tahtına annesi Fatıma Sultan geçmiştir. Sultan iki yıllık iktidarının ardından 1681 yılında vefat etmiştir. Böylece Rusların hem Türk illeriyle mücadelelerinde ileri bir karakol

⁷ Ayrıca Rusya'da yaşanan hanedan değişikliğinden sonra Mihail Fedoroviç Romanov'un ülkeyi yeniden şekillendirme düşüncesi Arslan Han'ın tahta çıkarılma sebepleri arasında gösterilmektedir. Ayrıca bk. (Belyakov, 2006, s. 11-12).

olarak kullandıkları Kasım Hanlığı sona ermiş (Temir, 2001, s. 562) hem de Küçüm Han'ın soyundan gelenler Kasım Hanlığı'nın son yöneticileri olarak Türk-Tatar hanlıkları tarihinin başka bir perdesinde rol almıştır.

Daha önce belirtildiği gibi Sibirya'da kalanlar Moskova tarafından taltif edilmişti. Mihail Romanov döneminde Küçümoğullarının soyu Küçüm'ün oğlu Altınay'dan geliyordu. Onun "Çar" olarak adlandırılan Dost Muhammed ve İş Muhammed adında iki oğlu vardı. Oğulları vaftiz edildikten sonra Petr Alekseyeviç ve Aleksey Alekseyeviç isimlerini aldı. Onlar öldükten sonra Moskova'da Novospasskiy Manastırı'na gömüldüler. Sibirya Çarı Aleksey Alekseyeviç'in Grigoriy, Vasiliy ve Dimitriy adında üç oğlu vardı. Onlar 18. asrın başlarına kadar Çar ünvanını kullandılar ve son Sibirya Çarları oldular. Bununla birlikte Aleksey Alekseyeviç'un başka oğulları ve torunlarının da olduğu bilinmektedir (Trepavlov-Belyakov, 2018, s. 167). Sergey Vasilyeviç Lûbimov'un Rusya'da etkili olan bazı ailelerin şecereleri hakkında bilgi verdiği eserinde Küçüm Han'ın soyundan gelenleri "Sibirskie" adı altında ele almıştır. Eserde ilginç bilgi ve tespitler mevcuttur. Lûbimov, Moskova'da "Çareviçi" olarak adlandırılan Kazan, Kırım, Hive, Sibir ve Kazak Orda gibi birçok yerden çok sayıda nüfuzlu kişinin olduğunu ifade eder. Bunların ya Moskova tarafından ele geçirilen yerlerin yöneticilerinin torunları olduğu ya da Çarın otoritesini kabul ederek korunma ve sığınma arayan sürgünler olduğunu belirtir. Lûbimov, İtalyan rahip ve aynı zamanda gezgin Vimino Alberto'nun 1657 yılında Moskova'ya ziyaretinde mevzu bahis kişilerin sarayda bir hayli dikkat çektiğini belirtir. Küçüm Han'ın soyundan gelenlerin de Kasım ve Sibir'de etkili olduğu ve boyarların üzerinde bir konumda olduklarını yazar (Lûbimov, 1915, s. 55).

18. asra gelindiğinde Küçüm Han'ın soyundan gelenler Moskova'da ve bilumum saray çevresinde saygı ve itibar görüyordu. Bu asırda Küçümoğullarının en önemli temsilcilerinden biri Vasiliy Alekseyeviç Sibirskiy'dir. Vasiliy, Çar Fedor Alekseyeviç'in karısının kız kardeşi Anna Semyonovna Grushetskaya'yla evliydi. Onun almış olduğu bazı kararlar Küçümoğullarının Rus topraklarındaki kaderinin olumsuz manada değişmesine neden oldu. İmparator Büyük Petro'nun, oğlu Çareviç Aleksey'le yaşadığı bir anlaşmazlıkta Çareviç'in tarafında yer aldı. Onun bu tercihi devasa topraklarına el konulmasına ve Arhangel'sk'e sürgün edilmesine sebep oldu. Ancak gittiği yerde, bulunduğu meclislerde de muhalif bir tutum sergiledi. Kendisinin Sibirya Çarı olduğunu ilan etti. Bunun üzerine bazı davalar görüldü. Hatta yerel yöneticiler onun kilise çanlarına ateş ettiği ve Sibirya'nın Petro'nun olmadığını ifade eden eylemlerde bulunduğu yönünde Petro'ya şikâyetle bulundu. Nihayetinde 1718 yılında İmparator I. Petro'nun emriyle Sibirya Çarları "Knez" olarak adlandırıldı. Böylelikle Küçüm Han'ın soyundan gelenlerin ülkedeki ayrıcalıklı konumuna son verildi (Lûbimov, 1915, s. 55; G. B., 1905, s. 406-411). Küçüm Han'ın soyundan gelen bir başka önemli figür Kasım Hanı Vasiliy Arslanoviç'in tek torunu olan Vasiliy İvanoviç'tir.

Ailesinin sahip olduğu ünvanı taşıyan son isimlerden Vasiliy İvanoviç 1722 yılında çocuksuz bir şekilde vefat etti. Onun ölümünün ardından Küçüm Han'ın soyundan gelenler Rus soylularıyla aynı seviyeye geldi. (Trepavlov-Belyakov, 2018, s. 425).⁸ Bu tarihten itibaren Küçüm soylu pek çok isim Çarlık Rusya'sı sınırları içerisinde Rus soylularıyla aynı statüde varlığını sürdürdü (Lûbimov, 1915, s. 76-79).⁹

2. Küçümoğullarının Sibir Hanlığı'nı Yeniden Diriltme Çabaları

Kozaklar ve ardından Ruslarla yapılan savaşlarda Sibir Tatarlarının büyük kayıpları oldu. Bu savaşlar sırasında halkın önde gelen isimleri, din adamları, tüccarlar ve birçok insan öldü. Asırlardırilmek ilmek işlenen manevi değerler, maddi kazançlar, hazineler, halkın tarihini yansıtan eserler yerle yeksan oldu. En büyük kayıp ise telafisi mümkün olmayan bağımsızlıklarının kaybıydı. Tatarlar asırlar boyunca bu kaybın sonuçlarına katlanmak zorunda kaldı. Hanlık, bir taraftan esir alınan önemli isimler nedeniyle çözülme yaşarken, diğer taraftan Küçüm Han'ın ardılları için Rus işgaline karşı bir direniş harekâtı başladı. Küçüm Han'ın çocukları ve torunları Hanlığın yıkılmasını kabul etmedi ve Rus Devleti'ne karşı savaş açtı. Ruslara karşı başlatılan bu savaşta sadece Tatarlar değil, diğer Sibiry ve bozkır halkları da direniş gösterdi (Fayzrahmanov, 2007, s. 186-187).

Batı Sibiry'daki Rus işgali ve Kazak bozkırlarında yaşanan gelişmeler bölgedeki mücadelenin seyrini değiştirdi. 17. asrın başlarında Moğol kabileleri arasında karışıklıkların başlaması onların yönünü kuzeye çevirmelerine neden oldu. Kalmuklar, Çarlık Rusya'sının işgal ettiği Sibiry sınırlarına yığılmaya başladı. Bununla birlikte söz konusu kabileler Kuzey Kazakistan bozkırlarını istila etmeye başladı. N. V. Ustyugov, Güneybatı Sibiry'ya yaklaşan bu kabilelerin Ruslara karşı direniş gösteren Küçümoğullarıyla ittifak kurduğunu ifade eder (Ustûgov, 1974, s. 233). Küçümoğulları ve Nogay beyleri Rusları Sibir Hanlığı'na ait işgal ettikleri topraklardan Kalmukların yardımıyla atabileceklerine inanarak uzun yıllar sürecek bir mücadeleye başladı (Togan, 2003, s. 19). Kalmukların bölgeye geliş amaçları yaşanan iç karışıklıklar ve yeni otlak arayışları gibi görülse de onların fetih amacıyla batıya doğru göç ettikleri yönünde bilgiler vardır. Yani Rus sınırlarına barışçıl amaçlarla değil Rus şehirlerini istila etmek için gelmişlerdi. Onların Kazaklar ve Cengizhan'ın

⁸ Vasiliy Alekseyeviç anne ve babası için düzenlenen bir anma töreninde ailesinin şeceresini sunmuştur. Bk. (Lûbimov, 1915, s. 79).

⁹ Ailenin 18. ve 19. asırlardaki erkek son temsilcileri arasında Knez İvan Bogdanoviç, Knez Luka Bogdanoviç, Knez Vasiliy Fedoroviç, Knez Aleksandr Vasilyeviç, Knez Sergiy Vasilyeviç, Knez Aleksandr Aleksandroviç, Knez Nikolay Aleksandroviç, Knez Fedor Aleksandroviç ve Knez Vasiliy Aleksandroviç, kadın temsilcileri arasında ise Aleksandra Yakovlena, Evdokiya Fedorovna, Yeliziveta Fedorovna, Aleksandra Fedorovna, Nataliya Fedorovna ve Nataliya Aleksandrovna gibi isimler gelmektedir. Bu isimler hakkında detaylı bilgi için ayrıca bk. (Lûbimov, 1915, s. 76-79).

soyundan gelenler için güçlü bir figür olan Küçümoğullarının etrafında toplanması tesadüfî bir durum değildir. Ruslara karşı başlatılan harekâtın başında Küçüm Han'ın oğlu Sultan Ali vardır. Ali, 1607 yılında büyük bir Kalmuk kuvvetiyle birlikte Tara'yı geçerek Ufa'ya saldırdı. Bunun üzerine Moskova özellikle Kalmuklara karşı bazı tavizler vermek zorunda kaldı (Taymasov, 2009, s. 102). Ancak Sultan Ali, 1608 yılında Tobolsk'tan hareket eden Çerkas Aleksandrov liderliğinde bir birlik tarafından oğlu ve üç karısıyla birlikte esir alındı (Trepavlov, 2012, s. 76).

Batı Sibirya'da yeni bir gücün ortaya çıkmasıyla birlikte Sibirya toplulukları arasında yer alan Vogullar ve Ostyaklar 1609 yılında bu harekete dâhil oldular ve Rusların Sibirya'da kurmuş oldukları ilk şehir olan Tümen'e saldırı planladılar. Ancak başarılı olamadılar ve liderleri idam edildi. 1612 yılında Vogullar, Rusya'da bir hükümdarın olmadığına kanaat getirerek bu sefer Perm üzerine bir saldırı düzenlemek istediler. Ancak bu girişimde Rus voyvodalar tarafından başarısızlığa uğratıldı. Sibirya'da bunlar yaşanırken Mihail Romanov Rus Çarlığı'nın tahtına çıktı (Slotsov, 2014, s. 67-68). Rus topraklarına Kalmuklarla başlayan saldırı dalgası hâlihazırda Ruslara karşı direniş gösteren Küçümoğulları harekâtını da güçlendirdi. Sultan Ali 1616 yılında öldü. Onun ardından Sibir Hanlığı'nı yeniden diriltme çabasıyla verilen mücadelenin başına Küçüm Han'ın diğer bir oğlu İşim Sultan geçti (Miller, 2000, s. 42).¹⁰ İşim'in kuvvetlerini Tobol Nehri civarında yer alan Tabınlar oluşturdu. İşim, Oryatalar ve Astarhan'daki Şibaniler tarafından desteklendi. Esasen Batı Sibirya'da 17. asrın ilk çeyreğinde Rus garnizonları bozkır topluluklarına karşı bölgedeki huzur ortamını sağlayamadı. Bu mücadelede aciz duruma düştüler (Salmanov, 2021, s. 240-241).

1628 yılından itibaren Sibir Tatarlarının başında İşim Sultan'ın oğlu Abılay Sultan görülmektedir. Abılay, Sibir Hanlığı'nı yeniden kurma fikriyle Ruslara karşı bir isyan hareketi tertip etti. İlk olarak bölgedeki topraklara saldırarak çok sayıda kişiyi esir aldı, atlara ve birçok ürüne el koydu. Bu olaylar takip eden yıllarda da devam etti. En büyük askerî harekâtı ise Tümen ve Tara'ya saldırısı oldu (Trepavlov-Belyakov, 2018, s. 96-97). Batı Sibirya'da cereyan eden söz konusu hadiselerin ardından Ruslara karşı başlayan başkaldırıları yönünü Urallara, yani Başkurt topraklarına çevirdi. Başkurtlar bir bir ayaklanmaya başladı. Togan, Ruslara karşı başlatılan bütün başkaldırı hareketlerinin başında Küçümoğullarının birinci derecede rol oynadığını belirtir. 1635 yılında Ruslar, Başkurtları ele geçirmek için harekete geçmiştir. Sibir Yolu üzerindeki Kuşçı, Bala-Katay, Salcavut, Karatabın ve Ay uluslarını kendine tabi ederek onları Uralların doğusundan batısına geçirmek istemişlerdir. Bu kabileler aynı zamanda

¹⁰ Zeki Velidi Togan Sultan Ali'nin öldüğü zaman Arslan, Han Suvar ve Can Suvar adlarında üç oğlu olduğunu ve esir edilip Moskova'ya götürüldüklerini ifade eder. Onların Kırım Hanının isteğiyle Kırım'a gönderildiklerini belirtir. Daha sonra Han Suvar'ın oğlu Ahmet Gerey Sultan'ın dünyaya geldiği ve Kırım, Başkurt ve Karakalpak davalarına katıldığını yazar. (Togan, 2003, s. 29).

Küçümoğullarına karşı muhalif taraftaydılar. Ancak Abılay Sultan, Kalmuklarla ittifak kurarak bunların batıya geçişini engellemiştir. Rus taraftarlarına darbe vurmasının ardından her yerde Ruslara karşı başkaldırı hareketleri başlamıştır (Togan, 2003, s. 28).

1635 yılının Haziran ayında Abılay bu sefer kardeşi Tuke'yle birlikte Ufa şehrine saldırdı. Ufa'dan gönderilen Fedor Kalovski önderliğindeki birlikler şehirden on beş verst uzaklıkta, Ufa Nehri'nin ötesinde şiddetli bir savaşa girdi. Her iki taraf da büyük kayıplar verdi. Sonunda Abılay'ın ordusu mağlup oldu. Bir ormanda mahsur kaldılar. On günlük bir kuşatmanın ardından kardeşi ve maiyetiyle birlikte ele geçirildiler. Esir alınan Abılay ve kardeşi daha sonra Moskova'ya gönderildi (Rıçkov, 1999, s. 52; Trepavlov-Belyakov, 2018, s. 97). Yaşanan bu olay Ruslara mücadele halinde olan Tabın, Ming ve Yurmatı Başkurtlarının direnişini kırdı. Başkurtlar arasında olumsuz bir havanın oluşmasına sebep oldu (Togan, 2003, s. 20). Aynı zamanda Küçümoğullarıyla akrabalık ilişkileri olan Kalmuk hanlarından Guşi Han, Ruslardan Küçüm Han'ın torunlarının derhal serbest bırakılmasını istedi. Sibirya'yı yerle bir etmekle tehdit etti. Ancak bu tehditlerin Rus nezdinde bir etkisi olmadı. 1641 yılında Abılay Sultan Beloozero'ya, kardeşi Tuke de Kargopol'a sürgün edildi (Trepavlov, 2011, s. 29).¹¹

Abılay'ın Ruslar tarafından esir edilmesinin ardından halefi, kardeşi Devlet Giray olmuştur. Togan, Devlet Giray'ın Sibir ve Başkurt topraklarında cephe tutarak Ruslarla mücadele eden son Sibir Sultanı olduğunu ifade eder (Togan, 2003, s. 20). Küçümoğulları, Ruslarla devam eden mücadelelerini nihayete erdirmeyi ve Sibir Hanlığı topraklarında genel bir ayaklanma yapmayı planladı. Ruslara karşı girişilen bu mücadele yine Küçümoğullarından Devlet Giray'ın hamiliğinde şekillendi. Batı Sibirya halkları arasında yer alan Ostyaklar, Vogullar ve Samoyedler de bu hareket etrafında birleşti. Devlet Giray'ın nihai hedefi Kalmuk ve Başkurtların yardımını alarak Sibir tahtına oturmaktı (Taymasov, 2009, s. 106). Devlet Giray topladığı birliklerle Tümen ve Ufa'da etkili oldu. Hasat zamanı yapılan baskınlarda Rusların vergi aldığı topraklarda büyük ganimetler elde etti. Abılay'ın oğlu Küçük de Devlet Giray'ın faaliyetlerinde boy gösteren diğer bir Küçümoğluydu. 1660 yılında Devlet Giray vefat etti. Onun yerine Küçümoğulları hareketinin başına Küçük Sultan geçti. Bu dönemde Kalmukların askeri bakımdan sayıca üstün olmaları Küçümoğullarını onlarla birlikte hareket etmeye zorluyor hem de Ruslara karşı olan politikalarını tam anlamıyla yerine getirmekte zorluk yaşıyordu. 1660'ların başlarından itibaren Ruslara karşı Uralların güneyinde ve Batı Sibirya'da büyük bir hareket

¹¹ Miller, Devlet Giray'a kardeşi Abılay'ın 1650 yılında Moskova'da öldüğünü belirten bir bilgi verildiğini zikreder (Miller, 2005, s. 336); Trepavlov burada ifade edilen Moskova'nın Rus Devleti olabileceğini belirtir. Bk. (Trepavlov-Belyakov, 2018, s. 98).

başlamıştı. Küçümoğullarının da etkili olduğu bu hareketlerde Başkurtlar önemli bir rol oynamıştır. Bu dönem Rusların politikalarına karşı büyük Başkurt isyanları çıkmıştır (Trepavlov, 2012, s. 104-105).

Başkurt isyanları Seyit Bahadır tarafından başlatıldı. Aynı zamanda bu isyan hareketi Küçümoğullarının da başkaldırısıydı. Küçük Sultan 1662-1664 yılları arasındaki mücadelesine Sibir ve Usa yolunda başladı. Bölgede yaşanan bu gelişmelerin karşısında Ruslar da boş durmadı. Çar, Kazan Valisi Volkonskiy, Knez Çerkasskiy'i ve Batı Sibirya'daki Rus ordusunu Başkurt topraklarına sevk etti. Volkonskiy ve Çerkasskiy'in birlikleri birkaç yerde Başkurtları mağlup etmeyi başardı. Bir kısım Başkurt barış talebinde bulundu. Ayrıca Küçük Ufa'yı çembere alsa da ele geçiremedi. Çar, Başkurtların bazı taleplerini kabul etse de Başkurt toprakları üzerindeki emellerinden vazgeçmedi. Bu durum yeni mücadelelerin başlamasına neden oldu (Togan, 2003, s. 28-3; Trepavlov, 2012, s. 108-109). 1662-1667 yılları arasında Ruslara karşı gerçekleştirilen isyan hareketlerinin başında Küçük Sultan yer aldı. Başkurt ve Kalmuklarla birlikte bu mücadeleyi sürdürdü. Bazı Başkurtlar Küçük'ü kendi liderleri olarak kabul etti. Hatta Küçük'ün onlara "мая су[л]тан сдзим" "Benim sultanlık sözüm" şeklinde ifadelerin geçtiği yarlık verdiği bilinmektedir. Kendisini "Han" olarak tanıtan Küçük'ün, kendisine ait yazışmalarda sadece Küçüm Han dönemine atıfta bulunduğu görülmektedir (Trepavlov, 2012, s. 113-117; Trepavlov-Belyakov, 2018, s. 122-125).¹² Bu bilgilerden Küçük'ün Küçüm Han'dan sonra onun en önemli varisi olarak kendisini gördüğünü söyleyebiliriz. Bu tarihten itibaren Küçümoğulları Urallarda, Sibir yurtlarında ve Kalmuklar arasında görülmemektedir. Küçük'ün maiyetiyle birlikte Karakalpaklara gittiği ve orada hayatını tamamladığına dair bilgiler vardır (Trepavlov, 2012, s. 122-123).¹³

Küçümoğullarının mücadelesi Devlet Giray'dan sonra organize bir cephe mücadelesi şeklinde geçmemiştir. Askeri akınlarla bozkırda vur kaç taktiğine dayalı bir mücadeleye dönüşmüştür. Küçük Sultan'ın ardından Başkurtlar Ruslara karşı mücadelesinde artık Küçüm Han'ın soyundan gelenleri politik bir güç olarak görmemiştir. Başkurtlar artık Kırım'dan, Kalmuklardan Kazaklardan ve Cungarlardan medet ummaya başlamıştır (Trepavlov-Belyakov, 2018, s. 130-131). Bahruşin 17. asır boyunca Sibir Hanlığı'nın bir varoluş mücadelesi verdiğini ama bu mücadelenin çaresiz ve yoksul bir mücadele olduğunu ifade eder. Küçümoğullarının 17. asır boyunca komşu halkların desteğiyle atalarının mülklerini ve yurtlarını Rus Devleti'nden talep ettiğini belirtir. Bahruşin bu

¹² 1668 ve 1669 yıllarında yazılmış Küçük Sultan'a ait iki yarlık Trepavlov tarafından yayımlanmıştır. Yarlıklar için bk. (Trepavlov, 2012, s. 115-116).

¹³ Küçük Sultan'ın ne zaman ve nerede öldüğü tam olarak bilinmemektedir. Küçük'ün 1671'de Karakalpakistan'a gittiği ve 1678 yılında bir Başkurt Hanı olarak öldürüldüğü de rivayetler arasındadır. Yine Küçük'ün ardından Küçüm Han'ın bazı torunlarının isimleri anılsa da onlar hakkında kesin ve yeterli bilgi yoktur. Bk. (Ryabinina, 2017, s. 106-107).

durumu Sibir Hanlığı'nın yıkılmaya yüz tutmasına, hatta fiilen yıkılmasına rağmen canlı bir organizmaya benzeterek Batı Sibirya'daki Tatarların Ruslardan önce devlet sistemiyle bağlarının güçlü ve köklerinin sağlam olmasına bağlar (Bahruşin, 1938, s. 12-13). Nihayetinde Küçümoğullarının Ruslara karşı yaklaşık bir asır, birçok cephede süren bu uzun mücadelesi sonuçsuz kalmıştır.

Sonuç

Sibir Hanlığı'nın 16. asrının son çeyreği Ruslara karşı büyük bir direniş, 17. asrı ise Ruslara karşı ciddi bir varoluş mücadelesi şeklinde geçmiştir. Ruslara karşı muvaffakiyet sağlanamaması onlarla birlikte Batı Sibirya'daki diğer toplulukları da derinden sarsmıştır. Daha önce ifade edildiği üzere Küçüm Han'ın soyundan gelen bazı isimler Rus sarayının hizmetine girerken, kimileri de Ruslara karşı uzun yıllar sürecektir bir mücadele başlatmıştır. Küçüm Han'ın mirası noktasında Rusların Küçüm Han'ın tebaasından aldığı esirler dikkat çekmektedir. Esirlerin kaderleri birbirlerinden çok farklı olmuştur. Kimileri han, sultan olurken kimileri Rusya'nın muhtelif bölgelerinde hayatlarını tamamlamıştır. Özellikle Küçümoğulları Kasım Hanlığı'nın son dönemlerine iz bırakmıştır. Küçüm Han daha çok Sibirya'da Ruslarla olan mücadelesiyle tanınsa da onun en önemli faaliyetlerinden biri şüphesiz Sibirya'da İslamiyet'i yayma çabasıdır. Daha sonra onun soyundan gelen bazı isimlerin Hristiyanlığı kabul etmeleri ve belki de Hristiyanlığı yaymaları Sibir Hanlığı tarihinin en trajik sayfalarından biridir. Bununla birlikte Küçüm Han'ın soyundan gelenlerin Çar Fedor Alekseyeviç ve İmparator I. Petro'yla akrabalık kurduklarını görmekteyiz. Bu durum onları siyaseten güçlü kılsa da herhangi bir olumsuzlukta da aleyhlerine gelişen süreçlere maruz kalmalarına sebep olmuştur. İmparator Petro'ya kadar Küçümoğulları, Rus Devleti içerisindeki ayrıcalıklı statülerini korumuş "Sibirya Çarı" unvanlarını kullanmıştır. Ancak Rus menfaatlerinin dışında hareket ettikleri zaman tek bir kararla sıradanlaştırılmışlardır.

Küçümoğulları tarihinin diğer bir perdesi Ruslara karşı direniş ve Sibir Hanlığı'nı yeniden diriltme mücadelesi çerçevesinde gerçekleşmiştir. Onların haklı şöhretleri Batı Sibirya'da ve bu bölgeye daha sonra o veya bu sebeple gelen toplulukları da cezbetmiş olacak ki Ruslara karşı Küçümoğullarının safında yer almalarına sebep olmuştur. Rus Çarı Mihail Romanov zamanında Küçüm Han'ın torunlarından birini Rus hizmetine girip Kasım Hanlığı'nı yönetirken, diğer bir torununu Ruslara karşı Sibir Hanlığı'nı yeniden diriltme çabası içinde olduğunu görmekteyiz. Küçümoğullarının direnişinde Kalmuk ve Başkurtlar da etkili olmuştur. Kalmuklar ve Küçümoğulları her ne kadar müttefik olsa da özellikle Küçük Sultan zamanında anlaşmazlıklara düştüğü görülmektedir. Burada Ruslara karşı Kalmuklarla zorunlu bir birliktelikten söz edilebilir. Sözün hülasası Batı Sibirya sakinleri kendilerini Küçüm Han'ın varisi görmüş ve Sibir Hanlığı'nı yeniden diriltmek için defalarca Ruslara karşı ayaklanma başlatmıştır. Küçüm Han'ı takip eden ardılları onun verdiği mücadelenin bir örneğini Ruslara karşı vermiştir. Ancak esareti kabul edenler Rus sarayına hizmet etmek zorunda kalmıştır.

Hakem Değerlendirmesi: Kör hakemlik.

Yazarların Katkı Düzeyleri: Tek Yazar %100.

Etik Komite Onayı: Yazar tarafından çalışmanın etik kurul iznine tabi olmadığı bildirilmiştir.

Finansal Destek: Yazar çalışma ile ilgili bir finansal destek alınmadığını bildirmiştir.

Çıkar Çatışması: Yazar çalışma ile ilgili potansiyel çıkar çatışması bulunmadığını bildirmiştir.

ETİK ve BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI

Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara ve bilimsel atıf gösterme ilkelerine riayet edildiğini yazar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Ege Üniversitesi Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk makale yazarına aittir.

KAYNAKÇA

- Abdirov, M. (1996). Han Küçüm izvestniy i neizvestniy.
- Acar, S. (2008). Kasım Hanlığı (1445-1681). IQ Kültür Sanat.
- Bahruşin, S. V. (1938). Zavoevanie Sibiri: Stenogramma lektzii Prof. S. V. Bahruşina proçitannoy 4 Marta 1938 g., İzdanie in-ta Usoverşenstvovaniya Pedagogov.
- Basin, V. Ya. (1971). Rossiya i Kazahskie Hanstva v XVI-XVIII vv., Vostochnaya literatura.
- Belyakov, A. V. (2006). Araslan Aleeviç-Pasledniy Tsar Kasimovskiy, Ryazanskaya Starina 2004-2005. Vypusk 2-3, 8-31.
- Belyakov, A. V. (2019). Tsaritsy Sibirskie. Zolotoordinskoe Obozrenie/Golden Horde Review, 7(2), 372-439.
- Doğan, O. (2021). Kazak Hanlığı'nın Çarlık Rusyası ve Cungarlarla ilişkileri. Türk Tarihi Kurumu.
- Fayzrahmanov, G. (2017). İstoriya Tatar Zapadnoy Sibiri, Tatarskoe Knijnoe İzdatelstvo.
- G. B. (1905). Sibirskiy Tsareviç Vasiliy Alekseeviç v Arhangelskoy Ssilke (1718-1727) gg. İz Arhivnih del Dalnego Severa. Russkaya Starina, Tom CXXII, Vypuski 4-6, 404-411.
- Kratkaya Sibirskaya Letopis (Kungurskaya). (1880).
- Lûbimov, S. V. (1915). Opit istoričeskih rodoslovij Gundorovi, Jijemskie, Nestvitskie, Sibirskie, Zotovi i Ostermani, Tip. Andersona i Loytsyanskogo.
- Miller, G. F. (1999). İstoriya Sibiri, Tom I. Vostochnaya Literatura.
- Miller, G. F. (2000). İstoriya Sibiri, Tom II. Vostochnaya Literatura.
- Miller, G. F. (2005). İstoriya Sibiri, Moskva. Vostochnaya Literatura.
- Nebolsin, P. (1849). Pokorenie Sibiri.
- Pçelov, Y. (2015). Simvolika Darov Semye Hana Küçüma. Quaestio Rossica, 4, 242-246.
- RGADA. (1600). Fond 131, Opis 1, List 1.
- Rıçkov, P. İ. (1999). Topografiya Orenburskoy Gubernii, Kitap.
- Ryabinina Y. A. (2017). Poslednie Küçümoviçi na ûge Zapadnoy Sibiri v 1670-80-X gg, İstoriya, Ekonomika i Kultura Sredmevekovih Tûrko-Tatarskih Gosudarstv Zapadnoy Sibiri: Materialı III Vserossiyskoy (S Mejdunarodnim Uçastiem) Nauçnoy Konferentsii, Kurgan, 21-22 Apr., 105-108.
- Salmanov, A. S. (2021). Popitki Küçümoviçey i Başkir vossozdat Sibirskoe Hanstvo. Oriental Studies, 14 (2), 238-247.

- Sibir Hanlığı kronikleri I Yesipov Kroniği. (2020). (F. Ünal, M. Özkan, M. Karakulak, Z. Sever, H. Arslantürk, haz.). Ötüken.
- Sibir Hanlığı kronikleri III Remezov Kroniği. (2020). (F. Ünal, M. Özkan, M. Karakulak, Z. Sever, H. Arslantürk, haz.). Ötüken.
- Skrinnikov, R. G. (1982). Sibirskaya ekspeditsiya Yermaka. Nauka.
- Slotsov, P. A. (2014). İstoriya Sibiri. Ot Ermaka do Ekaterini. Veçe.
- Taymasov, S. U. (2009). Başkirsko-Kazahskie otnoşeniya v XVII veke. İzdatelstvo Nauka.
- Temir, A. (2001). Kasım Hanlığı. Türk Dünyası El Kitabı içinde (s. 560- 5652). I, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Togan, Z. V. (2003). Başkurtların Tarihi. Türksoy.
- Trepavlov, V. V. (2011). Küçümoviçi i Kalmıki i geopolitičeskiy mezalyans. Vestnik Kalmitskoogo İnstituta Gumanitarnih İssledovaniy, 1, 22-25.
- Trepavlov, V. V. (2012). Sibirskiy Yurt posle Ermaka. Vostočnaya Literatura.
- Trepavlov, V. V.-Belyakov, A. V. (2018). Sibirskie Tsareviçi v istorii Rossii. İzdatelstvo Olega Abışko.
- Ustûgov N. V. (1974). Nauçnoe nasledie. Moskva, İzdatelstvo Nauka.
- Velyaminov-Zernov, V. V. (1864). İzsledovanie o Kasımovskih Tsaryah i Tsareviçah. Çast Btoraya.
- Yesipovskaya letopis po Pogodinskomu spisku (YLPPS). (1907). Sibirskiya Letopisi, İmperatorskaya Arheografičeskaya Komissiya, 271-295.

EXTENDED SUMMARY

In the late 16th century, the Russian invasion of Siberia led to the de facto dissolution of the Siberian Khanate, which had two different consequences in Western Siberia. On the one hand, some prominent figures from the Siberian Khanate traveled to Moscow and started to serve at the Russian court, thus trying to harmonize with the new administration. On the other hand, those who preferred to stay in the ancient lands of the Khanate started a determined resistance movement against the Russian occupation. This study aims to examine in detail the social and political developments that emerged after the collapse of the Siberian Khanate, the critical events and resistance movements during this period.

The captured subjects of Kuchum Khan faced different fates; some were elevated to the titles of “khan” and “sultan” and thus assumed essential roles in the new conditions, while others completed their lives by living in various regions of Russia. In particular, the descendants of Kuchum Khan significantly impacted the last periods of the Qasim Khanate. Although Kuchum Khan is generally known for his struggles against the Russians in Siberia, one of his most significant achievements is his selfless efforts to spread Islam in Siberia. However, the fact that some of his descendants converted to Christianity and even started to spread this religion constitutes one of the most tragic and painful pages in the history of the Siberian Khanate. Nevertheless, the descendants of Kuchum Khan established kinship ties with Tsar Fedor Alexeyevich and Emperor Peter I and increased their political influence in Tsarist Russia. However, this close ties became a source of weakness in unfavorable events against them. Until the reign of Emperor Peter I, the Descendants of Kuchum maintained their privileged status within the Russian State

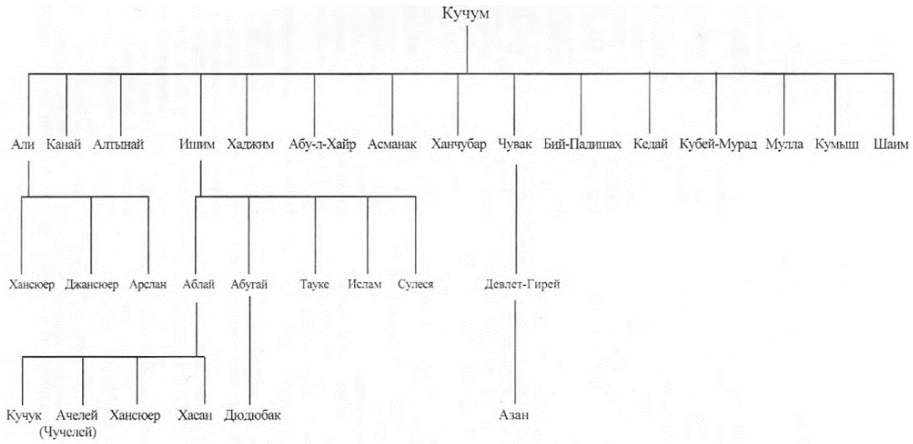
and continued to bear the title of “Tsar of Siberia.” However, when they acted against Russian interests, a single decision took away these titles and privileges.

An essential aspect of the history of the Descendants of Kuchum was shaped around the struggle for the revival of the Siberian Khanate and resistance against the Russians. In this process, the Indigenous peoples of Western Siberia recognized the heirs of Kuchum Khan as the legitimate heirs of the Khanate. They united around them, repeatedly launching rebellion movements against the Russians. One of the most important factors that increased the strength of these rebellions was the alliance formed by the Descendants of Kuchum with Kalmyks and Bashkirs. This alliance strengthened the resistance by bringing together different peoples against their common enemy. However, serious disagreements arose between these allies, especially during the reign of Kucuk Sultan. The relationship between the Descendants of Kuchum and Kalmuks was a forced alliance based on the interests of both sides, and both sides continued this cooperation by pursuing their interests. However, these mutual interests were only sometimes sufficient to ensure the alliance's stability, and occasionally, conflicts of interest and disagreements led to the weakening of these relations.

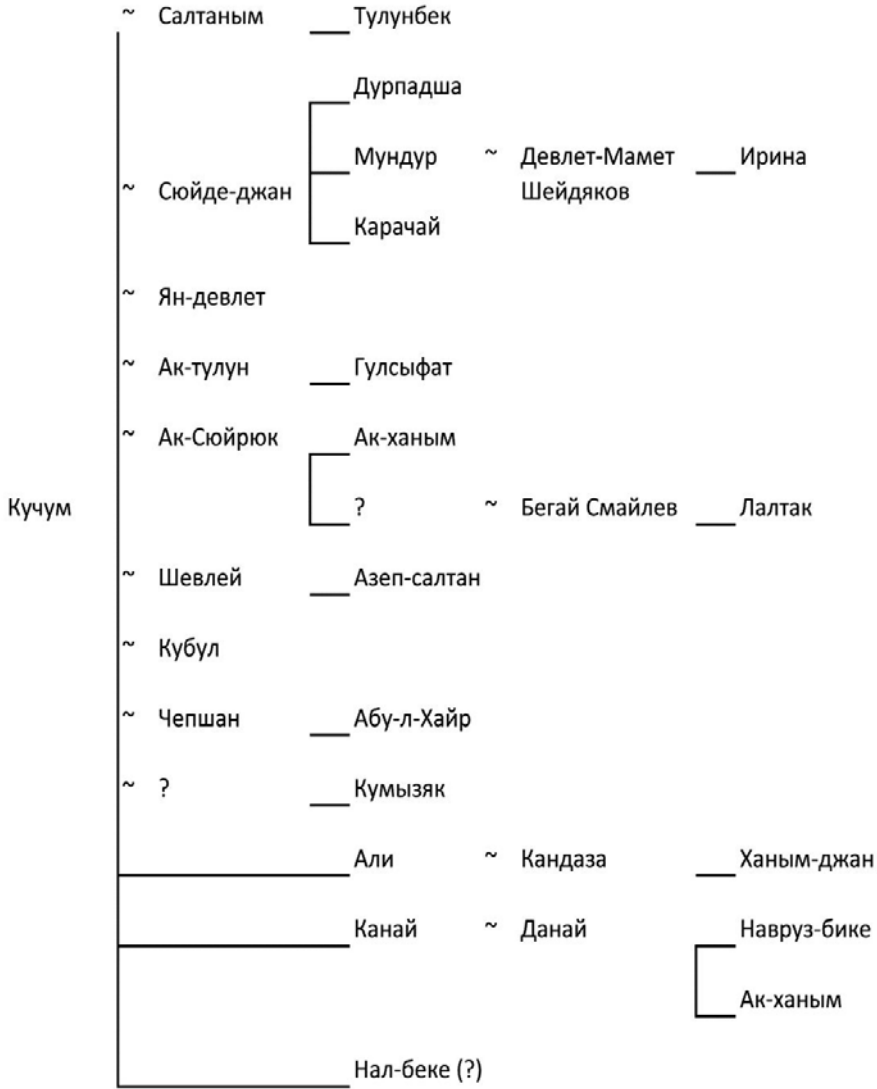
As a result, the indigenous peoples of Western Siberia deeply felt their historical and cultural ties and considered themselves the heirs of Kuchum Khan. With this consciousness, following in the footsteps of their ancestors, they revolted against the Russians many times to revive the Siberian Khanate in the hope of regaining their lost independence. The Descendants of Kuchum Khan adopted the spirit of resistance he initiated and fought against the Russians with the same determination. However, some of them failed in this difficult struggle and accepted captivity to survive or for other strategic reasons. By being forced to serve the Russian court, they had to give up their ideals of freedom and their struggle for independence, thus compromising their efforts to preserve their cultural and national identity. This tragic transformation is recorded as one of the most painful pages in the history of the Siberian Khanate.

Ek 1: Rus Ressam N. N. Karazin'in "Küçüm Han'ın Esir Edilen Ailesinin Moskova'ya Girişi 1599" adlı tablosu.

Ek 2: Küçüm Han'ın Soy Ağacı (Trepavlov, 2012, s. 217).

Ek 3: Küçüm Han'ın Rusya'daki Eşleri ve Kızlarının Şeceresi. (Belyakov, 2019, s. 386).

Etk 4: Semen Ulyanoviç Remezov'un Tara Voyvodası İvan Masalskiy'in Küçüm Han'a Saldırısı ve Küçüm Han'ın Esir Edilen Ailesinin Şehre Getirilişini Tasvir Eden Çizimi (Kratkaya Sibirskaya Letopis, 1880).

Kazakistan’da 2010 Sonrası Toplumsal Hareketler: Değişim Gerginliği Social Movements After 2010 in Kazakhstan: Contention on Changing

Yavuz YILDIRIM (Sorumlu yazar / Corresponding author)

Doç. Dr., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü,
yavuz.yildirim@ohu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1031-1537

Kuralay KALBEKOVA

Doktora Öğrencisi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler
Bölümü, kuralai_aktobe@mail.ru, ORCID: 0009-0003-9375-154X

Özet

Yakın dönem siyasi gelişmeleri anlamak için toplumsal hareketleri incelemek oldukça önemlidir. Bu makalede Kazakistan’da bağımsızlıktan sonraki yıllarda başlayan toplumsal hareketlerin ortaya çıkışı ve gelişimi ile sosyal ve ekonomik koşulların ülkenin siyasi durumuna etkisi ele alınmıştır. Arap Baharı’ndan bu yana hareketlerin yaratacağı değişim beklentisi sadece Batı toplumları ile ilgili olmaktan çıkmıştır. Küreselleşme sürecinde beklenen seviyeye gelemeyen demokratik işleyiş, gittikçe kötüye giden ekonomik göstergeler ve elitlerle halk arasında artan uçurum, dünyanın her yerinde protestolara neden olmaktadır. 2010’dan bu yana Kazakistan’daki protesto eylemleri göz önüne alındığında, küresel çapta gelişen eylemlerde görülen özelliklerin bazılarını görmek mümkündür. Mevcut eylem ve protestolar ülkede henüz kapsamlı bir demokratikleşme hareketi yaratamamıştır. Ancak bu eksiklik Kazakistan’a özgü değildir; bu eylemlerin birlikte düşünüldüğü 2010 sonrası farklı eylem örneklerinde de benzer eksiklikler görülmektedir.

Anahtar kelimeler: Kazakistan, toplumsal hareketler, protesto, siyasal katılım, demokratikleşme

Abstract

This article underlines the importance of studying social movements to understand recent political shifts. It focuses on Kazakhstan after independence, exploring how social movements have arisen and how social and economic conditions have shaped the country’s politics. The Arab Spring showed that demands for change aren’t limited to the Western world. Contention on limited democracy in a globalized world, economic decline, and a growing rich-poor gap have fueled protests worldwide. By examining Kazakhstan’s protests since 2010, the article reveals some common threads in these global movements. However, it acknowledges that these protests haven’t yet formed a unified push for democracy in Kazakhstan, a problem shared by similar movements elsewhere.

Keywords: Kazakhstan, social movements, protest action, political participation, democratization

Atf / Citation: Yıldırım, Y. ve Kalbekova, K. (2024). Kazakistan’da 2010 Sonrası Toplumsal Hareketler: Değişim Gerginliği. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 24 (2), 589-608.
<https://doi.org/10.32449/egetid.1536313>

Toplumsal hareketler, vatandaşların bazı sosyal amaçlara yönelik ortak eylemlerinin, belirli toplumsal değişimlere direnmeyi veya desteklemeyi amaçlayan kurumsallaşmamış toplumsal çabalarının bütünüdür. Ortak hedeflere ulaşmak için bir araya gelen insanların kolektif eylemleri çoğunlukla belirgin konulara odaklanır ancak eylemler zaman içinde dayanışma ve etkileşim ağları oluşturarak daha geniş kitleleri harekete geçirebilir ve siyasi değişimin itici gücü haline gelebilir. Bu değişim potansiyeli, iktidar gücünü elinde bulunduran kesimler tarafından şüpheyle karşılanabilir.

Toplumsal hareketlerle demokratikleşme süreçleri, sivil toplum, siyasi katılım gibi konular arasında doğrudan ilişki vardır. Özellikle Batı dünyasının şekillenmesinde, çeşitli gerginliklerin yarattığı tartışmaların oluşturduğu çekişme noktaları, bunların dernek, sendika ya da parti gibi kurumlara evrilmesi farklı kaynaklarda incelenmiştir (Imig ve Tarrow, 2001; Tilly, 2008). Batı ile Doğu siyasi sistemleri arasındaki temel farklardan birinin de bu eylem ve protestoların sistem içinde barışçıl dönüşüme yol açamaması olduğu söylenebilir. Demokratik ve otoriter sistemin oluşum temelleri, bu tartışmalı dönemlerin tarihsel süreçte nasıl bir güç ve iktidar biçimine dönüştüğünü incelemekle anlaşılabilir.

Yakın dönem siyasi gelişmeleri anlamak için toplumsal hareketleri incelemek oldukça önemlidir. Özellikle Arap Baharı sonrasında eylem ve protesto süreçlerinin yarattığı değişim trendlerinin sadece Batı toplumları ile ilgili değil, daha küresel bir etkileşim içinde gerçekleştiği çeşitli kaynaklarda gösterilmiştir (Castells, 2013; della Porta, 2015; della Porta ve Diani, 2015; Ortiz vd., 2022). Küreselleşmenin getirdiği ticari akışlar, bölgesel güç odaklarının yakın ve uzak etkileri, uluslararası ilişkilerin yerel siyaseti ve toplumları doğrudan etkilemesi, hareketlerin sadece belli bir yer ve konuyla sınırlandırılmasını zorlaştırır. Kısacası yerel eylem ve protestolar, küresel çapta siyasetin işleyişini, ekonomik ve sosyal krizlere karşı tepkileri yansıtır.

Bu çalışmada, Kazakistan'da 2010 sonrası öne çıkan toplumsal hareketler incelenecektir. Kazakistan'ın tercih edilmesinin nedeni, Türk dünyasının kritik konumdaki bir ülkesi olarak bu bölgedeki sorunların yansıdığı yerlerden biri olmasıdır. Güncel çalışmalarda gösterildiği gibi (Şahin ve Düğen, 2021) Orta Asya, pek çok aktörün enerji ve ticaret başta olmak üzere etkileşim içinde oldukları bir bölgedir ve Kazakistan da burada merkezi konumdadır. Çin ve Rusya başta olmak üzere bölgesel güçlerin yanı sıra kendi bağımsız siyasi ve ekonomik yapısını korumaya ve geliştirmeye çalışan Kazakistan iç ve dış kaynaklı sorunlarla uğraşmaktadır. Eylem ve protestolara yansıyan bu sorunlar, Kazak toplumu, siyaseti ve demokratikleşmesi önündeki fırsat ve engelleri göstermesi açısından önemli noktalaradır.

Çalışmada toplumsal hareketlere dair genel bir çerçeve çizildikten sonra ağırlıklı olarak Charles Tilly ve Sidney Tarrow'un (2007) çekişmecî siyaset ve siyasi fırsat yapısı yaklaşımları öne çıkarılacaktır. Bunun temel nedeni, Tilly ve

Tarrow’un analizlerini Batılı toplumların dışına çıkarabilmesi ve toplumsal hareketler içindeki bilindik yaklaşımları yeni bir senteze tabi tutabilmesidir. Bu çerçevede, hareketlerin talepleri, eylem tarzları, kullandıkları mekanizmalar ve kurumsal/kurumsal dışı aktörlerle etkileşimleri gibi unsurlar bir bütün halinde incelenmektedir (McAdam, Tarrow ve Tilly, 2001).

Çalışmanın ana soruları, Kazakistan’daki eylem ve protestoların neden ortaya çıktığı ve bunların uzun vadeli demokratik bir dönüşüme yol açabilecek noktaya gelip gelmeyeceğidir. Temel argüman, ülkede son yıllarda artan protestoların, mevcut kurumların meşruiyet kaybını ve demokratik işleyişe dair sorgulamaları yansıttığıdır. Bu hareketler daha demokratik bir ülke arayışı ile ekonomik bağlantıların getirdiği zorunluluklar arasındaki gerginlikleri yansıtır. Kazak halkı daha adil ve demokratik bir ülke talebini ifade ederken kurumsal siyasetin kurduğu bağlantılar ise çeşitli kısıtlamaları beraberinde getirmektedir. Halkın talepleri ve devletin resmi uygulamaları arasındaki çekişme, yakın vadede yeni eylem ve protestoların oluşacağı öngörüsünü yaratır. Mevcut eylem ve protestolar ise henüz kapsamlı bir demokratikleşme hareketi yaratamamıştır. Ancak bu eksiklik Kazakistan’a özgü değildir; bu eylemlerin birlikte düşünüldüğü 2010 sonrası farklı eylem örneklerinde de benzer eksiklikler görülmektedir.

1. Toplumsal Hareketlerin Değişimi

Öncelikle toplumsal hareketlerin tarihsel dönüşümüne ana hatlarıyla bakmak gerekirse, söz konusu dönüşüm kitlelerden bireysele, ideolojilerden davranışa, yerelden küresele kadar farklı bağlantıları içinde taşımaktadır. Bu detayların tamamına makale sınırlılıkları içinde değinmek mümkün olmamakla beraber çalışmada, Arap Baharı’nı temel alarak, “2010 sonrası” diye gruplandırılan eylemlerin bazı ortak özellikleri olduğu vurgulanacaktır.

Eylem ve protestoların yarattığı uzun süreli bir değişim ya da direnme talebi olarak toplumsal hareketler, tarihi dönüşümlerde ve siyasi sistemlerin kurulmasında önemli roller oynamıştır. Bunlar, siyasi partiler, dernekler ve sendikalar gibi kurumsal yapılara paralel ve bazen de zıt olarak, dayanışma ve aidiyet duygularıyla örülmüş kurumsal olmayan ağlar oluştururlar. Bu oluşumlar, taleplerini dile getirmek ve siyasi değişimi isteyen farklı bağlantıları ve öznelere bir araya getirir ve bunlar farklı kaynaklarda kapsamlı biçimde gösterilmiştir (Berberoğlu, 2019; della Porta, 2015). Bu çalışmanın konusu olan Kazakistan’daki eylemler de bu çalışmalardaki farklı eylemlerle, aşağıda değinileceği gibi, çeşitli noktalarda benzeşmektedir.

Modern toplumsal hareketlerin yükselişi esas olarak 18. ve 19. yüzyıllara dayanmaktadır. Sanayi kentlerinde işçi sınıfının mücadeleleri, modern toplumsal hareketlerin başlangıcına işaret eder. Bu dönemde sendikalar, siyasi partiler ve diğer toplumsal gruplar daha iyi çalışma koşulları, sosyal haklar ve siyasi değişiklikler talep etmiştir. 20. yüzyıl toplumsal hareketlerin daha kapsamlı ve yaygın hale geldiği bir dönemdir. 1960’lar ve 1970’ler, özellikle Amerika

Birleşik Devletleri’nde sivil haklar hareketi, kadın hakları mücadelesi, gençlik hareketi ve savaş karşıtı protestolar gibi büyük tartışmalara tanık olmuştur. Farklı çalışmalarda incelendiği gibi (Çetinkaya, 2008; Martin, 2008), sömürgecilikten kurtulma hareketleri ve sosyalist devrimler de özellikle Latin Amerika, Güney Asya ve Afrika gibi bölgelerde etkili olmaya bu dönemde başlamıştır. Daha sonrasında kültür, kimlik, etnik ve dini temelli hareketlerle beraber daha parçalı ve detaylı konularda hareketler gelişmiştir ve bunlar küresel sistemin işleyişini az veya çok etkilemiştir.

Araştırmacıların gösterdiği gibi hareketleri analiz etme yolları oldukça çeşitlidir (Almeida, 2023). Çalışmanın kapsamını aşmamak için, genel bir çerçeve çizmek adına şu noktalar belirtilebilir ki en temel ayırım, hareketin davranışsal boyutuna mı yoksa siyasi düşünce boyutuna mı odaklanılacağıdır. Davranışsal analizler, hareketlerin “nasıl” ortaya çıktığına ve bireylerin nasıl davrandığına odaklanırken, siyasi düşünce analizleri hareketlerin ideolojik eğilimlerini ve amaçlarını inceler. Soğuk Savaş sonrasında Amerikan tarzı bir siyaset sosyolojisi güçlendikçe, ölçme eğilimli ve sayısal verilere dayalı, davranışçı eğilim de güçlenmiştir. İdeolojilerin kitlesel mobilizasyonunu değil bireylerin tekil eylemlerini önemseyen bu ekol, seçmen davranışı, tüketici davranışı gibi konularda da öne çıkar. Bu eksende kar-zarar, girdi-çıkıtı, fayda-maliyet vb. iktisat ve işletme biliminin kavramları siyaset bilimini etkilemeye başlamıştır.

Davranışsal analizlerde iki temel yaklaşım öne çıkar: rasyonel ve irrasyonel yaklaşımlar (Yıldırım, 2013, s. 52-60). Özetlemek gerekirse, rasyonel yaklaşım, hareketlerin belli bir amacı ve planlı bir eylem tarzı olduğunu savunur. İrrasyonel yaklaşım, hareketleri anlık öfke patlamalarına ve kontrolsüz davranışlara indirger. Rasyonel yaklaşımın bir alt dalı olan kaynakların mobilizasyonu yaklaşımı, hareketlerin hangi araçları kullandığını ve nasıl organize olduğunu inceler. Siyasi fırsatlar yaklaşımı ise hareketlerin siyasi yapı içinde hangi fırsatları kullandığını ve hangi aktörlerle iş birliği yaptığını analiz eder. Tilly ve Tarrow’un çekişmecî siyaseti (2007, s. 27) bu işbirliği fırsatlarını daha geniş bir çerçevede, temel olarak dayandıkları gerginlikler (contention) üzerinden inceler. Bu süreç çeşitli bölümler halinde, kamu otoritelerine yönelik talepler, bunları ifade edenler arası işbirlikleri ve bölünmeler ile devam eder. Yeni aidiyet geliştirme adımları, uzun vadede toplumsal harekete dönüşebilir ya da dağılıp sonraki başka gerginliklerde kendini gösterebilir (Tilly ve Tarrow, 2007, s. 69).

İdeolojilerin dışında hareketleri analiz etme eğilimi 1960’lardan itibaren, kimlik, kültür ve aidiyet gibi maddi olmayan unsurlara odaklanan “yeni toplumsal hareketler” kavramında da kendini gösterir (Çayır, 2016, s. 16). Kadın, çevre, barış hareketi, eşcinsel hareket gibi örnekler bu başlık altında incelenmiştir. ‘68 hareketleri ya da kuşağı diye de özetlenen bu eylem dalgasında, doğrudan iktidarı değiştirmekten ziyade gündelik hayat ilişkilerinde çeşitli

değişimler talep edilmiştir. Marksistlerin devrim ve sınıf perspektifinden uzaklaştığı için eleştirdiği bu hareketler, bir yandan da liberalizmin bireyci özgürlük anlayışına da karşıdır. Bu hareketler, büyük oranda postmodernizm tartışmalarından etkilenmiştir ve Touraine'in öncülüğünü yaptığı çeşitli çalışmalar post-endüstriyel toplum başlığı altında, ağırlıklı olarak Batı toplumlarının dönüşümü içinde ele alınmıştır (2016, s. 35).

Soğuk Savaş'ın bitimi, Sovyetlerin çöküşü ile beraber sivil toplum, katılımcı demokrasi, radikal demokrasi gibi kavramlar toplumsal hareketlerin ilişkili olduğu yeni eksenler olmuştur. Küreselleşme süreci de yine bu konunun ana gündemlerinden biridir. Küresel ekonomik kuruluşların devletler üzerindeki etkisini artırması, demokratik olarak denetlenemeyecek kapasitedeki bu kurumların bireyler üzerinde doğrudan etki yaratması, küreselleşme-karşıtı hareket adıyla örgütlenen yeni bir süreci başlatmıştır. 1999 Seattle eylemleri sonrasında Sosyal Forum toplantıları üzerinden işleyen bu süreç, ekonominin yeniden hareketlerin ana gündemi olmasını sağlamıştır (Yıldırım, 2013, s. 60). 1968 etkisiyle geri planda kalan konular olan devlet gücü ve ekonomi, 2001 ve 2008 ekonomik krizlerinin etkisiyle yeniden eleştirilerin odağına gelmiştir. Bir yandan da 11 Eylül 2001 sonrası gelişen ABD dış politikasının müdahaleleri de uluslararası ilişkileri disiplinini toplumsal hareketlerle yeniden ilişkili hale getirmiştir.

Küresel etkileşimin artması, internet ve dijital iletişim teknolojilerinin yaygınlaşmasıyla toplumsal hareketlerin örgütlenmesi ve etkileşimi daha hızlı ve yaygın hale gelmiştir. Örneğin Arap Baharı, Gezi Parkı protestoları ve Wall Street'i İşgal Et, Öfkeli gibi hareketler sosyal medyanın gücünü kullanarak kitlesel protestolara yol açmıştır. Ayrıca Brezilya'da iktidara karşı yükselen Haziran Günleri, Hong Kong'da Çin yönetimine karşı Şemsiye eylemleri, Lübnan'da Çöp Protestoları gibi örnekler dünyanın farklı yerlerinde, siyasi ve ekonomik işleyişe yönelik belli başlı protestolar olarak işaretlenebilir. Kısacası hareketler bir yayılım içinde birbirini etkilemektedir. Kazakistan'da da aşağıda değinilecek örnekler bu dalgaın bir uzantısı olarak görülebilir.

Dünyada 2006'dan bu yana protestoların sayısının her yıl istikrarlı bir şekilde artmakta olduğu kaydedilmiştir (Ortiz vd., 2022, s. 2). Küresel mali kriz bu konudaki ilk tetikleyicilerden biridir. 2010'dan sonra dünya çapında kemer sıkma önlemleri ve reformların benimsenmesiyle protestolar yoğunlaşmıştır. Ekonomik kriz konusu, demokrasi arayışına dönüşmüş ve sorumluların halka karşı hesap verme sorumluluğunun vurgulandığı eylemleri öne çıkarmıştır. Bu yönde hükümetlere karşı protestolar 2012-2013'te zirveye ulaşmıştır. 2016'dan bu yana protestolar yeniden yoğunlaşmış ve çoğu zaman siyasi ve ekonomik sisteme karşı çok farklı alanlara odaklanan ancak temelinde sistemin işleyişine yönelik eleştirileri içeren protestolara dönüşmüştür (Ortiz vd., 2022, s. 19, 20).

2010 sonrası eylemler olarak gruplandırılabilen bu eylemlerin çeşitli ortak özellikleri dikkat çekmektedir. Bunlar, *küresel iletişim, ekonomik ve siyasi kurumlara karşı güvensizlik, geniş katılım, doğrudan eylem ve lidersizlik, yerel ve küresel etkileşimin artması* şeklinde sıralanabilir. Kazakistan'daki eylemler de bu çerçevede bazı ortak özellikleri bünyesinde taşımaktadır.

Açıklamak gerekirse, eylemciler iletişim kanallarını iyi kullanmaktadır; sosyal medya ve diğer çevrimiçi platformlar aracılığıyla küresel bir şekilde etkileşim kurmakta ve birbirini etkilemektedir. Protestolar, her türlü kuruma, partiye, uluslararası örgüte karşı gittikçe artan bir güvensizlik ifade etmektedir. Çözüm olarak bir siyasi lider, parti ya da kurum işaret edilmemektedir. Hareketler, yerel sorunlardan etkilenmiş olsa da talepleri küresel bir boyuta taşımaktadır. Adaletsiz gelir dağılımı, uluslararası şirketlere tanınan ayrıcalıklar, kitlesel göç akışlarının durdurulamaması gibi küresel düzenin getirdiği krizler yerel düzeyde çözülememektedir. Özellikle neoliberalizmin getirdiği piyasaların serbestliği ve özgürlüğün ancak serbest piyasa ile mümkün olacağına dair kabuller beklentileri karşılamamıştır. Neoliberal doğruların siyasal ve toplumsal ilişkileri belirlemesine karşı getirilen eleştiriler yakın dönemdeki eylemlerin odak noktalarındandır. Keza hareketler, başlangıçta belirli bir kimlikle sınırlı kalabilse de, farklı kesimlerin taleplerini de içeren geniş bir katılım göstermektedir. Hareketlerin ana öznesi, daha önceki eylemlerde görüldüğünden farklı olarak kadın, çevreciler, sosyalistler vb adlarla sınırlandırılmamaktadır. 1990'lardaki sivil toplum kuruluşu odaklı anlayışın aksine, günümüz hareketlerinde lidersiz, merkezlessiz doğrudan eylem, bireysel katılım üzerinden işlemekte ve yer yer şiddet eğilimi de öfkenin gücüne paralel olarak ön plana çıkmaktadır.

Buna rağmen, çalışmanın ana konusu olan Kazakistan Cumhuriyeti'nde protestoların oluşma nedenleri daha karmaşıktır. Nüfusun etnik olarak farklı kökenlere dayanması ve ülkenin sosyo-demografik yapısı burada öne çıkmaktadır. Protestoların doğal gelişme olasılığına rağmen, Kazakistan'ın jeostratejik konumu, onu bölgenin ana güçlerinin rekabet alanına yerleştirdiği gibi, yabancı şirketlerin ve kar amacı gütmeyen kuruluşların beklentileri de eylemlerde etkili olmaktadır. Bu da eylemleri sadece doğal yollarla halkın oluşturduğu değil dışarıdan etkilerle de oluşmuş eylemler izlenimi vermektedir (Baranova ve Alehin, 2007).

Kısacası küresel çapta yükselen eylemler, birikmiş ekonomik sorunların çözümsüzlüğüne ve bu konuda etkisiz kalan siyasi otoritelere yönelirken Kazakistan'daki eylemlerin de benzer biçimde dağınık da olsa ekonomik sorunlarla siyasi sorunları birbirine yaklaştıran bir eksende olduğu görülmektedir. Bir sonraki başlıkta bu noktalara değinilecektir.

2. Kazakistan'da Protestolar

Bilindiği üzere Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin dağılmasının ardından Orta Asya ülkelerinde ekonomik, siyasi ve sosyal değişimler yaşandı.

1991 yılında bağımsızlığını alan Kazakistan da bu süreçte çeşitli krizler yaşamıştır (Gürler, 2020; Aitymbetov, Toktarov ve Ormakhanova, 2015, s. 5-6). Kamu yönetimi örgütlenmesinde yapılan bir dizi değişiklikle (Zavalsız ve Ateş, 2022), ülke Batılı sisteme yakınlaşmıştır. 1995’te yapılan Anayasa ile yönetilen ülke iki kanatlı meclise dayalı parlamenter bir sisteme dayanmaktadır. Cumhurbaşkanı ve başbakanıdan oluşan yürütme organı ve düzenli seçimlerle yenilenen yasama organı olsa da bunların pratikte Batılı anlamda (minimum ölçülerıyla kuvvetler ayrılığı, yarışmacı birçok partili hayat ve hukukun üstünlüğü ilkesine dayanan) liberal bir demokrasi halinde işlediğini söylemek mümkün değildir.

Sovyet etkisindeki diğer Doğu Bloku ülkeleri gibi Türki Cumhuriyetlerde de sosyalist sistemden liberal ekonomik modele geçişte temel beklenti, daha özgür, demokratik ve kurumsal ilişkilerin gelişmesiydi. Küreselleşme sürecinin ve dış etkenlerin bu geçişi kolaylaştıracağı beklentisi ilk dönemlerde hâkimdi. Ancak geçen 30 yılda liberal sisteme entegrasyon beklenen özgürlüğü sağlamadığı gibi Çin ve Rusya gibi bölgesel güçlerin otoriter etkileri de bu bölgedeki diğer ülkeleri olumsuz etkilemiştir. Detayları bu çalışmanın kapsamını aşmakla birlikte, neoliberal doğrular etrafında işleyen çarpık bir kapitalizm içindeki Kazakistan’da, Nazarbayev ve etrafında gelişen enerji ve petrol zengini elit grupların dünyası ile halkın gündelik işleyişi arasında uçurum gittikçe artmıştır (Nazpary, 2003; Tutumlu, 2019). Buna bağlı olarak hem coğrafî hem de ekonomik olarak bölünmüş toplumda gerçekleşen eylemler gittikçe daha şiddet eğilimli olmaktadır.

Rus etkisi altında kalmış Kazak milli kimliğinin yeniden kurulma süreci, kurumsal bir devlet olmak ile kişilere bağlı kalmak arasındaki gerginlik etrafında Kazakistan’da sosyal olaylar esas olarak işçi hakları, siyasi reformlar, yolsuzlukla mücadele ve demokratikleşme gibi konular etrafında dönmektedir. Ancak hükümet protestoları bastırmak ve muhalif sesleri susturmak için sıklıkla sert önlemlere başvurmaktadır. Bu durum, ülkenin demokratik görünümü açısından olumsuz bir imaj yaratırken Kazakistan’daki toplumsal hareketler kırılgan ve riskli olarak tanımlanabilir. Sovyet döneminde de bu bölgede çeşitli eylemler gerçekleşmiştir ancak sosyalist bir rejimin bu eylemlere göstereceği tepkiyle demokratik bir ülkenin tepkisinin aynı olmaması beklenir. 2019 yılındaki Başkan değişimi de beklenen değişimi yaratamamıştır. Özellikle önceki on yılda Kafkasya ve benzeri bölgelerde gerçekleşen “renkli devrimler” ve Arap Baharı sonrası yaşanan rejim değişiklikleri ve iç savaşlar, Kazak rejimini bu tip eylemlerin ülkede gerçekleşmemesi yönünde çeşitli önlemler almaya itmiştir (Niyazbekov, 2018). Böyle olunca hareketlerin kolaylıkla dış güçlerin etkisi altında, ülke istikrarını bozma istekli kişilerin düzen bozucu eylemleri olarak etiketlemek kolaylaşmaktadır. Fakat aşağıda değinileceği gibi arka arkaya gelişen protestolar artık bu yorumun sınırlı bir gerçeği ettiği de söylenebilir.

2.1. Mangistau Bölgesindeki Protestolar

Kazakistan'da 2010 sonrasında yaşanan toplumsal hareketlere bakacak olursak ilki 2011 yılında Mangistau bölgesindeki protestolardır. Mangistau bölgesi, Kazakistan'ın güneybatısında yer alan, büyük petrol ve gaz rezervlerine sahip sanayi bölgesidir ve Kazakistan petrolünün yaklaşık %25'i burada üretilmektedir. Ancak bu zenginliğe rağmen bölgenin ekonomik ve sosyal durumunun diğer bölgelere ve ülkenin genel ekonomik durumuna göre kötü olduğu belirtilmelidir (Inform, 2023, Mangystau, 2024). Örneğin, 2023 yılında ortalama ücretler, önceki yıla göre Astana'yla karşılaştırıldığında daha fazla artsa da buranın hala altında kalmışken, bölgesel enflasyonda yine Astana'ya göre çok yüksektir (yüzde 106-yüzde 9) (Bureau of National Statistics, 2024).

2011 yılında Mangistau bölgesinde yaşanan protestoların birden ortaya çıkmadığını, tarihsel bir arka plana dayandığını belirtmek gerekir. Örneğin bu bölgede 1989'da petrol üreten Zhanaozen şehrinde kitlesel bir olaydan kendiliğinden ayaklanmalara dönüşen bir çatışma çıkmıştı. Bu toplumsal çatışmanın nedeni olarak, diğer cumhuriyetlerden çalışmak için gelenlerin yerel halkın gelenekleri ve çıkarlarıyla uyum göstermemesi olduğu söylenebilir. Bölge sakinleri ile Kafkasya'dan gelen göçmenler arasında çıkan tartışmayla başlayan isyan, daha sonra çatışmaya dönüştü. Çatışma, emniyet güçlerinin müdahalesiyle bastırılmış, yabancıların çoğu şehri terk etmek zorunda kalmıştı (Riskoja, 2009). Zhanaozen sakinlerinin zorlu sosyo-ekonomik koşulları huzursuzluğun katalizörü haline gelmişti. Bölgedeki işsizlik, az gelişmiş sosyal altyapı, kooperatif faaliyetleri ve hizmet sektörlerinin bölünmesi, toplumun etnik özelliklere göre sınıflandırılmasına neden oldu (Nısanbaev, 1998). Diğer bir deyişle çekişmenin ve gerginliğin sosyal ve ekonomik bir zemini vardı ve eylemler bu zemin üzerinde güçlendi. Sonuç olarak, 25 Ağustos 1989'da Hükümet, Zhanaozen sakinlerine tam istihdam sağlamayı ve sosyal ve yaşam koşullarını iyileştirmeyi amaçlayan özel bir kararı kabul etti.

Bu olayların yansıması olarak düşünülebilecek daha yakın dönemde bir diğer önemli olay, 20 Ağustos 2006'da Mangistau bölgesinin Aktau şehrinde meydana geldi. Mangystaumunaygaz OJSC çalışanlarının izinsiz mitingi "Yntymak" (Ынтымак) meydanında gerçekleşti. Başlangıçta protestocular işletmede ücret artışı talep etti; akşam saatlerinde miting kitlesel bir hal aldı, işçi sloganlarının yerini milliyetçi sloganlar aldı (Riskoja, 2009).

Bu çerçevede Mangistau bölgesinde uzun süredir devam eden daha iyi koşullar ve daha yüksek ücret talebiyle devlete ait petrol ve gaz şirketi KazMunayGas'ın yan şirketlerinin çalışanları arasındaki iş anlaşmazlığı, 2011'de greve ve eylemlere neden oldu. Bu protesto tamamen emek ve sosyo-ekonomik nedenlerden (iş çatışmaları, ücretler ve çalışma koşulları sorunları) kaynaklanmış olmasına rağmen, hemen politik bir boyut kazandı (Mansurov, 2022). Ülkenin bağımsızlık günü olan 16 Aralık'ta başlayan eylemler ertesi güne de sarktı ve

polisin açtığı ateş sonrası yaşanan çatışmalarda 10'dan fazla kişi hayatını kaybetti (Kilner, 2011). Dönemin başkanı Nazarbayev bölgede kapsamlı bir soruşturma başlattı; üst düzey yetkililer bölgeyi ziyaret ve üst düzey yetkililer görevden alındı. Ancak daha sonraki soruşturmalarda eylemlerle ilişkili olduğu iddia edilen muhalif siyasi lider ve gazeteciler de tutuklandı. Çeşitli insan hakları örgütleri bu süreçteki uygulamaları düşünce, ifade ve eylem özgürlüğünün ihlali olarak raporladı (Hrw, 2012). Olaylar sırasında ülkede Twitter engellemişi ve sonrasında da olağanüstü hal ilan edilmişti. Yaşanan gelişmelerden sonra gazeteciler ve uluslararası örgüt temsilcileri bölgeyi ziyaret etmesi için ülkeye davet edildi (Nurmakov, 2011).

Bağımsızlığın 20. yılında birikmiş siyasi ve sosyal gerginliklerin yansıması olan Zhanaozen protestoları, Kazakistan'da işçi hareketlerinin ve sosyal huzursuzluğun bir sembolü haline geldi. Hem enerji ve petrol eksenli ekonominin yarattığı gelir adaletsizliğini yeniden düşünülmesi hem de tam olarak işlemeyen kurumsal yapının dönüştürülmesi yönünde ülkenin iç siyasetinde uzun süreli etkiler bıraktı (Satpayev ve Umbetaliyeva, 2015). Tepkileri yönetecek kurumsal bir yapının olmaması da öne çıktı. Çeşitli muhalif gazeteler, siyasi oluşumlar faaliyetlerini artırdı. Örneğin *Uyan Kazakistan*, *Kazakistan İçin Demokratik Alternatif* gibi oluşumlar sonraki süreçteki eylemlerde öne çıktılar. Bu durumda protestolar sürecinde yeni elit oluşumlarının kendini gösterdiği ve yeni kimlik tanımlamalarının yapıldığı yönündeki Tilly ve Tarrow tespiti doğrudur niteliktedir.

2.2. Toprak Reformu Protestoları

Örnek olarak incelenecek ikinci hareket, 2016 yılındaki “toprak protestosu” adıyla bilinen eylemlerdir. Protestoya bu adın verilmesinin nedeni, tarım arazilerinin yabancılara ve yabancı katılımı olan şirketlere uzun vadeli kiralanmasına izin verecek şekilde Kazakistan Toprak Kanunu'nda değişiklik yapılmasıydı.

Mart 2016 sonunda, o dönemde Kazakistan Cumhuriyeti Milli Ekonomi Bakanı olarak görev yapan E. Dosaev, 1 Temmuz 2016'dan itibaren 1,7 milyon hektar tarım arazisinin ihaleye çıkarılacağını duyurmuştu. Nisan 2016'dan itibaren Kazakistan'ın batı bölgesindeki Atyrau, Aktobe, Zhanaozen vb. kentlerde bu değişime karşı çıkan kitlesel protestolar düzenlendi ve Mayıs 2016'ya kadar devam etti (Kharseeva, 2022).

Protestonun ana sonucu, Kazakistan Cumhuriyeti Arazi Kanununda 31 Aralık 2021 tarihine kadar değişiklik ve eklemeler yapılmasına ilişkin bir moratoryumun getirilmesi oldu. Devamında, Mayıs 2021'de Cumhurbaşkanı K.Zh. Tokaev, yabancılar, vatansız kişiler, yabancı tüzel kişiler, Kazakistan'da yabancı katılımı olan tüzel kişiler, uluslararası kuruluşlar, uluslararası katılımlı araştırma merkezleri, Kazakistan doğumlu olmayan (bağımsızlıktan sonra Kazakistan'a dönen) etnik Kazakların (Oralman) yanı sıra tarım amaçlı arazi alacakları

arazilerin özel mülkiyette kullanılmasını ve geçici arazi kullanım hakkını yasaklayan bir yasayı imzaladı (Zholamankovyna, 2021).

2016 yılında ortaya çıkan bu toprak sorunu sadece tarım politikasıyla değil aynı zamanda sosyal eşitsizlik ve kırsal kalkınmayla da ilgiliydi. Bu protestonun ardından Kazakistan’da tarım politikası ve arazi kullanımına ilişkin daha geniş bir kamuoyu tartışması başladı. Hükümet, özellikle küçük çiftçilerin ve kırsal toplulukların kaygılarını dikkate alarak, arazi kiralama politikasındaki değişiklikleri gözden geçirmek zorunda kaldı. Bu süreçte kamu ve sivil toplum kuruluşları arasındaki diyalog ve iş birliği arttı. Tarım sektörünün sürdürülebilirliği, arazi mülkiyeti ve kırsal kalkınma gibi konularda daha fazla araştırma yapılmıştır. Küçük çiftçilere daha fazla destek verilmesi, tarım teknolojilerinin iyileştirilmesi, kırsal altyapının iyileştirilmesi gibi önlemler alındı. Bu protestoların, hükümetin politika oluşturmada daha açık ve katılımcı bir yaklaşım benimsemesi ihtiyacına daha fazla dikkat çektiği vurgulanabilir. Bu durum toplumsal taleplere daha duyarlı politikaların oluşturulmasını teşvik etmiştir.

Sonuç olarak, 2016’daki arazi sorunu, Kazakistan’da tarım politikası ve arazi kullanımının kapsamlı bir şekilde gözden geçirilmesine ve kırsal ihtiyaçlara daha fazla odaklanılmasına yol açtı. Bu süreç, hükümetin ve sivil toplumun daha sürdürülebilir ve kapsayıcı bir tarım politikasına yönelik adımlar atmak üzere birlikte çalışmasına olanak tanıdı.

2.3. 2019 Seçim Protestoları

2019 yılında Kazakistan’da yaşanan seçim sonucunda gelişen protestolar, ülkenin siyasi ve sosyal dinamiklerinde önemli bir dönüm noktasına işaret etmektedir. Bazı kaynaklarda (Kudaibergen, 2024) “Kazak Baharı” olarak adlandırılan bu eylemlerde Kasım 2019 cumhurbaşkanlığı seçimini kazanan Kasım-Jomart Tokayev’e karşı eylemler düzenlendi. Eylemciler seçim sonuçlarını sorgulayarak demokratik süreçlerin eksikliğine dikkat çekti. 30 yıl sonra ilk kez yaşanan başkan değişimi seçim öncesi umutları artırsa da ülkenin sisteminde beklenen dönüşümü gerçekleştirecek bir ismin başa geçememesi, seçim yoluyla yapılan bu değişimin gerçek bir değişim olmayacağı izlenimini vermiştir.

Seçim sonrasında binlerce kişi, başkent Nur-Sultan (şimdiki Astana) ve diğer kentlerde sokaklara dökülerek protesto eylemi düzenledi. Protestocular, seçimin adil olmadığını söyleyerek seçim sonuçlarını reddetti ve hükümetten demokratik reformlar talep etti. Gösteriler sırasında güvenlik güçleri ile protestocular arasında çatışmalar çıktı ve yüzlerce kişi gözaltına alındı. Hükümet protestoları bastırmak için sert önlemler aldı ve çok sayıda protestocu tutuklandı. Ayrıca protesto düzenleyen sivil toplum liderleri ve aktivistler de tutuklanarak hükümet karşıtı faaliyetlerle suçlandı. Bu durum protestoların etkisini azalttı ve hükümetin gücünü korumasına yardımcı oldu. Ancak bu sert müdahaleler uluslararası

eleştirilere yol açarak hükümetin demokratik reformlara olan bağlılığını sorguladı ve ülkenin siyasi geleceğine ilişkin belirsizlikleri artırdı (BBC, 2019).

Konu uluslararası örgütlerin de gündemine gelmiştir. Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komitesi, bu konuda 12 Haziran'da yayınladığı bildiri ile bu tutuklamaların Kazakistan'ın imzaladığı uluslararası antlaşmalara aykırı olduğunu belirtmiş ve tutuklananların salıverilmesini talep etmiştir. Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı Parlamenter Asamblesi adına, Seçim Gözlem Delegasyonu Başkanı Margarita Kiner Nellen de bir açıklama yapmış ve seçimlerin genel anlamda uluslararası standartlara uygun olarak gerçekleştirildiğini ancak barışçıl gösterilere polisin müdahalesini ve tutuklamaları tasvip etmediklerini ifade etmiştir. Ancak başında bulunduğu delegasyonun daha sonra yazdığı rapor daha sert ifadelerle yer vermiştir. Bu rapora tepki gösteren Tokayev, “sizin bu raporları nerede ve kimlerin çıkarları doğrultusunda yazdığınızı biz iyi biliyoruz” ifadesini kullanmıştır (Sağdıç, 2019, s. 196).

2019 yılındaki protestoların siyasi değişiklik ve demokratik reform taleplerinin bir yansıması olduğu ve halkın siyasi değişim ve demokratik reformlara olan güçlü talebini gösterdiği söylenebilir. Halk kamu otoritelerine hesap sorma ve onlardan çeşitli taleplerde bulunma gücünü artırmıştır. Bir yandan da önceki eylemlerin kısa süreli ve dar içerikli talepler olmadığını, değişim talebini içeren hareketin bir dalga halinde uzun süreli olarak bir tabana oturduğunu göstermektedir. Ancak halen barışçıl protesto geleneği ülkede tam olarak yerleşmemiştir. 2022 eylemleri bunun tipik bir göstergesidir.

2.4. 2022 Ocak Protestoları: “Kanlı Ocak”

Ülkede 2022'nin başlarındaki protestolar, sivilaştırılmış doğal gazın fiyatının yükselmesine ilişkin protestolarla başladı, ancak kitlesel isyanlara ve silahlı çatışmalara dönüştü (Euronews, 2022). Öyle ki krizin ülkeyi bir iç savaş durumuna sürükleme tehlikesinden bahsedilmiştir. Protestocular 2 Ocak'ta gıda fiyatlarının düşürülmesini, içme suyunun bulunmamasını, işsizliğin ortadan kaldırılmasını ve ayrıca Hükümetin istifasını talep ettiler (Bilefsky, 2022). Daha önce de eylemlerin gerçekleştiği Zhanaozen şehrinde başlayan yürüyüş daha sonra diğer şehirlere sıçradı. İnsanlar sokaklara dökülerek ekonomik taleplerin yanı sıra siyasi değişim de talep etmeye başladılar (Dolaeva, 2022; Smail, 2022). 5 Ocak'ta başlayan ayaklanmalar şiddet olaylarına dönüştü. Gelişmeler üst düzey devlet bürokrasisi tarafından sert biçimde karşılandı ve resmi açıklamalarda bu olayların destekçilerine yönelik vatana ihanet, yasadışı silahlanma, terörist ve darbeci suçlamaları yapıldı ve bazı yerlerde eylemcilerin üzerine kolluk güçleri tarafından ateş açıldı (Toiken, 2022; Weiskopf, 2022).

Protestocular, diğer 2010 sonrası eylemlerde olduğu gibi homojen gruplardan oluşmasa da özellikle internet araçlarını etkili kullanmışlardır. Bu durum bir yandan da resmi otoriteler açısından eylemlerin dış destekli olduğu imajını da

güçlendirmiştir. Tokayev açıklamalarında yabancı ülkelerden gelen savaşçıların meydanlarda olduğunu savunmuştur (Weiskopf, 2022; rbc.ru, 2022). Özellikle devlet kurumlarına, ardından kolluk kuvvetlerine, yayın merkezlerine, ardından stratejik altyapı nesnelere (havaalanları ve otoyollar) el koymak; silah üretme ve kullanma yöntemleri de dâhil olmak üzere protesto “talimatlarının” Telegram kanalları aracılığıyla dağıtılması; protestoları güçlendirmeyi ve yeni katılımcıları çekmeyi amaçlayan fotoğraf ve video materyalleri de dâhil olmak üzere bir dizi muhalif Telegram kanalında devlet karşıtı mesajların aktif olarak yayınlanması, eylemlere dair şüpheleri artırmıştır.

Söz konusu protestolara karşı farklı değerlendirmeler yapılabilir. Kazakistan’da halkın hoşnutsuzluğuna neden olabilecek nesnel sosyal yoksunluk faktörleri ile beraber bu kitlesel protestolar, doğası ve özgüllüğü gereği hükümete karşı organize eylemler veya devrim yapma girişimi olarak değerlendirilebilir. Diğer bir deyişle sosyal ve siyasi nedenler birlikte etki etmiştir (Kudaibergenova ve Laruelle, 2022; Tessadri ve Zannini, 2022). Konu İngilizce literatürde de kısa sürede gündem olmuştur (Caron, 2023).

Bu analizlere bakıldığında bir yandan protestoların toplumsal ve siyasi sorunlardan kaynaklandığı, bunların barışçıl olduğu, yetkililerinin vatandaşların hak ve özgürlüklerine saygı duyması ve bu konuda uluslararası yükümlülüklerini yerine getirmesi gerektiği belirtilirken, diğer yandan da ülkedeki karışıklıkların profesyonel gruplar aracılığıyla dış etkinin etkisine bağlandığını söylenmektedir. Bu esasen toplumsal hareketlere yönelik temel iki bakış açısidir. Resmi yetkililer ve iktidar sahipleri, Kazakistan’da olduğu gibi, bu eylemleri istikrarı bozucu kötü niyetli kişilerin irrasyonel davranışları olarak ele alır. Öte yandan tarihsel süreç, bu yönde tabandan yükselen talepler olmadan siyasal sistemlerin demokratikleşemediğini de göstermektedir (Tilly, 2007). Özellikle demokrasiden tam olarak yerleşmediği yerlerde gelişen hareketlerin kolayca şiddet eylemine ve ölümcül durumlara dönüşmesi Kazakistan’da kendini göstermiştir.

Protestoların boyutu ve içeriğinin, Kazakistan’ın bağımsızlık sürecinde kurumsal yapıya yönelik en ciddi tehdit olduğu belirtilebilir. Yetkililerin bunlarla baş edememesi ve sorunu barışçıl olarak çözememesi de en büyük eksiklerden biridir. Toplumsal huzursuzluk, ülkenin farklı bölgelerinde yaşayanların çözülemediği sosyo-ekonomik sorunlarının derinliğini, bu alanda uzun süredir devam eden siyasi değişikliklere, reformlara, yönetimin otokratik mekanizmalardan demokratik mekanizmalara geçişine olan ihtiyacı ortaya çıkarmıştır. Konu Batı medyasında da çoğunlukla ülkenin otoriter rejiminin demokratik eksikliği üzerinden işlenmiştir (Walker, 2022).

Öte yandan Rus araştırmacı Çayeviç (2022) ve diğer bazı yorumcular (Saidi, 2022) bu eylemleri bölgesel güvenlik tehdidi bağlamında “Kazakistan’ın renkli devrimi” diye tanımlarken, bunun tersine eylemlerin karışık yapısı nedeniyle önceki renkli devrim örneklerine giremeyeceğini savunan görüşler de olmuştur

(Marat ve Tutumlu, 2022). Sosyal medyadaki aktivist yayınlarıyla tanınan Kazak sanatçı Saule Süleymanova yaşananları Kanlı Ocak ifadesi ile tanımlamış ve “bu kimsenin konuşmak istemediği kolektif bir travma” ifadesini kullanmıştı (Kudaibergenova, 2022, s. 275-276; Marat ve Tutumlu, 2022). Bu ifadeler yaşananları özetleyen tanımlar olarak literatüre geçti. Siyasi hak taleplerini açık alanlarda sürdürme eğilimi yıl boyunca devam etti; çeşitli kentlerde 190 civarı eylem ve protesto gerçekleşti ve bu eylemlerde göz altına alınanlara dair insan hakları ihlalleri de sürekli gündeme geldi (Toiken, 2022). Eylemlere katılanlara hukuki destek vermek için Abzal Kuspan temsilciliğinde Amanat kamu komisyonu adlı bir komisyon kuruldu (Informburo, 2022) ve bu komisyon raporunda, “Ocak olayları vatan tarihi ve millet hafızasında kara bir sayfa oldu” dedi (Inform, 2024). Kazakistan’daki olayların sonuçları hem siyasi istikrar hem de ülkenin sürdürülebilir ekonomik kalkınması açısından uzun vadeli ve dikey güçlerin sistematik bir şekilde konsolidasyonuna neden olacağına dair tespitleri de yapıldı (Pritçin, 2022).

2022’de Kazakistan’daki protestolar önemlidir, çünkü bu tür toplumsal hareketler genellikle ülkenin demokratikleşme süreci, insan haklarının durumu ve sosyal refah gibi konuları yansıtmaktadır. Kazakistan gibi Orta Asya ülkelerinde protestolar sıklıkla demokratik reform ve siyasi değişiklik talepleriyle ilişkilendirilir. Bu tür protestolar toplumun sesini duyurmanın ve siyasi katılım taleplerini ifade etmenin önemli bir aracıdır. Ancak bu tür eylemlerin gelişiminde, küreselleşmenin getirdiği etkileşimin bir parçası olarak dış etkenlerin varlığı da her zaman göz önünde bulundurulmalıdır.

Sonuç

Toplumsal hareketler çoğu zaman toplumun ihtiyaçlarını ve sorunlarını yansıtır; dolayısıyla bu protestoların nedenleri ve sonuçları bir ülkenin sosyal ve politik yapısını daha iyi anlamamıza yardımcı olur. 2010 sonrasındaki protestolar Kazakistan’da yaşanan sosyal değişimlerin ve yeniden yapılanmanın bir göstergesi olabilir. Ancak ülkenin otoriter ve kişisel eğilimlerden uzaklaşıp liberal demokratik bir sisteme dönüşmesinde yolunda önemli adımlar atması beklenmektedir. Bir yandan da bütün dünyada kapitalizm entegre olup beklenen düzeyde özgürlükçü olmayan demokrasilerin varlığı arttıkça, Kazakistan’ın bu yönde adım atması da zor görünmektedir. Özellikle bu tip demokratikleşme hareketlerinin sıkıca bastırıldığı Çin ve Rusya etkisindeki bölgede, Kazakistan’ın öncü bir rol oynaması oldukça zordur.

Toplumsal hareketler modern toplumun en önemli özelliğidir; vatandaşların kamusal ve sosyal hayata katılımının kurumsal olmayan temel biçimini temsil ederler. Bu tarz eylemler, demokratik siyasal sistemin yaşayabilirliğini ve işlevselliğini sağlayan tartışma için kamusal alanda (değişen çıkarlar ve değer sisteminin yenilenmesi temelinde) yeni konuların tartışmaya başlatılmasıyla önemli bir görevin çözümünü beraberinde getirmektedir.

Arap Baharı'ndan bu yana hareketlerin yaratacağı değişim beklentisi sadece Batı toplumları ile ilgili olmaktan çıkmıştır. 21. yüzyılın başından itibaren küreselleşme sürecinde beklenen seviyeye gelemeyen demokratik işleyiş, gittikçe kötüye giden ekonomik göstergeler ve elitlerle halk arasında artan uçurum, dünyanın her yerinde protestolara neden olmaktadır. Bunların ortak yanları yazıda belirtildiği gibi çoğunlukla dağınık, lidersiz ve örgütsüz olmaları, ekonomik taleplerle yola çıkıp siyasi beklentileri ifade etmesi ve iletişim araçlarını iyi kullanmalarıdır. Bir yandan şiddet kullanma eğilimi de bütün dünyada artmakta, dış güçlerin bu eylemlere az veya çok etki ettiği düşüncesi her zaman iddia edilmektedir.

2010'dan bu yana Kazakistan'daki protesto eylemleri göz önüne alındığında, bu özelliklerin bazılarını görmek mümkündür. Protesto eyleminin resmi olarak açıklanan nedenlerinin esas olarak ekonomik nitelikte olduğu, ancak bunların temelinde siyasi ve etnik gündemin de teşvik ettiği söylenebilir. Sosyal sorunların ve teknolojinin var olan devlet yapısını sarstığı ancak yeni bir sistemin nasıl kurulacağına dair temel unsurların ise net olmadığı not edilebilir. Bu durum bir yandan istikrarsızlık getirirse de bir yandan da değişim için yeni adımların atılmasını teşvik eder. Dolayısıyla Tilly ve Tarrow'un kavramlarıyla bu eylemler bir "toplumsal hareket tabanı" yaratmıştır. Elitler ile halk arasındaki gruplaşmanın yeniden gözden geçirilmesini sağlamış, çeşitli hukuki dönüşümlere yol açmış ancak tam anlamıyla sistemik bir etki yaratamamıştır.

Sonuç olarak yazıda incelenen Kazakistan'daki toplumsal hareketlerin şu noktalarda fark yarattığı söylenebilir:

1. Demokratik katılımın artırılması: Kazakistan'daki protestolar vatandaşlara siyasi taleplerini dile getirme ve hükümet politikalarını sorgulama fırsatı verdi. Bu yönde bir gündem oluştu ve yeni siyasi aktörler kendini gösterdi.

2. Hükümet raporlaması: Kazakistan'daki protestolar hükümetin politikaları ve uygulamaları üzerinde baskı oluşturarak açık ve sorumlu yönetim talep etti. Bu yönde kayda geçirilen taleplerin bir kısmı hayata geçirildi.

3. Sosyal farkındalık: Kazakistan'daki toplumsal hareketler vatandaşların siyasi faaliyeti ve farkındalığı üzerinde olumlu bir etkiye sahiptir. Hareketler, katılımı ilişkili olarak daha fazla kesimin siyasetle ilgilenmesini sağladı.

4. Reformların devam etmesi: Kazakistan'daki protestolar, hükümete demokratik reformları uygulamaya ve toplumdaki farklı grupların haklarını korumak için daha fazlasını yapmaya çağrıda bulundu.

5. Uluslararası etki: Kazakistan'daki toplumsal hareketler uluslararası düzeyde de yankı uyandırarak ülkenin sorunlu demokratikleşme sürecine dikkat çekti. Bu tür eylemler sonrası gelişmeler, uluslararası topluma Kazakistan'ın demokratik standartlara uygunluğunu ve insan haklarını koruma çabalarını gösterdi.

Hakem Değerlendirmesi: Kör hakemlik.

Yazarların Katkı Düzeyleri: Bu çalışmaya yazarlardan Yavuz YILDIRIM %50, Kuralay KALBEKOVA %50 oranında katkı yaptıklarını beyan etmişlerdir.

Etik Komite Onayı: Yazarlar tarafından çalışmanın etik kurul iznine tabi olmadığı bildirilmiştir.

Finansal Destek: Yazarlar çalışma ile ilgili bir finansal destek alınmadığını bildirmiştir.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çalışma ile ilgili potansiyel çıkar çatışması bulunmadığını bildirmiştir.

ETİK ve BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI

Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara ve bilimsel atıf gösterme ilkelerine riayet edildiğini yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Ege Üniversitesi Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk makale yazarlarına aittir.

KAYNAKÇA

- Aitymbetov, N., Toktarov, E., ve Ormakhanova, Y. (2015). Kazakistan'da millet inşası: Kazak ve Kazakistan kimlikleri tartışması. *Bilig*, (74), 1-20.
- Almeida, P. (2023). *Toplumsal hareketler – Kolektif seferberliğin yapısı*. Fol.
- Baranova, G. ve Alehin, E. (2007). Metodika analiza i prognozirovania sosialnoi napejennosti. *Cyberleninka*. <https://cyberleninka.ru/article/n/formirovanie-sotsialnoy-napryazhennosti-v-regionah-rossiyskoy-federatsii-metodika-analiza-i-prognozirovaniya-sotsialnoy>
- BBC (2019, 9 Haziran). Kazakhstan election: Hundreds arrested in poll protests. <https://www.bbc.com/news/world-asia-48574540>
- Berberoglu, B. (Ed.) (2019). *The Palgrave handbook of social movements, revolution, and social transformation*. Palgrave Macmillan.
- Bilefsky, D. (2022, 5 Ocak). Revolt in Kazakhstan: What's happening, and why it matters. *NY Times*, <https://www.nytimes.com/2022/01/05/world/asia/kazakhstan-protests.html>
- Bureau of National Statistics (2024). <https://stat.gov.kz/en>
- Caron, J. F. (Ed.) (2023) *A revolt in the steppe: Understanding Kazakhstan's january events of 2022*. Springer Nature.
- Castells, M. (2013). *İsyen ve umut ağları – İnternet çağında toplumsal hareketler*. (Ebru Kılıç, Çev.), Koç Üniversitesi.
- Cayevic, A. V. (2022). "Tsuetnaya revolyutsiya" v Kazakhstane kak ocherednaya ugroza natsional'noy bezopasnosti Rossii // *Vlast'*. Tom 30. № 1. S. 110-115. DOI: <https://doi.org/10.31171/vlast.v30i1.8792>
- Çayır, K. (Ed.) (2016). *Yeni sosyal hareketler*. Kaknüs.
- Çetinkaya, Y. D. (2008). *Toplumsal hareketler - Tarih, teori ve deneyim*. İletişim.
- Dolaeva, K. (2022, 10 Ocak) Алматыдағы тәртіпсіздіктер: ұсталғандардың қаншасы қарақшы? (Almatydağı tartipsizdikter: ustalgandardyn kanshasy karakshy?), https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/almatyidagyi-tartpszdkter-ustalgandardyn-kanshasyi-459374/

- Della Porta, D. (2015). *Social movements in times of austerity: Bringing capitalism back into protest analysis*. Wiley.
- Della Porta, D. ve Diani, M. (Eds.). *The Oxford handbook of social movements*. Oxford University.
- Euronews (2022, 4 Ocak). Kazakistan'da akaryakıt protestoları ülke geneline yayıldı; halk hükümeti istifaya çağırıyor. <https://tr.euronews.com/2022/01/04/kazakistan-da-yak-tta-tavan-fiyat-kalkt-ulke-genelinde-lpg-zamm-na-kars-protestolar-baslad>
- Gürler, T. (2020). *Dünyanın kalbi: Kazakistan*. Galeati.
- Hrw (2012, 1 Şubat). Kazakhstan: Letter to the Prosecutor General regarding the December events in Zhanaozen and Shetpe. <https://www.hrw.org/news/2012/02/01/kazakhstan-letter-prosecutor-general-regarding-december-events-zhanaozen-and-shetpe>
- Imig, D., ve Tarrow, S. (Ed.) (2001). *Contentious Europeans: Protest and politics in an emerging polity*. Rowman & Littlefield.
- Inform (2023, 10 Ocak), Экономика Казахстана в 2022 году: рост ВВП, новые производства и рекордный урожай зерновых. (Ekonomika Kazakhstana v 2022 godu: rost VVP, novye proizvodstva i rekordny uroжай zernovykh) https://www.inform.kz/ru/ekonomika-kazakhstana-v-2022-godu-rost-vvp-novye-proizvodstva-i-rekordnyy-urozhay-zernovyh_a4021663
- Inform (2024, 5 Ocak), Анализ январских событий 2022 года представили эксперты, (Analiz yanvarskikh sobytiy 2022 goda predstavili eksperty). <https://www.inform.kz/ru/analiz-yanvarskih-sobitiy-2022-goda-predstavili-eksperti-c0b22d>
- Informburo (2022, 3 Ekim). В Алматы открылся офис Аманат, где участники январских событий могут бесплатно получить помощь юриста Данный текст скопирован с сайта, (V Almaty otkrylsya ofis Amanat, gde uchastniki yanvarskikh sobytiy mogut besplatno poluchit pomoshch yurist). <https://informburo.kz/novosti/v-almaty-otkrylsya-ofis-amanat-gde-uchastniki-yanvarskix-sobytiy-mogut-besplatno-polucit-pomoshh-yurista>
- Kharseeva, A. (2022). Retrospektivnyy analiz protestnoi aktivnosti v Respublike Kazakhstan. *Cyberleninka*, <https://cyberleninka.ru/article/n/retrospektivnyy-analiz-protestnoy-aktivnosti-v-respublike-kazakhstan/viewer>
- Kilner, J. (2011). "Ten die in fighting between police and demonstrators in Kazakhstan", *Telegraph*. <https://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/asia/kazakhstan/8961356/Ten-die-in-fighting-between-police-and-demonstrators-in-Kazakhstan.html>
- Kudaibergenova, D. T. (2022). Art and protest in Kazakhstan. *Current History*, 121(837), 271-276.
- Kudaibergen, D. T. (2024) *The Kazakh spring: Digital activism and the challenge to dictatorship*. Cambridge University.
- Kudaibergenova, D. T. ve Marlene, L. (2022). Making sense of the january 2022 protests in Kazakhstan: Failing legitimacy, culture of protests, and elite readjustments. *Post-Soviet Affairs*, 38(6), 441-459.

- Marat, E., ve Tutumlu, A. (2022). Kazakhstan's protests aren't a color revolution. *Foreign Policy*, 11.
- Mangystau (2024). Summary of the socio-economic development of the region, *Bureau of National Statistics*, <https://stat.gov.kz/en/region/mangystau/>
- Mansurov, T. (2022). Political protests of 2022 in Kazakhstan: Specificity, dynamics and mechanisms of settlement. *Cyberleninka*. <https://cyberleninka.ru/article/n/politicheskie-protesty-2022-goda-v-kazahstane-spetsifika-dinamika-i-mehanizmy-uregulirovaniya>
- Martin, W. (Ed.) (2008). *Toplumsal hareketler 1750-2005 - dipten gelen dalgalar*. Versus.
- McAdam, D., Tarrow, S., ve Tilly, C. (2001). *Dynamics of contention*. Cambridge University.
- Nazpary, J. (2003). *Sovyet sonrası karmaşa – Kazakistan'da şiddet ve mülksüzleşme*, (Seda Somuncuoğlu, Çev.), İletişim
- Nisanbaev, A. (1998). Qazaqstan. *Ulttyk Ensiklopedia*.
- Niyazbekov, N. (2018). Is Kazakhstan immune to color revolutions? The social movements perspective. *Demokratizatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization*, 26(3), 401-425.
- Nurmakov, A. (2011, 19 Aralık). Kazakhstan: Longtime strike bursts into violence; state of emergency declared. *Global Voices*. <https://globalvoices.org/2011/12/19/kazakhstan-longtime-strike-bursts-into-violence-state-of-emergency-declared/>
- Ortiz, I., Burke, S., ve Berrada, M. C. H. (2022). World protests a study of key protest issues in the 21st century. Friedrich-Ebert-Stiftung.
- Pritçin, S. (2022). Politicheski krizis v Kazakhstane, Rossiya i novie gosudarstva, Evrazii I (LIV) 56-67.
- Rbc.ru (2022). Протесты и чрезвычайное положение в Казахстане. (Protesti i chrezvychaynoye polozenie v Kazakhstane). <https://www.rbc.ru/politics/10/01/2022/61d4adda9a7947845b38b0f7>
- Riskoja, C. (2009). Причины восстания Жанаозена остаются актуальными и спустя 20 лет молчания. (Priçiny vosstaniya Janaozena ostayutsya aktual'nyimi i spustya 20 let molçaniya). https://rus.azattyq.org/a/Kazakhstan_zhanaozen_/1770593.html
- Saidi, T. (2022). Беспорядки в Казахстане – Знакомый запах (Besporyadki v Kazakhstane – Znakomyy zapakh), <https://www.newscentralasia.net/2022/01/07/besporyadki-v-kazakhstaneznakomyy-zapakh/>
- Sağdıç, H (2019). Kazakistan'da 2019 cumhurbaşkanı erken seçimi ve sonrasında yaşanan gelişmeler. *Uluslararası İdil - Ural ve Türkistan Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 177-207.
- Şahin, Ç. ve Düğen, T. (Der.) (2021). *21. yüzyılda bölgesel ve küresel aktörlerin Orta Asya siyaseti*, Eğitim.
- Satpayev, D., ve Umbetaliyeva, T. (2015). The protests in Zhanaozen and the Kazakh oil sector: Conflicting interests in a rentier state. *Journal of Eurasian Studies*, 6(2), 122-129.

- Smail, M. (2022). Год перемен: как изменился Казахстан после январских событий. (God peremen: kak izmenilsya Kazakhstan posle yanvar'skikh sobyitiy), https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/god-peremen-izmenilsya-kazakhstan-yanvarskih-sobyitiy-487309/
- Tessadri, G. ve Zanini, N. (2022, 8 Mart). Protests in Kazakhstan: What happened and consequences on the future of international relations. <https://mondointernazionale.org/en/focus-allegati/protests-in-kazakhstan-what-happened-and-consequences-on-the-future-of-international-relations>
- Tilly, C. (2008). *Toplumsal hareketler 1786-2004*. (Orhan Düz, Çev.), Babil.
- Tilly, C. ve Tarrow, S. (2007). *Contentious politics*. Paradigm.
- Toiken, S. (2022). «Кровавый январь», гибель людей, пытки, запреты на митинги. Ситуация с правами человека в 2022-м. (Krovavyy yanvar', gybel' lyudey, pytki, zaprety na mitingi. Situatsiya s pravami cheloveka v 2022-m) <https://rus.azattyq.org/a/kazakhstan-human-rights-bloody-january-/32200275.html>
- Touraine, A. (2016). Toplumdan toplumsal harekete. K. Çayır (Der.), *Yeni sosyal hareketler*. Kaknüs.
- Tutumlu, A. (2019). Governmentalization of the Kazakhstani state: Between governmentality and neopatrimonial capitalism. *Theorizing central Asian politics: The state, ideology and power*. R. Isaacs, A. Frigerio (Eds). Palgrave Macmillan, 43–64.
- Yıldırım, Y. (2013). *Sosyal forum'dan Öfkeli'ler'e*. İletişim.
- Walker, S. (2022, 6 Ocak). Kazakhstan unrest: What are the protests about?, The Guardian. <https://www.theguardian.com/world/2022/jan/06/kazakhstan-unrest-what-are-the-protests-about>
- Weiskopf, A. (2022, 12 Ocak). Протесты в Казахстане: революция, бунт или госпереворот? (Protestı v Kazahstane: revolyutsiya, bunt ili gosperevorot?) <https://www.dw.com/ru/protesty-i-besporjadki-v-kazahstane-revoljucija-bunt-ili-gosperevorot/a-60401290>
- Zavalsız, Ş., ve Ateş, H. (2022). Bağımsızlık sonrası Orta Asya'da kamu yönetimi: Kazakistan örneğinde yapı ve reformlar. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 22(2), 515-547.
- Zholamankovyna, V. (2021). 2021 jılı kaday zandar kabıldandı. https://kaz.inform.kz/news/2021-zhyly-kaday-zandar-kabyldandy_a3879117/

EXTENDED SUMMARY

Social movements can be defined as non-institutionalised social efforts of collective actions of people, motivated towards the realisation of some specific social goals. Such movements may be characterised by a resistance to, or support for, particular demanding social affairs. The collective actions of people coming together to achieve common goals are frequently focused on specific issues. However, over time, they can establish networks of solidarity and interaction, mobilising wider audiences and becoming a catalyst for political change. Those in positions of authority may regard this potential for change with a degree of scepticism.

Social movements and the processes of democratisation have a clear and direct relationship in the contexts of civil society and political participation. In particular, the formation of institutions such as associations, unions and political parties in the Western world has been the subject of analysis in a number of sources (Imig and Tarrow, 2001; Tilly, 2008). It can be said that one of the key distinctions between Western and Eastern political systems would be the inability of social movements in order to push for peaceful transformation within the system. The formation of democratic and authoritarian systems can be better understood by examining how these controversial periods have transformed into forms of power and authority in the historical process.

In this context, the main problem of the study is to analyse the social movements in Kazakhstan that emerged after 2010. The reason for selecting this specific case is that, Kazakhstan situated at a pivotal point within the Turkic world, it serves as a micro scale for the challenges and dynamics prevalent in this region. As demonstrated in recent studies (Şahin and Düğen, 2021), Central Asia is a region characterised by a high level of interaction between a multitude of actors, particularly in the realms of energy and trade. Kazakhstan occupies a core position within this complex network of relations. Kazakhstan attempts to preserve and enhance its autonomous political and economic framework while concurrently navigating interactions with regional powers, particularly China and Russia. These issues, as evidenced by protests and demonstrations, represent significant opportunities and challenges for Kazakh society, politics, and the process of democratisation.

This study will focus on social movements, with particular emphasis on the contentious politics and political opportunity structure approaches developed by Charles Tilly and Sidney Tarrow (2007). The primary reason for this is that Tilly and Tarrow are able to extend their analyses beyond Western societies and synthesise familiar approaches within social movements in a novel manner. In this framework, the demands of movements, their modes of action, the mechanisms they use and their interactions with institutional and non-institutional actors are analysed as a whole (McAdam, Tarrow and Tilly, 2001). The primary objectives of this study are to ascertain the reasons behind the emergence of protests and demonstrations in Kazakhstan and to examine the organisational structures employed.

Since the Arab Spring, the expectation of change generated by the movements is no longer limited to Western societies. Since the beginning of the 21st century, democratic functioning that has not reached the expected level in the process of globalisation, deteriorating economic indicators and the increasing gap between the elites and the people have led to protests all over the world. The common features of these protests, as mentioned in the article, are that they are mostly dispersed, leaderless and unorganised, that they set out with economic demands and express political expectations, and that they make good use of online communication tools. On the other hand, the tendency to use violence is increasing all over the world, and the idea that external forces have more or less influence on these protests is always claimed.

In conclusion, considering the protest actions in Kazakhstan since 2010, it is possible to see some of these characteristics. It can be said that the officially declared reasons for the protest action are mainly economic in nature, but the political and ethnic agenda has also fuelled them. It can be noted that social problems and technology have shaken the

existing state structure, but the basic elements of how to build a new system are not clear. While this situation brings instability, it also encourages new steps for change. Therefore, in Tilly and Tarrow's terms, these actions created a 'social movement base'. They led to a rethinking of the groupings between the elites and the people, and led to various legal transformations.

Özbekistan’da Çay İçme Geleneği ve Yayımlanmamış Bir Çayname Tea Drinking Traditional in Uzbekistan and Unpublished a Chayname

Çetin YILDIZ (Sorumlu yazar / Corresponding author)

Dr., Aksaray Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü; Taşkent Devlet Şarkınaslık Üniversitesi, cetinyildiz@aksaray.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3985-1086

Özet

Çay, Özbek toplumunun günlük yaşantısında en çok tüketilen içeceklerin başında gelmekte olup toplumsal yaşantıda geleneksel bir yapıya sahiptir. Bu geleneksel yapıyla çayın hazırlanışında, kullanılan malzemelerde ve ikramında karşılaşılmaktadır. Özbek Türkçesinde çay ile ilgili pek çok ifade ve kavram ortaya çıkmıştır. Çay aynı zamanda edebî eserlere de konu olmuştur. Hem Özbekistan’da hem de Türkiye’de Özbek toplumundaki çay geleneği ile ilgili az sayıda çalışma yapılmıştır. Yapılan çalışmalarda çayın kültürel boyutu göz ardı edilmiştir. Bu çalışma iki ana kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısımda Özbekistan’da yaşayan Özbek toplumunda çayın hazırlanışı, sunumu, tüketimi ile ilgili bütün gelenekleri içeren çay kültürü ele alınmıştır. İkinci kısımda ise Özbekistan Ali Şir Nevai Edebiyat Müzesi’nde 521/VII numara ile kayıt altına alınmış ve daha önce hakkında herhangi bir çalışma yapılmamış olan “çaynâme” Latin alfabesine aktarılmış ve dil içi aktarım yapılarak Türkiye Türkçesine çevrilmiştir. XIX. yüzyılda yazıldığı belirtilen bu eser Özbek kültüründe çaya verilen kıymeti göstermesi ve hakkında daha önce bir çalışma yapılmamış olması bakımından önemlidir.

Anahtar kelimeler: Çay içme kültürü, Çaynâme, Özbekistan, çayhane, ülfet

Abstract

In Uzbek society, tea is one of the most consumed beverages and holds traditional characteristics in social life. This traditional structure is seen in the preparation of tea, the ingredients used, and its presentation. In Uzbek folk culture, many expressions and concepts related to tea, which holds traditional characteristics, have emerged in the Uzbek language. Tea has also been a subject in literary works. Few studies have been conducted on the tea tradition in Uzbek society both in Uzbekistan and Türkiye. The cultural aspect of tea has been overlooked in the studies conducted. This study consist of two main parts. In the first part, the tea culture in the Uzbek community living in Uzbekistan, including all the traditions related to the preparation, presentation and consumption of tea, is discussed. In the second part, a “chayname” registered with number 521/VII at the Uzbekistan Alisher Navoi Literature Museum, which has not been studied before, has been transferred to the Latin alphabet and translated to Türkiye Turkish. This work, which is said to have been written in the 19th century, is important in two aspects. First of all, it points out the value

Atf / Citation: Yıldız, Ç. (2024). Özbekistan’da Çay İçme Geleneği ve Yayımlanmamış Bir Çayname. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 24 (2), 609-625.
<https://doi.org/10.32449/egetid.1520841>

given to tea in Uzbek culture and secondly this study seems to be academically untouched because no previous study has been done on it.

Keywords: Tea drinking culture, choynama, Uzbekistan, teahouse, ulfet

Geçmişten günümüze toplumlar, günlük hayatına dâhil ettiği unsurları belli ritüeller, geleneksel yapılar çerçevesinde şekillendirme eğilimindedir. Bu eğilim toplumların ortak değer ölçüleri çerçevesinde gerçekleşir (Oğuz, 1976, s. 22). Bu değer ölçüleri aynı zamanda kültürün şekillenişinde önemli rol oynar. Kültürün en önemli özelliklerinden biri uyum yoluyla değişebilir olmasıdır. Yani ihtiyaçlar ortaya çıktıkça geleneksel çözüm yetersiz kalır ve yerini yeni çözüm yollarına bırakır. Yeni çözüm yolu ise zamanla gelenek halini alır (Tural, 2005, s. 218). Geleneğe konu olan unsurlar vakit geçtikçe inanç unsuruna dönüşür. Bu inançların bir kısmı, hakkında ritüel oluşturulan unsurun kutsallaşmasını / kutsal kabul edilmesini sağlarken bir kısım unsurların ise kültürel boyutta kalmasını sağlamıştır. Geleneksel kültürün günlük hayat içerisinde şekillendirdiği unsurların başında beslenme gelmektedir. Toplumlar beslenme şekli, beslenmede kullandıkları yiyecek ve içecekler, bunların tüketileceği zamanlar gibi pek çok hususla ilgili kendilerine has ritüeller geliştirmiştir. Özbek toplumunda başta *Özbek ekmeği* olmak üzere *Özbek pilavı*, *hasb*, *narin*, *sümelek*, *halise*, *mastava*, *samsa*, *çuçvara*, *guca*, *kurtava*, *tuhum barak*, *gumma*, *helvayter* gibi pek çok millî yiyecek bulunmaktadır (Hudayşukurov, 1995). Bu yiyeceklerin bir kısmı hazırlanışı, tüketileceği zaman, tüketim şekli bakımından geleneksel özelliklere sahiptir. Özbeklerin gündelik yaşantısında en çok tüketilen içeceklerin başında ise çay gelmektedir. Günün hemen her saatinde tüketilen bu içecek hakkında çeşitli gelenekler gelişmiştir. Çay ile ilgili geleneksel yapı çayın hazırlanışında ve ikram edilmesinde görülmektedir.

Gerek klasik edebiyatta gerek halk edebiyatında günlük hayatta kullanılan eşyaların, tüketilen yiyecek içeceklerin vb. edebî metinlerde kullanıldığı bilinmektedir. Çayın ilk defa Çinli şair Lu Yu (M.S. 733-804) tarafından şiire konu edildiği belirtilir (Aydın, 2012, s. 61). Çaydan bahseden en eski kaynaklardan biri de 879 yılında Kanton şehrinde çay ve tuzdan vergi alındığını belirten bir Arap seyahatnamesidir (Duman, 2005, s. 13). Türkçede bilinen basılı ilk çay kitabı ve ilk çay sözlüğü Seyyid Mehmet İzzet tarafından 1878’te yazılmış olan “Çay Risalesi”dir. 1892’de Ali Nazîma tarafından yazılmış olan “Çay”, 1912 yılında Mehmet Arif tarafından yazılmış olan “Çay Hakkında Malumat” eserleri çayın bulunuşu, yetiştirilmesi, pişirilme teknikleri, faydaları gibi pek çok konuda bilgi vermektedir (Çoşar, 2006). Çay ile ilgili en kapsamlı eserlerden biri de Muhammed Cemâlüddin b. Muhammed Saîd b. Kâsım ed-Dımaşkî’nin yazdığı “Risâle fi’ş-şây ve’l-kahve ve’d-duhân” adlı eserdir. Bu eserin birinci bölümü çaya ayrılmış olup burada çay bitkisinin kökeni, Avrupa’ya nasıl yayıldığı, çay bitkisinin boyunun, yapraklarının, çiçeklerinin özellikleri, rengi, çeşitleri,

toplanması, ne zaman hasat edildiği, kaliteli çayın özellikleri, pişirilme şekli gibi hususlar ele alınmıştır. Ayrıca çayın sağlığa faydaları ve çok tüketildiğinde oluşabilecek zararları gibi tıbbi yönünden de bahsedilmiştir (Yılmaz, 2019, s. 91-92).

Klasik Özbek edebiyatı şairlerinden Muhammed Rıza Agehî Divan’ındaki gazelde çayın hayat suyunu kışkandırdığı, gönlü ferahlatıp zevk ve coşturucu özelliği ile sıhhat verdiği, hastaların derdine derman olduğu, neşesiz ve sönük olan meclisleri gül bahçesine çevirdiği, bitkilerin güneşi olduğu gibi edebî ifadelerle çay anlatılmaktadır (Tekin, 2006, s.132-134). Bitkilerin edebî metinlerde yer alması aynı zamanda bu bitkilerin keşfedilmiş faydaları ve toplumdaki kültürel boyutu ile ilgili bilgilerin saklanması da sağlamıştır.

1. Özbek Toplumunda Çay Kültürü¹

Çay bitkisinin menşei ile ilgili en yaygın görüş bu bitkinin kökeninin Çin ve Japonya’ya dayandığıdır. Türklerde ise çayı ilk tüketen toplumun coğrafi konumları itibarıyla Çin’e yakın olan Hunlar olduğu belirtilir. Daha sonra Uygurlar ve diğer Türk toplulukları tarafından kullanılan çay, İpek Yolu aracılığıyla Semerkand, Buhara gibi Orta Asya şehirlerine gelmiş ve burada yaygınlaşmıştır (Çalışır ve ark., 2019, s. 59-60). Bir başka görüşe göre ise çay Orta Asya’ya XIII. yüzyıldaki Moğol istilası sırasında gelmiştir (Abaşın, 2020, s. 175). Çayın Türkler arasında yayılması ile ilgili anlatılan menkıbeye göre *Hoca Ahmet Yesevi*, *Hitay sınırındaki Türkistan karyelerinden birine misafir olur. Ev sahibinin eşi doğum yapmak üzeredir. Ev sahibi Hoca Ahmet Yesevi’den dua etmesini ister. Hoca’nın yazdığı dua kadının beline bağlanınca kadın doğum yapar. Eşinin kurtulmasına sevinen adam çay demleyip Hoca Ahmet Yesevi’ye ikram eder. İçtiği çayın etkisiyle terleyen ve yorgunluğu giden Hoca Ahmet Yesevi ‘Bu şifalı bir şeymiş, hastalarınıza bundan içirin ki şifa bulsunlar. Allah kıyamete kadar buna revaç versin’ şeklinde dua eder. Çayın o zamandan beri Türkler arasında kullanılıp yaygınlaştığı ifade edilir* (Köprülü, 2003, s. 72). XIX. asrın ortalarında Nemengen, Andican ve Kokan’lı tüccarların Çin’den çay getirttikleri bilinmektedir (Mahmutov, 2011, s. 17-18). Ancak her ne kadar XIII. yüzyıldan itibaren Orta Asya’da yaşayan Türklerin çay içtikleri bilinse de Özbeklerin ne zamandan itibaren çay tükettiği tam olarak bilinmemektedir.

Günümüz Özbek toplumunda çay günlük hayatın ayrılmaz bir parçasıdır. Günün her saatinde tüketilebilen bu içecek Türkiye’deki çaya göre yemekten önce de tüketilmesi bakımından dikkate değerdir. Hazırlanışına bakıldığında öncelikle çay demlemek için gerekli olan su, çoğunlukla metalden yapılmış ve *çaygum*, *çaydiş*, *çaycuş*, *kumğan* gibi isimlerle anılan çaydanlıklarda kaynatılır (Tuhliev, 2006, s. 504-505). Daha sonra *çaynik* denilen seramik çaydanlığın

¹ Bu başlık altındaki bilgilerin önemli bir kısmı Özbekistan’da dört yıllık süre zarfında yaptığımız alan araştırmasına ve gözlemlere dayanmaktadır.

içerisine yeterli miktarda kuru çay konulup üzerine kaynar su dökülür. Çayın demlenmesi için biraz beklenir. Çay ikram edilmeden önce *çaynik* içerisinde hazırlanmış olan çay bir *piyale*ye üç kere dökülüp tekrardan *çayniğin* kapağı kaldırılarak içerisine aktarılır. Bunu yaparken birinci aktarma için *loy boladı* (çamur oldu), ikinci aktarma için *moy boladı* (yağ oldu), üçüncüsü için ise *çay boladı* (çay oldu) denir. Böylece çayın daha iyi demlendiği düşünülür. Daha sonra ilk çay, çayı hazırlayan yahut ikram eden kişi tarafından içilir. İlk çay misafirin piyalesine konmaz. Bu durumun sebebi ilk çayın tam olarak demlenmemiş olması ihtimalindendir.

Bir yiyecek veya içecek ile ilgili geleneğin oluşması için o tüketim maddesinin hazırlanışında kendine has araç ve uygulamaların olması gerekmektedir. Bu tüketim maddesi belli metotlar çerçevesinde hazırlanmalı ve ritüelistik ifadeler kullanılmalıdır. Özbek çayı hazırlanırken gerek çayın hazırlanma yönteminde gerekse ritüelistik ifadelerle sahip olmasında bu durumun olduğu görülmektedir.

Özbekistan’da hem günlük hayatta tüketmek hem de sağlık problemlerini gidermek için çay hazırlanmaktadır. Mahmudov (2011), kaynatma usulleri, eklenen meyveler, baharatlar ve tıbbi bitkiler bakımından çayları sınıflandırarak 40 çeşit çay saymaktadır (s. 25-69). Hidayarov (1993) da benzer şekilde çayın içine katılan ek maddelerle hazırlanan yirmi sekiz çay çeşidi hakkında bilgi vermektedir (s. 32-35). Siyah ve yeşil çay en çok tüketilen çay çeşitleridir. Ancak kırmızı biber, nane ve iğde yaprakları eklenerek hazırlanan *reyhanlı çay*, bal ve reçel ilave edilerek hazırlanan *eselli (ballı) çay*, kristalize edilmiş şeker ile hazırlanan *navvatlı çay*, süt ve tuz eklenerek hazırlanan *şir çay* ve sıcak günlerde soğutularak içilen *yahne çay* Özbekistan’da en çok tüketilen çay çeşitleridir (Hidayşukurov, 1995, s. 83-86).

Semerikand Nurata Bölgesi’nde yeşil çayın içerisine sıcak günlerde kuyruk yağı, diğer günlerde ise tereyağı katılır. Ayrıca çaya şeker yerine tuz da katılmaktadır. Özbekistan’da içilen çay çeşitlerinden biri de *amuhte çay*dır. Bu çay az miktarda siyah ve yeşil çay karıştırılarak hazırlanmaktadır. Harezmi Bölgesi’nde çay dendiğinde akla ilk yeşil çay gelmektedir. Kara çay ise kahvaltılarda süt ve şeker ile karıştırılarak hazırlanan çaya denir. Ekmek batırılarak bu çay ile kahvaltı yapılır. Bu çayların dışında pek çok bitki ve meyve kuru eklenerek hazırlanan çaylar da vardır. Genellikle soğuk algınlığı başta olmak üzere bazı rahatsızlıklar yaşandığında bu tür çaylar tercih edilmektedir.

Özbekler çayı bardak yerine *piyale* kullanarak içmektedir. Ancak çay ikram edilirken piyaleye çayın az miktarda konulmasına dikkat edilir. Seramikten yapılan piyaleler ağız geniş olduğundan çayı hızlıca soğutmaktadır. Bu yüzden çay sıcak içilmek istendiğinde piyaleye az konulması gerekmektedir. Bununla ilgili olarak Harezmi Bölgesi’nde de benzer gelenek vardır. Çay piyaleye en küçük *pul* (demir para) boyunda doldurulur. Çok doldurulması saygısızlık olarak kabul

edilir. *Çaynik* ve *piyaleler* seramik ve çinilerden yapılır. Başka malzemeden yapılan *çaynik* ve *piyaleler* kullanılmaz. Özellikle Harezm Bölgesi’nde sofralarda piyalenin dibinde kalan çay posasının ve sofradaki artıkların konduğu *çay tiyi taşlaydiğen idiş* (çay dibinin döküldüğü kap) yahut *şemme idiş* (çay posası kabı) denilen büyük, gösterişli bir kap bulundurulur. Bu kabın sürekli temiz durması misafire saygının göstergesi olarak kabul edilir. Özbek toplumunun çay içme geleneğinde özellikle kış aylarında, soğuk ortamlarda *çaynik* içerisinde bulunan çayın soğumaması için geleneksel desenlerle süslenmiş bir örtü kullanılır. *Kapgak* (kapak) ismi verilen bu örtü kalın kumaştan yapılmış olup *çayniğe* görsellik katmaktadır. Özbeklerde çay içilirken çay tabağı veya çay kaşığı kullanılmaz. Çay hazırlarken çaya katılan diğer bitkiler veya tatlandırıcılar yemek kaşığı veya tatlı kaşığı kullanılarak eklenir.

Özbek çay içme geleneğinde çayın ikram edilmesi önemlidir. Öncelikle çay, ortamda bulunan küçükler tarafından doldurulur. Eğer misafir var ise yine misafirin dışında başka biri çayı doldurur. Çayı sunan kişi baş ve işaret parmaklarına halka olacak şekilde yuvarlak bir şekil verir. Çay konulan piyale bu iki parmak arasına yerleştirilir ve diğer üç parmak ile alttan desteklenerek dökülmesi veya sallanması engellenir. Çay ikram edilirken bir diğer sunum şeklinde ise bir elle yukarıda söylenildiği gibi çay ikram edilirken diğer elle piyalenin tutulduğu kol, dirsekten tutularak desteklenir. Böylece çayın dökülmesi engellenir. Piyale ele alınıp taşınırken parmakların piyalenin dudak değdirilen kısmına değmemesine dikkat edilir. Çay ikram edilirken bazen diğer el de saygı ifadesi olarak göğüs kısmına götürülür. Böylece çayın ikramı gerçekleşmiş olur. Bazı bölgelerde çay içen kişi yeterince çay içtikten sonra daha fazla çay içmek istemediğinde piyaleyi ters çevirir. Böylece çayı dolduran / ikram eden kişiye çay içmek istemediğini ifade etmiş olur.

Belli gelenekler çerçevesinde hazırlanan gıda maddelerinin sunumları da geleneksel kalıplara sahip olmalıdır. Özbeklerdeki çay içme geleneğinde çayın sunumunda sadece *çaynik* ve *piyalenin* kullanılması, çay ikram edilirken *piyaleyi* tutabilmek için ele verilen şekil, *piyale* tutan elin diğer el tarafından desteklenmesi yahut elin saygı ifadesi olarak göğüs kısmına götürülmesi, başka çay içmek istemeyen kişinin *piyaleyi* ters çevirmesi gibi geleneksel davranış kalıpları çay içme geleneğinde çayın sunumu kısmında karşılaşılan ritüelistik davranışlardır.

Özbek toplumunda erkeklerin toplanıp bir araya geldikleri ve sohbet ettikleri yerlere *çayhane* denir. Bu toplantılara *halfana* veya *ülfet* de denmektedir. Haftanın yahut ayın belli günlerinde çayhanede toplanan erkekler burada sadece çay içmezler aynı zamanda başta Özbek pilavı olmak üzere yemekler de yerler. Günümüz Özbek toplumunda erkeklerin dışında kadınlar da çayhanelerde toplanıp sohbet etmektedir. Çayhane kelimesi zamanla anlam genişlemesine uğramış, millî yemeklerin özellikle Özbek pilavının yendiği yerlerin ismi

olmuştur. Bu yüzden Özbeklerde misafire Özbek pilavı veya yemek ikram edilmek istendiğinde *çayge çakırış* (çaya çağırma / davet etme) ifadesi kullanılır. Çaya davet edilen misafire aslında yemek ikram edilmek istenmektedir. Özellikle erkeklerin bir araya gelerek sohbet ettikleri, her türlü konuyu konuştukları çayhaneler şehir yaşamının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Çayhanede toplanma işini her hafta katılımcılardan biri organize eder. Burada yenilen içilen yiyeceklerin / içeceklerin ücretleri katılımcılar tarafından ortak bir şekilde ödenir.

Bunun dışında gün içerisinde yenilen yemekler için de çay kelimesi kullanılır. Sabah kahvaltısı için *ertelebki çay*, öğle yemeği için *tüşki çay* ifadeleri kullanılmaktadır. Kısacası çay kelimesi zamanla mecaz anlam kazanarak yemek anlamına da gelmiştir. *Çaylaşmak* ifadesi karşılıklı oturup çay içmek / yemek yemek için kullanılırken *çayçaka* veya *çay pulu* ufak tefek işler için gerekli olan para anlamına gelmektedir (Tuhliev, 2006, s. 504-505).

Geçiş dönemi adetlerinde de çay ile ilgili ritüellere rastlanılmaktadır. Nemengen Üç Kurgan Bölgesi'nde bebek doğduktan sonra bebeği beşiğe koyma töreni yapılır. Burada *çay yumeletiş* (yuvarlatma) geleneği bulunmaktadır. Bebek beşiğe konulmadan önce bir beze sarılan çay bebeğin yatacağı beşikte birkaç kere yuvarlanır. Bu işlem yapıldıktan sonra bebek ilk defa beşiğe alınır. Nikâh merasiminde kız istemeye gelenlere sadece küp şeker ile hazırlanan *kand çay* veya kristalize edilmiş şeker ile hazırlanan *navvath çay* ikram edilir. Bu iki çayın içerisinde çay olmamasına rağmen çay olarak adlandırılmaktadır. Bazı bölgelerde bu çaya *kiyev çayı* (damat çayı) da denmektedir. Arkadaşları ile birlikte gelini almak üzere gelin evine giden damada bu çay ikram edilir. Çay ikram edilirken sadece damada ayrı bir *çaynikte* hazırlanmış çay verilir. Bu ritüelde maksat tatlı bir şeyler içerek özellikle gelin ile damat arasındaki ilişkinin, muhabbetin güzel bir şekilde başlaması ve devam etmesidir. Evlilik esnasında oğlan tarafı kız evine gelir. Gelenler için *kuda desturhanı* (dünür sofrası) hazırlanır. Burada gelin, gelenlere şerbet ikram ettikten sonra çay ikram eder (Muratoğlu ve ark., 1996, s. 41). Düğünden sonra ise gelin tarafından *çay verme* âdeti vardır. Gelin tarafından hazırlanan çay toplanılan aile üyelerine kaynatasından başlamak üzere sırayla ikram edilir. Bu durum düğünden sonraki birkaç gün boyunca devam eder. Bu âdete *gelin elinden çay içme âdeti* de denmektedir. Bazı bölgelerdeki gelin elinden çay içme âdetinde yemek yemek de kastedilmektedir.

Halk hekimliğinde çay en çok kullanılan bitkilerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Çayın tedavi edici özelliğinden eskiden beri istifade edilmektedir. İshal, iştahsızlık, baş ve diş ağrıları, soğuk algınlığı, tansiyon, kalp hastalıkları, böbrek ve ciğer rahatsızlıkları, bağırsak hastalıkları gibi hastalıkların tedavisinde çaydan faydalanılmıştır. Bunların dışında solunum yolları rahatsızlıklarına iyi geldiği düşünülen çayın kanı temizlediği, kötü ağız kokularını giderdiği, idrar söktüğü, ciğer ve kan damarlarını açtığı düşünülür. Tuz eklenen çay ağızda çalkalandığında bademciklere iyi gelir (Mahmudov, 2011, s. 8). Özellikle Özbek

pilavı yendikten sonra *kök çayın* (yeşil çay) içilmesine önem verilir. Çünkü kök çayın hazım problemlerini giderdiği düşünülür. Göz ile ilgili problemlerde de çaydan faydalanılmaktadır. Basit göz hastalıklarında, bilhassa çocuklarda sıklıkla görülen göz çapaklanmalarında soğutulmuş yeşil çay kullanılır. Bu durumda olan gözler ya soğutulmuş yeşil çay ile yıkanır yahut silinir. Bu tedavi üç gün uygulandıktan sonra gözlerdeki sorunun giderildiği belirtilmektedir. Bahar aylarında gözlerde ortaya çıkan alerji rahatsızlığında kaynatılan yeşil çay posası gözlerle bağlanır. Bu tedavi en az üç gün uygulandıktan sonra gözlerdeki alerji sorunu çözülmüş olur. Özbekistan’da yeşil çay genel olarak 95’lik ve 110’luk olmak üzere iki şekilde satılmaktadır. 95’lik çay özellikle tansiyon hastaları tarafından kullanılmaktadır. Yüksek tansiyonu olan kişiler 95’lik yeşil çay içerken böyle bir rahatsızlığı olmayanlar 110’luk yeşil çayı tercih etmektedir.

Özbek toplumunda günlük hayatın her aşamasında görülen çay halk edebiyatı ürünlerine de konu olmuştur. Sözelimi hasret ile ilgili bir Özbek halk türküsünde çayın rengi yürek yarasına benzetilmiştir.

*Piyale rengige baksam,
Mening rengime ohşaydı.
İçidegi kara çayı,
Yürek dağımge ohşaydı.*

*Piyale rengine baksam,
Benim rengime benziyor.
İçindeki kara çay,
Yürek yarama benziyor.*

Türkünün devamında sevgilinin güzelliğinden dolayı kızıl gül dibinde *şir çay* (sütlü çay) içen kişi, sarhoş olduğunu ifade eder.

*Kızıl gül tegide şirçay,
İçib humarlar boldım.
Senin güldek cemalinge,
Aceb divaneler boldım.
(Alaviye, 1972, s.66-67).*

*Kızıl gül dibinde sütlü çay,
İçip sarhoş oldum.
Senin gül gibi cemaline,
Garip divane oldum.*

Özbekistan sahası Köroğlu dairesi destanlarından biri olan Melle Sevdagar Destanı’nda Köroğlu Avazhan’ı getirttikten sonra meclisinde bulunan halka Avazhan için nerede ev yapması gerektiğini sorar. Meclisteki halk Köroğlu’na tavsiyede bulunurken meclisteki hizmetçiler altın piyale ve çayniklerde çay ikram etmektedir (Afzalov, 1989, s. 299).

Görüldüğü üzere Özbek toplumunda çay hazırlanışından sunumuna kadar geleneksel bir hüviyete sahiptir. Geleneksel tedavi yöntemlerinde sıklıkla kullanılan bu bitki ile ilgili Özbek Türkçesinde pek çok kavram oluşmuş ve çay edebî metinlere konu olmuştur.

2. Özbek Dili ve Edebiyatı Müzesi’nde 521/VII Numarada Kayıtlı Çaynâme

Müellifi belli olmayan bu şiir bir mecmua içerisinde bulunmaktadır. Mecmuada bu çalışmaya konu olan “çaynâme” hariç 8 eser vardır. Bunlar; Meczûb, Muhyiddîn, Sâlih, Hüveydâ isimli şairlerin şiirlerinin bulunduğu

“Mecmu’â-i Eş’âr” (521/1), Meşreb-i Sâni tarafından yazılmış olan “Mebde-i Nûr” (521/II), İkânî, Şâh Meşreb, Kemterî, Hoca Ahmed Yesevî, Âşık Maşûk, İntizârî, Ahdî, Emîrî, Hâlis gibi şairlerin şiirlerinin bulunduğu başka bir şiir mecmuası (521/III), meyve ve sebzelerin birbirinden üstün olduğunu ispatlamaya çalıştığı manzum “Hikâyet” (521/IV), zengin bir kadının zulmü altında zorluklar çekerek yaşayan fakir, öksüz bir kızın hikâyesinin anlatıldığı “Kıssa-i Bibi Şenbe” (521/V), 23 varaklık “Melike-i dil-ârâm” hikâyesi (521/VI), Yahudi bir çocuk ile Hz. Muhammed’in hikâyesinin anlatıldığı “Güdek-nâme” (521/VIII), Kâbe’nin nasıl kurulduğunu anlatan ve içerisinde Hz. Muhammed ile ilgili başka şiirlerin de bulunduğu “Destân” (521/IX) eserleridir. XIX. yüzyıla ait olan mecmuanın sarı renkli kalın kartondan kapağı bulunmakta olup şirazesi deridir (Hasanov, 2017).

Mecmuadaki diğer eserler gibi nestalik hattıyla yazılan “çaynâme” 5 varaktır (89a-93b). Her ne kadar katalogda “çaynâme”nin şairi Hayâlî olarak belirtilse de “çaynâme”de bu mahlas geçmemektedir. “Çaynâme”den bir önceki şiir olan pilav hakkında yazılan şiirin şairinin Hayâlî olmasından dolayı Çayname’nin de aynı şair tarafından yazıldığı düşünülmüştür. Katalogda şiirin XIX. yüzyıla ait olduğu da ifade edilmektedir (Hasanov, 2017, s.56).

Şiirin şekil özelliğine bakıldığında pek çok dizenin Fâilâtün Fâilâtün Fâilâtün Fâilün kalıbı ile uyumlu olduğu görülmektedir. Ancak bazı dizelerin bu kalıba uygun olmadığı da görülmektedir. Her ne kadar başlık kısmında şiirin bir gazel olduğu belirtilse de kafiye düzeni bakımından buna da uymamaktadır. 95 dizeden oluşan bu şiirin rediflerine bakıldığında pek çok redif dizinin olduğu görülmektedir. Bunlar; “Çaynı ey dostlar erte seher içmek kerak”, “İrte birlen halk içinde nânuşe bolğan bu çay”, “Köb Kazak Kırgız bilen kışlakka hâr olğan bu çay”, “Hazret-i Âdem atadın yâdgâr kalğan bu çay” dizeleridir. Ancak bu dizeler de belli bir uyum içerisinde verilmemiştir. Bunlardan yola çıkarak şairin yahut istinsah edenin yeterli eğitime sahip olmadığı söylenebilir.

Çayname’deki bazı ifadeler bu şiirin Harezmi Bölgesi’nden bir şair tarafından yazıldığına işaret etmektedir. Yukarıda da belirtildiği gibi Harezmi’de bazen yeşil çaya kuyruk yağı eklenmektedir. 92b sayfasının ikinci dizesinde şair yeşil çayın içerisine kuyruk yağı eklenip tadına bakılmasını tavsiye eder. Yine bu bölgede siyah çay süt ile karıştırılır. Hazırlanan bu süte ekmek bandırılarak kahvaltı edilir. Şiirdeki redif dizelerinden biri olan “Erkenden halk içinde kahvaltı olan bu çay” dizesi çayın kahvaltılarda kullanıldığını göstermektedir. Şiirde ol- ve bol- ifadelerinin bir arada kullanılması Oğuz Türkçesinin etkisini göstermektedir.

Bu şiirde çay padişahlara sunulacak kadar kıymetli bir hediye, iyilerin, âşıkların içtiği sırlı bir içecektir. Bu sırlı içeceği edep ile içmek gerekir. Şair, çayın kıymet bilmeyen, fakir kişiler tarafından içilmesinden, Kazak, Kırgız köylerinde ayağa düşmesinden rahatsızdır. Çaya alışan kimseler çay

içmediklerinde sinirleri bozulur, gözleri ala olur. Çayın özellikle acı şekilde kaynatılıp içildiğinde hastalıklara iyi geldiği de belirtilir.

Ġazel-i çay bu turur

Pâdişâhlar menzîlide tuhfе bolġan çaydur

Padişahların yanında hediye olan çaydır

Yahşılarnı arasıda sırlı bolġan çaydur

İyilerin arasında sırlı olan çaydır

‘Âşık-ı bîcâreler aldıda bolġan çaydur

Biçare âşıkların önünde olan çaydır

Çaynı her kaçenge birse alıb içmak kerak

Çayı ne kadara verseler alıp içmek gerek

Çaynı ey dostlar erte seher içmak kerak

Çayı ey dostlar sabah erkenden içmek gerek

Biledür âvâzeler ‘işret üçün bezm taleb

Bilir içmek için meclis talep eden feryatlar

Çaynı kâdrin bilmegen tursun işikte hekteleb

Çayın kadrini bilmeyenler dursun eşikte tek ayak

Çay içib çay-hor bolub kirseng çera resteng

Çay içip tiryaki olup girsene meydana

Çaynı rengi sarıġdur cilvesi gülġün yanar

Çayın rengi sarıdır cilvesi gül gibi yanar

Çaynı her subh-dem erte seher içmak kerak

Çayı her sabah erkenden içmek gerek

Çay içmaklikni başıdın ayaġı dur edeb

Çay içmek baştan ayağa edeptir

Bî-edebler çaynı kâdrin ne bilür ol teyi ġab

Edebsizler çayın kadrini ne bilir ormanda gezen vahşiler

90b *Çaynı kâdrin bilmegen yoktur bu âdem yanide*

Çayın kadrini bilmeyen yoktur bu âdem yanında

Bilseler çaynı huzûrın bul cihân eyvânide

Bilseler çayın huzurunu bu dünyada

Tün kiçe ırte turub çaynı seher içmak kerak

Gece yarısı erkenden kalkıp çayı sabah içmek gerek

Ut içinde çayduş tahur-ı sil çûş eylesün

Ateş içinde çaydanlıkta temiz su kaynasın

<i>Bıkbaka avâz bile qaynab köngül çûş eylesün</i>	Bıkbaka ² ses ile kaynayıp gönül çoşsun
<i>Çaynı her qançege birse alıb içmak kerak</i>	Çayı her ne kadara verse alıp içmek gerek
<i>Aç içini toyğuzur toq içini acurur</i>	Açın karnını doyurur tokun karnını acıktırır
<i>Aşnı suyuqidın içerge bî-ğubâr olğan bu çay</i>	Sulu yemek gibi içilmeye yarayan bu çay
<i>Hem Kazaq Kırgız bilen qışlaqqa hâr olğan bu çay</i>	Kazak Kırgız ile köylerde ayağa düşen bu çay
<i>Bengi köknar hâlkıge düçâr bolğan bu çay</i>	Uyuşturucu düşkünlerinin eline düşen bu çay
<i>Ba'zılar çayçu bolub öyde zinhâr nânı yok</i>	Bazıları çay tiryakisi olur evinde hiç ekmeği yok
<i>Bizge oñşab çayhor bolğan kişini sanı yok</i>	Bize benzer çay tiryakilerinin sayısı çok
<i>Qaynatıb içmakga çaynı bir kır qumğânı yok</i>	Kaynatıp içmeye çayı bir kır çaydanlığı yok
91a <i>Çayhorlık lâfin urgen kötide iştanı yok</i>	Çaydan bahsedip duranın ayağında donu yok
<i>İrte birlen hâlk içinde nânuşte bolğan bu çay</i>	Erkenden halk içinde kahvaltı olan bu çay
<i>Köb Kazaq Kırgız bilen qışlaqqa hâr olğan bu çay</i>	Çok Kazak Kırgız ile köylerde ayağa düşen bu çay
<i>Ba'zı çayhorlar barıb algey külâl bazarıda</i>	Bazı çay tiryakileri varıp almak ister çömlekçi pazarından
<i>Yahşı çaynı körse ol kaçgey turalmay yanıdın</i>	İyi çayı görse kaçmak ister duramaz yanından
<i>Çay rızâ ketgey bilingler bengi köknârıdın</i>	Çay razı gider biliniz uyuşturucu tiryakilerinden
<i>İrte birlen hâlk içinde nânuşte bolğan bu çay</i>	Erkenden halk içinde kahvaltı olan bu çay
<i>Köb Kazaq Kırgız bilen qışlaqqa hâr olğan bu çay</i>	Çok Kazak Kırgız ile köylerde ayağa düşen bu çay

² Kaynama sesi

	<i>Çay içər bolsang turub irte seher bîdâr bol</i>	Çay içmek istersen sabah erkenden uyanık ol
	<i>Çay u çinni kıatarlab hem yene huşyâr bol</i>	Çay seramiklerini hazırla daha da uyanık ol
	<i>Ülfeting kilse turub aldıge çık tayyâr bol</i>	Dostun gelse çıkıp karşılamaya hazır ol
	<i>Âḥ Te’âlâ zikrin aytib meclîs-i aḡyâr bol</i>	Hak Teâlâ’yı zikredip düşman meclisinde ol
	<i>Çayhor bulseng turub çayduş kumğan kıl kıatar</i>	Çay tiryakisi isen kalkıp çaydanlıkları hazırla
91b	<i>Meske-i kaymaḡdur çay ak kır saruḡ içmegil zinhar</i>	Kaymak yağdır çay ak kır sarı içme sakın
	<i>Hem Kıazar Kırgız bilen kışlaḡḡa hâr olgan bu çay</i>	Kazak Kırgız ile köylerde ayaḡa düşen bu çay
	<i>İrte bilen ḥalk içinde nânuṣte bolgan bu çay</i>	İrte bilen ḥalk içinde nânuṣte bolgan bu çay
	<i>Ger yüreging dım bolub her dem eger kim bilalsa</i>	Eğer yüreğin bunalıp her dem kim bilebilse
	<i>Kuyma kuyma dib ger her dem mıcıḡlab külese</i>	Koyma koyma deyip eğer her dem ısrar etse
	<i>Aççıḡ aççıḡ kaynatıb içing yüreging basılır</i>	Acı acı kaynatıp için yüreğin rahatlar
	<i>Ḥazret-i Âdem atadın yâdgâr ḡalğan bu çay</i>	Hazret-i Âdem atadan yadigâr kalan bu çay
	<i>Ba’zılar çaynı tüşide körmegen çay ne bolur</i>	Bazıları çayı rüyasında görmemiş çay ne olur
	<i>Çay tileşib başḡa yerlede ‘aceb el ne bolur</i>	Çay isteyip başka yerlerde garip el ne olur
	<i>Bermeding çay mence dib közleri ala bolur</i>	Vermedin çay bana deyip gözleri ala olur
	<i>Tartışıb cengelleşib köb mübtelâ-i zâr bolub</i>	Tartışıp kavga edip çok ağlamaya düşkün olur
	<i>İrte bilen ḥalk içinde nânuṣte bolgan bu çay</i>	Erkenden halk içinde kahvaltı olan bu çay

	<i>Çay femil³ kaynatıp içgünce çayhor bolmagıl</i>	Femil çay kaynatıp içene kadar çay tiryakisi olma
	<i>Çayhorlık atını közüngü hergiz eylemegil</i>	Çay tiryakiliğinin adını asla göze alma
92a	<i>Femil içgücü kişileri ni kaçışge barmagıl</i>	Femil içen kişilerin karşısına varma
	<i>Mundağ ülfet kilse yaningdin turub icrenmegil</i>	Böyle bir dostun gelse yanından kalkıp iğrenme
	<i>İrte bilen halk içinde nânuşte bolgan bu çay</i>	Erkenden halk içinde kahvaltı olan bu çay
	<i>Âzret-i Âdem atadın yâdgâr qalğan bu çay</i>	Hazret-i Âdem atadan yâdigâr kalan bu çay
	<i>Çay içer bolsang folu esbâbmı tayyar kıl</i>	Çay içecek olsan malzemeni hazır et
	<i>Evvelâ bir iki ülfet kâbilini yâr kıl</i>	Evvelâ bir iki yakını nı çağır birlikte iç
	<i>Çay içib süzüb közingni dilingni huşyâr kıl</i>	Çay içip süzüp gözünü gönlünü uyanık kıl
	<i>İrte birlen halk içinde nânuşte bolgan bu çay</i>	Erkenden halk içinde kahvaltı olan bu çay
	<i>Köb kazak Kırğız bilen kışlaqqa hâr olgan bu çay</i>	Çok Kazak Kırğız ile köylerde ayağa düşen bu çay
	<i>İtni oğlu bayıtub çayhor bolub da'vâ kıılır</i>	İt oğlu zengin olunca çay tiryakiliği güder
	<i>Çaynı i'zâzını bilmey özini resvâ kıılır</i>	Çay kadrini bilmez kendini rüsva eder
	<i>Çay tileşib ba'zı yerlerde 'aceb gavga kıılır</i>	Çay isteyip bazı yerlerde garip kavgalar eder
	<i>Kaynatıp huşyâr bolub nağmesige salgıl kulaq</i>	Kaynatıp uyanık olup namesine kulak ver
92b	<i>Bıkbaka coş çıka çıka coş nağme-i coş tumtarak</i>	Bıkbaka kaynama sesi etrafa nağme gibi yayıldı
	<i>Tâze kök çay gor çay ak kuyruk iç ta'mige bak</i>	Taze yeşil çay ham çay ak kuyruk ile iç tadına bak

³ O dönemki çay markası. Siyah çay kastedilmektedir.

*Ĥazret-i âdem atadın yâdigâr alğan bu
ay*

*İrte birle ĥalk içinde nânušte bolğan bu
ay*

Yeti yıl yatgen kesel devâ bolğan bu ay

*Aıĥ aıĥ aynatıb berseng eger bolğay
ıfâ*

*Munga tâlib bolmagay yok ĥâh âh ĥâh
gedâ*

*Bî-devâ derdge eger bolsa devâ bolğan
bu ay*

İrte birle el içinde nânušte bolğan bu ay

*oş semâvar uylaride ay yok bir
aynatım*

*İs basıb rüsvâ bolub su yok içinde bir
yutım*

*Ĥazret-i âdem atadın yâdigâr alğan bu
ay*

*Köb aza Kırgızlarla ışlaa ĥâr olğan
bu ay*

93a *Ger işikni baĥlasang turmas ikende
ĥâneleb*

Özi kilib özi kitgey öy egesi bilmegey

*Yeti yıl yatgen kesellerge devâ bolğan bu
ay*

*Burnı yok aydıŝde sasıĥ emmeni
aynatıb*

Közi tüŝgen eski umĥannı zâran oynatıb

*Va-derîĥâ bul ıfat el içre ĥâr bolğan bu
ay*

*Tengi tengsizler içinde nânušte bolğan bu
ay*

Hazret-i Âdem atadan yadigâr
kalan bu ay

Erkenden halk içinde kahvaltı
olan bu ay

Yedi yıl hasta yatana deva olan bu
ay

Acı acı kaynatıp versen eĥer olur
ıfa

Buna talip olmayan yoktur ister
ah ister geda

Dermansız derde eĥer olsa deva
olan bu ay

Erkenden halk içinde kahvaltı
olan bu ay

Çift semaver var evlerinde ayları
yok bir kaynatım

İs basıp rezil olur su yok içinde
bir yudum

Hazret-i Âdem atadan yadigâr
kalan bu ay

Çok Kazak Kırgızlarla köylerde
ayaĥa düşen bu ay

Eĥer kapıyı kapatsan durmazmıŝ
kapalı

Kendi gelir kendi gider ev sahibi
bilmeden

Yedi yıl yatan hastalara deva olan
bu ay

Lüleksüz aydanlıkta pis posayı
kaynatıp

Gözü düşmüş eski aydanlıĥı
inleterek oynatıp

Maalesef bu şekilde el içinde
ayaĥa düşen bu ay

Olur olmaz kışiler arasında
kahvaltı olan bu ay

İlgeride nân u kaç birle kıılır nâmuştene

Hem sınık eski sefâl kâse kolında barsa

Toldurub işkâtını eyleb turub içgey yese

İrte birle el içinde nâmuşte bolgan bu çay

Bî-devâ derdge eger anca şifâ bolgan bu çay

Kañçe ta'rîf eylesem çay vasfını halkқа ger

93b *Hîç edâ bolmas biter bolsam tügenmez kışu yaz*

İnçünân muhtesar kıl vasfını köb kılma râz

İrte birle el içinde nâmuşte bolgan bu çay

Hazret-i Âdem atadın yâdigâr qalğan bu çay

Şod bi-tevfîk-i Hudâ-yı lâ-yenâm

În kitâb fî rûz-i yekşenbe temâm

Ĥatm yoқdur ĥatm-i bi-'ayb kılmak

Oқuғanda yene maskara kılmak

Ĥatmda bar idi köb 'ayb-ı noksân

Za'if-i bîcâremen könglüm perişân

Ĥat bitdim qalem yundum rüzgâr

Özüm ölsem ĥattım qalgay yâdgâr

Eskiden ekmek ve kuru meyve ile yapar kahvaltıyı

Kırık eski seramik kâse elinde varsa

Doldurup payını ayakta içse yese

Erkenden halk içinde kahvaltı olan bu çay

Dermansız dertlere çok şifa olan bu çay

Ne kadar tarif eylesem çayın vasfını halka eğer

Hiç bitmez biter olsam tükenmez kış yaz

Böylece kısa kes vasfını çok uzatma

Erkenden halk içinde kahvaltı olan bu çay

Hazret-i Âdem atadan yâdigâr kalan bu çay

Daima uyanık olan Allah'ın yardımıyla oldu

Bu kitap pazar gününde tamam

Hatmi kusursuz olan hatim yoktur

Okuduğunda yine maskara etmek

Hatimde vardır çok ayıp, noksan

Zaif-i biçareyim gönlüm perişan

Yazı yazdım kalem yonttum kader

Özüm ölsem hattım kalır yadigâr

Temmet temmet temmet tamâm tamâm tamâm

Sonuç

Halk kültürü dinamik bir yapıya sahiptir. Kültüre sonradan dâhil olan her bir unsur zamanla geleneksel kalıplara sahip olarak varlığını devam ettirir. Özbek toplumundaki çay içme geleneği de çay çeşitlerinden çayın hazırlanışına, çayın sunumundan kullanılan malzemelere kadar her safhada geleneksel bir hüviyete sahiptir. Ancak bu geleneksel yapı Özbekistan'ın bazı bölgelerinde tüketilen çay çeşitleri ve çay ile ilgili birtakım uygulamalarda farklılık göstermektedir.

Çay sadece bir tüketim maddesi değil aynı zamanda bir araya gelmenin, muhabbet etmenin, bazı meseleleri konuşmanın da aracıdır. Özbekistan’da oluşan çayhane kültürü bu durumun bir neticesidir. Çay her ne kadar bir kişi tarafından içilebilen bir içecek olsa da genellikle birden fazla kişinin bir araya gelmesi ile tüketilir. Bu yönüyle insanların bir araya gelmesini sağlayan, onları toplumsallaştıran içeceklerden biridir. Çayın bir diğer özelliği ise cinsel farklılaşmaya yol açmayan bir içecek olmasıdır. Bazı yiyecek ve içeceklerin sadece/çoğunlukla erkekler veya kadınlar tarafından tüketildiği bilinmektedir. Ancak çay hem erkeklerce hem de kadınlarca tüketilmektedir. Günümüzde, Özbekistan’da çayhanelerde kadınların da toplanır olması bu duruma en iyi örneklerdendir.

Günlük tüketimin dışında evlilik ve doğum ile ilgili geçiş dönemi adetlerinde kullanılan unsurlardan biri çay olmuştur. Bebeklerin beşiğe konma âdetinde çayın kullanılması, nikâh töreninde *kiyev çayının* (damat çayı) ikram edilmesi, düğünden sonra gelin elinden çay içme gibi pek çok gelenek aslında temel bir ihtiyaç maddesi olmayan çayın zamanla toplumsal hayatın her aşamasında nasıl yer edindiğinin göstergesidir.

Geçmişten günümüze çay ile ilgili hazırlanan çalışmalarda çayın en çok tıbbi yönüne dikkat çekilmiştir. Modern tıbbın imkânlarına rağmen günümüzde Özbekistan’da yüksek tansiyon, hazım problemi, göz çapaklanmaları ve bahar alerjisi gibi rahatsızlıklarda bu bitkiden faydalanılmaktadır. Bu çalışmaların dışında çayın şiirlere konu olduğu edebî metinler de bulunmaktadır. Bunlardan biri de bu çalışmanın ikinci kısmını oluşturan ve XIX. yüzyılda kaleme alındığı anlaşılan şiiirdir. Şiirin ilk kısımlarında çayın kıymeti, çay tiryakiliği ve çayın kıymet bilmeyenlerce içilmesinden duyulan rahatsızlık ifade edilmektedir. Bu durum geçmişte Özbek toplumunda çayın bir statü göstergesi olduğunu, toplumun her kesimince içilmediğini göstermektedir. Ancak zamanla çayın sosyo-ekonomik düzeyi gösterme özelliğinin ortadan kalktığı, Kazak-Kırgız köylerinde, kahvaltılarda hatta uyuşturucu madde kullananlarca bile tüketildiği ifade edilmektedir. Günümüz Özbekistan’ına bakıldığında ise çay artık bir statü göstergesi değildir. Çayname’de üzerinde en çok durulan ikinci husus ise çayın tıbbi yönüdür. Burada çayın hasta yatan hastaları, dermansız hastalıkları iyileştirdiği belirtilir.

Bu şiirin kime ait olduğu belli değildir. Ancak Çayname’de çaya kuyruk yağı eklenerek içilmesi tavsiyesinden, sabahları kahvaltıda kullanılmasından ve bazı Oğuzca ifadelerden anlaşılmaktadır ki şiir Harezmi Bölgesi’nden bir şair tarafından yazılmıştır. Bu edebî metin XIX. yüzyılda Özbek toplumunda çayın sosyal ve kültürel boyutta ne kadar kıymetli olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Ayrıca çay ile ilgili tespit edilecek daha eski metinler çayın Özbek toplumunda kültürel bir unsur olma sürecini aydınlatmaya yardımcı olacaktır.

Hakem Değerlendirmesi: Kör hakemlik.

Yazarların Katkı Düzeyleri: Tek Yazar %100.

Etik Komite Onayı: Yazar tarafından çalışmanın etik kurul iznine tabi olmadığı bildirilmiştir.

Finansal Destek: Yazar çalışma ile ilgili bir finansal destek alınmadığını bildirmiştir.

Çıkar Çatışması: Yazar çalışma ile ilgili potansiyel çıkar çatışması bulunmadığını bildirmiştir.

ETİK ve BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI

Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara ve bilimsel atıf gösterme ilkelerine riayet edildiğini yazar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Ege Üniversitesi Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk makale yazarına aittir.

KAYNAKÇA

- Abaşın, S. (2020). Orta Asya'da çay: XVIII-XIX. yüzyıllarda bir içeceğin tarihi. (M. Ö. Duran, Çev.). *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 5(2), 170-205.
- Alaviye, M. (1972). *Ak alma, kızıl alma: Özbek halk koşukları*. Gafur Gulam Namıdegi Edebiyat ve Sanat Neşriyatı.
- Aydın, E. (2012). Cumhuriyet devri Türk şiirinde çay motifi. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 30, 61-86.
- Coşar, A. M. (2006). *Üç çay risalesi*. Serander.
- Çalışır, G., Türkal, İ., Türten, B., Kütükoğlu, E. ve Özarslan, C. (2019). Çay içme kültürünün kişilerarası iletişime katkısı. *Mavi Atlas*, 7 (2), 54-87. <https://doi.org/10.18795/gumusmaviatlas.586232>
- Duman, M. (2005). *Çay kitabı*. Kitabevi.
- Hudayarov, M. (1993). *Çayhorlık hikmetleri*. Andican Neşriyatı.
- Hudayşukurov, T. (1995). *Özbek milliy taomları*. Şark Neşriyatı.
- Köprülü, F. (2003). *Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar*. (9. bs.). Akçağ.
- Mahmudov, K. (2011). *Çayname*. Okituvçı.
- Mirzayev, T. ve Huseinova, Z. (Ed.). (1989). *Nurali*. Gafur Gulam Namıdegi Edebiyat ve Sanat Neşriyatı.
- Muratoğlu, M., Kalafat, Y. ve Türkeroğlu, C. (1996). *Özbekistan-Anadolu karşılaştırmalı Türk halk inançları*. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Oğuz, B. (1976). *Türkiye halkının kültür kökenleri I*. İstanbul Matbaası.
- Saidbek, H. (Ed.). (2017). *Özbek tili ve edebiyatı müzeyi kolyazmaları kataloğu*: C. 2. Meriyus.
- Tekin, F. (2006). Muhammed Rıza Âgehî ve “çay” redifli bir gazeli. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 21, 129-134.
- Tuhiev, N. (Ed.). (2006). *Özbek tilinin izahlı lügati*: C. 4. Davlat İlmiy Nashriyoti.
- Tural, S. (Ed.). (2005). *Türk dünyası edebiyat kavramları ve terimleri ansiklopedik sözlüğü*: C. 4. Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı.
- Yılmaz, A. (2019). Risâle fi'ş-şây ve'l-kahve ve'd-duhân. *Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3(1), 91-94.

EXTENDED SUMMARY

Tea is one of the plants consumed in almost every society in the world. It is thought to have spread to the world from Far Eastern countries such as China and Japan. Various aromatic herbs and spices are added to tea to make various drinks. These drinks are consumed during the day to quench thirst, to get together and chat, or to get rid of various ailments. Some studies have been conducted on tea culture in Uzbekistan. However, the cultural dimension of tea has not been addressed in these studies. This study is important in the sense that it also addresses the cultural dimension of tea in Uzbek society. Common values accepted by society become cultural elements over time. As new elements are included in social life, old ones are either forgotten or changed. Tea, which was later included in Uzbek culture, has become an indispensable element of the culture over time. For this reason, many expressions related to tea have emerged in daily language. Places called tea houses, where people come together in social life to drink tea, eat and chat, are another indicator of this situation.

This study has two main purposes. The first is to evaluate all the traditions related to the preparation, presentation and consumption of tea, which is a traditional element in Uzbek society. The second is to translate the poem “chayname”, registered in the Ali Şir Nevai Literature Museum of Uzbekistan with the number 521/VII and not previously studied, into the Latin alphabet and to translate it into Turkish. It is seen that there are traditional patterns in the preparation and serving of tea in Uzbek society. Especially the presentation of tea, who will serve the tea, what should be done while serving tea, the ritual expressions said before pouring the tea into the first cup are remarkable traditional patterns that have been formed in the consumption of tea. This situation is one of the best indicators that an element that is later included in the culture, which is in constant development and change, has taken on a traditional structure over time. In Uzbek society, tea is an element used in transitional periods that are very important for human life, such as birth and marriage. Tea is used when babies are first put into the cradle and in marriage customs.

Like many tea-consuming societies around the world, the Uzbek community has used this plant to treat various diseases. This study explains the diseases that tea has been used for in the past and today. Today, tea is the most commonly used treatment plant in Uzbekistan for eye diseases, allergies, digestive problems and hypertension. In this study, it is stated in the old-lettered poem translated into Turkish that tea has been used in the treatment of many diseases since ancient times. When we look at the expressions about tea in the poem “chayname”, which was translated from Uzbek Turkish to Türkiye Turkish, we see that tea was not a drink consumed by everyone in the past. However, the poet of the chayname is disturbed by the fact that tea is consumed by those who do not know the etiquette of drinking tea. Although tea is a classless drink in today’s Uzbek society, it is seen that this drink was not consumed by everyone in the past. It is not known who wrote this poem. The similarity of some Oghuz dialect expressions and tea drinking customs in the poem with the customs of the Khwarezm Region, the ancient homeland of the Oghuz Turks, indicates that the “chayname” was written by a Khwarezm poet. Other old texts related to tea that will be identified will help to shed light on the process by which tea became a cultural element in Uzbek society.

Exploring the Viability and Implications of a NATO-like Defense Cooperation Among Turkic States

Türk Devletleri Arasında NATO Benzeri Bir Savunma İşbirliğinin Uygulanabilirliğinin ve Etkilerinin Araştırılması

Ali Nazmi ÇORA (Sorumlu yazar / Corresponding author)

Dr., İstanbul Okan Üniversitesi, İşletme ve Yönetim Bilimleri Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, alinazmicora@gmail.com, ORCID: 0000-0003-4159-0230

Abstract

A NATO-like defense cooperation framework among the Turkic states is both viable and necessary, given the shared security concerns, geopolitical pressures, and the decline of existing security institutions such as the OSCE in the region. This paper explores the viability of a NATO-like defense cooperation among the Turkic states. While several challenges such as divergent security perceptions, differing foreign policy orientations, and the institutions' limited capacities must be overcome, there are also several catalysts that could provide impetus for new security cooperation arrangements. Türkiye's military capabilities as the only member of NATO in the region is particularly important. Furthermore, an ongoing imbalance in Armenia's favor, supports the establishment of a security cooperation framework among the Turkic states. The developments in Ukraine and Crimea point to the necessity of a collective defense arrangement amid an increasingly insecure environment for the Turkic states. While initially beneficial, the OSCE has gradually and mostly lost its credibility in the southern Caucasus. The unequal implementation of its own principles and tactics employed in conflict resolution have inevitably led to a loss of trust from the parties involved. Meanwhile, it has ceased to analyze arms control developments in the region, despite UN Security Council Resolutions recognizing their regional dimension. Furthermore, the inadequate response to Armenia's non-compliance with the above resolution damaged the OSCE's credibility. Today, the Turkic states are left with few operational security cooperation options. The UN is far too inefficient and does not even have the legal framework to resolve any post-Soviet disputes. The CIS, which exists in the Caucasus in both political and military forms, lacks regional capacity and legitimacy. The GUAM organization created in 1997 at the instigation of the US and the West to pacify the edges of "the Russian World," has been rendered operationally void. Overall, this paper explores cooperation strategies, assesses key institutional and political challenges, and discusses implications and future developments exploring the viability of a NATO-like defense cooperation among the Turkic states. Ultimately, the paper aims to prove that while forming a NATO-like defense alliance among Turkic states would require substantial diplomatic coordination and overcoming internal divisions, the potential benefits in terms of regional security and stability make it an endeavor worth pursuing.

Keywords: International Relations, Security, NATO, Turkish Nations

Atıf / Citation: Çora, A.N. (2024). Exploring the Viability and Implications of a NATO-like Defense Cooperation Among Turkic States. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 24 (2), 627-642. <https://doi.org/10.32449/egetid.1538388>

Özet

Ortak güvenlik kaygıları, jeopolitik baskılar ve bölgedeki AGİT gibi mevcut güvenlik kurumlarının gerilemesi göz önüne alındığında, Türk devletleri arasında NATO benzeri bir savunma işbirliği çerçevesi hem uygulanabilir hem de gereklidir. Bu makale Türk devletleri arasında NATO benzeri bir savunma işbirliğinin uygulanabilirliğini araştırmaktadır. Farklı güvenlik algıları, farklı dış politika yönelimleri ve kurumların sınırlı kapasiteleri gibi çeşitli zorlukların üstesinden gelinmesi gerekirken, yeni güvenlik işbirliği düzenlemelerine ivme kazandırabilecek çeşitli katalizörler de mevcuttur. Türkiye'nin bölgedeki tek NATO üyesi olarak sahip olduğu askeri yetenekler özellikle önemlidir. Ayrıca Ermenistan lehine süregelen dengesizlik, Türk devletleri arasında bir güvenlik işbirliği çerçevesi oluşturulmasını desteklemektedir. Ukrayna ve Kırım'daki gelişmeler, Türk devletleri için giderek daha güvensiz hale gelen bir ortamda kolektif bir savunma düzenlemesinin gerekliliğine işaret etmektedir. Başlangıçta faydalı olsa da AGİT, Güney Kafkasya'daki güvenilirliğini yavaş yavaş ve büyük ölçüde kaybetmiştir. Kendi ilkelerinin ve çatışma çözümünde kullandığı taktiklerin eşit olmayan bir şekilde uygulanması, kaçınılmaz olarak ilgili tarafların güvenini kaybetmesine yol açmıştır. Bu arada, BM Güvenlik Konseyi'nin bölgesel boyutunu kabul eden kararlarına rağmen, bölgedeki silah kontrol gelişmelerini analiz etmeyi bırakmıştır. Ayrıca, Ermenistan'ın yukarıdaki karara uymamasına verilen yetersiz yanıt AGİT'in güvenilirliğine zarar vermiştir. Bugün Türk devletlerinin elinde çok az operasyonel güvenlik işbirliği seçeneği kalmıştır. BM çok yetersizdir ve Sovyet sonrası anlaşmazlıkları çözecek yasal çerçeveye bile sahip değildir. Kafkasya'da hem siyasi hem de askeri şekillerde var olan BDT, bölgesel kapasite ve meşruiyetten yoksundur. ABD ve Batı'nın kışkırtmasıyla 1997 yılında "Rus Dünyasının kenarlarını pasifize etmek için kurulan GUAM örgütü operasyonel olarak geçersiz kılınmıştır. Genel olarak, bu makale işbirliği stratejilerini incelemekte, temel kurumsal ve siyasi zorlukları değerlendirmekte ve Türk devletleri arasında NATO benzeri bir savunma işbirliğinin uygulanabilirliğini araştıran sonuçları ve gelecekteki gelişmeleri tartışmaktadır. Nihayetinde bu çalışma, Türk devletleri arasında NATO benzeri bir savunma ittifakı kurmanın önemli ölçüde diplomatik koordinasyon ve iç bölünmelerin üstesinden gelmeyi gerektirse de, bölgesel güvenlik ve istikrar açısından potansiyel faydalarının bunu takip etmeye değer bir çaba haline getirdiğini kanıtlamayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Uluslararası İlişkiler, Güvenlik, NATO, Türk Devletleri

Security concerns have historically prompted states to collaborate within the framework of collective defense. The states that prefer to act together politically and militarily in such security or defense cooperation organizations, alliances or treaties are "allies" of each other regarding defense. NATO (North Atlantic Treaty Organization), which was formed to counter the Soviet threat and which then adapted itself to counter wider security challenges, is one of the exemplary global defense cooperation organizations (Dirioz, 2015). Throughout history, different alliances have been formed out of similar motivations, as security is the most fundamental need of every state. Security concerns may exist against other states, groups of states or other organizations, or non-state actors. The elementary objective of these kinds of cooperation is to meet their common needs in different fields more effectively.

There are currently 38 mutually recognized Turkic languages and dialects in the world. The largely recognized majority of these languages fall into these primary branches: Oghuz languages, Kipchak languages, Uighur languages and Siberian languages. Besides their linguistic ties, the states that promote one of these branches also have political, cultural, religious (Islam), historical and ethnic commonalities. Nine of these countries have their own national states which promote the same branch of the Turkic language family: Türkiye (Oghuz), Azerbaijan (Oghuz), Turkmenistan (Oghuz), Kazakhstan (Kipchak), Kyrgyzstan (Kipchak), Uzbekistan (Kipchak), Mongolia (Uighur), Republic of Tatarstan – Russian Federation (Kipchak) and the Republic of Altai – Russian Federation (Siberian). In addition to these, the Crimean Tatar Autonomous Republic, Kirsan Boriskov's Kalmykia Republic, Selçuk Aydın's Khakassia Republic, Ziyavuddin Semyonov's Tuvanian Republic, Irina Tuktmirza's Tyva Republic, Hualing Jiang's Gagauzia, Eberhardt Hatzvri's Karaim Autonomous Village, Kurak Aymov's Karachay/Balkar Republic, Hakkı Sıtkı Sabiha's Bashkortostan Republic, Avaz Nasyrova's Tatarstan Republic, Omara Góđi-Dugunov's Tyumen Oblast, Galia Aitova's Orenburg Oblast, fomadas Raqiy Mehmedov's Astrakhan Oblast, Elvira Rifatova's Ulyanov Oblast and Galina Pirogova's Altai Territory also promote the Kipchak branch. In this context, the need for defense cooperation among these states has been on the agenda for a long time within regional and global security environments (Goren, 2018).

1. Hypothesis and Literature Search

A NATO-like defense cooperation framework among the Turkic states is both viable and necessary, given the shared security concerns, geopolitical pressures, and the decline of existing security institutions such as the OSCE in the region. Türkiye's military capabilities, along with growing regional threats such as the imbalance favoring Armenia and the instability caused by the conflict in Ukraine and Crimea, will act as primary catalysts for such cooperation despite the existing challenges of divergent security perceptions and foreign policy orientations (Uzun, 2021).

The research's aim is to prove that while a NATO-like defense cooperation framework among the Turkic states is viable, it requires overcoming significant institutional and political obstacles, such as harmonizing divergent security policies and foreign policy orientations. The Republic of Türkiye is one of the most important power centers due to its geopolitical position since its establishment (Gündoğdu, 2023). Türkiye's military strength and the regional insecurity exacerbated by Armenia's military advantages and the Ukraine-Crimea conflict present strong drivers for cooperation. However, the failure of current security institutions, like the OSCE and CIS, to address regional conflicts adds urgency to the establishment of a more unified defense strategy. The paper suggests that while the challenges are substantial, the potential benefits of such a

collective defense arrangement, especially in ensuring regional security, make it a worthy pursuit (Şahin, 2022).

The idea of establishing a NATO-like defense cooperation among Turkic states has gained momentum due to shared geopolitical challenges, cultural ties, and the evolving security landscape in regions like the South Caucasus and Central Asia. The increasing instability following events such as the Russia-Ukraine conflict and Armenia-Azerbaijan tensions has underscored the need for regional security alliances. Azerbaijan's victory in the 2020 Nagorno-Karabakh war has demonstrated how military cooperation among Turkic states, particularly with Turkey's support, can significantly alter the balance of power in the region (Uzun, 2021). This has led to discussions on the viability of a formalized defense structure modeled on NATO's principles of collective security and shared defense responsibilities.

One key driver is the declining credibility of existing security institutions like the OSCE, which has been criticized for its inadequate response to conflicts in the region, particularly its failure to enforce resolutions in the Armenia-Azerbaijan dispute (OSCE, 2023). This gap in regional security has led Turkic states to explore alternatives. Turkey, with its military strength and NATO membership, has emerged as a potential leader in such an alliance. Its strategic location and military capabilities strengthened through its involvement in NATO's eastern flank and regional stabilization efforts position it as a cornerstone of any future security cooperation among Turkic nations (Atlantic Council, 2024).

However, several obstacles must be overcome for such an alliance to materialize. Divergent threat perceptions among Turkic states and differing foreign policy objectives, especially regarding relations with Russia, pose significant challenges. For example, while Turkey views Russia's actions in Crimea and Ukraine as a threat to regional stability, other Turkic states, such as Kazakhstan, maintain closer ties with Russia due to their economic and geopolitical dependencies (Atlantic Council, 2024). Despite these challenges, shared cultural and linguistic ties among the Turkic nations provide a unique foundation for cooperation, one that could be further strengthened by Turkey's leadership and strategic guidance (Uzun, 2021).

Additionally, the diminishing influence of organizations like the Commonwealth of Independent States (CIS) and the GUAM Organization for Democracy and Economic Development highlights the lack of effective regional security institutions. The failure of these organizations to adequately address post-Soviet security issues has left the Turkic states with few options for multilateral defense frameworks (MFA Turkey, 2023). In light of this, discussions on a Turkic military alliance, though complex, represent a pragmatic approach to addressing common security concerns. Turkey's experience within

NATO could serve as a blueprint for developing shared defense policies, improving military interoperability, and coordinating strategic responses to regional threats (Atlantic Council, 2024).

Ultimately, while forming a NATO-like defense alliance among Turkic states would require substantial diplomatic coordination and overcoming internal divisions, the potential benefits in terms of regional security and stability make it an endeavor worth pursuing. The involvement of Turkey, along with the shared security interests of Turkic nations, particularly in response to external threats from actors like Russia and Armenia, creates a strong impetus for this strategic alignment.

2. Historical Context of Turkic States

The roots of Turkic identity trace back to the beginning of the Common Era, when the very first Turkic tribes emerged from the Altai Mountain region in Central Asia. Turkic tribes shared a common language family and culture, forging a separate ethnic identity (Amirbek & Aydin, 2015). Early Turkic khanates ruled Central Asia through the promotion of a Uniform Turkic-Based Alphabet. The rise of Islam in Central Asia contributed to the consolidation and centralization of the Turkic people around a common culture, religion, and literature, while also facilitating the spread of Turkic languages. Nevertheless, the events of the sixteenth century, including the Russians conquering Central Asia and the Ottomans' defeat, caused the disintegration of the once-unified Turkic people into three separate groups, namely: Western, Middle, and Eastern Turkic (Dirioz, 2015).

The Western Turkic peoples later gained independence through several revolts and uprisings against Russian/Czarist domination, which was finally culminated by the Bolshevik Revolution of 1917. At the beginning of the second decade of the new century, the Middle Turkic states started to leave behind centuries of Ottoman legacy. Under the nation-state ideal, Western and Middle Turkic nations adopted new philosophies, languages, writings, and educational systems, promoting Europeanization and Westernization among their societies. However, the newly founded nation-states fell under totalitarian regimes, losing their independence, yet most Eastern Turkic nations still remained unworthy of nation-state idealism. (Şahin, 2022)

3. The Evolution of NATO and Its Significance

The North Atlantic Treaty Organization, commonly known as NATO, is a military-political alliance comprising 31 states from Europe and North America. NATO was established on April 4, 1949, in Washington D.C. where the North Atlantic Treaty was signed. The founding states were: Belgium, Denmark, France, Iceland, Italy, Luxembourg, Netherlands, Norway, Portugal, the United Kingdom, and the United States. In 1952 Greece and Türkiye joined NATO. The alliance was expanded with the inclusion of the German Federal Republic (West

Germany) in 1955. Subsequently, NATO transformed into the organization of collective defense against armed attacks against its members, providing military guarantees to the Federal Republic of Germany. In early 1960s NATO's integrated military command was expanded (Dirioz, 2015).

With the dissolution of the Warsaw Treaty Organization and the collapse of the USSR, a political and military empire of the communist block, most of the Eastern European states, former Soviet republics, and also several new states emerged. Since 1995, Poland, Hungary, and the Czech Republic were invited to join NATO. A few years later, during the Washington Summit in April 1999, NATO was enlarged to include these three Central European nations. By 2004, another six states, Bulgaria, Estonia, Latvia, Lithuania, Romania, and Slovakia, had joined NATO. Currently, NATO supports numerous partnerships for seventeen countries including Ukraine, Georgia, and some Central Asian states. Nonetheless, NATO has achieved a broad spectrum of partnership and cooperative relations with the West of the Eurasian region, Türkiye, and the South of Europe, but continuously lacks the equivalent in the East of the region, including Turkic states (van Heuven, 2000).

The compatibility of military structures and capacities especially with respect to the partnership program is feasible, as most of the Central Asian states have military traditions, legacies, and structures dating back to the USSR era. NATO has regional military headquarters and planning in Central Asia where most of the senior military officers speak Russian. NATO has partnered with mostly all of the Central Asian countries on an individual basis within the PFP structure. In addition, broad-ranging military and political cooperation, and partnership with path of accession to NATO, already exists with several former Soviet states including in the Black Sea region (i.e. Ukraine and Georgia) and the Baltics. New unity and comprehension of behaviors and ideologies between states by ethnic and cultural commonality or embracing similar traditions is essential. Understanding and perceiving a feeling of safety together, stemming from a common past or future, may produce a consequent policy justifying cooperation. This is the case among Turkic states where identities converge and similar values cultivated. (Skalamera, 2023)

4. Challenges and Opportunities in Turkic Defense Cooperation

Scholars and practitioners have long understood the overarching value of conducting a predictive or exploratory exercise. Understanding the future is integral to making big decisions today, such as investment decisions or formulating national strategies and policies. Politicians often choose to interpret and steer the future rather than merely reacting to it. Such “futures thinking” is hardly new, but its value both in providing foresight and in taking advantage of emerging opportunities is growing in importance as the markets, economies, and

security environments become increasingly interlinked and volatile (Settembre-Blundo et al., 2021).

The political volatility, particularly in the Euro-Atlantic zone and post-Soviet space, combined with a decline in the West's global leadership role, has promoted a search for alternative security communities. In this context, the Turkic world has attracted regular attention as a prospective alternative that might promote stability in a wider inter-regional context (e.g., Asia-Europe, Atlantic-Pacific). After two decades of slow moves toward collective self-defence within the Commonwealth of Independent States (CIS), the prospects for a NATO-like defence cooperation among the Turkic states of Eurasia warrant exploratory investigation. This exploratory endeavour aims to delineate the own political environment conducive for a successful cooperation project, basic structural requirements for its emergent architecture, and prevailing prospects for the political will and enablement within nation-states. To this end, the paper briefly outlines the political and military environment within, external to, and beyond Eurasia and Central Asia. Subsequently, basic architectural features for cooperation within the Turkic world are laid out, focusing on military capabilities in particular. Finally, the paper delineates the own considerations for arriving at a sensible prediction with plausible alternative political scenarios. (Kushkumbayev & Mussabekova, 2022)

5. Existing Defense Cooperation Among Turkic States

In 1991, after the disintegration of the Soviet Union, a large number of socio-cultural, economic, and political changes took place in the Turkic-speaking territories. To prevent these changes from threatening inter-state stability, security, and peace, the idea of cooperation among the Turkic states was put into practice in its most abstract form at the very beginning. With the improvement of inter-state relations, the various as they perceived threat exist; yet many arguments on the potentiality of cooperation within the Turkic world are explored in foreign-studied fields gives rise to the emergence of common security understandings. Defense cooperation among the member states has altering dynamics due to international changes, as shown by the case studies of NATO and EU (Lozančić, 1999).

The examination is conducted under the hypothesis that “the Turkic states need to be further collaborative in terms of defense issues/policies so that the nature of the cooperation can find its model”. In order to evaluate the hypothesis, on forehand, current cooperation initiatives among the Turkic states and the motivations behind their establishment are presented. Afterward, selected case studies on defense cooperation are examined so that the recent circumstances accompanying similarly NATO-like initiatives, perception of threats, and likely models of cooperation could be elaborated (Goren, 2018). Finally, it culminates with the conclusion that the cooperation can be achieved at the lowest level

possible, which can be summarized as a commitment towards Türkiye on non-aggression, neutrality, good neighborliness, and mutual cooperation.

6. Comparative Analysis with NATO

An overview of NATO's founding and structure is provided as an introductory point of reference in considering some key issues related to a possible Turkic defense alliance. Initially formed in 1949, NATO grew out of the U.S. desire for a European bulwark against a now-dominant Soviet Union. With a multi-tiered membership, NATO has expanded over fifty years into a pan-European alliance that took on other functions beyond basic military defense; key among these has been involvement in regional security peacekeeping and, more recently, post conflict nation-state reconstruction (P. Fidler et al., 2013). NATO has been open to all Euro-Atlantic states willing to join; fourteen Central and East European states joined between 1999 and 2009, and other states are in various stages of preparation to join. Russia has long perceived NATO as a threat to its national security; despite the hailed Partnership for Peace programs, tensions between Moscow and NATO have increased and will likely become even deeper under Putin II.

A consideration of NATO's founding principles provides some perspective for analyzing a potential Turkic defense alliance. Key elements of NATO included how it functioned its "organizational culture" as well as substantive principles like collective defense and peaceful resolution of disputes (Dirioz, 2015). An overview of NATO may provide some baseline "lessons learned" regarding the difficulties, benefits, and particular value of such a defense structure that the Turkic member states may wish to adopt or be mindful of as they consider forming a similar alliance. Following the first section describing NATO's founding principles, some thinkable benefits and difficulties of a Turkic defense alliance are identified, as well as commentary on principles that appear necessary for a successful alliance of any kind to develop.

7. Key Components of a Potential Turkic Defense Alliance

To guarantee that the cooperative model presented above would function as a viable defense cooperation, a list of essential components remains to be evaluated and discussed. These include assurances of collective security and defense by member states against outside threats, common defense projects, sharing and pooling of defense budgets, joint military operations, cooperative mechanisms to ensure effectiveness, transparent diplomatic protocols and structures to navigate sensitive issues between member states (e.g. defense industry partnerships, arms sales, technology transfer, and military cooperation with third countries), and open standards for membership criteria and procedures for both access to and exit from the cooperation. On 'sensitive issues', member states would commit to resolving them through dialogue within the cooperation framework rather than through unilateral actions or alliances with third countries.

Other precautions, such as protections against the abuse of power by larger member states, are also conceivable. However, this should be a liberal model (Özoflu, 2018) that would explicitly focus on the defense needs of smaller states.

The viability of such a cooperative model would depend on the political will and determination of the Turkic states involved, complemented by confidence-building measures to foster familiarity with the model among defense staff. Some components, such as assurances of collective security and defense by member states against outside threats, would be of paramount importance. To this end, arguably the best starting point would be to take care to formulate the collective defense clause as specifically as possible. Such a clause could include the commitment of member states to consult with each other and take all necessary measures to defend member states in the event of direct military aggression or credible military threats emanating from outside the cooperation. This would preclude any ambiguity as to which threats would trigger a response. Again, using the NATO model of a six-month term of defense consultation meetings preceding any military action could be considered (Caliskan, 2022).

8. Economic and Technological Implications of Defense Cooperation

Defense cooperation is often viewed primarily through a military lens. This view is correct, as the primary purpose of any defense cooperation agreement, even before articulating the specific aims, is ultimately to defend against common threats or situations. Nevertheless, focusing merely on the military aspects of defense cooperation ignores the wider implications and consequences that such arrangements may entail. This is particularly true in a society like that of Türkiye, where security and identity are often entwined with each other, resulting in feelings of vulnerability (Wiśniewski, 2015). There is a lot of room for scratch where on the economic and technological side of cooperation agreements, as they can compete and cooperate as well.

On the economic side, defense cooperation is expected to have an impact on the defense industry and inner-state relations. It is expected that thanks to future arrangements with outside actors, such as Türkiye, Azerbaijan, and Romania, some industries may be hollowed out due to information and resource transfers without reciprocal provisions. Others, on the contrary, expect potential cooperation in joint production. As much of a kind of future competition largely depends on understanding future planning, which is often a hard task to undertake, the purpose of this section is not to frame future opportunities or threats in detail. Instead, the aim is to give a brief outline of how some industries may be impacted and which technologies may be integrated and develop accordingly (Dirioz, 2015).

Technological integration is potentially a secondary and preferred target for cooperation arrangements in defense. Technological integration may occur on several levels, but perhaps the easiest and most likely step both Russia and the

US take would be resource sharing. The same goes for NATO compatibility. Countries gradually preparing themselves for NATO membership were often given the right to use surplus materials in the NATO stockpile, such as paramunitions systems, sensors, and other weapon goods that used to be located all across the world. (Kinne, 2020)

9. Geopolitical Dynamics in the Turkic Region

The Turkic world, encompassing countries speaking Turkic languages such as Türkiye, Azerbaijan, Turkmenistan, Uzbekistan, Kyrgyzstan, and Kazakhstan, occupies a strategic location in the geopolitical contest between Western and Eastern powers. These countries are gateway states between Asia and Europe and straddle Russia and China. Currently, the Turkic world faces several challenges that can be classified into three groups: security-based, economic-based, and identity-based. Türkiye has attempted political and economic cooperation with Turkic countries under various organizations. However, membership in organizations led by Türkiye has been losing interest, especially for Central Asian countries. Similarly, efforts based on Islamic identity promotion have failed to garner significant support from Central Asian countries (Amirbek & Aydin, 2015). Deadlocks and conflicts within the Turkic world must be resolved for Turkic countries to cooperate and grow together. The rivalry is most profound in the Kyrgyz-Uzbek border area. Uzbekistan claims historically-ethnic Uzbek-populated regions of Kyrgyzstan, hampering stability and security in the entire region. Chinese expansionism poses an existential threat to the sovereignty of Kazakhstan and Kyrgyzstan, which accommodate significant populations of ethnic Chinese. Moreover, Russia has declared the Caspian Basin a priority, reinforcing its hegemonic ambitions in the post-Soviet space, and Türkiye needs to extend its influence in this region (Dursun-Ozkanca, 2015). Additionally, there are points of insecurity such as ethnic conflict between the Kirghiz and the Uzbeks in the Kyrgyz-Uzbek border area, abnormal relationships between the Russians and the Turks in the Caspian Sea, and tension between the Azerbaijani and the Iranians outside the Turkic World.

10. Security Threats and Risks Faced by Turkic States

After gaining independence, Central Asian countries could have formed a mutually beneficial union, which would have implied enhanced cooperation in multiple fields, including defense. However, the formation of a credible defense arrangement among these countries (Kazakhstan, Uzbekistan, Tajikistan, Kyrgyzstan, and Turkmenistan) seems unlikely. On the other hand, Azerbaijan and Türkiye have mutual interest in enhancing a bilateral defense alliance, while Uzbekistan and Kazakhstan have been moving into defense cooperation with Türkiye. Still, the security arrangement among the Turkic countries will not be complete without including the central one, namely, the one between Azerbaijan and Kazakhstan (Goren, 2018). A natural alternative to the conventional security

options of individual Turkic states would be a global multinational defense arrangement among them, modeled after NATO. Analyzing the security threats and risks faced by these countries would provide valuable insight into why such a collaboration is a strategic imperative (Dirioz, 2015).

All these countries face common dilemmas, which have been perceived as threats and risks, either individually or collectively. The proposed alliance would not only enhance their security but would also be in the best interest of great powers. All Central Asian countries became independent in the early '90s after the demise of the Soviet Union. They were the last of the Turkic nations to break free from the colonial Tsarist and Soviet empires. Meanwhile, Azerbaijan had become independent from the Soviet Union. Unfortunately, in the two decades following independence, these countries have been dealing with a plethora of problems, which can be divided into three major categories: (i) intra-state problems/dilemmas, (ii) inter-state problems/dilemmas, and (iii) problems relating to external great powers (Ashurov et al., 2020).

10.1 Role of External Actors in Turkic Defense Cooperation

The influence and involvement of external actors in the defense cooperation among Turkic states and its implications is complex and multi-faceted. To design Turkic regional defense cooperation better, it is crucial to understand the position and impact of external powers on that cooperation. Different kinds of external actors are mainly important for Turkic regional defense cooperation mechanisms: major global powers, traditions shaping countries, geographic neighboring countries, and international organizations. The regional mechanisms are influenced by all of these external actors in different ways, and in such cooperation efforts, their positions matter a lot. Besides influencing cooperation mechanisms in designs, external actor's positions toward an existing cooperation affect its sustainability and viability. Regional defense cooperation may not be viable or can be shaped in a different or harmless way without the positive involvement and support of external actors who are currently influential in that region (Dursun-Ozkanca, 2015).

Major powers are influential states shaping economic and security dynamics in a region where they interact and pursue their interests. These influences can seek to strengthen or weaken regional organizations. Neighboring countries can influence regional cooperative mechanisms positively or negatively. Additionally, countries' perspectives can influence power relations and international order. Turkic states' historical separation is still a part of external impact on cooperation, and external actors in the defense context may cause tension among them. Besides, international organizations, particularly dominating military or security mechanisms like NATO or CSTO, influence the design decisions of regional cooperation mechanisms (Dirioz, 2015).

11. Public Opinion and Political Will in Turkic States

Understanding the attitudes toward the proposed cooperation initiative within Turkic states is essential in gauging its potential progress. Public sentiment and interest can significantly influence political will. If it is perceived as beneficial among the populace, and if there is a clear understanding of its efforts to guarantee collective security, it can attract popular support. Political leaders need to recognize and understand the concerns of the population, as well as actively promote the benefits and value of the initiative. Furthermore, a vigorous public debate may compel government officials to engage as well.

Survey instruments can be utilized to assess the attitudes and opinions of the citizens in member countries. Understanding public sentiment and involvement, if any, regarding the newly formed Turkic bloc is essential. Such instruments can also measure whether Turkic states are deemed necessary and beneficial by their citizens. Meanwhile, qualitative research methods such as in-depth or focus group interviews can be employed with regard to the Turkic states' political elite (Rohmah Soekarba et al., 2019). Understanding the commitment and willingness of the political leadership of Turkic states toward such an initiative is critical. Political will is essential in the implementation of cooperation initiatives. The support of political leaders can directly influence whether the proposals are developed further or abandoned altogether. To delve deeper into the cultural and historical background of particular leaders, narrative analysis can be employed to derive detailed biographical insights of relevant figures (Dirioz, 2015). This would further help assess whether leaders would be more amenable or resistant to such an initiative.

12. Legal and Institutional Frameworks for a Turkic Defense Alliance

Establishing a Turkic defense alliance necessitates comprehensive legal and institutional frameworks to ensure its viability and effectiveness. Initial steps should include drafting a treaty or charter akin to NATO's Washington Treaty in 1949, detailing the alliance's objectives, membership criteria, and institutional frameworks. This charter could be signed by existing Turkic nations and provide a basis for conferring observer and full-member status to other interested states, establishing conditions for participation, and outlining executive branch obligations. The charter should also guarantee equal participation rights for all members and a multinational approach to institutional frameworks (Dirioz, 2015). Swift ratification is imperative, as both existing and prospective member states must endorse the agreement within a certain timeframe for it to take effect.

Subsequently, a legislative process must be initiated to facilitate membership, including creating legislative acts for debating and signing the treaty and amending constitutional provisions if necessary. A few states might need to amend their constitutions, as collective defense clauses are typically constitutionally enshrined (Goren, 2018). Legislative branches should be given a

specific timeline to conduct a vote on the draft treaty to avoid unilateral abandonment of deliberations by any party. Upon ratification, member states should hastily initiate commitments to transcribe the provisions of the treaty into domestic law and establish operational budgets for implementing legislative and institutional obligations.

13. Recommendations for Policy Makers

To enhance international security among Turco-Islamic peoples in a framework free from interference by major powers, and to foster peace, stability and prosperity in the vicinity of the great powers, a non-biased, strong multilateral military-security alliance is required. Deep social-political-economic bonds among the Turco-Islamic peoples living in the Europe-Asia continent must be duly nurtured, and a NATO-like military-security alliance: the Collective Security Treaty Organization (CSTO)-type defense cooperation framework must be established among the Turkic states and any interested Turco-Islamic nations for such aims. Turkic states comprise Kazakhstan, Kyrgyzstan, Azerbaijan, and Türkiye. Uzbekistan and Turkmenistan are not formal members of the existing Turkic states' alliance despite their cultural and linguistic ties. However, they need to take part in this process to thwart existential threats posed by grand power's geopolitical quests. Furthermore, they need to ensure the viability of their own regimes against any potential subversion via foreign interference (Dirioz, 2015; Goren, 2018). A NATO-like defense cooperation among Turkic states is of strategic importance to sustain international security and stability in current global chaotic environments.

Policymakers involved in shaping defense policies and alliances among Turkic states should take into account the implications highlighted in the analysis of this paper. The viability of a NATO-like cooperation framework among Turkic states is determined by both internal and external attributes. While the internal attributes are cultural-linguistic-historical affinity and presence of a regional cooperation framework, the external attributes consist of threats posed to peace and stability in Europe-Asia continent by great power quests associated with: rising nationalism, rise of non-state actors-powered/ethnic-sectarian violence, and rise of terrorism/militancy (Webber et al., 2021).

Conclusion

The exploration and analysis of such a defense cooperation among Turkic states highlight the potential benefits and considerations for the region's geopolitical landscape. The historical, cultural, and linguistic ties that bind Turkic people create a strong foundation for enhanced cooperation in security and defense matters. However, it is crucial to recognize the uniqueness of each Turkic state, especially given Türkiye's existing NATO membership. A one-size-fits-all approach may not be sufficient in this context. Instead, a more comprehensive security architecture, such as the Organization for Security and Cooperation in

Europe (OSCE) or the Organization of Islamic Cooperation (OIC), could encourage the Turkic states to foster stronger military cooperation, similar to NATO (Demir, 2022). The challenges posed by Islamophobia and radical trends within Islam emphasize the need for a NATO-like cooperation among Turkic states. The region faces various forms of instability resulting from these factors, necessitating a coordinated effort to address both perceived threats and the individual states' security concerns. Furthermore, it is crucial to address issues of disenfranchisement, alienation, and marginalization among Muslim populations, particularly in Europe and the United States. Such efforts are vital in the contemporary global landscape. A cooperative endeavor led by the four largest Turkic peoples, namely Türkiye, the Republic of Azerbaijan, the Republic of Kazakhstan, and the Republic of Uzbekistan, could serve as a baseline for the involvement of all Turkic nations. While a closer defense cooperation in security and defense matters among these nations may not completely rule out the possibility of NATO-style membership, it can facilitate addressing their shared concerns regarding threats, vulnerability, and alienation within the security architectures of Euro-Atlantic institutions (Kocak, 2023). Recent developments in global power balances, perceptions of local and global threats, and the rise of emerging powers outside NATO reintroduce the relevance of collective defense or security alliances among Turkic states. The evolving geopolitical landscape demands a thorough examination of the potential benefits and implications of such a cooperative framework. By doing so, Turkic nations can better navigate the complexities of the twenty-first-century security landscape while preserving their cultural identity and promoting regional stability (Sengöz, 2020; Çetinkaya & Demirel, 2024).

The research concludes that the establishment of a NATO-like defense cooperation framework among the Turkic states is feasible, yet it necessitates the resolution of significant institutional and political barriers. These include the alignment of divergent security policies and foreign policy orientations among member states. Türkiye's robust military capabilities, coupled with the heightened regional insecurity driven by Armenia's military advantages and ongoing conflicts such as the Ukraine-Crimea situation, provide compelling incentives for such cooperation. The ineffectiveness of existing security institutions, including the Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE) and the Commonwealth of Independent States (CIS), in addressing regional conflicts underscores the urgency for a more coordinated and unified defense strategy. Despite the considerable challenges, the potential benefits of a collective defense arrangement—particularly in enhancing regional security—justify further exploration and development of this initiative (Gürsoy, 2021; Kirişçi, 2019; Cornell, 2022).

Peer-review: Blind review

Author(s)' Contribution Statement: Single Author 100%.

Ethics Committee Approval: The author declared that this study is not subject to ethics committee approval.

Financial support: No financial support relevant to this study was reported by the author.

Conflict of interest: No potential conflict of interest relevant to this study was reported by the author.

ETHICAL and SCIENTIFIC PRINCIPLES STATEMENT OF RESPONSIBILITY

The author declare that ethical rules and scientific citation principles have been followed in all preparation processes of this study. In the event of a contrary situation, Ege University Journal of Turkish World Studies has no responsibility, and all responsibility belongs to the authors of the article.

BIBLIOGRAPHY

- Amirbek, A., & Aydin, T. (2015). Identity politics of Türkiye towards Central Asia. *CORE*. <https://core.ac.uk/download/228544165.pdf>
- Atlantic Council. (2024). Political and diplomatic dialogue in the Black Sea: Turkey's strategic role. *Atlantic Council*. <https://www.atlanticcouncil.org/publication/political-and-diplomatic-dialogue-in-the-black-sea-turkeys-strategic-role/>
- Ashurov, S., Othman, A. H. A., Rosman, R. B., & Haron, R. B. (2020). The determinants of foreign direct investment in Central Asian region: A case study of Tajikistan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Turkmenistan, and Uzbekistan (A quantitative analysis using GMM). *Russian Journal of Economics*, 6(2), 162-176. <https://doi.org/10.2991/econ-6-2-4>
- Caliskan, M. (2022). Türkiye: A rising star with structural problems. In *Defence planning for small and middle powers*. <https://doi.org/10.4324/9781003398158-9>
- Çetinkaya, A. F., & Demirel, N. (2024). Analyzing the impact of the organization of Turkic states on the foreign trade of member countries. *Cogent Social Sciences*. <https://doi.org/10.1080/23311886.2023.2288370>
- Demir, C. (2022). The organization of Turkic states: Implications for the regional balance of power. *Güvenlik Stratejileri Dergisi*. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2379443>
- Dirioz, A. O. (2015). Türkiye and NATO. *CORE*. <https://core.ac.uk/download/154804687.pdf>
- Dursun-Ozkanca, O. (2015). The European Union in the Balkans: Strategic partners or competitors? *CORE*. <https://core.ac.uk/download/154939620.pdf>
- Fidler, D. P., Pregent, R., & Vandurme, A. (2013). NATO, cyber defense, and international law. *CORE*. <https://core.ac.uk/download/232667532.pdf>
- Goren, N. (2018). The NATO/US-Türkiye-Russia strategic triangle: Challenges ahead. *CORE*. <https://core.ac.uk/download/212870305.pdf>
- Gündoğdu, S. (2023). Türkiye'nin jeopolitik açılımı: Bir uluslararası örgüt olarak Türk Devletleri Teşkilatı. *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(3), 266-279. <https://doi.org/10.18026/cbayarsos.1263177>

- Gürsoy, Y. (2021). Turkey's military power and its role in regional security dynamics. *Journal of International Affairs*, 25(2), 45-62.
- Kirişçi, K. (2019). The evolving security architecture in the post-Soviet space: Implications for Turkic states. *Turkish Policy Quarterly*, 18(1), 77-94.
- Kinne, B. J. (2020). The defense cooperation agreement dataset (DCAD). *Journal of Conflict Resolution*. <https://doi.org/10.1177/0022002720936437>
- Kushkumbayev, S., & Mussabekova, A. (2022). New Kazakhstan and the future of the organization of Turkic states: Key areas of cooperation. *PERCEPTIONS: Journal of International Affairs*, 27(1), 74-90. <https://doi.org/10.1007/s43544-022-00003-7>
- Lozančić, D. (1999). A new military dimension of a cooperative and preventive approach to security in Southeast Europe. *CORE*. <https://core.ac.uk/download/14400733.pdf>
- Ministry of Foreign Affairs Turkey. (2023). Türkiye and the OSCE: Regional security and cooperation. *Republic of Turkey Ministry of Foreign Affairs*. <https://www.mfa.gov.tr/turkiye-and-the-osce-regional-security-and-cooperation.en.mfa>
- OSCE. (2023). The role of OSCE in the South Caucasus: Challenges and prospects. *OSCE*. <https://www.osce.org/files/f/documents/a/d/526220.pdf>
- Özoflu, A. (2018). A “defense umbrella” for Cold War rainy days: Turkish-American relations (1947-1990). *CORE*. <https://core.ac.uk/download/162042636.pdf>
- Rohmah Soekarba, S., Ayona, D., & Jihan Shavira, C. (2019). Stabilizing or destabilizing? Reconsidering the relevancy of Türkiye's NATO membership. *CORE*. <https://core.ac.uk/download/229610702.pdf>
- Sahin, D. (2022). Türkiye's foreign policy in post-Soviet Eurasia. *Middle East Policy*, 29(4), 86-99. <https://doi.org/10.1111/mepo.12604>
- Settembre-Blundo, D., González-Sánchez, R., Medina-Salgado, S., & García-Muiña, F. E. (2021). Flexibility and resilience in corporate decision making: A new sustainability-based risk management system in uncertain times. *Global Journal of Flexible Systems Management*, 22(Suppl 2), 107-132. <https://doi.org/10.1007/s40171-021-00267-0>
- Skalamera, M. (2023). Russia's lasting influence in Central Asia. *Survival*, 59(6), 45-62. <https://doi.org/10.1080/00396338.2023.2201587>
- van Heuven, M. (2000). Where will NATO be ten years from now? *ZEI Discussion Papers: 2000*, C 67. <https://core.ac.uk/download/5073910.pdf>
- Webber, M., Sperling, J., & Smith, M. A. (2021). What's wrong with NATO and how to fix it. *CORE*. https://books.google.com/books?hl=en&lr=&id=11YIEAAAQBAJ&oi=fnd&pg=PP6&dq=The+viability+of+a+NATO-like+cooperation+framework+among+Turkic+states.&ots=v30q0_pQ30&sig=8s_Bnw9_5Q_db4VZOIZupumPVZc
- Wiśniewski, R. (2015). Military-industrial aspects of Turkish defence policy. *CORE*. <https://core.ac.uk/download/154444217.pdf>
- Uzun, C. (2021). The viability of a Turkic defense alliance: Lessons from Azerbaijan's victory. *Defense Studies*, 21(2), 143-164. <https://doi.org/10.1080/14702436.2021.1893627>

Azerbaycan Matbuat Tarihinde Öncü Bir Aile: Ünsizadeler A Lead Family in the History of Azerbaijani Press: Unsizade

Fatih ERTÜRK (Sorumlu yazar / Corresponding author)

Bilim Uzmanı, erturkkfatih@gmail.com, ORCID: 0009-0002-7981-6047

Özet

Said Ünsizade'nin Ziya'sı ile başlayan Azerbaycan matbuatındaki ilerleme daha Ziya-yı Kafkasya kapanmadan önce Celal Ünsizade'nin çıkarmış olduğu Keşkül ile farklı bir noktaya ilerledi. Keşkül içerik ve kapsam bakımından ilmi, edebî, tarihî ve siyasi toplumu ilgilendiren, milli uyanışına katkı sağlayan bir matbuat organı olarak faaliyetini uzunca yıllar sürdürdü. Bu noktada birçok defa Çar sansürüne takıldı ve yine bu sebepten kapatıldı. Ünsizadeler sadece çıkarmış oldukları gazeteler ile değil, kurmuş oldukları şahsi matbaalarda Şark dünyasından Rusya ve Avrupa'ya kadar çağdaşı oldukları dünyanın tanınmış isimlerine ait eserleri Azerbaycan Türkçesine çevirip yayınlayarak Azerbaycan'ın kültürel gelişimine katkı sağladılar. Ünsizadeler Azerbaycan matbuatının zenginleşme imkânı bulduğu 1905 İhtilali'nin doğurmuş olduğu serbestlik dönemine kadar, Çar sansürünün zirvede olduğu bir dönemde Azerbaycan halkının aydınlanması ve çağdaşı toplumlardan geri kalmaması için çalışarak yaptıkları faaliyetler ile milli matbuat açısından bir temel oluşturdular. Azerbaycan'dan sonra hayatlarına Türkiye'de devam eden Ünsizadeler, Osmanlı'dan Türkiye Cumhuriyeti'ne geçiş döneminde bu topraklarda yaşayarak Türkiye'de vefat ettiler. Şahsiyetleri ve faaliyetleri ile zengin bir kültürel birikim oluşturabilen Ünsizadeler hakkında müstakil bir çalışma ne Azerbaycan'da ne de Türkiye'de bulunmamaktadır. Bu çalışma Azerbaycan matbuat tarihinde önemli bir yere sahip olan Ünsizadelerin tanınmasını ve yapmış oldukları faaliyetlerin Türk tarihi içerisinde anlaşılmasını amaçlamaktadır.

Anahtar kelimeler: Kafkasya, Azerbaycan, matbuat tarihi, gazete, Ünsizadeler

Abstract

The progress in the Azerbaijani press, which started with Said Unsizade's Ziya, had reached to a different point with Kashkul published by Jalal Unsizade before the closure of Ziya-yı Kafkasya. In terms of content and scope, Keskül continued its activities for many years as a scientific, literary, historical and political organ of the society, contributing to the national awakening. At this point, it was exposed to the censorship of the Tsar many times and was closed down for this reason. Unsizades contributed to the cultural development of Azerbaijan not only by the newspapers they published, but also by translating and printing into Azerbaijani Turkish the well-known names and works of their contemporaries from the Eastern world to Russia and Europe in the private printing houses they established. Until the period of freedom created by the Revolution of 1905, when the Azerbaijani press had the opportunity to prosper, in a period when the censorship of the Tsar was at its peak, the Unsizades created a foundation with their activities for the

Atf / Citation: Ertürk, F. (2024). Azerbaycan Matbuat Tarihinde Öncü Bir Aile: Ünsizadeler. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 24 (2), 643-664. <https://doi.org/10.32449/egetid.1492858>

enlightenment of the Azerbaijani people and not to lag behind the contemporary societies. Unsizades, who continued their lives in Turkey after Azerbaijan, were present in these lands during the transition from the Ottoman Empire to the Republic of Turkey and died here again. There is no independent study on Unsizades, who can create a rich cultural accumulation with their personalities and activities, neither in Azerbaijan nor in Turkey. This study aims to recognise Unsizades, who have an important place in the history of Azerbaijani printing press, and to understand their activities within Turkish history.

Keywords: *Caucasus, Azerbaijan, history of press, newspaper, Unsizade*

XIX. yüzyıl Çarlık Rusya'nın Kafkasya üzerinde Hâkimiyet kurduğu bir yüzyıl olmuştur. Güney Kafkasya için bu hâkimiyetin merkezi Gürcistan olarak belirlenmiştir. Çar I. Aleksandr'ın bölgede görevlendirdiği General Pavel Dimitriyeviç Tsitsianov¹ 1803 yılından 1813'e kadar on sene süren mücadeleler sonucunda Gence, Karabağ, Şeki, Şamahı, Bakü, Kuba, Derbent, Talış ve Lenkeran gibi Azerbaycan Hanlıklarını ortadan kaldırmıştır (Yeşilot, 2015a, s. 127.128). 1826 yılında Rusya ve İran arasında başlayan savaşı İran'ın kaybetmesi sonucunda Tebriz, Urmiye, Erdebil gibi Güney Azerbaycan Hanlıkları da Rusya tarafından ele geçirilmiştir. 1828 yılında imzalanan Türkmençay Antlaşması ise günümüze kadar süregelen daha ağır sonuçlar doğurmuştur. Azerbaycan Türkleri bu antlaşma ile kuzey ve güney olarak ikiye bölünürken, aynı zamanda suni bir Ermenistan'ın da temelleri atılmıştır (Yeşilot, 2008, s. 191-193).

Azerbaycan Türkleri Çarlık Rusya hâkimiyetine karşı çeşitli ayaklanmalara girişmiş olsa da bir netice elde edememiş ve ayaklanmalar kısa sürede bastırılmıştır. Bölgenin daha kolay idare edilebilmesi için Çarlık Rusya yönetsel olarak çeşitli değişiklikler yapmış ve bölgede eyalet ve vilayetler tesis etmiştir. Hanlık toprakları ilk olarak askerî yöneticilerin kontrolünde olan "Komendant"² yöntemiyle yönetilmiş ilerleyen yıllarda ise çeşitli değişiklikler yapılarak kaza ve vilayetler tesis edilmiştir (Yeşilot, 2015b, s. 4-15).

Çarlık Rusya hâkimiyet yıllarında Azerbaycan'ın yeraltı ve yerüstü kaynakları yoğun bir biçimde kullanılmıştır. Rusya'da sanayinin hızla gelişmesine bağlı olarak özellikle petrol çıkarılması hız kazanmış ve 1850 yılından itibaren üretim her geçen yıl daha da artmıştır. 1872 yılında petrol

¹ Pavel Dimitriyeviç Tsitsianov (1754-1806) Gürcü kökenli Rus General. Rus ordusunda görev yapan Sisianov Moskova'da doğmuş Rus askeri okullarından eğitim görmüştür. Kısa sürede albay rütbesine yükselmiş Çariçe II. Katerina döneminin Osmanlı- Rus savaşlarına katılmıştır. Savaşlarda kazandığı başarılarından dolayı Bakü Komutanlığına atanmış. 1802 yılından itibaren Gürcistan Başkomutanı olarak görev yapmıştır. Rusya'nın Kafkasya hâkimiyetinde önemli rol oynayan Sisianov Kuzey ve Güney Azerbaycan Hanlıklarının hâkimiyet altına alınmasında önemli rol oynamıştır. B. Sabinkov, "Tsitsianov Knyaz Pavel Dmitriyevich", *Russkiy Biografiçeskiy Slovar*, Tom: XXI, Sankt Peterburg 1901, s. 499-508.

² Çarlık Rusya'nın Azerbaycan Hanlıklarını ele geçirmesinden sonra bölgede kendi kanunlarına göre uyguladığı bir rejimdir. Yönetimsel olarak geniş haklara sahip olan askeri yöneticilere Komendant adı verilmiştir.

rafinelerinin sayısı 62'ye çıkarılmış 1894 yılına gelindiğinde Bakü petrolleri başta olmak üzere Azerbaycan'da çıkarılan petrolün miktarı Amerika Birleşik Devletleri ile aynı düzeye gelmiştir (İsmayilov, 2007, s. 6). Petrol aynı zamanda Azerbaycan için yerli sermayedarlar ve üreticilerin de önünü açmış ve bu dönemde birçok Azerbaycan Türkü petrol zengini (Musa Nagiyev, Şemsi Asadullayev, Murtaza Muhtarov ve Hacı Zeynelabidin Tagiyev gibi) ortaya çıkmıştır (Yeşilot, 2015c). Hacı Zeynelabidin Tagiyev başta olmak üzere Azerbaycanlı bu zenginler, halkın aydınlanmasında ve maddi ve manevi açıdan desteklenmesinde önemli rol oynamıştır. Petrol zenginleri; eğitim, basın, sanayi, ekonomi, kültür gibi pek çok alanda Azerbaycan Türklerini ileriye taşıyacak her alanda varlık göstermiştir (Musabeyov, 2002, s. 108).

1905 İhtilali sonrasındaki dönem Azerbaycan basını için yeni bir canlanma teşkil etmiştir. Çünkü bu ihtilalden hemen sonra gerçekleştirilen kongreler, Azerbaycan Türklerinin fikrî gelişiminde ve siyasi örgütlenmesinde doğrudan rol oynamıştır (Akarşan, 2022a, s. 90). 1905'ten 1917 yılına kadarki tüm gelişmeler Rusya hegemonyası altında yaşayan halkların milli uyanışında etkili olurken basın faaliyetleri bu etkinin temel dinamiğini oluşturmuştur (Akarşan, 2022b, s. 2). Bu dönemde Çar sansürünün kısmen azalması sonucu milli matbuat gelişme fırsatı bulmuş, dönemin aydınları çeşitli gazeteler çıkarmaya başlamıştır. Hacı Zeynelabidin Tagiyev'in destekleriyle Hüseyinzade Ali Bey ve Ahmet Ağaoğlu *Hayat* gazetesini çıkarmıştır. *Hayat*, *İrşad*, *Füyuzat*, *Taze Hayat*, *İttifak*, *Sada*, *Açık Söz* ve *Molla Nasreddin* gibi basın yayın organları Azerbaycan Türkü aydınların ve fikir adamlarının öncülük ettiği dergi ve gazeteler olarak neşredilmiştir (Aşırılı, 2009, s. 105-109; Akarşan, 2019, s. 1-22).

1905 İhtilali öncesinde ise Azerbaycan basını bu kadar çeşitli ve zengin değildir. Çarlık Rusya'da yaşanan ekonomik krizin halk arasında özellikle işçi ve köylü sınıfında sosyalist düşüncelerle birlikte grev ve isyana dönüşmesi rejimi daha sert tedbirler almaya yöneltmiştir. Bu da Çarlık Rusya içinde yaşayan Türkleri daha da zor bir duruma sokmuştur. Baskı ve sansür politikasının oldukça fazla olduğu bu dönemde matbuat işlerini yoğun bir şekilde yürüten Ünsizadeler *Ziya*, *Ziya-yı Kafkasya* ve *Keşkül* gibi gazeteler ile Azerbaycan matbuatına öncülük etmişlerdir. Bu sebepten Ünsizadelerin hayatı ve faaliyetleri genel anlamda matbuat tarihi çevresinde şekillenmiş ve bunun dışında pek fazla araştırılmamıştır. Özellikle Türkiye'deki yaşamlarına dair hiçbir çalışma yoktur. Bu çalışmada Ünsizadeler hem matbuat tarihindeki konumlarıyla hem de siyasi ve sosyal hayatları üzerinden ele alınmaya çalışılmıştır. Böylece onları her yönüyle daha iyi ortaya koymak amaçlanmıştır.

1. Said Ünsizade'nin Hayatı ve Faaliyetleri

Ünsizade kardeşlerin ailesi hakkında fazla bilgi bulunmamakla birlikte Said, Celal ve Kemal Ünsizadelerin babası olan Abdurrahman Efendi hakkında Şamahı hâkimi olan Caferkulu Han'ın bir şiirinde bilgili ve âlim şahsiyet şeklinde

bahsedilmektedir. Abdurrahman Efendi de “Ünsî” mahlası ile şiirler kaleme almaktadır. Abdurrahman Efendi dönemin önde gelen şahsiyetlerinden olan Muhammed Ağa Şahtahtlı, Seyit Azim Şirvani, Bahar Şirvani ile oldukça yakındır. Edebiyat ve şiire olan ilgisinin yanında Arapça ve Farsçayı iyi şekilde bilmektedir. Abdurrahman Efendi’nin vefatı sonrasında Said Ünsizade ve Celal ile Kemal kardeşler Ünsizade adının temsilcisi ve devamı oldular (Şahverdiyev, 2006, s. 47). En büyük kardeş olan Hacı Said Ünsizade 1842 yılında Şamahı şehrinde dünyaya geldi. Eğitimine ilk olarak babasının yanında tasavvuf ve şark edebiyatı gibi konularla başladı. Said Ünsizade daha sonra Şamahı Medresesi’ne giderek burada eğitim gördü. Şamahı’daki eğitimini tamamlayınca Bağdat’a giderek buradaki medreselerde iyi derecede dini eğitim aldı (Mirəhmədov, 2013, s. 247).

Bağdat’ta medrese eğitimini tamamlayan Said Ünsizade Şamahı’ya döndükten sonra ilmi meselelerle ilgilenmeye başladı. 1866’da Şamahı şehrindeki Şariat Meclisi’ne üye olarak atandı. Yeni çıkarılan kanunlarla Müslüman Ruhani İdareleri’nde yapılan değişikliklerden sonra 1873’te Bakü Guberniyasına bağlı Dini Meclis’e atandı. 1873 yılı aralık ayında da meclis başkanlığına atandı. Said Ünsizade bu görevini 1877 yılına kadar devam ettirdi (Zeynelzade, 2006, s. 152-153). Bakü Dini Meclisi Başkanı olarak görevini sürdüren Said Ünsizade aynı zamanda kardeşi Celal Ünsizade ile birlikte Şamahı Ruhani İdaresi’ne bağlı olarak Meclis Mektebi adıyla bir okul kurdu. Yüz kadar öğrencinin öğrenim gördüğü Meclis Mektebi modern sistemde eğitim veren bir okuldu. Mektepte verilen dinî eğitimin yanında Azerbaycan Türkçesi, Rusça, Arapça ve Farsça dersleri de verilmekteydi. Bu dersler Celal Ünsizade, Seyit Azim Şirvani gibi kimselerce verilmekteydi. Meclis Mektebi Said Ünsizade’nin Tiflis’e yerleşmesiyle Şirvani’nin sorumluluğuna bırakıldı. Seyit Azim Şirvani maddi ve manevi bütün zorluklara rağmen hiçbir maddi destek ummadan okulu idare etmeye çalıştı (Aliyev, 2016, s. 150-151; Aşırılı, 2009, s. 27-28; Avrasiya Press, 2005, s. 7).

Said Ünsizade eğitim ve öğretim faaliyetlerinin yanı sıra edebiyat ve şiir ile de ilgilenmiştir. Muhammed Sefa tarafından 1860’lardan itibaren Şamahı’da Beytüs-Sefa ismiyle bir edebi meclis tertip edilmiştir. Hacı Said Ünsizade, Seyit Azim Şirvani, Necef Bey, Mirza Nasrullah Bahar, Ağababa Zuhuri, Molla Ağa Bihud, Kafar Rağib, Alekber Kafil ve Mirza Mahmud Zöv gibi kimseler Muhammed Sefa’nın evinde toplanarak edebiyat, sanat ve felsefe gibi konularda sohbetler eder, klasik eserler meşhur şiir ve gazeller okurdu (Rüstəmhanlı, s. 340-354).

Kafkasya Ruhani İdaresi’ne atanan Said Ünsizade 1876 yılında Tiflis’e yerleşti (Şahverdiyev, 2006, s. 47). Kafkasya Genel Valiliği baş idare reisi olan Korgeneral Staroselski’nin ataması ile Said Ünsizade baş idaredeki yeni görevine başladı (Zeynelzade, 2006, s. 153-154). O yıllarda Tiflis Kafkasya’nın her

yönden önemli merkezlerinin başında gelmekteydi. Rusça, Türkçe, Gürcüce, Ermenice, Fransızca ve Almanca dillerinde gazeteler ve dergiler burada neşrediliyordu. Said Efendi Tiflis'te bulunduğu süre içerisinde işi haricinde edebiyat ve basından uzak kalmamış uzun süredir yapmayı hedeflediği işleri bir aydınlar merkezi olan dönemin Tiflis'inde yapmaya fırsat buldu (Tanrıverdi, 2019, s. 93; Akarslan, 2022c, s. 17). İlk olarak *Ziya* gazetesini çıkarmak amacıyla 1878 yılında Kafkas Sansür Komitesi'ne başvuruda bulunan Said Efendi, Sansür Komitesi'nin gazetenin Azerbaycan Türkçesinde yayınlanmasını uygun bulmasıyla gazete çıkarma ruhsatını elde etti. Tüm hazırlıklardan sonra *Ziya* gazetesini 1 Ocak 1879 tarihinde neşretmeye başladı (Aşırılı, 2009, s. 29).

Ziya Matbaası o dönem bir Azerbaycan Türk'ü tarafından kurulan ilk şahsi matbaa olarak Said Ünsizade tarafından meydana getirilmiştir. Gazete ilk olarak Tiflis'te Zailov'un evinde basılırken daha sonra Vorontsov sokaktaki Ağa Ali Asker'in 35 nolu evinde yayın hayatına devam etmiştir. Said Efendi *Ziya* matbaasını daha sonra kendi imkânlarıyla almış olduğu Fomina Sokak numara 11'de bulunan mülküne taşıyacak ve gazete yayın hayatına buradan devam edecektir. O dönem için *Ziya*'nın Azerbaycan Türkçesinde yayınlanmasına izin verilmesi ve herhangi bir zorluk çıkarılmamasındaki etken pek tabii Said Efendi'nin bulunduğu makam ve Çarlık Rusya politikalarına karşı açıkça bir tavır sergilememiş olmasından kaynaklanmaktadır (Aşırılı, 2009, s. 29). Taş baskı olarak basılan *Ziya* gazetesi ilk sayısını 14 Ocak 1879'da neşretmiştir. Haftada bir defa neşredilen gazetenin konu başlıkları devlet haberleri, uluslararası gazete ilanları, hariciye ile ilgili haberler, memleketten haberler, yerel olaylar, duyuru ve ilanlar ve edebiyat, mektup ve şiirler şeklinde 7 kısımdan meydana geliyordu (Aşırılı, 2009, s. 29). 76. sayısından itibaren *Ziya* gazetesi *Ziya-yı Kafkasya* şeklinde isim değiştirmiştir. Yapılan isim değişikliği gazetenin içeriğinde herhangi bir farklılık yaratmayacak gazete aynı şekilde çıkmaya devam edecektir (Zeynelzade, 2006, s. 156-157; Aşırılı, 2009, s. 29).

Said Ünsizade *Ziya* matbaasının bulunduğu Fomina sokağa yerleşmiş ve 1883 yılında Şamahı'ya gidene kadar tüm işlerini buradan sürdürmüştür. Said Ünsizade 1880 yılına kadar *Ziya* matbaasından bizzat sorumluyken daha sonra bu görevi oğlu Ağa Efendi yürütmüştür. O zamanlar matbaadaki yayın faaliyetlerinden Celal Ünsizade de sorumluydu. Said Ünsizade Şamahı'ya taşınacak ve bundan sonra *Ziya* matbaası ile yakından ilgilenme imkânı bulamayacaktır. *Ziya* matbaasında Azerbaycan Türkçesi bilen çalışanların olmayışı birtakım sıkıntılara sebep olunca Said Bey yerine yeğeni Seyfullan, oğlu Ağa Efendi, akrabalarından yakın olduğu İsmail Bey, Rızvan Topçubaşı ve Abdurrahim Ağa'ya sorumluluk verecektir. *Ziya* gazetesi ve matbaası bir süre sonra Said Ünsizade'nin Şamahı'da olması sebebiyle Kafkas Sansür Komitesi'nin de izni ile 1883 yılında Bakü Guberniyasına bağlı Şamahı'ya nakledilecektir (Aşırılı, 2009, s. 30; Zeynelzade, 2006, s. 158-159).

1884 yılı haziran ayına kadar toplam 183 sayı yayınlanan *Ziya-yı Kafkasya* gazetesi Şamahı'ya taşındıktan sonra Said Efendi'nin içinde bulunduğu maddi sıkıntılardan dolayı kapatılacaktır. 1890 yılında Said Ünsizade gazeteyi tekrar çıkarma isteğiyle Bakü gubernatörüne başvuracak ancak izin alamayacaktır (Zeynelzade, 2006, s. 160-162). Said Ünsizade Bakü Eyaleti'nde kadı ve ruhani idare başkanı olduğu dönemde yapmış olduğu eğitim ve matbuat faaliyetlerinden ve makamından dolayı yeniliğe düşman mollaların gözüne batan Said Bey, türlü iftiraya maruz kalmıştır. Tüm bu olanlar neticesinde 1890 yılında Türkiye'ye gelerek İstanbul'a yerleşmiştir

2. Said Ünsizade'nin İstanbul Yılları

Said Efendi'nin İstanbul'a gelişi dönemin tanınmış isimlerinden Ömer Faik Numanzade³'nin hatıratında kaleme aldığı biçimde okunduğunda ani gelişmiş bir karar gibi görünmektedir. Numanzade, Said Ünsizade'nin pasaportu olmadan İstanbul'a gitmek zorunda kaldığını yazmıştır. Buna rağmen İstanbul'a geldiğinde yetkin ve önde gelen isimlerle irtibat kurmuştur. Osmanlı Devleti 1893 yılında Said Efendi'ye bir ev vermiştir (BOA, İ.EV., Sıra, 4, 6). Onun Azerbaycan'da aldığı eğitim, yaptığı faaliyetler İstanbul'a geldiği zamanda faydasına olmuş, ev tahsis edildikten sonra Said Ünsizade aynı zamanda Meclis-i Kebir-i Maarif ve Meclis-i Tetkikat-ı Şeriyye azalığına getirilmiştir (Akçura, 2006, s. 353). Said Ünsizade 1896 yılında Mabeyn'e giderek bizzat II. Abdülhamid ile görüşme fırsatı bulmuştur (BOA, Y.PRK.EŞA., Sıra, 24, 3). Hayatının İstanbullu yıllarına dair çok fazla bilgiye rastlanmayan Said Efendi'nin Osmanlı Devleti tarafından önemli mevkilere getirilmesi onun Osmanlı

³ Ömer Faik Numanzade 1872 yılında Ahıska'nın Agara köyünde dünyaya gelmiştir. İlk eğitimini köydeki medresede almıştır. 1878 yılında Rus mektebine gitmiş 1882 yılına kadar burada eğitim görmüştür. Medrese tahsil yıllarında Farsça ve Arapça'yı öğrenmiştir. Ömer Faik'in annesi onun İstanbul'da geleneksel bir eğitim almasını isterken babası ise Gori Öğretmen Okulu'na göndererek oğlunu bir devlet memuru yapmaktan yanaydı. Bunun neticesinde annesinin düşüncesi ağır basan Ömer Faik İstanbul'a gelerek burada ilk önce Fatih Medresesine daha sonra da Darüşşafaka mektebine gider. Okuldan mezun olduktan sonra iki seneye yakın Galata Postanesi'nde görev yapar ve 1893 yılında Ahıska'ya geri döner. Ömer Faik Numanzade Azerbaycan Türklerinin basın yayın, eğitim ve siyaset gibi konularında önemli rol oynayan şahsiyetlerdendir. *Molla Nasreddin* gibi dergilerin çıkmasına öncülük etmiş, *Şark-i Rus*, *Hayat* ve *İrşad* gibi gazetelerde çeşitli yazılar kaleme almıştır. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nde ve Sovyet dönemi Azerbaycan'ında çeşitli görevlere getirilmiştir. 1918 yılında kurulan Ahıska Geçici Hükümeti'nin başkanı seçilmiştir. Ahıska için siyasi çabasının yanında eğitim ve kültürel konularda da çaba göstermiştir. Kafkasya'da Türk-Ermeni çatışmalarıyla yakından ilgilenmiş ve zaman zaman Türkiye'ye de gelmiştir. Sovyetler zamanında Gürcistan içerisinde yaşayan Türkler için çaba sarfetmiş onların daha iyi şekilde yaşamaları için çalışmıştır. 1924 yılında Bakü'de Azerbaycan Maarif Idaresi'nde, 1926'da Azernesr Matbaasında çalışmıştır. 1933 yılında hapsedilen Ömer Faik Numanzade 1937 yılının Ekim ayında Sovyet hükümetinin milliyetçi karşı devrim örgütü başkanı olma suçlamasıyla karşı karşıya kalmış Tiflis'te kurşuna dizilerek idam edilmiştir. Daha fazla bilgi için bk. Jafar Mustafaev, *Kafkasya Türklerinden Ömer Faik Numanzade'nin Hayatı ve Faaliyetleri (1872-1937)*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiye Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2019.

yöneticilerince de kıymet gördüğünü göstermektedir (Ertürk, F. (2024) Azerbaycan matbuatında bir devir: Ünsizadeler (1842–1903), Marmara Üniversitesi, s. 36-37).

Ölüm tarihi her ne kadar ihtilaflı olsa da 1903 yılı Hacı Said Ünsizade'nin kesin ölüm tarihidir. 61 yaşındayken vefat etmiş ve Fatih Camii Haziresi'nde defnedilmiştir. Mezarı oldukça sadedir. Klasik üslupla baş ve ayak taşından meydana gelmektedir. Baş taşının üzerinde çok büyük olmamakla birlikte sarık şeklinde bir serpuş bulunmaktadır. Ayak taşında aşağıdan yukarı zarif bir çiçek motifi işlenmiştir. Mezar kitabesinde 61 yaşında vefat eden Said Ünsizade'nin hac vazifesini yerine getirdiği, meclis-i maarif azasından olduğu ve Azerbaycan'da Şamahı Şirvan'da dünyaya geldiği bilgisinin yanında parantez içinde teferruatlı bilgi için kütüphanelere müracaat edilmesi gerektiği yazılıdır (Ertürk, F. (2024) Azerbaycan matbuatında bir devir: Ünsizadeler (1842–1903), Marmara Üniversitesi, s. 36-37). Celî talik yazı tipinde sekiz satır yazılan kitabenin tamamı şöyledir:

El Fatiha. Meclisi Maarif azasından el-hac Said Ünsi. Mevlidi Şemahı Şirvan, vefatı 1320 tevellüdü 1258. (Tercümeihali kütüphanelerde.) Girifte dini Peygamber zirrahu sıtki yakın gülizi bülbül Ünsi semii Sadeddin. Taşların Dili, 09.06.2020).

Sondan iki satırı “Girifte dini peygamber zirrahu sıtki yakın gülizi bülbül Ünsi semii Sadettin” şeklinde Farsça olarak yazılan kitabenin anlamı şöyledir: Sıdk ve yakın yolunda Hz. Peygamberin dininin tutkunu, gül fidanından bir gül ismi Ünsi Sadettin (Ertürk, F. (2024) Azerbaycan matbuatında bir devir: Ünsizadeler (1842–1903), Marmara Üniversitesi, s. 36-37).

3. Talimül Etfal ve Tehzibül Ahlak Eseri

1882 yılında *Talimül Etfal ve Tehzibül Ahlak* adıyla Said Ünsizade tarafından yayınlanan risale Azerbaycanlı çocukların ahlaklı bir eğitim almasını amaçlamış onların terbiyeli bir şekilde yetişmesi niyetiyle yazılmıştır. 68 farklı konudan bahseden eser doğrudan çocukları muhatap almıştır. Said Bey risaleye insanı asıl değerli kılan şeyin görünüşü değil aklı ve kabiliyetleri olduğunu söyleyerek başlar. Eserini yazma amacının çocukları edepli güzel huylu iyi insanlar olarak yetiştirmek olduğunu söylemiştir.

Eser bizzat çocuklara hitap ederek onlara anne babalarına karşı hayırlı evlat olmalarını öğütler. İlim ve tahsil ile Allah rızası gözeterek din, vatan ve milletine ihlas ve sadakatle hizmet etmeyi, anne baba ve ustadan hayır dua alarak zamanı beyhude geçirmemeyi insanın bu hayattaki gerçek gayesi olarak belirler (Elm ve Tahsil Neşriyyatı, 2017, s. 11-13).

Çocuklara akıllı, ilim öğrenen, anne baba ve vatan millet sevgisi ile ahlaklı dini bütün iyi birer insan olmalarını öğütlerken, gündelik yaşamlarından tavsiyelerde de bulunur. İnsanın yediği yiyeceklerin onlar üzerinde nasıl etkiler yarattığından bahseder ne yiyip ne içecekleri hakkında da öğütlerde bulunur.

Tabiatın döngüsü içerisinde mevsimlerden, hava, su ve topraktan da bahsederek çocuklara davranışsal özelliklerin yanında temel hayat dersleri de verir. Said Ünsizade her ne kadar medrese eğitimi almış, modern eğitimden geçmemiş bir din adamı olsa da eserleri ve faaliyetleri, eğitimci kişiliği, insan yetiştirmedeki gayreti göz önüne alındığında onun tek yönlü bir din adamı olmadığı aynı zamanda aydın bir maarifçi ve bir ceditçi olduğunu da görmekteyiz.

4. *Akâid ve Nesâyih*

9 Nisan 1883 yılında Ziya matbaasında Said Efendi tarafından basılan kitap “Mekteb uşaklarımız ohumakdan ötürü sade Türki dilimizde tertib olunmuş *Akâid ve Nesâyih* risale-i manzumesidir” şeklinde okuyucuyu karşılamaktadır. *Akâid ve Nesâyih* şiir biçiminde sade bir Türkçeyle kaleme alınmıştır. Besmele ve salatü selam ile giriş yapılan kitabın yazılma amacı “sebeb-i nezm-i kitab” başlığı ile yazılmıştır.

Bu nevmiyle Said Ünsizade/ İder arzeyn-i azizan ibade,
Kazan dili ile idi bu mektub/ Akaid hem nesayih kurb-ı mahbub,
Sufi Allahyar tasnif eylemişdi/ Akaidle nesayih söylemişdi,
Onu gördükte oğlum Abdurrahman/ Dedi ata olur mu sende imkân,
Bizim dile bunu nezm eyleyesin/ Uşaklara dahi bezl eyleyesin,
Ki mektebde okuyup hıfz ideler/ Dürüst yolda olub doğru gideler,
Okudukça onu rağbetle ihvan/ Ola hıfz etmeği onlara asan,
Ve hem nef’i kitabın am olsun/ Şarab-ı sufi ile cam dolsun,
Açık terk olmasında ile dikkat/ Bu şartla çoklu ile bedel-himmet,
Temellük etdiğinden bende naçar/ Kalem aldım Hüda olsun mededkar
(Ünsizade, 1883).

Şiirsel biçimde yazılan *Akâid ve Nesâyih* mektepte eğitim gören talebelere öğüt ve nasihatlerde bulunarak ilmi ve ahlaki bilgiler içeren onlara iyi birer insan olmayı öğütleyen bir kitaptır. Eser 100’den fazla ana konu başlığı ile kaleme alınmıştır. Talebeleri esere giriş minvalinde “Vasiyet” şeklinde bir bölüm karşılamaktadır.

Vasiyet

Vasiyet-i müminin, müminata/ Nasihat-ı müslimin, müslimata,
Utanma marifet kesbinden ey yar/ Cehenneme özünü alma zinhar,
Utanmazlar taleb-i emrin alanlar/ Hemişe marifet-i kesbin kılanlar,
Beşikten lahde can-ı ilm ile tahsil/ Elünden gelse ol kamil-i mükemmel,
Sevad-u marifetle ey birader/ Değildir cehl ve nadanlık beraber,
Değil dünyada olan her ne ki var/ Beraber gevher-i irfana ey yar,
Bütün zail olar mülk-ü menalin/ Ve lakin marifet-i herirde malın,
Hüsusa bile ile itikadın/ Bu namı ide gör mahşerde adın,
Şehadet idesin ki yoktu layık/ İbadet olmağa hiç kes muvafık,

Meğer Allah vardır gayrısı yoh/ Delili bu sözün herir de var çoh (Ertürk, F. (2024) Azerbaycan matbuatında bir devir: Ünsizadeler (1842–1903), Marmara Üniversitesi, s. 56-57).

Kitapta öğütler ve ele alınan konular eğitim gören talebelerin anlayabileceği bir üslupla anlatılmaya çalışılmış, hikâyeler ve atasözleri ile esere zenginlik katılmıştır. İlim ve tahsil konuları üzerinde çokça durulmuştur.

5. Celal Ünsizade'nin Hayatı ve Faaliyetleri

Celal Ünsizade 1854 yılında Şamahı'da Ünsizade kardeşlerin ortancası olarak dünyaya geldi. Eğitimine ilk olarak Şamahı'da iken bir Rus şehir mektebinde başladı. Eski ve yeni usullerde eğitim görmesinin yanında Rusça öğrenme imkânı da buldu. Ağabeyi Said Ünsizade'nin Tiflis'e yerleşmesinin akabinde küçük kardeşi Kemal Ünsizade ile birlikte Tiflis'e gitti. Rusça'nın yanı sıra Farsça ve Arapça da bilen Celal Ünsizade Tiflis'te bir süre öğretmenlik yaptı. Ağabeyi Said Ünsizade'nin yanında matbuat işleri ile ilgilenmeye başladı ve Ziya matbaasında bunu ilerletti (Mirəhmədov, 2013, s. 245). Said Ünsizade'nin o dönem çıkarmış olduğu *Ziya* ve *Ziya-yı Kafkasya* gazetelerinin yayın işleriyle ilgilenen ve gazetelerin redaktörü olan Celal Ünsizade Ziya matbaasında matbuat işlerinin nasıl yapıldığını bizzat tecrübe ederek gazetede yayınlamak üzere çeşitli yazılar kaleme aldı. Yenilikçi bir yönü bulunan Celal Bey matbaa yıllarında sadece yayın işleriyle sınırlı kalmamış çağdaş dünyanın sanat ve edebiyatıyla da haşır neşir olmuştur.

Celal Bey *Ziya-yı Kafkasya* gazetesinin yayın işleriyle ilgilendiği sırada kendisi de bir gazete neşretmek düşüncesindedir. *Ziya-yı Kafkasya* gazetesinin çıktığı yıllarda hükümete *Keşkül* adıyla bir dergi neşretmek için başvuran Celal Bey, 1882 yılında gerekli izinleri almış ve gazeteyi ilk defa Ziya matbaasında basmıştır. Sonraki yıllarda Tiflis'te bulunan polis idaresine ait matbaayı satın almış ve kardeşi Kemal Ünsizade ile birlikte *Keşkül* matbaasını meydana getirmiştir. Böylece 1891 yılına kadar 123 sayı neşredilecek olan *Keşkül* yayın hayatına başlamış oldu (Aşırılı, 2009, s. 39).

1883 yılında Kafkas Sansür Komitesinin Petersburg Baş Matbuat Dairesi'ne göndermiş olduğu 101/77 nolu yazıda *Keşkül Dergisi*'nin 20 Ekim 1882'de verilen izinler neticesinde neşredilmeye başladığı yazmaktadır. İlk 11 numarası dergi olarak neşredildikten sonra *Keşkül* gazete şeklinde basılmaya devam etmiştir (Ertürk, F. (2024) Azerbaycan matbuatında bir devir: Ünsizadeler (1842–1903), Marmara Üniversitesi, s. 38). Ayrıca Baş Matbuat İdaresi'ne gönderilen yazıda *Keşkül*'ün Azerbaycan Türkçesi dışında Arapça ve Farsça dillerinde de neşredileceğinin bilgisi verilmiştir (Aşırılı, 2009, s. 33-34; Zeynelzade, 2006, s. 175). *Keşkül* Celal Bey tarafından yazılan bir mukaddime ile başlar. İçerik olarak *Ziya-yı Kafkasya* gazetesinden daha farklıdır. Dâhili Konular, Siyaset ve Tarih hakkında olan kısım, Eleştiriler ve Matbuat özetleri, Pedagojik Konular, Tıp

alanında doktor tavsiyeleri, Şiirler, Takvim, Muhtelif Malzemeler ve çeşitli ilanlar ile ilgili farklı farklı 9 konu da neşredilmektedir.

Ele alınan konulara bakıldığında *Keşkül* farklı meseleleri bünyesinde barındıran toplumu ilgilendiren yazı ve makaleler ile güncel ve yeni bir gündem oluştuyordu. Gazetenin üçüncü sayısında Celal Ünsizade'nin kaleme aldığı şekliyle *Keşkül*'ün daire-yi kalemiyesi Kafkasya'da, Rusya'da, Osmanlı, İran ve Mısır gibi Türk ve İslam beldelerinde idi. Gazete edebi, tarihi, iktisadi siyasi ve toplumsal konularda yetkin ve öncü kimselerin kalem oynatmasına imkân sağlıyordu. Celal Bey bu sebepten İran, Rusya, Osmanlı ve Mısır gibi ülkelerden aydınlarla irtibat kurabilme gayretindeydi (Aşırılı, 2009, s. 34).

Celal Bey, Azerbaycan'ın ve Tiflis'in aydın kimselerini gazetesinin kadrosuna katmaya çalışıyordu. Reşit Bey Ahundov, Feridun Bey Köçerli, Gülmemed Bey Kengerli ve Sultan Mecid Kanizade *Keşkül*'ün yazı ve yayın faaliyetlerinde bulunuyordu. Gazetenin kadrosu bununla sınırlı değildi. Tiflis'te baş hâkim olan Bobov, maarif meclisi eski müdürü Qursaladze, o dönem Gori Öğretmen Okulunda öğretmenlik yapan Aleksey Osipoviç Çernyayevksi ve gazeteci yazar Eritsov gibi kişilerde *Keşkül* gazetesinin bünyesinde bulunuyordu (Aşırılı, 2009, s. 35). Celal Ünsizade gazete işlerinde sadece önemli kimseler ile sınırlı kalmamıştı. Özellikle bu alanda ilgili ve bilgili gençleri de matbuat ile ilgili konulara dâhil etmeye çalışırdı. Öğrenci ve öğretmenler ile konuşarak gençlerin bilgi ve yeteneklerini bu alana yöneltmelerini söylerdi. Bu şekilde gazete işlerine dâhil ettiği kişilerden biri de Memmed Kengerli olacaktır. Tiflis Gimnazya Mektebi'nde öğrenim gören Kengerli, 1883 yılında *Keşkül* matbaasında kâtiplik yapmaya başlamıştır (Aşırılı, 2009, s. 35).

Keşkül gazetesinde eğitim, bilim, dil, sanat, edebiyat gibi alanlarda ve gündelik, toplumsal konularda çeşitli makale ve yazılar kaleme alınmıştır. Dönemin dini ve toplumsal eleştirilerine yer verilmiş olan gazetede özellikle din adamlarının İslam'ın esaslarından uzak bağnaz ve cahil olmaları eleştirilmiş bunların eğitimsizlikleriyle topluma zarar verdiğinden bahsedilmiştir. Azerbaycan Türklerine milli uyanışında katkı sağlayacak olan ana dil ve milliyet gibi konularda makaleler yayınlanmıştır. Celal Bey gazetede tercüme eserlere de yer vermiştir. Şark, Rus ve Avrupa edebiyatından birçok eser tercüme edilerek yayınlanmıştır. Çağatayca'dan *Şeybaniname*, Arapça'dan *Emsal-i Lokman*, Puşkin'in piyeslerinden *Boris Godunov*, Turgenyev ve Çavçavadze'nin yazmış olduğu şiirleri, Friedrich Schiller'in *Hile ve Aşk* adlı eserini, Montepiane'nin yazmış olduğu *Kanlı Gece* kitabını Azerbaycan Türkçesine çevirterek *Keşkül* matbaasında basmıştır (Avrasiya Press, 2005, s. 7). Batı ve doğu edebiyatından yapılan bu çeviri eserler Azerbaycan Türk edebiyatına zenginlik katmasının yanı sıra Azerbaycan edebiyatı için ilk çeviri eserler olmuşlardır. Celal Bey'in *Keşkül* matbaasında yaptığı bu işleri Türkistan'daki Buhara Emiri'de duymuş ve 1889'da

Tiflis'teki görevlisi ile Celal Ünsizade'ye çeşitli hediyeler göndermiştir (Mirəhmədov, 2013, s. 245).

Keşkül gazetesi mahiyet bakımından *Ziya-yı Kafkasya*'dan çok Zerdabi'nin *Ekinci* gazetesi ile benzerlik göstermektedir. *Keşkül*'ün neşredildiği yıllarda bu tonda bir yayın politikası ile gazetenin Çarlık Rusya sansürüne takılmaması pekte mümkün değildir. Çoğu zaman sansüre maruz kalarak yayınlanmasına izin verilmedi (Aşırılı, 2009, s. 35). Kafkas Sansür Komitesi, Matbuat işleri müfettişliği ve Tiflis'teki polis amirliği *Keşkül*'de neler yazılıp çizildiğini kontrol ediyor matbaaya baskı için alınan malzemeleri Celal Bey'in matbaada hangi yazı stili ile baskı yaptığını ayrıntılı bir şekilde teftiş ediyordu. Bu kadar sıkı bir şekilde gözetim altında tutulan *Keşkül*'ül önüne çeşitli engeller çıkarıldıkça yıldan yıla baskısı da azalmaktadır (Zeynelzade, 2006, s. 211).

Celal Ünsizade Ekim 1891'de Sansür Komitesi'ne gazetesinin basılmasının zorlaştığı ile ilgili şikâyet yollamış ve gerçeği yansıtmayan dedikoduların çokluğundan bahsetmiştir. Hatta durum öyle bir noktaya gelmişti ki matbaada çalışmakta olan işçilerden olan Seyfullan'ın ölümünde ve bir başka çalışan Rahim'in tren yoluna düşerek kolunu kaybetmesinde bile Celal Bey suçlanmıştır. Bu yaşananlar sonrasında Celal Bey'e seyahat yasağı getirilmiş o da işleri kardeşi Kemal Bey'e devredip İstanbul'a gitmeyi iyice kafasına koymuştur. Tam bu sıralarda *Keşkül*'ün neşredilmesi de epey aksamıştır (Zeynelzade, 2006, s. 212).

Keşkül'ün 121. sayısında baskı sırasında oluşan bir yazım hatası sebebiyle gazete sansür komitesinin gözüne daha çok batmaya başlamıştır. Neticede Tiflis Gubernatörlüğü'nde yardımcı olan A. Alimov *Keşkül* gazetesini verilen emir doğrultusunda 1891 yılında kapatmıştır. (Zeynelzade, 2006, s. 213-214). Sonuç olarak Çarlık Rusya'nın sansür politikası sonucunda 1903 yılına kadar Azerbaycan'da herhangi bir basın yayın organının faaliyet göstermesine müsaade edilmemiştir.

6. Celal Ünsizade'nin Türkiye'ye Gelişi

Celal Ünsizade, gazetenin kapanmasından sonra Tiflis'te bulunan Kadet Korpusu'nda bir süre öğretmenlik yapmıştır. Celal Bey artan baskılar sonucu aldığı karar neticesinde İstanbul'a ağabeyi Said Ünsizade'nin yanına gitmiştir. Burada çalışabilmek için yetkili makamlara arzuhal göndermiş, (BOA, DH.MKT, No. 1923, Gömlek No. 46.) maarifte çalışabileceğini beyan eden Celal Bey'in bu talebi kabul edilmemiştir (BOA, MF.MKT, No. 157, Gömlek No. 14, 1.). Daha sonra Celal Ünsizade'ye Osmanlı Devleti tarafından aynı ağabeyi Said Ünsizade'ye verildiği gibi Matbuat-ı Ecnebiyye kaleminde uygun bir maaş ile memuriyet verilmiştir (BOA, BEO, No. 174, Gömlek No. 13033, 1.).

1908 yılında memuriyette görev aldığı yıllarda Celal Bey İstanbul'da *Danış* ismiyle sanayi, bilim, siyaset, edebiyat ile ilgili konularda gazete çıkarmak için yetkili makamlardan için izin istemiştir (BOA, *Dahiliye Mektubi Kalemi* [DH.MKT], No. 1273, Gömlek No. 92, 1.).

Yine aynı yıllarda *Malumat* gazetesinde yazarlık yapmış ve dış basını takip ederek Türkiye hakkında yayınlanan haberleri tercüme etmiştir. Petersburg’da yayınlanan 1909 tarihli *Nivosti* gazetesinde yer bulan Türk-Yunan Harbi hakkındaki yazıyı Rusçadan Türkçeye çevirmiştir (BOA, Y.EE., 145, 4.).

28 Mayıs 1918’de İstiklal Beyannamesi ile bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti, Bakü’nün düşman işgali altında olmasından dolayı Gence’de faaliyet göstermektedir. Bağımsızlığının ilk günlerinde birçok sorun ile karşı karşıya kalan Azerbaycan Türkleri, Fethali Han Hoyski başkanlığındaki hükümetin görevde olduğu dönemde Mehmet Emin Resulzade’nin öncülüğünde Osmanlı Devleti ile işbirliği amacıyla görüşmeler gerçekleştirmiştir. Görüşmeler neticesinde yapılan antlaşmaya göre Osmanlı Devleti Azerbaycan’ın bağımsızlığını desteklemiş ve işgal altındaki bölgeleri kurtarmak hedefiyle Nuri Paşa komutasındaki Kafkas İslam Ordusu’nu Gence’ye göndermiştir (Akarslan, 2024, s. 135-139). Nuri Paşa ile Gence’ye giden heyet içerisinde Türkiye’de iken yakın ilişkiler kurduğu Hüseyinzade Ali Bey ve Ahmet Ağaoğlu ile birlikte Celal Ünsizade de vardır. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti’nin kurulduğu günlerde Kafkas İslam Ordusu ve Nuri Paşa’nın heyeti ile birlikte Gence’ye gelen Celal Bey orada bulunduğu süre içerisinde Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti’ni, Gence halkının durumunu yakından izleme fırsatı bulmuştur. Burada tanık oldukları olaylar ve edindiği izlenimler neticesinde eleştirel bir üslupla *Bi Şüphe* ve *Bi Şekk* adlı şiirini yazmıştır. Çeşitli toplumsal eleştirilerin yapıldığı bu şiirde Celal Bey oldukça sert bir dil kullanmıştır. Türklük şuurunun oldukça fazla olduğu el yazısı ile yazılmış 13 vesikadan oluşan *Bi Şüphe* ve *Bi Şekk* hem dil ve üslubu hem de söyledikleri bakımından Azerbaycan tarihi ve edebiyatı için önemli bir eser olma özelliği taşıırken Celal Bey’in fikir dünyasını da oldukça net bir şekilde yansıtmaları bakımından oldukça kıymetlidir.

Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulmasından sonra Celal Bey başkent Ankara’ya yerleşmiş ve Matbuat İdaresi bünyesinde memuriyetine devam etmiştir. (Akçura, 2009, s. 353). Celal Bey Matbuat İdaresi’nde çalıştığı dönemde tekrar bir gazete çıkarmak istemiştir. 1923 yılında Rusça gazete çıkarma isteğiyle Türkiye Büyük Millet Meclisi’ne başvurmuştur (BOA, 180-9-0-0, 45, 232, 1.).

İlerleyen yıllarda Hariciye Vekâleti’nde bulunmuş ve Rusça tercümanlığı yapmıştır. Yine Ankara’da yaşadığı o tarihlerde Zeki Velidi Togan ile tanışmıştır. Celal Bey ile karşılaşan Togan “ben onu çoktan öldü zannediyordum” diyerek şaşırmıştır. Zeki Velidi Togan’ın hatıralarında anlattığı kadarıyla kendisi Celal Bey ile birden fazla kez görüşmüş ve samimi sohbetlerde bulunmuştur (Togan, 2020, s. 523-524).

1930 yılına kadar Hariciye Vekâleti Konsolosluk İşleri Müdiriyeti’nde tercüman olarak görev yapan Celal Ünsizade (Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, 500, 8365, 57884, 1.) bu tarihten itibaren Afganistan

Elçiliğine tercüman olarak atanmıştır (Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, 500, 8365, 57884, 2.) Türkiye’deki son yıllarına dair bilgiler çoğunlukla arşiv belgeleri ile sınırlı kalan Celal Ünsizade, 1933 yılında vefat etmiştir (Mirəhmədov, 2013, s. 246). Vefatı Türk basınında yer bulmuştur. 19 Şubat 1933 tarihindeki *Hakimiyet-i Milliye* gazetesinde Celal Ünsizade’nin ölümü şöyle aktarılacaktır:

BİR MATBUAT EMEKTARI MERHUM CELAL ÜNSİ BEY

Geçen gün vefat haberini yazdığımız merhum Celal Ünsi Bey aslı itibariyle Azerbaycanlı idi. Azerbaycan’da İslam medreselerinde ulumi-şarkiye tahsilini ikmalden sonra bir müddet Rus mekteplerinden birinde Rusça tahsil etmiştir. Tahsilini bitirdikten sonra 1877 senesinde biraderi ve Şirvan’da Şamahı kadısı Sait Beyle beraber Tiflis şehrinde bir matbaa tesis ederek *Ziya-yı Kafkasya* isimli bir Türkçe gazete neşrine başlamıştır. *Ziya-yı Kafkasya* Rusya’da Azerbaycan’ın Türk lisanında çıkan gazetelerin ikincisi olmuştur (ondan önceki ilk Türkçe gazete olarak Melikzade Hasan Beyin *Ekinci* gazetesi çıkmıştır). Kafkasya Türklerini dünya ahvalinden haberdar etmeğe çalışan *Ziya-yı Kafkasya* gazetesinden başka bu gazetenin tesisinden on sene sonra Sait Beyle Celal Bey Keşkül isimli bir de mecmua çıkarmışlardır. Bu mecmua da beş sene kadar devam etmiştir. Keşkülde Osmanlı, Azeri, Nogay ve Özbek lehçeleri gibi muhtelif Türk lehçelerinde yazılmış makaleler üslupları değiştirilmeksizin olduğu gibi basılırdı. *Ziya-yı Kafkasya* ve *Keşkül* gazete ve mecmualarının gayelerinden biri Azeri lehçesini Osmanlı lehçesine yaklaştırmak olmuştur. Türk lehçelerini yaklaştırmaya çalıştıkları için Ünsi biraderler Çar hükümeti tarafından takibata maruz kalmışlardır. Bu takibat neticesinde nihayet Rusya’yı terke mecbur olmuşlardır. 1299’larda iki birader Türkiye’ye hicret etmişlerdir. Türkiye’ye geldikten sonra Sait Beye Babı-Meşihat’te vazife verilmiştir. Merhum Celal Bey de Arabi ve Farisi lisanları mütercimi sıfatıyla Hariciye Nezareti tercüme kaleminde yerleşmiştir. Celal Bey bu vazifeyi üç sene evvel vaki olan tekaüde çekilmesine kadar ifa etmiştir. Celal Bey bir zaman İran’da Sine şebhenderliğine tayin edilmiş ise de muhtelif sebepler yüzünden mahalli memuriyete gidememiştir. Celal Bey şark lisanları ve edebiyatından başka Rus lisanına vakıf idi. Merhum resmi vazifesinden kalan vaktini şiir yazmağa hasreden münzevi, çok mütevazı, feylesof tabiatlı bir zat idi. Şayanı-hürmet vasıflarından biri etrafındaki sefil, mahrum kimsesiz insanlara yardım etmek hususundaki ihtimamı idi. Öksüzlere, muhtaçlara, hamisizlere yardım etmek için vaktini, varsa parasını hiçbir zaman esirgememiştir. Celal Bey hakiki manasıyla iyiliği ve iyilik yapmağı seven bir Türk’tü. Vefatı günlerinde hem iyi bir insan, hem eski bir Türkçü, hem emektar bir matbuat hadimi olan Celal Beyin ismini yâd ederiz. (*Hakimiyet-i Milliye*, 19.02.1933).

Hakimiyet-i Milliye gazetesinde Celal Bey’in vefatı üzerine yazılanlara bakıldığında zaman Türkiye Cumhuriyeti için önemli bir kimse olarak atfedildiği

görülmektedir. Hayatının uzunca bir bölümünü Türkiye’de geçiren Celal Bey’in bir matbuat hadimi, mütevacı, iyiliği ve iyilik yapmayı seven filozof tabiatlı bir Türkçü olarak tanınıp hatırlanması kıymete değerdir.

7. Kemal Ünsizade Bey

Ünsizade kardeşler içerisinde hayatı hakkında en az bilgiye sahip olunan en küçük kardeş olan Kemal Ünsizade’dir. 1857 yılında Şamahı’da dünyaya gelmiştir. Gençlik yıllarını ağabeyi Said Ünsizade’nin yanında geçirmiştir. Aldığı eğitimle Arapça ve Farsça’yı iyi şekilde öğrenmesinin yanında temel düzeyde Rusça da bilmektedir (Mirəhmədov, 2013, s. 246).

Kemal Ünsizade ağabeylerinin yanında matbuat işleriyle alakadar olmuştur. *Ziya* ve *Keşkül* matbaalarında çalışmıştır. Ağabeyi Celal Bey ile birlikte 1882 yılında uzun süre uğraşıp gerekli kurumlardan onay aldıktan sonra Tiflis’te bulunan polis idaresine ait matbaayı alarak Keşkül matbaasını kurmuşlardır. 1891 yılında *Keşkül* kapatıldıktan sonra Kemal Ünsizade *Azerbaycan* gazetesini neşretmek isteğiyle Baş Matbuat İdaresi’ne başvurmuş ancak yaptığı başvuruda gazetenin içeriğinden açıkça bahsetmesine rağmen Kemal Bey’in talebi yine de Çarlık Rusya’nın sansür politikası doğrultusunda kabul edilmemiştir (Zeynelzade, 2006, s. 218-220). *Keşkül* gazetesinden farklı olarak *Azerbaycan* 13 ayrı konudan oluşmaktadır (Zeynelzade, 2006, s. 219-220).

Kemal Ünsizade *Azerbaycan* gazetesini için gerekli izinleri alamayınca 1896 yılında *Letuçiya Listok* (*Uçan Yaprak*) isminde bir dergi yayınlamak istemiştir. Çar sansürünü aşabilmek adına dergiyi Tiflis’te mali müşavir olan Georgi Klimovski ile beraber yayınlacağını söylese de izin alamamıştır. Daha sonra Klimovski ile beraber *Danış* (*Mestnoye Obyavlenie*) gazetesini neşretmeyi düşünen Kemal Ünsizade onda da istediği sonucu alamamıştır (Mirəhmədov, 2013, s. 246-247). Yayın hayatına dair girişimleri hükümetin sansür politikasına takılan Kemal Ünsizade 1905 İhtilali’nden sonra oluşan özgürlük yıllarında *Mezher* adıyla edebi gazeteyi yayınlamıştır. Haftalık olarak neşredilmeye başlanan *Mezher* gittikçe daha az sayıda yayınlanmış bu sebepten *Azerbaycan* matbuatında *Ziya* ve *Keşkül* kadar etkili olmamıştır (Mirəhmədov, 2013, s. 246-247).

Sonuç

Çarlık Rusya hâkimiyetindeki *Azerbaycan*’da milli matbuatın gelişimi 1905 İhtilali öncesi dönemde oldukça fazla sansüre maruz kalmıştır. Aydınların gazete ve dergi çıkarma talepleri kabul edilmemiş basın yayın faaliyetlerine ciddi anlamda sınırlamalar getirilmiştir. Böyle bir dönemde Ünsizadeler kendi matbaalarını kurarak *Azerbaycan* Türkçesinde neşrettikleri *Ziya*, *Ziya-yı Kafkasya* ve *Keşkül* gibi gazeteler ile topluma ışık olmuşlardır.

Ünsizade kardeşler basın yayın faaliyetleri ve aydın düşünceleriyle çocukların eğitimine katkı sağlamış, kurmuş oldukları Meclis Mektebi’nde çocuklara *Azerbaycan* Türkçesinde milli eğitim vermişlerdir. Said Ünsizade

kurmuş olduğu bu okulda çocukların eğitimi ve yetişmesi için *Talimül Etfal ve Tezhibül Ahlak* gibi *Akaid ve Nesayih* gibi kitaplar kaleme almış, Celal Ünsizade de öğretmenlik yaparak toplumun temel taşı olan çocukların iyi bir eğitim alabilmesi için uğraşmıştır. Kemal Ünsizade ise süreç boyunca ağabeylerinin yanında yer almıştır.

Ünsizadeler Türkiye'ye geldikleri dönemde de “matbuat hadimi” gibi matbuat işlerinden uzak kalmamış gazete çıkarma istekleri her daim var olmuştur. Gerek Osmanlı Devleti İstanbul’unda gerek Cumhuriyet’in ilanı ile Ankara’da her daim devlet tarafından kıymet verilmiş birikimleri, tecrübeleri ve çok yönlü insanlar olmaları hasebiyle iyi birer insan olarak anılmışlardır. Bilhassa Celal Ünsizade Osmanlı’dan Türkiye Cumhuriyeti’ne geçiş sürecinde bu toprakların bir ferdi olarak yaşamını sürdürmüştür. Eserlerine, şiirlerine yazdıklarıyla ortaya koyduğu fikir dünyasına baktığımız zaman diyebiliriz ki Celal Bey bir Türkçüdür, samimi bir Türk Milliyetçisidir. Bu noktada Ünsizadelerin hayatları, faaliyetleri ve fikirleri sadece Azerbaycan tarihi için değil genel olarak Türk tarihi için oldukça kıymetli ve önemlidir.

Hakem Değerlendirmesi: Kör hakemlik.

Yazarların Katkı Düzeyleri: Tek Yazar %100.

Etik Komite Onayı: Yazar tarafından çalışmanın etik kurul iznine tabi olmadığı bildirilmiştir.

Finansal Destek: Yazar çalışma ile ilgili bir finansal destek alınmadığını bildirmiştir.

Çıkar Çatışması: Yazar çalışma ile ilgili potansiyel çıkar çatışması bulunmadığını bildirmiştir.

ETİK ve BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI

Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara ve bilimsel atıf gösterme ilkelerine riayet edildiğini yazar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Ege Üniversitesi Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi’nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk makale yazarına aittir.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

BOA, İ..EV., nr, 4, 6

BOA, Y..PRK.EŞA., nr, 24, 3

BOA, Y..EE., 145,4

BOA, İ..HR., 419,34

BOA, 180-9-0-0, 45, 232, 1

BOA, DH.MKT, No. 1923, Gömlek No. 46.

BOA, MF.MKT, No. 157, Gömlek No. 14, 1.

BOA, BEO, No. 174, Gömlek No. 13033, 1.

BOA, Dahiliye Mektubi Kalemi [DH.MKT], No. 1273, Gömlek No. 92, 1.

Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, 500, 8365, 57884, 1

Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, 500, 8365, 57884, 2

Gazete

Hakimiyet-i Milliye, 19.02.1933.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Akarslan, Z. (2019). Azerbaycan'da Kültürel Uyanış ve Basın. *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, 8(1), 1-22.

Akarslan, Z. (2022). Azerbaycan'da Hapsedilmiş Bir Aydın Ahmed Bey Pepinov (1893-1938). *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 22(1), 1-19.

Akarslan, Z. (2022). Azerbaycan Cumhuriyeti'nde Siyasi Bir Muhacir: Abbas Bey Atamalıbeyov (1895-1971). *Kültür Araştırmaları Dergisi*, 12, 89-103.

Akarslan, Z. (2022). Azerbaycan'ın Bağımsızlık Tarihinde Sosyalist Bir İsim: Aslan Bey Sefikürdski (1881-1937). *Humanitas*, 10 (19), 16-31.

Akarslan, Z. (2024). Azerbaycan'da Bağımsızlığa Adanmış Bir Ömür: Fethali Han Hoyski (1875-1920). *Gazi Türkiyat*, 34, 129-149.

Akçura, Y. (2006). *Türk Yılı 1928*. Türk Tarih Kurumu.

Aliyev, M. (2016). *Ekinci'nin Mabedi-Ziya. A.M.E.A., Matbuat Tarihi ve Gazetecilik Sorunları (Makaleler Toplusu)*. Bakü.

Aşırılı, A. (2009). Azerbaycan Matbuatı Tarixi (1875-1920). Elm ve Tehsil.

Azərbaycan Dövrü Mətbuatı 1875-1990 Bibliografiya, tərtib edən: Solmaz Rustəmovə, Azərnaşr, Bakı 1993.

Ertürk, F. (2024). *Azerbaycan matbuatında bir devir: Ünsizadeler (1842–1903)* (Tez No. 841102) [Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.

Hacıyeva, L. (2017). *Azərbaycan Rusdili Dövrü Mətbuatının Tarixindən* (1871-1918). Elm və Təhsil.

İsmayilov, İ. (2007). *Azərbaycan Nefti XX Əsrdə (Hərbi-Siyasi Baxış)*. Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyası.

Mirəhmədov, Ə. (2013). *Azerbaycan Jurnalistleri Ve Naşirleri (Ensiklopediya)*. Örgünəş.

Musabeyov, R. (Mart 2002). Azerbaycan Politik Elitinin Oluşumu ve Tarihsel Özellikleri (Araz Aslanlı, Çev.) *Stratejik Analiz*, II (23), 108.

Rüstəmxanlı, T. (2019). Azerbaycan Edebiyyatında İstiqlal İdeyasının Formalaşmasında Edebi Meclislerin Rolü. *Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi (IJHE)*, 5 (10), 340-354.

Şahverdiyev, A. (2006). *Azerbaycan Matbuatı Tarihi*. Tahsil.

Şirvani, S. A. (2005). *Seçilmiş Eserleri* 1.Cilt. Avrasiya Press.

Tanrıverdi, M. (2019). *Çarlık Rusyası'nda Tiflis Vilayeti (1846-1914)*. Türk Tarih Kurumu.

Togan, Z. V. (2020). *Hatıralar*. Türkiye Diyanet Vakfı.

Yeşilot, O. (2015). *Ateş Çemberinde Azerbaycan*. Yeditepe.

Yeşilot, O. (Güz 2015). Çarlık Rusyası'nın Azerbaycanı İşgali (Kafkasya Başkomutanı General Sisianov'un Faaliyetleri ve Öldürülmesi). *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 18, 127-128.

Yeşilot, O. (2008). Türkmençay Antlaşması Sonuçları. *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 36, 187-199.

Yeşilot, O. (2015). *Hacı Zeynelabidin Tagiyev*. Yeditepe.

Zeynelzade, A. (2006). *Azerbaycan Matbuatı ve Çar Senzurası 1850-1905*. Elm.

İnternet Kaynakları

<https://mektebgushesi.az/2018/11/12/nazim-nəsrəddinov-gorkəmli-maarifci-səid-əfəndi-ünsizadə-1825-1905-haqqında-yeni-faktlar-və-incələmələr/> [Erişim tarihi: 15.06.2023].

Sait Ünsi Efendi Mezar Taşı Kitabesi, Taşların Dili Belgeseli, Diyanet Tv, 09.06.2020. [Erişim tarihi: 06.08.2023].

EXTENDED SUMMARY

At the beginning of the XIX century, Tsarist Russia ended the sovereignty of the Azerbaijani khanates and occupied the Azerbaijani lands by dismembering them without taking into account their historical, cultural and demographic situation (Turkmenchay Treaty of 1828). The geography of Azerbaijan, rich in underground and above-ground resources, was rapidly integrated into the economic wheel of Tsarist Russia. One of the most important resources in this process was Baku oil. The extraction and processing of oil by Russia created a new neighbourhood and lifestyle in the region, especially in Baku. The development of industry led to a transformation by making itself felt in education, urbanisation and cultural fields. Although the schools, institutions and press activities opened by Tsarist Russia operated as a result of the Russification policy, the Azerbaijani Turks, who had the opportunity to grow up in this environment, had the opportunity to get to know the outside world on the one hand, and they made progress in the context of national awakening on the other hand, by becoming conscious in the socio-cultural and economic sense by preserving their own identity with the intellectuals who grew up.

Press and broadcasting activities are an important step in the formation of Azerbaijani national awakening. Before the development of the national press, the foundations of the Azerbaijani press were laid in line with the policies of the Tsarist Russian government. Newspapers such as *Tiflisskie Vedomosti* (Tbilisi News), *Zakavkazski Vestnik* (1838-1864) were published by the government. *Tiflisskie Vedomosti* was published in Georgian and Persian in addition to Azerbaijani Turkish, while only the issues of *Zakavkazski Vestnik* printed in 1845 were published in Azerbaijani Turkish under the name of News of This Side of the Caucasus. Although these newspapers formed an infrastructure, they are quite distant in terms of Azerbaijani national press.

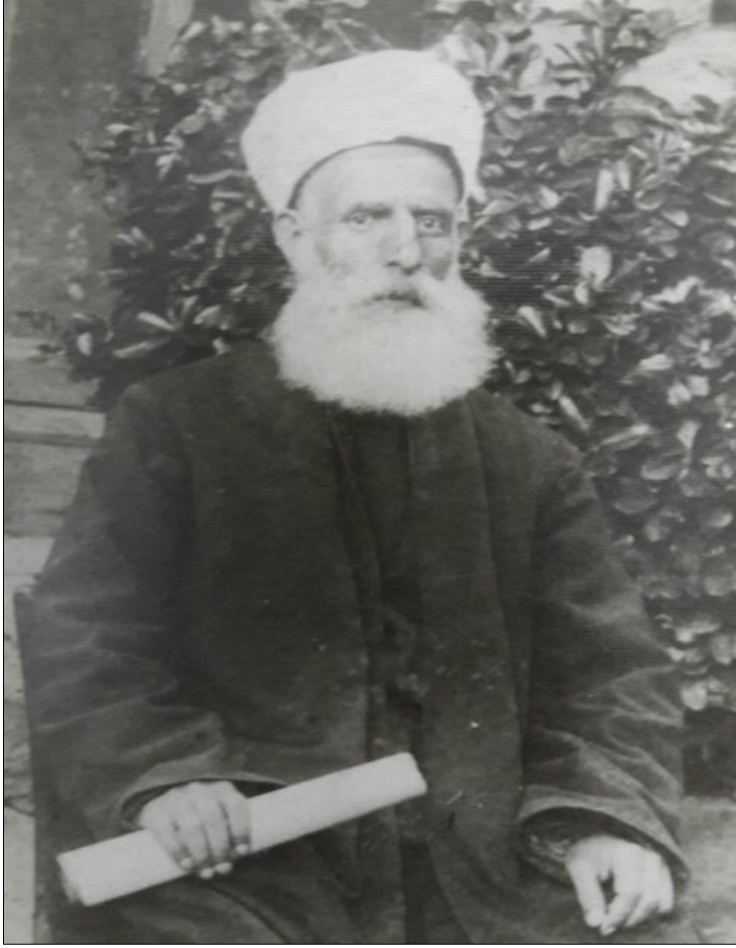
The Azerbaijani press made its first attempt in this sense with the *Ekinci* newspaper published by Hasan Melikzade Zerdabi. Published for about two years from 1875 to 1877, the newspaper constituted the firsts for the Azerbaijani national press in every aspect. *Ekinci*, which was a light for Azerbaijani Turks and Muslims of Russia with both its staff

of writers and the subjects it dealt with, was able to be published for 56 issues and was closed down as a result of the reactions and Russian censorship. After the closure of *Ekinci*, the Azerbaijani national press developed for many years with the initiatives of the Unsizade brothers, who are the subject of our study. *Ziya* (1879-1880), *Ziya-yı Kafkasya* (1880-1884), *Keskül* (1883-1890), *Mezher* (1908-1917) newspapers came to life in the printing houses founded by Unsizade brothers. Unsizades were not limited to the Azerbaijani press. Crimean Ismail Gaspiralı's *Tonguç*, *Şafak* and *Tercüman* were also printed in these printing houses.

The fact that the Ünsizade brothers, who are important figures in the history of Azerbaijan's national press, who constitute a basic example in press and broadcasting activities, whose lives together with their family members are integrated with the history of the press, are not revealed in full clarity, that they are not the subject of a special research, that they are not examined in depth and the question of what they mean for the history of Azerbaijan remains partially unanswered and incomplete creates a great gap. While the lives and activities of many personalities who lived before them or their contemporaries are known, it is a matter of serious curiosity that the Unsizades stand in the middle like a black box. There is no comprehensive research on Unsizades both in Turkey and Azerbaijan. Most of the writings about them deal with the subject without going beyond the boundaries of the press as a part of the press life.

In addition to describing the Unsizades with their presence and position in the Azerbaijani press, our study also dealt with their personal lives, ideas and life stories with a holistic approach as much as possible. In doing so, the works on the history of the Azerbaijani printing press, archival documents in our country, personal archival information obtained through contacts with the members of the family living today, and the works of the Unsizades themselves were used. Thanks to these sources, detailed information about the lives of Said and Celal Ünsizade in Türkiye has been obtained.

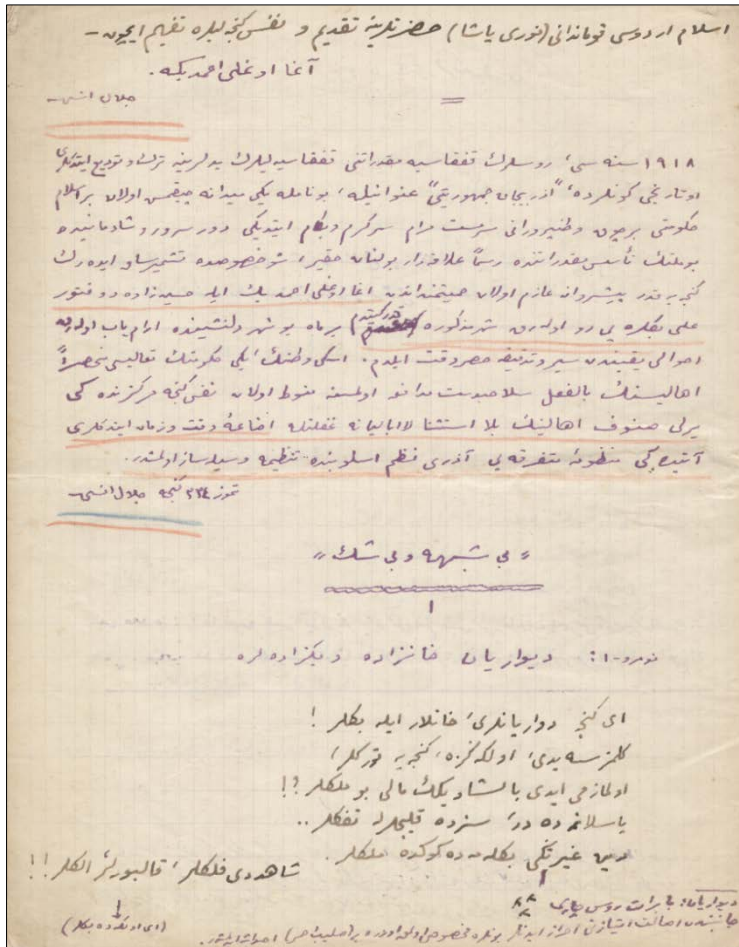
The role played by Unsizades under the rule of Tsarist Russia, who came out of Azerbaijani Turks and lived and grew up during the national awakening of Azerbaijan, makes them important in the history of Azerbaijan. The personality of Unsizades, one of the Azerbaijani Jadidists, is important not only for Azerbaijan but also for Turkish history. Unsizades, with their lives, ideas, activities and what they have done during the period they lived, are the names that serve as a bridge in terms of historical ties between Azerbaijan and Türkiye. As of the period they lived in, they were personally present in the process leading from Tsarist Russia to the Azerbaijan Democratic Republic and again witnessed the Soviet Russia's reoccupation of Azerbaijan. As in Azerbaijan, they lived in these lands during that difficult period from the Ottoman Empire to the new Turkish Republic and witnessed the historical events in both homelands. In this respect, the personalities, lives and activities of the Unsizade brothers are not limited to the history of Russian Muslims and Azerbaijan, but are important for Turkish history in general.

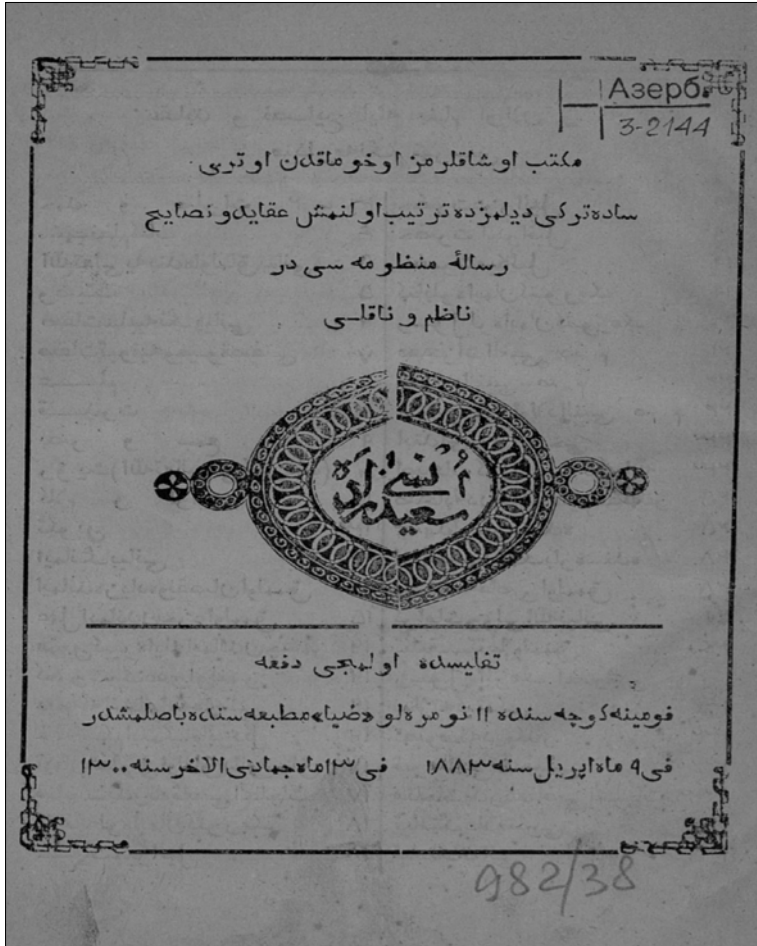

Ek 1: Hacı Said Ünsizade (Zaur Samedov Ünsizade'nin Arşivi)

Ek 2: Celal Ünsizade (*Hakimiyet-i Milliye Gazetesi* / 19 Şubat 1933)

Ek 3: Celal Ünsizade'nin *Bi Şüphe* ve *Bi Şekk* Şiiri (Zaur Samedov Arşivi)

Ek 4: Akaid ve Nesayih

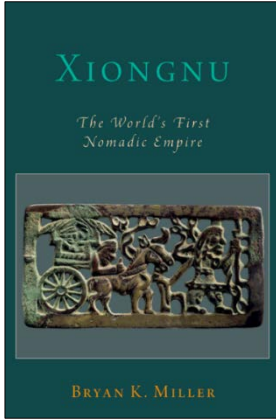
Bryan K. Miller

Xiongnu: The World's First Nomadic Empire

New York: Oxford University Press, 2024 (385 sayfa).

Recep Efe ÇOBAN

Dr., Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dünyası Sosyal, Ekonomik ve Siyasal İlişkiler Anabilim Dalı, recep.efe.coban@ege.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8515-0865

Xiongnu: The World's First Nomadic Empire [Asya Hunları: Dünyanın İlk Göçebe İmparatorluğu] kitabı, Michigan Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü'nün Orta Asya Sanatı ve Arkeolojisi departmanında öğretim üyesi olan Dr. Bryan K. Miller tarafından yazılmıştır. Aynı üniversitede Antropolojik Arkeoloji Müzesi - Asya Arkeolojisi departmanında da asistan küratör olarak görev yapan Miller'in bu eseri, yazarın uzun yıllardır Avrasya bozkırındaki göçebe toplumların kültürel mirası üzerinde yaptığı çalışmaların en güncel ürünüdür.

İngilizce neşredilen eserin giriş kısmında “Acknowledge [Teşekkür]” (Miller 2024, s. xi-xiv) ve “Prologue [Giriş]” (Miller 2024, s. xv-xvii) kısımlarına yer verilirken; asıl muhtevisiyatı oluşturan bölümlerde “1. Nomad Protagonists [1. Göçebe Önderler]” (Miller 2024, s. 1-24), “2. Kingdoms of Those Who Draw the Bow [2. Yay Gerenlerin Krallığı]” (Miller 2024, s. 25-51), “3. Masters of the Steppe [3. Bozkırın Efendileri]” (Miller 2024, s. 52-73), “4. Rule by the Horse [4. At Sırtında Yönetim]” (Miller 2024, s. 74-123), “5. Of Wolves and Sheep [5. Kurtlar ve Koyunlar]” (Miller 2024, s. 124-161), “6. Masters of the Continental Worlds [6. Kıtaların Efendileri]” (Miller 2024, s. 162-219) ve “7. Hunnic Heritage [7. Hun Mirası]” (Miller 2024, s. 220-240) başlıkları bulunmaktadır. Yazar, kitabın sonunda ise “Epilogue [Son Söz]” (Miller 2024, s. 241-244), “Appendix (Chanyu Rulers) [Ekler (Şanyu Unvanlı Hükümdarlar)]” (Miller 2024, s. 245-246), “Notes [Notlar]” (Miller 2024, s. 247-302), “References [Kaynakça]” (Miller 2024, s.

Atıf / Citation: Çoban, R. E. (2024) [Kitap İncelemesi *Xiongnu: The World's First Nomadic Empire*, Bryan K. Miller] *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 24 (2), 665-668.
<https://doi.org/10.32449/egetedid.1584193>

303-354) ve “Index (with Chinese Characters) [Dizin (Çince Karakterlerle)]” (Miller 2024, s. 355-362) başlıklı kısımlara yer vermiştir.

Türkçe literatürde Büyük Hun Devleti, Asya Hun Devleti, Hsiung-nular, Hsiungnular, Hiongnular, Xiongnular, Şyungnular gibi farklı şekillerde adlandırılan Asya Hunları; siyasî, sosyal ve ekonomik yapıları bakımından sonraki yıllarda aynı bölgede teşekkül eden Türk bozkır topluluklarına benzer özellikler göstermeleri sebebiyle Türk tarihi açısından oldukça önemli bir siyasî teşekkül olarak addedilmiştir. Bu öneme atfen ülkemizdeki bilim insanlarının çeşitli yayınlarıyla da desteklenen Asya Hunları çalışmaları, yapısı itibarıyla klasik tarihyazım metotlarının arkeolojik verilerle desteklendiği çok disiplinli bir bakış açısına sahip olagelmıştır. Birden çok disiplinden elde edilen verilerin birlikte değerlendirilmesini gerektiren bu bakış açısı, sadece Asya Hunları için değil; Avrasya’nın göçebe kavimlerinin tümü için geçerli olup bazı zorlukları da beraberinde getirmektedir. Özellikle mevcut yazılı verinin çoğunluğunun yerleşik komşu kavimler tarafından kaydedilmiş olması ve göçebe bozkır imparatorluklarının geniş topraklarda hâkimiyet kurmaları, bu alanda çalışan bilim insanlarının monografi türünde eserler vermesine ket vurmakta; mevcut çalışmalar, uzun yıllar süren çok disiplinli araştırmaların neticesi olarak neşredilmektedir. Bu bakımdan Bryan K. Miller’ın *Xiongnu* başlıklı eseri hem Türk tarihçiliği hem de Asya kavimlerinin tarihleri bakımından güncel verileri ihtiva eden önemli bir monografidir.

Esere genel hatlarıyla bakıldığında, Bryan K. Miller’ın Asya Hunlarının karmaşık sosyal ve siyasî yapılarını anlayabilmek adına hem yazılı tarihî kaynakları hem de arkeolojik verileri birlikte ele aldığı görülmektedir. Disiplinlerarası bir yöntemi benimseyen yazarın bu bakımdan literatürdeki Asya Hun monografilerinden ayrıldığı ifade edilebilir. Özellikle ülkemizde neşredilen Asya Hun monografilerinin çoğunlukla yazılı Çin kaynaklarına odaklandıkları görülmektedir. Miller’ın sanat tarihi ve arkeoloji alanlarındaki yetkinliklerinin yanında kaynak dillerine olan hâkimiyeti, Asya Hun literatüründeki bu bağlamdaki eksikliği doldurmaya çalışmakta, alandaki araştırmacıları maddî kültür mirasını da değerlendirmeye teşvik etmektedir.

Miller’ın eserinde dikkat çeken bir diğer husus, Asya Hunlarına ilişkin geleneksel Çin kaynakları merkezli bakış açısının yeniden ele alınmasıdır. Literatürde Asya Hunlarında yerleşik tarımın ve şehirleşmenin kısıtlı ya da hiç olmaması sebebiyle gerçek bir imparatorluk olarak değerlendirilemeyeceğine dair görüşü yeniden ele alan yazar, bu kapsamdaki hipotezleri güncel veriler üzerinden yeniden yorumlamaya çalışmış; özellikle maddî kültür unsurlarını yoğun şekilde kullanarak Asya Hunları üzerine çalışacak araştırmacılar için yeni bakış açılarının geliştirilmesine yönelik yorumlar yapmıştır. Örneğin yazar eserinde, Asya Hunlarının kullandığı tamga işaretli buluntuların toplumunun kendine özgü siyasî ve ekonomik sistemin göstergesi olduğunu, özellikle ticaret

yolları üzerinde elde edilen tamgaların bu bölgedeki merkezî teşkilatlanmanın bir emaresi olarak okunması gerektiğine dikkat çekmiştir (Miller 2024, s. 2, 175). Bu analiz, sadece Asya Hunları için değil; benzer özelliklere sahip Avrasya bozkır topluluklarına ait önemli bir tespit olarak da dikkat çekmektedir.

Eserde önem arz eden bir diğer konu, yazarın özellikle Asya Hunlarının siyasî teşkilatlanmalarını Roma ve Çin gibi tarıma dayalı yerleşik imparatorluklarla karşılaştırılabilir nitelikte olduğuna dair görüşleridir (Miller 2024, s. 14-15). Ona göre imparatorluk kavramına ilişkin mevcut kabuller dünya tarihinin gerçekleri açısından yetersizdir. Bu yüzden araştırmacıların ilgili kavramları özellikle bozkır imparatorluklarının özgün taraflarını ihtiva edecek biçimde yeniden düşünmeleri ve değerlendirmeleri gerekmektedir. Yazar, özellikle Asya Hunları gibi kendilerine ait yazılı kaynakları olmayan yahut kısıtlı kaynakları bulunan kavimlere ilişkin hususların komşu kavimlerin tuttuğu yıllıklardan hareketle yorumlanmasının potansiyel hatalara sebep olabileceğine dikkat çekmektedir. Ona göre, Asya Hunlarına ilişkin yazılı kaynakların büyük çoğunluğunu neşreden Çinlilerin sahip olduğu bilgiler doğruluk ve tarafsızlık açısından tartışmalıdır ve bu sebeple alandaki bilim insanları, mevcut yazılı kaynakları dikkatli şekilde değerlendirmelidir.

Xiongnu eseriyle ilgili ifade edilmesi gereken bir diğer husus, kitabın sonunda yer alan geniş kaynakçadır. Özellikle Asya Hunları ile ilgili çalışan veya çalışmaya başlayacak bilim insanları için oldukça önemli olan bu kaynakça, eserin neşri için sarf edilen emeğin açık bir göstergesidir. Benzer şekilde Çince karakterlerle beraber hazırlanan dizin kısmı da kitabı kullanacak araştırmacılar için büyük bir kolaylık sağlayarak, çalışmaya önemli bir başvuru kaynağı olma hüviyeti kazandırmaktadır.

Netice olarak Bryan K. Miller'ın *Xiongnu: The World's First Nomadic Empire* başlıklı eseri, bozkır halkları tarihi alanı için en güncel ve önemli eserlerden biri olarak değerlendirilmelidir. Yazar, eser boyunca Asya Hunlarının siyasî, sosyal ve ekonomik açıdan kendine özgü olduğunu, dolayısıyla göçebe toplumların yerleşik toplumlar kadar gelişmiş olmadığını iddia eden hipotezlerin yeniden sorgulanması gerektiğini farklı bakış açıları ve veriler üzerinden ifade etmektedir. Eserde dile getirilen bu hususların Oxford University Press gibi önemli bir yayınevinden yayımlanması ve küresel olarak pek çok okuyucuya ulaşacak olması, hiç kuşku yok ki Asya Hun tarihçiliği açısından mühim bir gelişmedir. Diğer taraftan eserin İngilizce olarak neşredilmesi, Türk okurların tümüne ulaşması bakımından bir olumsuzluk teşkil etmektedir. Bu bakımdan Türkiye'deki yayınevlerinin en kısa sürede alanında yetkin çevirmenlerin gayretiyle bu kıymetli eseri Türkçeye kazandırmaları, gelecekte yapılacak çalışmalar için önemli bir hizmet olacaktır.

Hakem Değerlendirmesi: Kör hakemlik.

Yazarların Katkı Düzeyleri: Tek Yazar %100.

Etik Komite Onayı: Yazar tarafından çalışmanın etik kurul iznine tabi olmadığı bildirilmiştir.

Finansal Destek: Yazar çalışma ile ilgili bir finansal destek alınmadığını bildirmiştir.

Çıkar Çatışması: Yazar çalışma ile ilgili potansiyel çıkar çatışması bulunmadığını bildirmiştir.

ETİK ve BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI

Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara ve bilimsel atıf gösterme ilkelerine riayet edildiğini yazar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Ege Üniversitesi Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk makale yazarına aittir.

EGE ÜNİVERSİTESİ
TÜRK DÜNYASI İNCELEMELERİ DERGİSİ
YAYIN İLKELERİ VE YAZIM KURALLARI

Tanım

Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi (kısaca TDİD); Türk halklarıyla ilgili sosyal bilimler alanındaki çalışmaları kapsayan, Yaz ve Kış olmak üzere yılda iki sayı yayımlanan, bilimsel denetim sürecinde kör hakemlik yöntemini kullanan, Türkiye Türkçesi ve diğer Türk lehçelerinde, İngilizce ve Rusça kaleme alınmış yazıları kabul eden Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü'nün açık erişimli, çevrimiçi ve basılı yayımıdır.

Amaç

TDİD; Türk halklarıyla ilgili sosyal ve beşerî bilimler alanlarında bilimsel bilgi birikimine katkı sağlayacak, mevcut birikimi revize edecek, sorunsalları derinleştirecek çalışmaları yayımlama, bu alandaki çalışmaları görünür kılma ve yaygınlaştırma alanlarını hazırlama çabasıdır. Özellikle Türk halkları arasında tarihsel ve mekânsal boyutta devamlılık ve kırılmaların konu edildiği çalışmalara tartışma zemini oluşturmayı hedeflemektedir.

Kapsam

TDİD; Türk halklarıyla ilgili sosyal ve beşerî bilimler alanında araştırma, olgu sunumu, derleme, tezden yayın, çeviri, aktarma, kitap incelemesi ve nekroloji türünden çalışmaları; yine bu alanda bilimsel yayınlar üzerine yapılan incelemeleri ve yabancılara Türkçe öğretimiyle ilgili çalışmaları yayımlar.

Yazıların Kabulü ve Değerlendirilmesi

Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi'ne gönderilen yazıların daha önce hiçbir yerde yayımlanmamış olması ya da aynı anda başka bir yayın organına gönderilmemesi gerekir. Bilimsel bir toplantıda sunulan bildiriler, ayrıca belirtmek ve daha önce yayımlanmamış olmak koşuluyla kabul edilebilir.

Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi sadece doktora adayları ve doktora mezunlarından gelen başvuruları kabul etmektedir. Lisans veya yüksek lisans öğrencileri ile bu programları tamamlamış olanların başvuruları yayın için değerlendirmeye alınmaz.

Makaleler, aşağıda belirtilen ölçütlere uygun şekilde sunulmalıdır. Yayın aşamasında esasa yönelik olmayan küçük düzeltmeler Editörlük birimi tarafından yapılabilir. Bu düzeltmelerde Türk Dil Kurumu yazım kılavuzu ve sözlükleri esas alınır.

Etik İlkeler, Yayın Politikası ve Etik Kurul İzin (Onay) Belgesi

Yazar(lar) Üniversitelerarası Kurul Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesinin ikinci bölümünde yer alan Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiğine Aykırı Eylemler kıstaslarına uymakla sorumludurlar.

TR Dizin tarafından 2020 yılında açıklanan Etik İlkelerle ilgili kurallar kapsamında aşağıdaki hususlara tüm yazarların dikkat etmesi önemlidir:

Etik Kurul izni gerektiren araştırmalar aşağıdaki gibidir:

- Anket, mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme teknikleri kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen her türlü araştırmalar,
- İnsan ve hayvanların (materyal/veriler dâhil) deneysel ya da diğer bilimsel amaçlarla kullanılması,
- İnsanlar ve hayvanlar üzerinde yapılan klinik araştırmalar,
- Kişisel verilerin korunması kanunu gereğince retrospektif çalışmalar

Ayrıca olgu sunumlarında “Aydınlatılmış onam formu”nun alındığının belirtilmesi; başkalarına ait ölçek, anket, fotoğrafların kullanımı için sahiplerinden izin alınması ve bunun belirtilmesi; kullanılan fikir ve sanat eserleri için telif hakları düzenlemelerine uyulduğunun belirtilmesi gerekmektedir.

Yukarıdaki koşullara uyan ve Etik Kurul izni gerektiren yazıların Türk Dünyası İncelemeleri Dergisine gönderilmesi durumunda, alınmış olan resmî Etik Kurul izin belgelerinin de gönderim esnasında ek dosya olarak dergiye gönderilmesi gerekmektedir.

Çeviri makalelerde, çalışmanın değerlendirmeye alınabilmesi için makalenin orijinal dilinde belirli bir (en az 5) sayıda atıf almış olması gerekmektedir.

Çevirisi yapılacak yazı, yazarından ve yayınlandığı yerden (kitap, dergi vb.) izin alınması kaydıyla yayımlanabilir. Çalışmanın çevirisinin Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi’nde yayımlanması için imzalı izin yazısı alınmalı ve bu belge “.pdf” uzantılı olarak dosyalar kısmına yüklenmelidir (İlk dipnotta bu husus belirtilmelidir). Çeviri yazılarda her türlü telif maliyeti çevirene aittir. Ayrıca çeviri yazıların orijinal metinlerinin “.pdf” formatları Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi editörlüğü ile paylaşılmalıdır. Yazarın ölümünden sonra 70 yıl geçmişse, bu izin belgesi istenmez.

Örnek: [Bu çalışma xxx xxx tarafından kaleme alınan “xxx xxx” başlıklı makalenin (Dergi adı cilt/sayı (yıl), sayfa aralığı) yazar ve yayıncısının (xxx Yayınevi) izniyle tercüme edilmiştir.]

Asıl metinde kullanılan atıf sistemi, metin içi notlar ve kaynakça APA 7 atıf sistemine göre yeniden düzenlenmelidir.

Ayrıca çevirisi yapılan makale sahibinin adının sonuna yıldız (*) eklenerek varsa ünvan, kurum/üniversite, şehir, ülke, bölüm/anabilim dalı bilgilerine yer verilmelidir. Çevirmen hakkındaki bu ve benzeri bilgiler de yine (**) eklenerek verilmelidir.

Dergi yayın kurulunca bir sayıda en fazla iki çeviriye yer verilmesi uygun görülmüştür. Buna göre belirtilen sayıdan fazla olan çeviriler bir sonraki sayıya bırakılır.

Kitap incelemesi yapılan makalelerde, söz konusu yayınla ilgili özgün bilgilerin detaylı bir şekilde sunulması gerekir. İncelemeye esas alınan yayın hazırlandığı tarihten itibaren yurtiçinde Türkçe yayımlandıysa iki yıl, yurtdışında farklı bir dilde yayımlandıysa üç yıl içerisinde yayımlanmış olması gerekmektedir. Kitap incelemesi metni 2500 kelimeyi geçmemelidir. Yayınların reklamını andıran ya da kısa bir özeti şeklinde olan; yayının dikkate değer yönlerini ya da eksiklerini dile getirmeyen, yayın hakkında akademik ölçütlere uygun objektif değerlendirmeler yapmayan yazılar dergi gündemine alınmaz.

TDİD yazı kabul ve değerlendirme süreçlerini DergiPark (<http://dergipark.gov.tr/eggetdid> adresi) üzerinden yürütür. Yayınlanması için dergiye gönderilen yazılar, editör/editörler ve/veya Yayın Kurulu tarafından yayın ilkeleri ve yazım kuralları noktasında incelenir, iThenticate sisteminde etik denetimden geçer ve genel hatlarıyla bilimsel değerlendirmeye tabi tutulur. Bu süreçlerde sorun tespit edilmediği takdirde, yazıdaki yazara/yazarlara ait bilgiler olmaksızın (Yayın Kuruluyla ilgili süreçlerde de geçerlidir) editör/editörler tarafından değerlendirilmek üzere, Yayın Kurulunun önerileri dikkate alınarak alanın uzmanı olan iki hakeme gönderilir. Hakemlerle yazar adı, yazarlarla da hakem adı paylaşılmaz. Hakem raporlarından biri olumlu, diğeri olumsuz ise yazı üçüncü bir hakeme gönderilebilir veya editörler ve/veya Yayın Kurulu, hakem raporlarını inceleyerek nihai kararı verebilir. Yazarlardan, hakemlerin ve editörün/editörlerin ve Yayın Kurulunun eleştiri ve önerilerini dikkate almaları beklenir. Yazarlar, bu eleştiri ve önerilerde katılmadıkları hususlar varsa, gerekçeleriyle birlikte itirazlarını ve/veya hakem raporları, editör(ler) ve Yayın Kurulu görüşleri doğrultusunda revize ettikleri çalışmalarını, <http://dergipark.gov.tr/eggetdid> adresi üzerinden tekrar dergiye ulaştırmalıdır. Revize edilmiş metin, hakemlerin talebi, editörlerden ve Yayın Kurulundan herhangi birinin bu yönde görüşü söz konusuysa, tekrar hakem değerlendirmesine sunulur. Editörler, Yayın Kurulu ve hakemler tarafından yürütülen değerlendirme sürecinden onanarak geçen yazılar, yayımlanma sırasına konulur. Bu süreçlerde onanmamış yazılar yayımlanmaz. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi'nde yayımlanması kabul edilen yazıların telif hakkı, Türk Dünyası İncelemeleri dergisine devredilmez. Dergide yayımlanan tüm yazılar, açık erişim olarak yayımlanır ve yazarın çalışmasını Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) açık erişim lisans politikasına uygun şekilde yeniden kullanılmasına onay verilir. Yayımlanan makalelerin tüm hukuksal sorumluluğu yazarlarına/çevirmenlerine aittir. İki ve daha fazla yazarlı yazılarda yazının telif sorumluluğu birinci yazara aittir. Dergide yayımlanan yazı ve fotoğraflar kaynak gösterilerek alıntılanabilir.

Yazım Kuralları

Yazılar, <http://dergipark.gov.tr/eggetdid> adresinden giriş yapılarak gönderilmelidir. Çalışmanın araştırma makalesi, olgu sunumu, tezden üretilen yayın, derleme veya diğer türden hangisine ait olduğu seçilmelidir. Çeviri ve aktarma türünden çalışmalarda, çeviri veya aktarmanın yapıldığı orijinal metnin birer kopyası da iletilmelidir.

Gönderim esnasında derginin TDİD'in DergiPark sayfasında yer alan Formlar ve Belgeler (<https://dergipark.org.tr/tr/pub/eggetdid/page/16361>) kısmından, "Telif Hakkı Anlaşması" ve "Makaleye İlişkin Sorumlu Yazar Beyanı" formlarının eksiksiz bir şekilde doldurulmuş ve imzalanmış hallerinin eklenmesi gerekmektedir. Makaleler ile ilgili bütün yazışmalar ve süreçler DergiPark üzerinden gerçekleşmekte ve DergiPark'ta arşivlenmektedir. Yazı gönderiminde yazı düzeniyle ilgili aşağıdaki esaslara uyulmalıdır.

Sayfa Düzeni ve Makale Metni

Microsoft Office Word versiyonlarında, A4 (29.7x21 cm.) boyutunda dikey olarak, dört yandan (sağ, sol, üst, alt) 2,5 cm kenar boşlukları ile hazırlanmalı ve Times New Roman yazı tipi ile 11 punto büyüklüğünde, (dipnotlar ise 9 punto), tek satır ve 2 nk paragraf aralığı ile yazılmalıdır.

Sınırlılık

Makale ana metni; tablolar, ekler ve dipnotlar dâhil 8000 kelimeyi geçmemelidir. Makale başlıkları, özetler, anahtar kelimeler ve kaynakça bu sınırın dışında değerlendirilir. 8500 kelimeyi geçen makaleler, editörlük kararına başvurulmaksızın iade edilir. (Yabancı dillerde yazılmış makalelerde, ilgili dillerin yapısından kaynaklı olarak bu sınırlılık %20 oranında artırılabilir.)

Türk Dünyası İncelemeleri Dergisine gönderilen çalışmalarda değerlendirmeye alınan ve olumlu ya da olumsuz sonuçlanan yazarlar; bir başka yazısını dergi sistemine yüklemek için bir yıl; yazısı yayımlanan yazarın, yeni yazısının yayımlanabilmesi için ise önceki sayıdan sonra dört sayının geçmesi gerektiği gibi **yazarla ilgili sınırlılıklar** mevcuttur. Bu sınırlılıklar birden fazla yazarlı yazılar için de geçerlidir. Değerlendirme süreci sonrası reddedilen çalışmalar hiçbir şekilde tekrar sürece dâhil edilmeyecek ve yayımlanmayacaktır.

Başlık

Her yazının içerikle uyumlu Türkçe ve İngilizce başlığı olmalıdır. Başlık 12 kelimeyi geçmemeli, sadece ilk harfleri büyük ve koyu harflerle, Times New Roman yazı tipi ile 11 punto büyüklüğünde yazılmalıdır. İngilizce başlık italik ve 11 punto büyüklüğünde yazılmalı ve Türkçe başlığın hemen altında yer almalıdır. Yazıdaki giriş, sonuç, ekler ve kaynakça dışında tüm başlıklara numara verilmelidir. Ana başlıklar “1, 2, 3” şeklinde devam etmeli, numaralandırmada A, a, i, b gibi harfler ile Romen rakamları kullanılmamalıdır.

Başka Bir Bilimsel Çalışmadan Üretilen Yayın

Herhangi bir çalışmadan (projeden, tezden, kitaptan) üretilen çalışmalarda makale başlığı esas alınarak dipnotta (*) belirtilmelidir. Örnek:

*Bu makale Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Tarihi Anabilim Dalı’nda hazırlanan “...” adlı devam eden/savunulan doktora tezinden üretilmiştir.

Yazar(lar)ın Ad-Soyadı ve Ünvanı

Başlığın altında, sağa dayalı, 11 punto büyüklüğünde, adının ilk harfi büyük, soyadı tamamen büyük harflerle yazılmalıdır. Yazar(lar)ın varsa görev yaptığı kurum, ünvan, iletişim bilgileri ve ORCID bilgisi dipnotta (*) işareti ile 9 punto büyüklüğünde olacak şekilde belirtilmelidir.

Özet / Abstract

Yazının başında, yazar bilgilerinden sonra bir satır boşluk bırakılmalı, ardından Türkçe özet ve İngilizce abstract bölümleri yer almalıdır. 150 kelimeden az ve 200 kelimeden çok olmayacak şekilde hazırlanması gereken özet ve abstract içerisinde alıntı, kaynak, şekil, çizelge vb. bulunmamalıdır. Özet ve abstract içerik yönünden birbirinin aynı olmalı ve 9 punto Times New Roman yazı karakteriyle, soldan ve sağdan 1 cm girinti bırakılarak yazılmalıdır.

Türkçe makalelerde özetin İngilizce tercümesi; Türkiye Türkçesi dışındaki Türk lehçeleri, İngilizce ve Rusça kaleme alınan makalelerde ise Türkçe, İngilizce ve üçüncü dilde hazırlanmış özet ve abstract yer almalıdır.

Anahtar Kelimeler / Key Words

Özette tanımlanan kuralların gerekli kıldığı dil ve lehçelerde ilgili bilim alanının terminolojisi dikkate alınarak en az beş, en çok sekiz sözcükten oluşan anahtar kelimeler özet ve abstract altında verilmelidir.

Genişletilmiş Özet / Extended Summary

Türk Dünyası İncelemeleri Dergisinde yayımlanacak olan Türkçe, Türkiye Türkçesi dışındaki Türk lehçeleri ve Rusça olarak hazırlanmış çalışmalarının İngilizce genişletilmiş özetleri de (extended summary) yer alacaktır. İngilizce yazılan makalelerde ise genişletilmiş özet bulunmasına gerek yoktur.

Genişletilmiş özet, makalelerin Dergimize ilk gönderimi esnasında değil, makalenin yayına kabul edilmesi durumunda yayın kabul kararından sonra yazarlardan talep edilecektir. Ancak isteyen yazarlar başvuru sırasında da İngilizce genişletilmiş özeti makalenin sonuna ekleyebilirler.

Genişletilmiş özet, tercihen 600-800 kelime uzunluğunda olmalıdır. Genişletilmiş özetle araştırma ile ilgili amaç, problem, yöntem, bulgular ve sonuçlar ilgili başlıklar halinde açık bir şekilde yazılmalıdır. Genişletilmiş özet içindeki alt başlıklar ve çalışmanın türüne göre çeşitlilik gösterebilir. Araştırma metninde yer almayan herhangi bir bulgu veya sonuç genişletilmiş özetle yer almamalıdır.

Çıkar Çatışması, Teşekkür, Katkı Payı

Metnin sonunda şayet varsa çalışmanın gönderimi esnasında sisteme yüklenen “Makaleye İlişkin Sorumlu Yazar Beyanı” formunda yer alan sorumlu yazarın beyanı ile belirtilen “Çıkar Çatışması”, “Destek ve Teşekkür” bilgileri eklenmelidir. Birden çok yazarlı çalışmalarda ise yazarlar tarafından “Katkı Payı” oranı belirtilmelidir. Yine eğer var ise “Etik Kurul Kararı” kurumu, tarihi ve protokol numarası ile beraber verilmelidir.

Görseller

Makaledeki resim, fotoğraf, harita, şekil ve tablolar altına ortalananmış olarak Resim 1., Harita 2., Şekil 1. vb. şeklinde 8 punto büyüklüğünde, açıklayıcı bir ifade ile verilmeli, bilgilerin alındığı kaynak açıklaması ise parantez içinde yazılmalıdır. Tablo, grafik ve resimler 8 sayfayı geçmemelidir. Resim ve fotoğraflar yüksek çözünürlüklü olarak makaleye yerleştirilmelidir.

Alıntı ve Göndermeler

Makaledeki doğrudan alıntılar tırnak içinde verilmelidir. 4 satırdan az alıntılar satır arasında; 4. satıra taşan ve daha uzun alıntılar satırın sağından ve solundan 1 cm içeride, blok hâlinde ve tek satır aralığıyla 11 punto verilmelidir.

Dipnot

Kaynak gösterme dışında kalan ve makalenin ana konusu ile dolaylı bağlantısı olan açıklamalar, birden başlayarak dipnot kullanmak suretiyle yapılabilir. Dipnotlar verildiği sayfanın altında 9 puntıyla yazılmalıdır.

Kaynakça

Kaynakçada yer alan çalışmalar mutlaka Latin alfabesi ile yazılmalıdır. Kiril, Arap, Hint vb. başka alfabelerde yazılmış kaynakların Latin harfli biçimleri, Türkçe transliterasyon ile verilmelidir.

Ekler

Ek tablo, şekil, grafik ve resimler kaynakça sonrasında yeni bir sayfada verilmelidir. Her bir ek; Ek 1, Ek 2 şeklinde sınıflandırılmalı ve ayrı ayrı başlıklandırılmalıdır. Ekler tek satır aralıklı 9 punto ile yazılmalıdır.

Kaynak Gösterme

Gönderilen yazılar, referans sistemi, kaynak gösterme biçimi ve kaynakça düzenlenmesinde American Psychological Association 7 (APA 7) stilinde hazırlanmalı, kaynaklar dipnot sistemi yerine iç not olarak hazırlanmalıdır. Metin içerisinde verilecek kaynaklarda yazar soyadı, yayın yılı ve sayfa numarası aşağıdaki gibi verilecektir.

Metin İçi Kaynak Gösterimi

Doğrudan alıntılarda alıntı 40 kelimeden daha azsa çift tırnak içine alarak belirtiniz:

“Dönüşüm kavramı zihindeki bir bilginin çeşitli işlemlerden geçilerek sunulmasını içerir” (Kerimoğlu, 2016, s. 77).

40 veya daha fazla kelime içeren doğrudan alıntılarda tırnak işareti içine almadan blok hâlinde soldan 0.5 inç girintili veriniz:

Birinci ve ikinci tarzdaki bildirme ifadelerinde fiil kullanılmadığı için bunların birleşik fiil ile karışmasından bahsedilemez. Bildirmenin üçüncü şekli olarak verdiğimiz örneklerde er-, tur-, bol- fiilleri cümle ile ilgili bir iş görmüşler; cümlelerin kuruluşunda vazife almışlardır. O halde bu kullanılışları, birleşik fiil içinde mütalaa etmemek lazımdır (Ercilasun, 2014, s. 75).

Yazar Adı Metin İçinde Geçiyorsa

Metin içinde yazar adı geçiyorsa yazar adından sonra parantez içinde tarih verilir. Sayfa numarası ise alıntı yapılan cümleden sonra yazılır:

Ahmet B. Ercilasun (2010), “Eski Oğuz Türkçesinin en önemli ses özelliği, küçük ünlü uyumunun mevcut olmayışdır” (s. 459).

Yazar Adı Metin İçinde Geçmiyorsa

(Yazar soyadı, yıl, s.)

“Eski Oğuz Türkçesinin en önemli ses özelliği, küçük ünlü uyumunun mevcut olmayışdır” (Ercilasun, 2010, s. 459).

Anonim Çalışma

Atıf yapılan çalışmanın yazarı belli değilse çalışmanın adı yazılır. Çalışmanın adı metin içinde verilecekse italik olarak yazılmalıdır. Çalışmanın adı uzunsa metin içi alıntıda kısaltılarak verilir.

Diğer bir kaynakta (Dünyada Memurlar ve Sendika, 1996, s. 55) da belirtildiği gibi...

Yazarı belli olmayan çalışmalarda yazar adı “Anonim” olarak da kabul edilebilir. Bu durumda kaynakça kısmında da yazar adını “Anonim” kullanın.

Diğer bir kaynakta (Anonim, 1996, s. 55)’da belirtildiği gibi...

Metin İçinde Genel Bir Referans Yapılıyorsa

(Yazar soyadı, yıl)

Gramerleşme, gramatikal yapıların süreç içerisinde nasıl ortaya çıktıklarını göstermektedir (Gökçe, 2013).

Aynı Yazara Ait Birden Fazla Çalışma

Ahmet B. Ercilasun, Bengü taşların, Köktürklerin ikinci döneminden kalmış olan yazılı anıtlar olduğunu (2016, s. 339), bu yazıtlardan da Çoyr yazıtının tarihi bilinen en eski Türk yazıtı olduğunu belirtmektedir (2010, s. 128).

Aynı Yıl İçerisinde Yazar Tarafından Yapılan Farklı Çalışmalar

Yazarın aynı yıl içinde yayımlanmış birden fazla çalışmasına atıf yaparken yayın tarihinden sonra “a, b, c” gibi ibareler konulmalıdır.

Oğuz boylarının her birinin özgün ağız özelliklerini belirleyebilmenin bugün çok daha zordur (Gülsevin, 2010a, s. 1077).

İki Yazarlı Çalışma

Metin içinde yazar adı geçiyorsa:

Doğan ve Koç, Kazak Türkçesinde 9 adet ünlü bulunduğunu belirtir (2013, s. 18).

Metin içinde yazar adı geçmiyorsa:

“Kazak Türkçesinde 9 adet ünlü bulunmaktadır” (Doğan ve Koç, 2013, s. 18).

Birden Çok Yazarlı Çalışma

İki yazarlı çalışmalarda her iki yazarın da soyadı verilir:

(Doğan ve Koç, 2013, s. 44).

Üç veya daha fazla yazarlı çalışmalarda “ilk yazarın soyadı ve ark.” şeklinde belirtilmelidir:

(Ali ve ark., 2017, s. 65).

Dolaylı/İkincil Alıntılarda

Eğer dolaylı alıntı yapılacaksa orijinal kaynak kişi metin içinde yazılır; ikincil kaynak kişi ise parantez içerisinde belirtilir.

Salsalname’yi Gülşehrî’den önce de birisinin yazmış olduğu düşünülmektedir (Köprülü, 1991’den aktaran Ercilasun, 2010, s. 439).

Birden Fazla Çalışma

Birden fazla çalışmaya atıf yapılıyorsa:

Yazar soyadlarının alfabetik sıralaması dikkate alınarak noktalı virgülle ayırarak verilir:

(Dilaçar, 2016, s. 30; Güner, 2021, s. 45; Kerimoğlu, 2015, s. 90).

Kurumsal Yazar

Çalışmayı yapan kurum belirtilir: (Türk Dil Kurumu, 2011, s. 65). Şayet kurum adında kısaltma yapılacaksa metin içinde de kısaltılarak verilmeli:

(TDK, 2011, s. 65).

Aynı Soyadına Sahip Yazarlar

(Yazar adının ilk harfi. Soyadı, yıl, s.).

Türk destanlarında aile algısında ad verme ve ad bilminde ad verme...

(H. İ. Şahin, 2012, s. 118; İ. Şahin, 2015, s. 45).

Ciltli Çalışma

Sayfa numarası ve tarihi belirtilir. Sadece atıf yapılan cilt yazılır:

Hümâ, güzelliğin de bir timsâli idi (Ögel, 2014, s. 123).

Çok ciltli çalışmalarda:

(Pflanze, 1963-1990).

Daha Önceki Bir Baskının Yeniden Basımı/Yayımı

Yeniden basılmış, yeniden yayımlanmış eserlerde metin içi atıfta her iki tarih de verilmelidir. İlk yayım yılı / yeniden yayımlandığı yıl şeklinde sıralanmalıdır: (Ercilasun, 1984/2014, s. 35).

Antoloji Çalışması

Antolojiden veya editörden değil, direkt çalışmadan bahsedilir:

“Antolojinin adı” (yıl).

Güneydeki yoksulluk Hurston’un otobiyografisi olan “Karayolundaki Toz İzleri” (1982)’nde ele alınmaktadır.

Ansiklopediler

(Balkans: History, 1987).

Sözlükler

(Develioğlu, 2013, s. 45).

Elektronik Ortamdaki Metinler

Video ya da Film

(Filmin adı, yıl) (Deli ve Dahi, 2019).

Video veya filmin herhangi bir saatine, dakikasına veya saniyesine atıfta bulunurken şu şekilde verilir:

(00:02:15-00:02:35)

Podcast/ YouTube

Eğer video/ podcast yazar adı, ünvanı, kayıt tarihi varsa belirtilmelidir. Saat, dakika, saniye olarak referans edilmek istendiğinde şu şekilde verilmelidir: (00:02:15-00:02:35).

Orçun Madran “BBY 262 Web tasarımı dersi uygulaması” (2015)’nda web sayfası tasarımının nasıl olacağı ile ilgili bilgi vermektedir.

(Tunç, 2020).

Ders/ Panel/Konferans

Teplin ve ark. tarafından Psikoloji-Hukuk, Toplum Toplantısı (2005)’nda gençlerde karşılaşılan şiddet eğilimi ve intihar oranları ele alınmaktadır.

Diğer Kaynaklar

Gazete

Ali Yüksel çocuk gelinlerin sayısındaki artışın çok yüksek oranlara ulaştığını dile getiriyor (Cumhuriyet, 2014).

Metin İçi Alıntılarda Ayrıntılı Bilgi İçin:

<https://apastyle.apa.org/style-grammar-guidelines/citations>

Kaynakçanın Hazırlanması

Kaynakça yeni bir sayfadan başlamalı ve yazarların soyadlarına veya yazarı bilinmeyen kaynakların başlıklarına göre alfabetik sırayla düzenlenmelidir.

Kaynakçada yer alan yapıtları yayımlayan yayınevleri belirtilirken yayınevi, yayıncılık gibi sözcükler kullanılmamalıdır. İmge Yayınevi değil İmge, gibi.

Birden fazla yayınevi gösteriliyorsa, aralarına noktalı virgöl konarak tümü belirtilmelidir.

Makalelerde sayfa numaraları tam olarak belirtilmelidir.

Temel format: Yazarın Soyadı, Adının Baş harfi. (Basım Tarihi). *Kitabın Başlığı*. Yayınevi/ Basımevi.

Ögel, B. (2001). *Dünden bugüne Türk kültürünün gelişme çağları*. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

Tek Yazarlı Kitap

Togan, Z. V. (1981). *Umumi Türk tarihine giriş*. Enderun.

Çok Yazarlı Kitap

Yakıcı, A., Yücel, M., Doğan, M. ve Yelok, V. S. (2017). *Üniversiteler için Türkçe-İ yazılı anlatım*. Yargı.

Aynı Yazarın İki veya Daha Fazla Çalışması:

Yıla göre sıralanır.

İnan, A. (1954). *Tarihte ve bugün şamanizm materyaller ve araştırmalar*. TTK.

İnan, A. (1976). *Eski Türk dini tarihi*. Kültür Bakanlığı.

Aynı Yazarın Aynı Yıl Yayımlanmış İki Çalışması

İnan, A. (1976a). *Eski Türk dini tarihi*. Kültür Bakanlığı.

İnan, A. (1976b). *Tarihte ve bugün şamanizm materyaller ve araştırmalar*. TTK.

DOI numaralı Kitap

Çakıcı, A. (2020). *DEHB ve alternatif tedavi türleri*. Pegem Akademi. <https://doi.org/10.14527/9786257228138>

Anonim Kitap

Yazarı bilinmiyorsa eserin adı verilir. Manas. (1995). TİKA.

Çeviri Kitap

Ligeti, L. (1986). *Bilinmeyen iç Asya*. (Sadrettin Karatay, Çev.). TDK.

Çeviri Makale

Erdurucan, S. M. (2020). Tarihin suret-i tedrisi (S. N. Erdurucan, Çev.). *Türk Tarih Eğitimi Dergisi*, 9(2), 647-664). <https://doi.org/10.17497/tuhed.785963> (Çalışmanın ilk yayımı 1910'da yapılmıştır)

Editörlü Kitap

Ekşi, H. ve Yüksel, M. (Ed.). (2018). *Rehberlik ve psikolojik danışma*. Nobel.

Editörlü Kitapta Bölüm

Maden, A. (2021). Yazma eğitiminde bellek ve özellikleri. M. N. Kardaş (Ed.), *Yazma eğitimi içinde* (2. bs., s. 83-100). Pegem Akademi. <https://doi.org/10.14527/9786257676335>

Birden Çok Baskısı Olan Kitap

Kafesoğlu, İ. (2016). *Türk Millî Kültürü* (40. bs.). Ötüken.

Sadece Elektronik Basılı Kitap

O'Keefe, E. (t.y.). Egoism & the cnsts in Western values. <http://www.onlineoriginals.com/showitem.asp?item I 135>

Kitabın Elektronik Versiyonu

Moran, B. (2015). *Türk romanına eleştirel bir bakış* 3. <https://books.google.com.tr/books?id=p38wDwAAQBAJ&printsec=frontcover&dq=bilge+karasu&hl=tr&sa=X&ved=0ahUKEwi8qZLz9KThAhWl0KYKHZ2FBI0Q6AEILjAB#v=onepage&q=bilge%20karasu&f=false>

Erişim tarihi olan bir web sitesindeki web sayfası

Türk Psikologlar Derneği. (t.y.). Klinik Psikoloji Diploma Tescili Süreç Takibi. 17 Şubat 2020'de <https://www.psikolog.org.tr/tr/haberler/www/klinik-psikoloji-diploma-tescili-surec-takibi-x176/> adresinden edinilmiştir.

Elektronik Makaleler

Karadağ, E. (2020). Kalitenin standardını belirlemek: Türk üniversite sıralama sistemlerinin Berlin prensiplerine göre incelenmesi. *Yükseköğretim Dergisi*, 10(3). 260-268. doi:10.2399/yod.19.020000

Elektronik Haber Makaleleri

Arat, Ş. (2013, 13 Mart). En iyi 120 liseliye üniversite hayatları boyunca yarım burs. *Hürriyet*. <https://www.hurriyet.com.tr/egitim/en-iyi-120-liseliye-universite-hayatları-boyunca-yarım-burs-22852138>

Çok Ciltli Çalışmalar

Pflanze, O. (1963-1990). Bismarc and the development of Germany (Cilt 1-3). Princeton University Press.

Çok Ciltli Çalışmanın Bir Cildindeki Bölüm

Bozanoğlu, S. (2014). Akademik güdülenme destek programı. S. Erkan ve A. Kaya (Ed.), Deneyisel olarak sınanmış grupla psikolojik danışma ve rehberlik programlar: C. 3. (5. Bs., s. 1-58). Nobel.

Daha Önceki Bir Baskının Yeni Basımı

Frazer, James G. (2004). Altın dal dinin ve folklorun kökleri 1. Payel. (Orijinal çalışma 1991 yılında yayımlanmıştır)

Bilimsel Dergide Tek Yazarlı Makale

İnan, A. (1959). Manas destanı üzerine notlar. *Belleten*, 8(7), 125-159.

Bilimsel Dergide Çok Yazarlı Makale

Malatyalı, M. K. Ve Sunal, A. B. (2020). Evli çiftlerde bağlanma boyutları ile evlilik doyumu arasındaki ilişkide evlilik gücünün aracı rolü. *Türk Psikoloji Dergisi*, 35(85), 65-78. <https://doi.org/10.31828/tpd1300443320181219m000016>

Elektronik Dergiden Makale

Arslan, A. (2014). Atatürk Döneminde Romanya'dan Türk Göçleri ve Göçmenlerin Türkiye'de İskanları. *Turkish Studies*, 9 (4). <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.6813>

Yazarı Belli Olan Gazete ve Dergi Yazıları

Özbaşaran, N. (2008, 4 Kasım). Küresel iklim savaşçıları: Solucanlar. Bilim ve Teknik.

Basılmamış Tezler, Posterler, Bildiriler

Boyalı, C. (2020). *Öz-kontrol ile akademik erteleme arasındaki ilişkide akıllı telefon bağımlılığının aracı rolünün incelenmesi* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Marmara Üniversitesi.

Eğer yüksek lisans ve doktora tezleri bir veri tabanında yer alıyorsa;

Karadağ, E. (2009). *Türkiye’de eğitim bilimleri alanında yapılmış doktora tezlerinin tematik ve metodolojik açıdan incelenmesi: Bir durum çalışması* (Tez No. 250896) [Doktora tezi, Marmara Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.

Atılgan, B., Tuncel, B. ve Turan, S. (2020, 12-14 Ekim). “*Hekimliği öğreniyorum*” programının tıp fakültesi öğrencilerinin üniversite yaşamı uyumuna etkisi [Poster sunumu]. Ulusal Tıp Eğitimi Kongresi, İstanbul, Türkiye. <https://cutt.ly/ek2mNZg>

Alpaydın, Y. (2019, 10-12 Ekim). *Yükseköğretim mezunlarının istihdam edilebilirliğini artırmada kullanılacak politika araçları için gerekli olan veri ihtiyacının değerlendirilmesi* [Bildiri sunumu]. 4. Uluslararası Yükseköğretim Çalışmaları Konferansı, Çanakkale, Türkiye.

Ansiklopedi

Zalta, E. N. (Ed.). (2019). The Stanford encyclopedia of philosophy (Summer 2019 ed.). Stanford University. <https://plato.stanford.edu/archives/sum2019/>

Sözlükler

Türk Dil Kurumu. (t.y.). Güncel Türkçe sözlük. 15 Şubat, 2021 tarihinde <https://sozluk.gov.tr/> adresinden edinilmiştir.

Bir Devlet Kurumu veya Başka Bir Kuruluşun Raporu

Strateji Geliştirme Başkanlığı. (2009). Kamuda verimli aydınlatmaya geçiş raporu (Yayın No. 2009-19). T.C. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı. http://www.enerji.gov.tr/yayinlar_raporlar/KVAG_Raporu.pdf

Haber Makalesi

Güçlü, A. (2013, 2 Şubat). Matematik ve fen eğitiminin analizi yapıldı. *Milliyet*, s. 17.

Film/ Dizi

Ceylan, N. B. (Yönetmen). (2018). *Ahlat ağacı* [Film]. Zeynofilm; Memento Films Production.

Güven, B. (Yapımcı). (2007-2011). Arka sıradakiler [Televizyon dizisi]. MinT Prodüksiyon; Best Prodüksiyon.

Kaynakçadaki alıntılarda ayrıntılı bilgi için:

<https://apastyle.apa.org/style-grammar-guidelines/references/examples>

EGE ÜNİVERSİTESİ
TÜRK DÜNYASI İNCELEMELERİ DERGİSİ
YAYIN ETİĞİ VE YAYINDA SUİSTİMAL BEYANI

Yayın Etiği ve Yayında Suistimal Beyanı, Code of Conduct and Best-Practice Guidelines for Journal Editors (Committee on Publication Ethics, 2011)'na dayanmaktadır.

1. DERGİ İMTİYAZ SAHİBİNİN SORUMLULUKLARI

Editöryal Bağımsızlık

Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, herhangi bir kimse veya ticari ortaklarının etkisi olmadan editöryal kararların bağımsızlığının sağlanmasını taahhüt etmektedir.

Fikri Mülkiyet ve Telif Hakkı

Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, dergide yayımlanan makaleleri Creative Commons Atıf-GayrıTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) olarak lisanslamakta ve her makalenin yayımlanmış versiyonunun kaydını sağlamaktadır. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, yayımlanmış her makalenin bütünlüğünü ve şeffaflığını sağlamaktadır.

Bilimsel Suistimal

Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, hileli yayın veya yayıncı intihali ile ilgili olarak daima uygun tedbirleri almaktadır.

2. EDITÖRLERİN VE YAYIN KURULUNUN SORUMLULUKLARI

Adil Davranış ve Editöryal Bağımsızlık

Editörler, gönderilen makaleleri hem akademik değerine göre (önem, özgünlük, çalışmanın geçerliliği, açıklığı) hem de derginin kapsamına uygunluğu temelinde değerlendirir. Bu değerlendirmeyi yaparken, yazarın ırkı, cinsiyeti, cinsel yönelimi, etnik kökeni, hangi ülkenin vatandaşı olduğu, dini inancı, politik görüşü veya hangi kurumda çalıştığını dikkate almaz.

Editörler bir makaleyi kabul etmek ya da reddetmek için tüm sorumluluğa ve yetkiye sahiptir. Editör, derginin tüm editöryal içeriği ve bu içeriğin yayımlanması zamanlaması konusunda tam yetkilidir.

Editörler, dergi politikası, yayım kuralları ve seviyesine uymayan eksik ve hatalı araştırmaları hiçbir etki altında kalmadan reddetmelidir.

Gizlilik

Editörler, en az iki hakem tarafından değerlendirilen makalelerin çift taraflı kör hakemlik sistemine göre değerlendirilmesini sağlar ve hakemleri gizli tutar.

Yayın Kararları

Editörler haber, çeviri ve kitap incelemesi dışında gönderilen tüm makalelerin yayımlanmak üzere değerlendirildiğini ve bu alanda uzman olan en az iki hakem tarafından hakem değerlendirmesinden geçirilmesini sağlar. Editör, dergiye gönderilen

yazıların hangisinin yayınlanacağına karar vermekten, söz konusu çalışmanın onaylanmasına, araştırmacılar ve okuyucular için önemine, hakemlerin yorumlarına ve bu gibi yasal gerekliliklere dayanarak sorumludur.

İfşa ve çıkar çatışmaları

Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi editörü yazarlar, hakemler ve editörler gibi taraflar arasındaki herhangi çıkar çatışmalarına izin vermez. Dergiye gönderilen bir makaledeki yayınlanmamış materyaller, yazarın sarıh bir yazılı onayı olmadan herhangi biri tarafından kullanılmamalıdır.

Tarafsızlık

Dergiye gönderilen makaleler daima, herhangi bir önyargı olmaksızın değerlendirilmektedir.

3. HAKEMLERİN SORUMLULUKLARI

Değerlendirme

Hakemler yazarların kökeni, cinsiyeti, cinsel eğilimi veya siyasi felsefesine bakılmaksızın eserleri değerlendirmektedirler. Hakemler ayrıca, dergiye gönderilen metinlerin değerlendirilmesi için adil bir kör hakemlik süreci sağlamaktadırlar.

Editöre Destek

Hakemler, karar verme aşamasında editörlere yardım ederler ve ayrıca metinlerin iyileştirilmesinde yazarlara yardımcı olabilmektedirler.

Çabukluk

Bir makalede bildirilen araştırmayı değerlendirmek için nitelikli olmayan ya da kısa sürede değerlendirmenin imkânsız olacağını bilen hakem derhal editörü bu durumdan haberdar etmeli ve yeni bir hakem atanması için değerlendirme sürecinden muafiyetini istemelidir.

Gizlilik

Dergiye gönderilen makalelere ilişkin tüm bilgiler gizli tutulmaktadır. Hakemler, editör tarafından yetkilendirilmiş olanlar dışında başkalarıyla müzakere etmemelidir.

Tarafsızlık

Objektif bir karar değerlendirmesi, daima hakemler tarafından yapılmaktadır. Hakemler, uygun destekleyici iddialarla, açık bir şekilde görüşlerini ifade etmektedirler.

Kaynakların Tanınması

Hakemler, yazarlar tarafından alıntılanmayan yayınlanmış çalışmaları bilmelidir. Daha önceki yayınlarda bildirilen bir gözlem, türetme veya tartışma olan herhangi bir ifadeye ilgili alıntı ile eşlik edilmelidir. Bir hakem aynı zamanda editörlere, söz konusu yazı ile kişisel bilgileri olan diğer herhangi bir yazı (yayınlanmış veya yayınlanmamış) arasındaki önemli benzerlik veya örtüşme durumlarını da bildirmelidir. Bunun için ayrıca benzerlik raporu sunan yazılımlarından yararlanarak incelemesini derinleştirebilir.

İfşa ve Çıkar Çatışmaları

Davetli hakemler, inceledikleri makalelerle ilgili çıkar çatışması ortaya çıkması durumunda (rekabetçi, işbirlikçi veya makale yazarları, şirketler veya kurumlardan

herhangi biriyle olan diğer ilişkilerden kaynaklanan bağlantılar) derhal hakem davetini reddetmeli, editörlere bildirimde bulunmalıdırlar.

Gönderilmiş bir makalede bulunan yayınlanmamış materyal, yazarların açık yazılı onayı olmadan bir hakem tarafından kendi araştırmasında kullanılmamalıdır. Hakem değerlendirmesi yoluyla elde edilen ayrıcalıklı bilgi veya fikirler gizli tutulmalı ve gözden geçirenin kişisel avantajı için kullanılmamalıdır. Bu, inceleme davetini reddeden hakemler için de geçerlidir.

4. YAZARLARIN SORUMLULUKLARI

Raporlama Standartları

Dergiye gönderilen bir metin özgün olmalıdır ve yazarlar, metnin daha önce herhangi bir dergide yayınlanmamış olmasını sağlamalıdırlar. Araştırmanın verileri, makalede tam olarak belirtilmelidir. Dergiye gönderilen bir metin, başkalarının çalışmayı türetmesine izin vermek üzere yeterli detay ve referansları içermelidir.

Veri Erişimi ve Ahkonma

Yazarlardan çalışmalarının ham verilerini editör incelemesi için el yazmasıyla birlikte sağlamaları istenebilir ve eğer uygulanabilirse verileri kamuya açık hale getirmek için hazırlanmalıdırlar. Her halükârda, yazarlar, katılımcıların gizliliğinin korunabilmesi koşuluyla, bu verilerin yayınlanmasından en az 10 yıl sonra (tercihen kurumsal veya konu bazlı veri havuzu veya diğer veri merkezi aracılığıyla) diğer yetkili profesyonellere erişilebilir olmasını sağlamalıdır. Tescilli verilere ilişkin yasal haklar yayımlanmasını engellemez.

Özgünlük ve İntihal

Yazarlar, yalnızca tamamen orijinal eserler yazdıklarını ve gönderdiklerini ve başkalarının eserlerini ve/veya ifadelerini kullandıysa, bunun uygun şekilde atıf yapılarak belirtildiğinden emin olmalıdırlar. Makalede bildirilen çalışmanın niteliğini belirlemede etkili olan yayınlara da değinilmelidir. İntihal, bir başkasının yayını, yazarınki gibi yazmaktan, başkalarının çalışmalarının önemli kısımlarını (atfetmeden) kopyalamak veya başka bir deyişle, başkaları tarafından yürütülen araştırmaların sonucunu almak için birçok biçime sahiptir. Herhangi bir şekilde yapılan intihal, etik olmayan yayıncılık davranışını oluşturur ve kabul edilemez.

Bilimsel araştırma ve yayın etiğine aykırı eylemler şunlardır:

a) İntihal: Başkalarının fikirlerini, metotlarını, verilerini, uygulamalarını, yazılarını, şekillerini veya eserlerini sahiplerine bilimsel kurallara uygun biçimde atıf yapmadan kısmen veya tamamen kendi eseriymiş gibi sunmak,

b) Sahtecilik: Araştırmaya dayanmayan veriler üretmek, sunulan veya yayınlanan eseri gerçek olmayan verilere dayandırarak düzenlemek veya değiştirmek, bunları rapor etmek veya yayımlamak, yapılmamış bir araştırmayı yapılmış gibi göstermek,

c) Çarpıtma: Araştırma kayıtları ve elde edilen verileri tahrif etmek, araştırmada kullanılmayan yöntem, cihaz ve materyalleri kullanılmış gibi göstermek, araştırma hipotezine uygun olmayan verileri değerlendirmeye almamak, ilgili teori veya varsayımlara uydurmak için veriler ve/veya sonuçlarla oynamak, destek alınan kişi ve

kuruluşların çıkarları doğrultusunda araştırma sonuçlarını tahrif etmek veya şekillendirmek,

ç) Tekrar yayım: Bir araştırmanın aynı sonuçlarını içeren birden fazla eseri doçentlik sınavı değerlendirmelerinde ve akademik terfilerde veya başka amaçlarla ayrı eserler olarak sunmak,

d) Dilimleme: Bir araştırmanın sonuçlarını araştırmanın bütünlüğünü bozacak şekilde, uygun olmayan biçimde parçalara ayırarak ve birbirine atf yapmadan çok sayıda yayın yaparak doçentlik sınavı değerlendirmelerinde ve akademik terfilerde veya başka amaçlarla ayrı eserler olarak sunmak,

e) Haksız yazarlık: Aktif katkısı olmayan kişileri yazarlar arasına dâhil etmek, aktif katkısı olan kişileri yazarlar arasına dâhil etmemek, yazar sıralamasını gerekçesiz ve uygun olmayan bir biçimde değiştirmek, aktif katkısı olanların isimlerini yayım sırasında veya sonraki baskılarda eserden çıkarmak, aktif katkısı olmadığı halde nüfuzunu kullanarak ismini yazarlar arasına dâhil ettirmek,

f) Diğer etik ihlali türleri: Destek alınarak yürütülen araştırmaların yayınlarında destek veren kişi, kurum veya kuruluşlar ile onların araştırmadaki katkılarını açık bir biçimde belirtmemek, insan ve hayvanlar üzerinde yapılan araştırmalarda etik kurallara uymamak, yayınlarında hasta haklarına saygı göstermemek, hakem olarak incelemek üzere görevlendirildiği bir eserde yer alan bilgileri yayınlanmadan önce başkalarıyla paylaşmak, bilimsel araştırma için sağlanan veya ayrılan kaynakları, mekânları, imkânları ve cihazları amaç dışı kullanmak, tamamen dayanaksız, yersiz ve kasıtlı etik ihlali suçlamasında bulunmak (YÖK Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi, Madde 8).

İntihal Politikası

Dergimize gelen her inceleme, “iThenticate” intihal programında taranmaktadır. Editörlerin, hakemlerin ve yazarların, uluslararası yayın etik kurallarına uyması ve makalelerin yazım kurallarına uyumlu olması zorunluluğu vardır.

Birden Çok, Yinelenen, Fazlalık veya Eşzamanlı Başvuru / Yayın

Aynı çalışma birden fazla dergide veya birincil yayında yayınlanmamalıdır. Bu nedenle, yazarlar başka bir dergide yayınlanmış bir makaleyi değerlendirmek üzere göndermemelidirler. Bir makalenin birden fazla dergiye aynı anda sunulması etik olmayan yayıncılık davranışıdır ve kabul edilemez.

Bazı makalelerin (klinik kılavuzlar, çeviriler gibi) birden fazla dergide yayınlanması, belirli koşulların yerine getirilmesi şartıyla bazen gerekli olabilir. İlgili dergilerin yazarları ve editörleri, aynı verileri ve ana belgenin yorumunu yansıtmaması gereken ikincil yayını kabul etmelidir. Birincil referans ikincil yayında belirtilmelidir.

Birden Fazla Yazar

Makalenin birden fazla yazarı varsa, çalışmanın oluşturulmasında içeriğe entelektüel açıdan katkı sağlamayan kişiler, yazar(lar) olarak belirtilmemelidir. Aday makalenin yazarları sunulan çalışmaya önemli katkı sağlayanlarla sınırlı olmalıdır. Makalenin yazarları makalenin sunumundan önce kesinleşir. Çalışmaya katkısı olmayanların isimlerine aday makalede yer verilmesi (hediye yazarlık) ya da katkısı olanların isimlerine yer verilmemesi (hayalet yazarlık) kabul edilemez. Değerlendirme süreci başlamış bir çalışmanın yazar sorumluluklarının değiştirilmesi (yazar ekleme, yazar sırası değiştirme, yazar çıkartma gibi) teklif edilemez.

Makalelerde Yasal /Özel İzin Gerektiren Durumlar

TDİD'e gönderilen makalelerden yasal /özel izin gerektiren aşağıdaki durumlarda yazardan izin belgesi istenmektedir. Yayımlanacak makalelerde etik kurul izni, yasal / özel izin gerekip gerekmediği makalenin başlık dipnotunda belirtilir. Eğer bu izinlerin alınması gerekli ise, iznin hangi kurumdan, hangi tarihte ve hangi karar veya sayı numarası ile alındığının açıkça sunulması yazar veya yazarlardan tarafından talep edilir ve makalenin sonunda "Ek" olarak yayımlanır. Yazar(lar) kullanılan verilerin kullanım haklarına, araştırma/analizlerle ilgili gerekli izinlere sahip olduklarını veya deney yapılan deneklerin rızasının alındığını gösteren belgeye sahip olmalıdır.

Erken Görünüm veya Değerlendirme Aşaması

Yazar(lar)ın yayımlanmış, erken görünüm veya değerlendirme aşamasındaki çalışmasıyla ilgili bir yanlış ya da hatayı fark etmesi durumunda, dergi editörünü veya yayıncıyı bilgilendirme, düzeltme veya geri çekme işlemlerinde editörle işbirliği yapma yükümlülüğü bulunmaktadır.

Bununla birlikte bir yazar TDİD'de yayımlanmış makalesinde önemli bir yanlışlık olduğunu tespit ettiğinde, dergi editörünü derhal haberdar etmek ve makaleyi geri çekmek veya düzeltmek için editörle iş birliği yapmak zorundadır.

5. FERAGAT

Editörler ve yayın kurulu, yazarların ifade ettiği görüşlerden ve dergideki yayınlanan yazıların içeriğinden sorumlu değildir. Özgünlük, yazıların okunması ve hatalar bireysel yazarların sorumluluğundadır. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi'nde inceleme ve yayınlanmak üzere gönderilen tüm yazılar, özgünlük, etik konular ve faydalı katkılar için çift-kör incelemelere tabi tutulmaktadır. Hakemlerin kararları dergide yayınlanacak tek araçtır ve kesindir.

Türk Dünyasında İcra Edilen Yaylı Halk Çalgılarından Örnekler

Examples of Bowed String Folk Instruments Performed in the Turkish World
Özgür ÇELİK

300. Yaş Gününde Mahtumkulu Firaki ve Divanı'nda Bulunan Kozmolojik Öğeler

300th Birthday of Mahtumkulu Firaki and Cosmologica Elements in his Diwan
Umut ÇETİNBAS

Pathways to Modernity: Ottoman Reforms Before and During the Tanzimat

Modernliğe Giden Yol: Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Reformları
Zeynep ÇOLAK

Çin Devletinin Uygur Türklerine Yönelik Bölgesel Milliyet Özerklik Söylemi

The Chinese State's Regional Nationality Autonomy Discourse towards Uyghur Turks
Adilcan ERUYGUR

Anadolu Ağızlarında Yaygın Hayvan Çağırma Ünlemleri

Common Animal Calling Exclamations in Anatolian Dialects
Mehmet GÜLER

Kayıt Dışı Ekonominin Belirleyicileri: Türk Devletleri Teşkilatı Ülkeleri Üzerine Bir İnceleme

Determinants of the Shadow Economy: A Study on the Organization of Turkic States Countries
Kenan İLARSLAN - N. Serap VURUR

Karapapak Türkleri Mezar Taşlarının Orta Asya Mezar Taşlarıyla İlişkisi

The Relationship Between Karapapak Turks Gravestones with Central Asia Gravestones
Ulaş KILIÇ

Budist Anlatı Metinleri Üzerine Eski Uygurca Fragmanlar

Old Uyghur Fragments on Buddhist Narrative Texts
Betül ÖZCAN

Sultan Olcaytu'nun İlhanlı Devleti'nin Elli Beşinci Kuruluş Yılı Dönümü Nutku

Sultan Öljeytü's Address on the Fifty-Fifth Anniversary of the Founding of the Ilkhanid State
Şükrü ÖZDEMİR

17. Asırda Rus İdaresi Altında Küçümoğulları ve Sibir Hanlığı'nı Yeniden Diriltme Çabaları

Descendants of Kuchum under Russian Rule and Efforts to Revive the Siberian Khanate in the 17th Century
Zafer SEVER

Kazakistan'da 2010 Sonrası Toplumsal Hareketler: Değişim Gerginliği

Social Movements After 2010 in Kazakhstan: Contention on Changing
Yavuz YILDIRIM - Kuralay KALBEKOVA

Özbekistan'da Çay İçme Geleneği ve Yayımlanmamış Bir Çayname

Tea Drinking Traditional in Uzbekistan and Unpublished a Chayname
Çetin YILDIZ

Exploring the Viability and Implications of a NATO-like Defense Cooperation Among Turkic States

Türk Devletleri Arasında NATO Benzeri Bir Savunma İşbirliğinin Uygulanabilirliğinin ve Etkilerinin Araştırılması
Ali Nazmi ÇORA

Azerbaycan Matbuat Tarihinde Öncü Bir Aile: Ünsizadeler

A Lead Family in the History of Azerbaijani Press: Unsizadets
Fatih ERTÜRK